

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

BELLE TEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt : LVII

Sa. 218

Nisan 1993

TÜRK TARİH KURUMU BASİMEVİ—ANKARA

1 9 9 3

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü
Türk Tarih Kurumu Adına
PROF. DR. YUSUF HALAÇOĞLU

İ Ç İ N D E K İ L E R

Makaleler, İncelemeler :

Sayfa

KURHAN, YRD. DOĞ. DR. MÜRÜVVET : Eski İmparatorluk Devrinde Tan- rı Rê	1
OKAY, BÜLENT : Çin Seddi'nin Yapılış Nedeni Hakkında Değişik Bir Görüş (3 harita ile birlikte)	27
SEVER, HÜSEYİN - ÇEÇEN, SALİH : New Developments About Anatolia's Social History According to the II. Level Documents in Kültepe (4 levha ile birlikte)	41
TAŞAĞIL, YRD. DOĞ. DR. AHMET : Kapgan Kagan (692-716)	51
KÖYMEN, PROF. DR. MEHMET ALTAY : Süleyman Şah ve Anadolu Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu	71
ÇAYIRDAĞ, MEHMET : Niksar-Tokat-Gümenek ve Kayseri-Palas'ta Üç Ki- tabe (4 resim ile birlikte)	81
ŞENTÜRK, DR. M. HÜDAİ : Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Devrinde Rumeli'de Uyguladığı İskân Siyaseti ve Neticeleri	89
ARIKAN, ZEKİ : Busbecq'in "Türklere Karşı Savaş Tasarısı"	113
DEMİR, DR. REMZİ : İstanbul Rasathanesi'nde Yapılmış Olan Gözlemler ..	161
KURT, DR. YILMAZ : Adana'da 1572 Yılında Kullanılan Türk Erkek Şahıs Adları	173
İHSANOĞLU, EKMELEDDİN : Dârülfünûn Tarihçesine Giriş (II) Üçüncü Te- şebbüs : Dârülfünûn-ı Sultani	201
SÜSLÜ, PROF. DR. AZMİ : Rum-Ermeni-Hoybun İşbirliği ve Anadolu'daki Toplu Mezarlar (17 belge ile birlikte)	241
MUGHİSUDDİN, OYA AKGÖNENÇ : Determinats of Turkish Foreign Policy, 1918-1945 : Historical Perspective	249

Konferanslar :

ÇUBUKÇU, PROF. DR. İBRAHİM AGÂH : Les Vues Des Musulmans Envers Des Chrétiens	271
ARMAOĞLU, PROF. DR. FAHİR : Avrupa Politikasında Polonya	285

Kitâbiyat :

İLGÜREL, MÜCTEBA : PROF. DR. MEHMET İPŞİRLİ : <i>Kitâbiyat ; Selânikî</i> <i>Mustafa Efendi, Tarih-i Selânikî (971-1003/1563-1595)* ; (1003-</i> <i>1008/1595-1600)**</i>	297
KÖPRÜLÜ, DR. ORHAN F. : L. S. STAVRIANOS : <i>The Balkans since 1453</i>	299
ERDOĞRU, M. AKİF : PROF. DR. AHMET SAVRAN : İBRAHİM HAKKI KONYALI : <i>Âbideleri ve Kitâbeleriyle Beyşehir Târîhi</i>	303

Nekroloji :

ÇİĞ, MUAZZEZ İLMİYE : Assiriolog Prof. Dr. F.R. Kraus'ın Ardından	305
1992 Yılıının İkinci Yarisında Kütüphanemize Gelen Kitap ve Dergiler	307

B E L L E T E N

Cilt: LVII

Nisan 1993

Sayı: 218

ESKİ İMPARATORLUK DEVRİNDE TANRI RÊ

Yrd. Doç. Dr. MÜRÜVET KURHAN

Avrupa'da, Mısır tarihi ve medeniyetine ilgi Rönesans devrinde, antik grek yazarların incelenmesiyle, başlamış olup, XVII. yüzyılda hiyeroglif yazıların deşifre denemeleri yapılmış, ama genellikle ön yargılı davranışlar sonucu hayal gücüne dayalı yanlış yorumlara gidilmiş ve bu yüzden çalışmalar verimsiz kalmıştır.

Araştırmaların sağlam temellere dayandırılması Napolyon'un 1798'deki Mısır seferinden sonra başlamıştır. Bu sefer sonunda "Mısır'ın Tasviri" adlı eserin yazılmasından ve Reşit'te bulunan hiyeroglif, demotik ve eski yunan yazılarında üç dili havi, V. Ptoleme devrine ait "Rozet Taşı"nın bulunmasından sonra araştırmalar ve arkeolojik çalışmalar hız kazanmıştır. Fransız bilim adamı François Champollion 1822'de hiyeroglifle yazılmış özel isimlerdeki harfleri çözmeyi başarmış, böylece diğer yazıların okunması da kolaylaşmıştır. Bu bilgilerden hareketle Champollion elde edebildiği papirüs ve yazıtların anlamını çözmeye devam etmiştir. Hiyeroglif yazının çözümlenmesi Eski Mısır konusunda yapılan araştırmalar için büyük bir atılım oldu ve bir nesil sonraki bilim adamlarının çalışmalarıyla bu konudaki bilgiler arttırıldı ve güçlendirildi. Hem de "Egyptologie" adı altında gerçek bir bilim dalı haline getirildi. Alman Richard Lepsius ve Fransız Emanuel de Rougé, kronolojik sıraya dikkat ederek, metodlu bir çalışmayla, ayrıntılara dayanan araştırmaları önemli ölçüde arttırdılar. Mariette yaptığı kazılarla, Chabas ve Goodwin hiyeratik yazılarla yazılmış papirüslerden çeviriler yaparak, H. Brugsh demotik yazıyı çözerek araştırmalara büyük katkılarda bulundular. Adolf Erman ise Mısır tarihinin üç esas devrinin belirleyici özelliklerini ortaya koyan eserin yanında hiyeroglif yazının gramer kurallarını tesbit etti.

Bu bilim adamlarının çalışmaları daha sonraları G. Steindorff, K. Sethe, H. Schaeffer, L. Borchardt, W. Spiegelberg, J.H. Breasted tarafından

sürdürülmüştür. Fl. Petrie ve Ed. Naville'in kazıları, Griffith'in çalışmaları, G. Maspero'nun araştırmaları "Egyptologie"nin ilerlemesini sağladı. Maspero, Mısır'ın siyasi ve dini yapısı, medeniyeti ve edebiyatı üzerine yaptığı incelemelerle konu hakkındaki bilgileri arttırdı. "Egyptologie"nin öncüleri olan bu bilim adamları sayesinde Mısır tarihi ve medeniyeti hakkındaki çalışmalar bugünkü durumuna erişti.

Şunu ifade etmek gerekir ki, Mısır'ın karmaşık medeniyetine nüfuz etmek gerçekten çok zordur ve genellikle ancak "Piramit Metinleri" "Sanduka Metinleri" gibi Piramitlerin yeraltı odalarının duvarlarına ve sandukalar üzerine yazılan yazıtlarla, "Ölümler Kitabı" gibi pek çok öteki dünya ile ilgili yazılan papirüslerin incelenmesiyle, net olmasa bile bazı konuların anlaşılması mümkün olmaktadır. Başlangıçtan itibaren bilim adamlarının yaptıkları aslında gerçek bir polis araştırmasına benzemiş, yine de bazı konularda, kanımızca kesin bir netlik elde edilememiş, fikir yürütmekle yetinilmiştir.

Mısır ile uzun siyasi ve kültürel bağlarımıza rağmen maalesef eski Mısır tarihi ve medeniyeti ile ilgilenmemiz çok yakın tarihte başlamıştır. Bu yüzden yapılan çalışmalar oldukça kısıtlı kalmış, daha ziyade genel mahiyette yürütülmüştür. Aslında Mısır medeniyetini, tam olarak, anlamak için, hiyeroglif yazısını bilmekten öte, yukarda andığımız, Avrupa dillerinde tercümesi bulunan metinlerin incelenmesi gerekmektedir.

Biz burada, bir "Egyptologie" denemesi olarak, hiyeroglif yazısından fransızcaya çevrilen Piramit ve Sanduka Metinlerinden hareketle, bu konuda, özellikle Fransız bilim adamlarının araştırmalarından yararlanarak, Mısır Medeniyetinin önemli unsurlarından biri olmasına rağmen, Türkçe literatürde hakkında yeterli araştırma bulunmayan, "Eski İmparatorluk devrinde tanrı Rê" konusunu kronolojik bir çerçeve içinde incelemeye çalışmış bulunuyoruz.

Güneşin Doğuşu

Eski Mısır'da Nil boyunca, göçebe halinde yaşayan kabileler Neolitik Çağ'dan itibaren (M.Ö. 5000-4000) yerleşik hayata geçtiler ve yavaş yavaş bunların yerleşim yerleri belirlenmeye başladı. Zamanla gelişmesi sonucunda kabileler prenslikleri (vilayetleri) kurdular. Bu prenslikler, tarihi devirlerde, bulundukları bölgelere göre -ki Delta bölgesinde bir veya zaman zaman iki, Yukarı Mısır'da bir olmak üzere krallıklara bağlandılar. Her prenslik bir vilayet teşkil ediyordu (eski mısırsca Sepat, yunanca Nomo) ve merkezi bir şehirden (mısırsca Niyut) idare ediliyordu¹. Her vilayetin koruyucu tanrısı vardı. Her tanrının kendi sınırları içinde, kendine özgü bölge-

¹ Guy et M.F. Rachet, *Dictionnaire de la Civilisation Egyptienne*, Paris 1970, s. 13 ve 180.

sel işlevi vardı, bölgenin dışında etkisi azalırdı. Bu yüzden her vilayetin tanrısı yaratma ve verimlilik gibi varoluşun temel özelliklerini benliğinde taşırdı². Bu tanrıların herbirinin ilahiyatı ilgili din adamları tarafından geliştirilmişti.

Mısır'da Eski İmparatorluk devrinde 38 vilayet bulunmaktaydı ve her vilayetin kendi tanrısının mabedi (Het neter-tanrının şatosu), prens veya valinin sarayı (Heka Het), arması, yerel bayramları, dini kutsamaları farklıydı³.

Bütün bunların dışında, ayrıca, Mısır'da dört önemli kültür merkezi bulunmaktaydı: Heliopolis, Memfis, Hermopolis ve Teb. Bunlardan herbiri kendi tanrılarına özgün yaratma teorileri geliştirerek, bir yerde, kendi tanrılarının imparatorluk tanrısı olabilmesi için yarışa girmişlerdi⁴.

Kült merkezlerinden ve vilayetlerden biri olan, mısırsca On veya İyun "merkezi site" anlamına gelen, greklerin ise yerinde bir ifadeyle Heliopolis dediği "güneş sitesi", Mısır tarihinin başlangıcında büyük bir önem taşırdı⁵. Kraliyetin başkenti olup olmadığı bilinmemekle beraber din adamlarının tanrı Rê ile ilgili olarak ortaya koydukları dünyevi ve uhrevi kuramlar sayesinde II. Hanedandan itibaren Eski İmparatorluk devrinde (M.Ö. 2825-2400) tüm ülkenin dini merkezi haline gelerek en parlak devrini yaşadı.

Evrenin yaratılışı ile ilgili en eski teoriyi ortaya koyan din adamları tedrici olarak tanrı Rê'ye ulaşmışlardır. Bu din adamları ilk önce yeraltı güçlerini temsil eden, aslan, yılan ve bir çeşit fare ile simgeleştirilen ve ismi "eksizsiz"⁶ anlamına gelen tanrı Atum'u yüceltmişler, onu yaratıcı tanrı ilan etmişler ve özellikle onun evrensel tanrı vasfını vurgulamışlardır. Bununla da kalmayıp diğer tanrıları onun yarattığı konusunda hipotezler öne sürmüşlerdir⁷. Heliopolis'teki inanışa göre "dünyanın yaratılmasından önce suyla dolu, engin bir çukur başlangıç ummanını (Nun) teşkil ediyordu ve bu ummanda hücreler cansız, hareketsiz (nenu) bir şekilde bulunuyordu. Bunlar arasında henüz adlandırılmamış, sonraki tüm canlıları

² A. Eggebrecht, *L'Egypte Eternelle*, Paris 1970, s. 270.

³ Guy et M.F. Rachet, *a.g.e.*, s. 180.

⁴ A. Eggebrecht, *a.g.e.*, s. 234.

⁵ Guy et M.F. Rachet, *a.g.e.*, s.123.

⁶ A. Eggebrecht, *a.g.e.*, s. 294.

⁷ François Dumas, *la Civilisation de l'Egypte Pharaonique*, Paris, 1967, s. 66 ve 582.

benliğinde toplayan bir ana hücre Atum⁸ bulunmaktaydı"⁹. Kendi cinsinde eksiksiz ve yetkin olan, bir yerde erkek ve dişi özellikleri benliğinde bulunduran Atum ilahi bir güçle kendi kendini yaratmıştır. Bundan sonra yaratma arzusuyla doğu tepesinin teşkil ettiği doğal merdiven vasıtasıyla başlangıç ummanı Nun'dan¹⁰ bir tepenin üzerine çıkarak¹¹ Dokuzlu tanrılar (Mısırca Pesecet, Yunan Ennea)¹² grubunun ilk çifti olan tanrı Şu (Hava tanrısı) ve tanrıça Tefnut'u (Rutubet tanrıçası) yaratmıştır. Böylece Atum kendi kendine döllenerek erkek ve dişi ilk farklı çifti yaratmış oluyordu¹³. Şu ve Tefnut, yer tanrısı Jeb ve gök tanrıçası Nut'u yarattılar. Şu, Jeb'le Nut arasına girerek her iki tanrıyı birbirinden ayırmıştır¹⁴. Jeb ve Nut ise, çocuklarının sayısını artırarak, dört tanrı ve tanrıça kardeşler ve eşler olan Oziris, İsis, Seth ve Neftis'i dünyaya getirmişlerdir. Böylece Atum ve dört çift tanrı ve tanrıçalar ilk kutsal aileyi oluşturdular. Bundan sonra Thot, Anübis, Horüs, Maât ve Hathor gibi tanrılar ve daha sonra insanlar ve bütün varlıklar yaratıldılar. O halde Atum ilk önce tanrıları, sonra insanları kalbinde¹⁵ tasavvur etti, ağzından çıkanla (kelam = logos (yunanca) yarattı¹⁶.

Tanrı Rê ise Heliopolis'te Atum'la birlikte tapılan yerel bir tanrı idi. Sabah, öğle, akşam bütün haşmetiyle görünen Rê,¹⁷ aslında, hiç bir resim, heykel gibi ikonlara ihtiyacı olmayan bir tanrıdır. Rê veya Râ'nın "Râu" (vermek, yaptırmak, yaratmak) kelimesinden türetildiği ve böylece "yaratıcı" anlamına geleceği düşünülmektedir¹⁸. Hatta tanrı olarak Rê'nin

⁸ Atum: Kabartmalarda Firavun taçlı bir insan olarak gösterilmiştir. Adem ismiyle benzerliği kabul edilmiştir.

⁹ Alexandre Moret, *Histoire Ancienne*, Paris 1929, s. 209.

¹⁰ Genellikle dini teorilerin doğal olaylara dayanılarak ortaya atıldığı ve ilk başta her yıl Nil'in taşma olayının mısırlıları etkilediği düşünülebilir. Delta bölgesinde taşma olayının akabinde görülen bataklıklar Nun'u ifade ediyor ve bu bataklıklarda suyun üzerinde kalan tepcikler kanımızca dünyanın başlangıcı ile ilgili bir görünüm ortaya koyuyordu.

¹¹ Alexandre Moret, *a.g.e.*, s. 209.

¹² Guy et M.F. Rachet, *a.g.e.*, s. 81-82.

¹³ Erik Hornung, *les Dieux de l'Égypte*, Paris, 1986, s. 202.

¹⁴ Alexandre Moret, *a.g.e.*, s. 210.

¹⁵ Mısırlılara göre beyinin vazifesini kalb görüyordu.

¹⁶ Alexandre Moret, *a.g.e.*, s. 210.

¹⁷ Tanrı Rê'nin yeryüzündeki simgeleri Anka Kuşu ve Mnevis öküzü idi. Anka kuşu ile ilgili kısım daha ileriki sayfalarda görülecektir. Mnevis (mısırca Merur), Apis gibi yaratıcı gücün sembolü ve tanrıyla ilgili bir varlıktır. Tanrı Rê'nin yaşayan ruhu, habercisi, görüntülerinden biri olarak kabul edilir. Heliopolis öküzü de denilir (Guy et M.F. Rachet, *a.g.e.*, s. 164, G. Maspero, *Causeries d'Égypte*, Paris, 1903, s. 247-249).

¹⁸ Alexandre Moret, *a.g.e.*, s. 209.

kökeninin Delta bölgesinin güney batısında Sahebu'dan olduğu¹⁹, daha sonraları, Heliopolis din adamları tarafından benimsendiği zannedilmektedir. Her halükarda, II. Hanedan devrinden itibaren (M.Ö. 2800) din adamları, belki de Atum'un gözle görünen bir varlık olmaması veya insanların tahayyül edemediği bir tanrı olması dolayısıyla tüm yaratıcılık vasfını tanrı Rê'ye aktarma yoluna gitmişlerdir. Bununla beraber tanrı Atum'u tamamen gözden düşürmemişler, Rê'nin bir durumu, yani batan güneşle özdeşleştirmişlerdir. Böylece Atum'un benliğinde, hergün akşam girdiği, kökeni olarak kabul edilen yerle, bir gök cismi olan Rê birleştirilmiş²⁰ ve Rê-Atum olarak adlandırılmıştır. Zaten "Ölümler Kitabı"nda²¹ Rê'nin Atum şekliyle karanlık dünyada dolaştığı ve doğan güneşin gece güneşi Rê-Atum'dan çıktığı belirtilmiştir. Bundan Başka "Piramit Metinleri"nde²² Rê-Atum'dan bahsedilmekte ve Atum'un Rê olarak yaratıcı tanrı anlamına geldiği belirtilmektedir²³.

Doğan güneşle ilgili olarak din adamları Rê'yi Rê-Hepri olarak adlandırdılar. Hepri bir gübre böceğiyle veya ender olarak baş kısmında bir gübre böceği²⁴ olan bir insanla ifade ediliyordu. Hepri'nin "heper" fiiliyle ilgili olduğu zannedilmektedir ve hayata gelmek (doğmak, varolmak) anlamına gelmektedir²⁵. Hepri böceğinin yuvarlak bir gübre parçasına yumurtalarını bırakması ve bu yumurtalardan yavruların döllenme olmaksızın çıkması, Hepri'nin başlangıç tanrısı olarak kabul edilmesini sağlamıştır. Bazı resimlerde gübre böceği Hepri ufukta güneşi iterek doğmasına yardım ediyor gibi gösterilmiştir. Rê-Hepri olarak Rê'nin kendi kendinin yaratıcısı olduğu ortaya konulmuştur²⁶.

¹⁹ François Daumas, *a.g.e.*, s. 297 ve 633.

²⁰ François Daumas, *a.g.e.*, s. 293.

²¹ Ölümler Kitabı: Ölümlerin mumyalandıktan sonra sargılarının arasına, sandukaların içine veya bir kutu içinde mezara konulan ve büyümlü metinleri, ölümle ilgili duaları ve tanrı Rê ve tanrı Oziris'e yöneltilen ilahileri içeren papirüslerdir. Esas amaç bu metinler sayesinde öteki dünyadaki ebedi yolculuğuna çıkan ölüyü korumak ve rahatlatmaktır. Bu metinleri fransız Champollion "Ölümle İlgili Ayinler", alman Lepsius ise "Ölümler Kitabı" olarak adlandırmışlardır (Guy et M.F. Rachet, *a.g.e.*, s. 169).

²² Piramit Metinleri: V. Hanedanın son firavunu olan Unas'tan VI. Hanedanın son firavunu II. Pepi'ye kadar olan firavunların piramitlerinde yer altı odalarda bulunan yazıtlar.

²³ Texte des Pyramides'den naklen Erik Hornung, *a.g.e.*, s. 79.

²⁴ Ramsesler devri kraliçelerinden Nefertari'nin mezar resimlerinde görülmektedir.

²⁵ Guy et M.F. Rachet, *a.g.e.*, s. 228.

²⁶ A. Eggbrecht, *a.g.e.*, s. 241.

Rê, yalın olarak, sadece güneşin öğle vakti²⁷ tam tepeden olduğu, bütün haşmetiyle görüldüğü zamanki adıydı. Bununla beraber güneşin öğle vakti şekli, o zamana kadar imparatorluk tanrısı olan ve firavunların kendinden geldiği kabul edilen Horüs'le²⁸ özdeşleştirilmiş ve Rê-Horakti (ufkun Horüs'ü) olarak adlandırılmıştır. Ayrıca Horüs, Haroeris adı altunda Rê'nin oğlu olarak kabul edilmiştir²⁹. Gize'deki dev piramitlerin yanındaki Sfenks, Rê-Horakti'nin dünyadaki bir görüntüsü gibi görülen firavun Kefren'i Horüs-Kefren olarak ifade etmektedir ve yüzü "göksel kopyası"³⁰ olan güneşin batış yerine doğru olarak yapılmıştır. Bu da bize, firavunların, bundan böyle, benliğinde Horüs'ü taşıyan tanrı Rê'yi en büyük tanrı olarak kabul ettiklerini kanıtlamaktadır.

Böylece Rê'nin, Hepri-Horakti-Atum isimleriyle bir yandan üç görüntülü olduğu, diğer taraftan ise "sabahleyin çocuk, öğleyin olgun, akşam yaşlı bir insan"³¹ imajıyla üçlü bir özelliğe sahibolduğu belirtilmiştir. Bir yerde dairesel bir şekilde, her devirde, her yaşta insanın hayatını düzenleyen, hayat veren, yaratıcı vasfı vurgulanmıştır.

Yaratıcı Tanrı Rê

Aslında yaratıcı tanrı olarak Rê'nin yukarıda ele aldığımız tanrı Atum'tan farkı yoktur. Rê-Atum olarak Rê, henüz evren bir kaos içindeyken ve "yer, gök, insanlar ve ölüm bulunmazken" varolan kopkoyu karanlıklar içinde bulunan Nun³² üzerinde kendi kendini yarattıktan sonra kutsal bir tepe olan Benben^{33,34} üzerine yerleşmiş Nun'un koyu karanlığına karşı ışığı (nur) yaratmıştır. "Piramit Metinleri"nde Rê hakkında, "Merdivenin tepesine çıkan ey Atum, ey Hepri kutsal yer olan Heliopolis'te Anka

²⁷ Guy et M.F. Rachet, *a.g.e.*, s. 219.

²⁸ Tanrı Horüs diğer bir gök tanrısı ve hanedan tanrısı olarak tanrı Rê'nin rakibiydi ve Rê gibi gökte ve doğada yüce bir güç olarak görülüyordu (Alexandre Moret, *Le Nil*, Paris, 1926, s. 179) Bununla beraber Horüs Ennea'ya kabul edilmemiş ancak Rê-Horakti olarak tanrı Rê'nin benliğinde yer almıştır.

²⁹ A. Eggebrecht, *a.g.e.*, s. 279.

³⁰ Albert Champdor, *Le Livre des Morts*, Paris, 1963, s. 21.

³¹ Françoise Dunand-Christiane Zivie-Coche, *Dieux et homme en Egypte*, Paris 1991, s. 43.

³² F. Dunand-C. Zivie-Coche, *a.g.e.*, s. 55-56.

³³ Benben: Güneş için kullanılan Uben (doğmak) fiilinden geldiği düşünülmektedir. İlk kutsal taşdır.

³⁴ F. Dunand-C. Zivie Coche, *a.g.e.*, s. 60.

kuşu (mısırca Benu, yunanca Foinix)³⁵ gibi dikilitaştan yükseldin”³⁶ denilmiştir. Burada, karanlık dünyadaki seyrini tamamlayan Rê-Atum’un kendi kendini yaratarak bir ışın diskine dönüştüğü, yani Rê-Hepri olarak yükseldiği ifade edilmiştir. Bundan sonra mastürbasyonla veya tükürerek ilk olarak Şu ve Tefnut’u³⁷ yaratmış, onlar Jeb ve Nut’u, her ikisi de Oziris, İzis, Seth ve Neftis’i dünyaya getirmişlerdir. Daha sonraları Hathor, Horüs, Thot, Anübis ve Maât gibi tanrı ve tanrıçalar da bu topluluğa eklenmiştir.

Böylece birer insan görünümünde ve insanın fizyolojik yapısında görülen tanrıların yaratıcısı olarak kabul edilen tanrı Rê’nin “insanların vücudunu gözyaşlarıyla yaptığı” “Ölümler kitabı”nda belirtilmiştir³⁸. Güneşin göz yaşları ancak ışın olabilir ve mısırlılar güneşten yayılan ışınları “Ucat” Horüs’ün gözleri³⁹ olarak adlandırmışlardır. S. Mayassis, “Horüs’ün gözünün kaynağını güneşten aldığını, ruhun nurunu temsil ettiğini ve Horüs’ün gözlerinin insanları ve herşeyi yarattığını, semai yüzdeki gözler açıldığında evreni gördüğünü ve böylece evrenin varolduğunu, gözyaşı dalgası gibi güneş ışınlarının evreni kapladığını, Horüs’ün gözlerinden gelen salgıların insanlara ve tanrılara gerekli herşeye hayat verdiğini”⁴⁰ ifade etmiştir. Tabii ki Horüs’ün göz salgıları -ki burada güneşin, tam tepede olduğu, Rê-Horakti durumunu göz önünde bulundurmak gerekir- hem cisimsel yaratıcılığı, hem de tanrısal ruhu temsil ediyordu, o halde, her bir varlıkta, maddesel ve ruhsal olarak güneşin enerjisinden bir parça bulunduğu dolayısıyla, sadece bu dünyada değil, öteki dünyada da tüm yaratıkların hayat kaynağı olduğu kabul edilmiştir. Buna göre dünyada tüm yaşamları güneşe bağlı insanların ruhu, öteki dünyada kut-sal enerji olan güneşle birleşip veya özdeşleşip güneş gibi her gün yenilenerek sonsuz bir hayat sürmeye devam edecektir.

³⁵ Anka Kuşu Benu’nun Uben (doğmak) fiilinden türetildiği zannedilmektedir (Guy et M.F. Rachet, s. 199) Herodot’a göre 500 yıl yaşayan kırmızı ve altın tüylü kuştur. Mısır’daki rivayetler her 500 yılda bir Arabistan’dan hareketle Helipolis’e geldiğini bir yumurta şeklinde, mur’la sarılı babasını güneş mâbedinde gömülmek üzere bıraktığını ifade ediyorlardı. (Herodotus, *The History*, trans. by George Rawlinson, London, 1952, s. 64).

³⁶ Textes des pyramides, par. 1659 anan Aleoandre Moret, s. 211.

³⁷ Şu ve Tefnut’un işeş ve tef (tükürmek) fiillerinden geldiği düşünülmektedir. (Françoise Dunand et Chr. Zivie-Coche, s. 65).

³⁸ Albert Champdor, *a.g.e.*, s. 65.

³⁹ Guy et M.F. Rachet, *a.g.e.*, s. 188.

⁴⁰ Albert Champdor, *a.g.e.*, s. 66.

Görüldüğü üzere, Mısır'da yerel tanrıların üzerinde bir gücün olduğu düşünülmüş, bir yerde, Rê'nin benliğinde tanrısal bir birlik yaratılmaya çalışılmıştır. İlk safhada, tanrı Atum'la özdeşleştirilerek evrenin tanrılarının oluşturduğu kutsal ailenin reisi olmuştur⁴¹. Bunun için de Rê'nin, özellikle yaratıcı rolü vurgulanmıştır. Bremner-Rhind⁴² papirüsünde zikredilen "Rê'nin varoluş yollarını bilmenin kitabı"nda güneş tanrısı Rê, evrenin senyörü olarak şöyle demektedir:

"Yaşamda belirlediğimde, hayat başladı. İlk defa hayata gelen olarak Varolan şeklinde belirdim. Varolanın oluş şekliyle varoldum. İlk tanrılardan önceydim, çünkü, ismim onlarınkinden önceydi, zira ilk zamanı ve ilk tanrıları yarattım".

"Onlar (tanrılar) doğmazdan önce, tek başıma, elimi kavuşturdum, Şu ve Tefnut'u tükürmezden önce ağızımdan yararlandım ve Tılsımdı benim adım".

"Sonra, kalbim etkili oldu, yaratma planı önümde belirdi, yalnız olarak yapmak istediğimi gerçekleştirdim. (Kalbimde) projeler tasarladım ve başka yaşam tarzı yarattım, ve Varolandan türeyen yaşam şekilleri pek çoktu. Çocuklar, çocuk şekliyle, dünyaya geldiler".

"Kendi vücudumla birleştim, kapalı elimle tahrik ettikten ve cinsel arzuyu elimle gerçekleştirdikten sonra, onlar ağızımdan düştü"⁴³. Bu metin tanrı Rê'nin tanrılardan önce varolduğunu, kendi kendini yarattığını, zamanın kendisiyle başladığını, tanrıları ve insanları yarattığını ifade etmekte ve yaratma usulünü anlatmaktadır. Zaten tanrı Rê hiyeroglif yazıda, tek bir hücre şeklinde tanımlanmaktadır.

Tanrı Rê, yaratma işlemini düzenleme ve gerçekleştirmede üç olağanüstü melekeden yararlanmıştır.

Bunlar:

- Sia : tanrının eserini yaratırken ki tasavvur
- Hu : yaratıcı ifade (kelam)

⁴¹ André Moret, *a.g.e.*, s. 211.

⁴² Bremner-Rhind Papirüsü: M.Ö. IV. yüzyılda yazılmış dini bir ayin olmakla beraber, öncekilerin geliştirilmesiyle kaleme alındığı zannedilmektedir (anan F. Dunand et C. Zivie-Coche *a.g.e.*, s. 57).

⁴³ S. Sauneron - J. Yoyotte, *la Naissance du Monde Sources Orientales I*, Paris, 1959, s. 49-51.

— Heka : yaratıcı kelim vasıtasıyla dünyayı yaratan tılsım^{44,45}

Her üç meleke bir insan gibi cisimlendirilmiş ve insan şeklinde kutsal varlıklar olarak görülmüştür, güneş gemisinde, gece gündüz, yeraltında ve gökyüzünde seyreden tanrı Rê'nin yanında yer almışlardır. "Sanduka Metinleri"nde Hu ve Heka'nın tanrının birer hizmetlisi gibi Rê'nin düşmanı olan yılanı altederek, tanrının hiçbir engel olmaksızın, yeniden ufukta belirmesini sağladıkları belirtilmiştir. "Kapılar Kitabı"nda ise Sia, güneş gemisinin dümeninde duran Rê'nin habercisi gibi görünmektedir⁴⁶.

Tanrı Rê'nin düzeni (Mâat)

Yeri, göğü, tanrıları, insanları ve hayvanları yaratan "tanrı Rê için esas prensip, yarattığı eseri sürekli olarak iyi durumda, dengeli tutmaktır"⁴⁷ Bunu kızı tanrıça Maât sayesinde gerçekleştiriyordu. Maât başında bir deve kuşu tüyü bulunan bir tanrıçayla simgeleniyordu. Maât evrensel düzen, ilahi adalet ve insanlararası davranışlarda dürüstlük demektir⁴⁸. Tanrının koyduğu düzeni yürütmek ve sağlamak başta firavunlar olmak üzere tüm insanlara aittir ve sürekli gözetilmesi gerekir. Bir yerde tanrının adaletidir ve herkesin hareketlerini tanrının koyduğu kanunlara göre ayarlaması gerekmektedir. Gözünden hiç birşey kaçmayan tanrı Rê, bu dünyada, adaletin dağıtıcısı ve gözetmenidir⁴⁹. O halde başta firavun olmak üzere herkesin Rê'nin buyruklarına göre hareket etmesi gerekir. "Sanduka Metinleri"nde⁵⁰ yaratıcı, insanlardan tam bir itaat beklemektedir: "Her insanı yakınına eşit kıldım. Kötülük yapmamalarını emrettim (ama) kalpleri sözümü ihlal ettiler"⁵¹ demektedir.

Maât gerçek/adalet ikilisini ifade etmektedir. Evrenin çarkının dönmesiyle birlikte evrensel düzen, sosyal düzen, bireysel görev ve davranış,

⁴⁴ A. Eggebrecht, *a.g.e.*, s. 240.

⁴⁵ Erik Hornung, *a.g.e.*, s. 65.

⁴⁶ Erik Hornung, *a.g.e.*, s. 65-66.

⁴⁷ François Daumas, *a.g.e.*, s. 294.

⁴⁸ F. Dunand-C. Zivie-Coche, *a.g.e.*, s. 151-153.

⁴⁹ Guy et M.F. Rachet, *a.g.e.*, s. 148.

⁵⁰ Sanduka Metinleri: Her ne kadar Orta İmparatorluk devrinde (M.Ö. 2300-1800) sandukalar üzerine yazılan dini, ölümle ilgili yazıtlar olsa bile eski yazıtların devamı olması bakımından zikretmeyi uygun görmekteyiz.

⁵¹ *Textes des Sarcophages*, anan F. Dunand-C. Zivie-Coche, *a.g.e.*, s. 72.

ölüm sonrası hayata tatbik edilir⁵². Bir yerde tanrı kanunlarının ölçüsüdür. İlk başta, firavunun esas görevi, eğer sosyal dengenin devam etmesini istiyorsa, Maât'ı uygulamak ve saydırmaktır. Zaten firavun öteki dünyada bu dünyada yaptıklarının hesabını verecektir. İcraatına göre yargılanacak, ya cezalandırılacak, yahut ta ebedi kutsal hayata katılarak ödüllendirilecektir⁵³, en önemli şey tanrı buyrukları doğrultusunda iktidarını sürdürmesidir. Eski imparatorluk devrinde bu sayede firavunla tebası arasındaki ilişkiler ayarlanmış, güçlü bir sosyal ağ kurulmuştur. Tüm insanlara ise tembel olmama, diğerlerine göre davranışını ayarlama tavsiyesinde bulunulmuş, böylece insanın bencillik ve açgözlülüğün önüne geçeceği ve hissizlikten uzaklaşmayacağı vurgulanmıştır⁵⁴. Her davranışa kurallar getirilmiştir.

Maât'ın bozulması halinde düzen bozulur, değerler inkar edilir şeklinde düşünülmüştür. Bu yüzden hem Eski İmparatorluk devrinde, hem de sonunda ortaya çıkan uzun karışıklıklar devrinden sonra kurulan Orta imparatorluk devrinde, tecrübe edilen karışıklıklara sebebiyet vermemek için bir takım öğretiler yazılmıştır. Bu öğretilerin en meşhuru "Ptahhotep öğretisi"⁵⁵ ve "Merikarê için öğretisi"⁵⁶ dir.

Maât'la yaşamak başta firavun olmak üzere tüm ölümlülerin endişesidir, bu yüzden, ilk önce insanların davranışlarıyla ilgili bir kavramdır. İlk başta insan tanrıya ibadet etmek, tapınaklar yaptırmakla yükümlüdür, zira başlangıçta "tanrı iradesine boyun eğeni bilir, tanrı için çalış, o da seni görecektir"⁵⁷. şeklinde düşünceler hakim iken daha sonraları, zamanla, "tanrı aşkına hareket edeni tanrı ödüllendirir" veya "kader ve kismet tanrı vergisidir"⁵⁸ şekline dönüşmüştür.

⁵² F. Dunand-C. Zivie-Coche, *a.g.e.*, s. 153.

⁵³ François Daumas, *a.g.e.*, s. 131.

⁵⁴ F. Dunand-C. Zivie-Coche, *a.g.e.*, s. 152-153.

⁵⁵ Ptahhotep Öğretisi: Eski İmparatorluk devrinde V. Hanedanın sondan bir evvelki firavunu Cedkarê'nin veziri Ptahhotep tarafından yazılmış ve sonraki devirlerde yararlanılmıştır. İnsanın, sosyal durumu ne olursa olsun davranışlarında alçak gönüllü, dürüst olmasını tavsiye eden öğretilerdir (Guy et M.F. Rachet, *a.g.e.*, s. 212).

⁵⁶ Mërikarê için öğretisi: Orta İmparatorluk devrinde henüz prens olan Mërikarê için babası firavun I. Heti (Aktoes) tarafından yazdırılan firavunun yapması gereken siyasi, dini, sosyal, medeni konulardaki öğretilerdir (Guy et M.F. Rachet, *a.g.e.*, s. 160).

⁵⁷ F. Dunand-C. Zivie-Coche, *a.g.e.*, s. 155.

⁵⁸ F. Dunand-C. Zivie-Coche, *a.g.e.*, s. 155.

Bu yüzden Maât, idarecilerin ve tebanın hayatında önemli bir yer tutmuş ve asırlarboyu firavunlar kendilerini temize çıkarmak için “Maât’la yaşadıklarını” belirtmişlerdir.

Öteki dünya tanrısı olarak Rê

Tanrı Rê, sadece, yaratıcı tanrı olarak değil, aynı zamanda, dünyada insanların hayatının düzenleyicisi ve hatta insanların, özellikle Eski İmparatorluk devrinden itibaren, firavunların öteki dünyada eriştikleri tanrı olarak da görülmüştür.

Piramitler devrine gelinceye kadar, esas olarak Tinit devrinde (M.Ö. 3188-2815) mısırlıların inanışına göre insanın ruhu, ölümü sırasında, bedeni terketse bile, iyi bir şekilde muhafaza edilmesi şartıyla, tekrar cesede dönebilir şeklindeydi. O halde geride kalanların en kutsal görevi vefat edenin bedenini tahribattan korumaktı. Mezar “edebiyet evi” olarak adlandırılıyordu. Bu “ev”de ölünün geçmiş hayatıyla ilgili resimler, yazılar bulunması, bir yerde merhumun güzel bir şekilde hatıralarıyla öteki dünyadaki hayatını geçirmesi sağlanıyordu. Aynı zamanda sıvı ve katı yiyeceklerin muntazam bir şekilde konması da yaşamaya devam ettiği inancını güçlendirmekteydi. Bununla beraber ruhun her zaman mezarda kalmadığı, güneşin nurundan yararlanmak için bir kuş şeklinde dışarı çıkıp, doğanın bir parçası olabildiği de kabul edilmiştir. Ama ölümlerin esas yurdu “Duat” güneşi görmemektedir, zira zifiri karanlık bir dünyadır. Güneşin her akşam karanlıklar dünyasına inmesi gibi ölümlerin de bu dünyaya indiklerini ve kapkaranlık Batı dünyasında⁵⁹ yaşadıklarını tahayyül etmişlerdir⁶⁰. Bu yaşam sıkıntılı ve uyuşuk bir yaşamdır ve ölümler bu durumlarından Duat’ın oniki bölgesi boyunca gece yolculuğunu yapan güneş gemisinin yaklaşmasıyla kurtuluyorlardı, “onları aydınlattığı zaman diliminde⁶¹ canlanıyorlar, zaman geçtikçe geminin uzaklaşmasıyla aydınlığın yok olmasıyla inlemeye başlıyorlardı”⁶².

⁵⁹ Batı Dünyası: Daha sonraları, bilhassa Yeni İmparatorluk devrinde güneşin battıktan sonra tekrar doğuda doğmasıyla bir benzetme yapılarak güneş gibi karanlık bir geceden sonra Nun’dan tekrar doğacaklarına inandıkları ve batıdaki ölümün geçici olduğunu düşündükleri için esas ebedi hayatın başlangıcı olan Batıyı “Güzel Batı” olarak adlandırmışlardır. Bir yerde Rê’ye kavuşmak en büyük sevinci, ideali teşkil etmiştir.

⁶⁰ Adolphe Erman, *l’Égypte des Pharaons*, Paris 1939, s. 69-70.

⁶¹ Mısırlılar bir günün 24 bölüm olduğunu tesbit etmişlerdir.

⁶² Alexandre Moret, *l’Égypte Pharaonique*, anan Albert Champdor, s. 70.

İşte, bu karanlık dünyayı idare eden, diğer ölümlüler gibi dünyevi hayatı son bulan tanrı Oziris'ti. Başlangıçta firavunlar kendilerinin bir zamanlar Mısır'ın hükümdarı olan Delta bölgesi tanrısı Oziris'ten geldiklerine inanıyorlardı. Oziris'in, güney tanrısı kötü kardeşi tanrı Seth tarafından öldürülüp, vücudunun ondört parçaya ayrılıp Mısır'ın çeşitli bölgelerine dağıtılmasından sonra karısı İzis, göz yaşları dökerek, aramaları sonunda vücudunun, bir parçasının dışında, bütün parçalarını bulmuş ve Anübis, Thot gibi tanrıların yardımcılarıyla birleştirmiş, mumyalayarak ebedi bir varlık haline getirmiş, ağzının açılmasıyla uhrevi olarak canlandırılıp ölümsüzlüğü sağlanmıştı⁶³. Bu yüzden ölümler diyarının senyörü olmuş ve yer yüzünde oğlu Horüs yerini almıştır. Oziris, dünyada iken Mısır'ı nasıl idare ediyorsa karanlık dünyayı da aynı şekilde idare ediyordu. Huzuruna gelenlerin günahsız olması gerekiyordu. Böylece her ölen firavun kendini ebedi hayatı garantileyen Oziris'te bulur, yani onunla özdeşleşir ve isminin başına Oziris'in ki ilave edilir, yani ikinci bir Oziris⁶⁴ olarak kabul edilirdi. Ayrıca "Oziris'in yaşadığı gerçek olduğu kadar, o da yaşayacaktır". "Oziris'in ölmediği gerçek olduğu kadar o da ölmeyecektir" şeklinde ifadeler kullanılırdı⁶⁵. Bu şekilde ölen firavunun hayatının sona ermediğine, aksine öteki dünyada Batıda⁶⁶, yeni bir hayata başladığına inanılırdı. Halefi olan firavun ise Oziris'in oğlu Horüs'ün himayesine girmiş olurdu. Tabii ki bu ölümsüzlük, Eski imparatorluk devrinde sadece firavun için geçerliydi, zira, bu dünyada tanrının görüntüsü olarak idarede bulunan firavunun öteki dünyada da aynı kadere sahip olacağı kabul edilmişti.

Öteki dünya konusunda da teoriler geliştiren Heliopolis din adamları, fikirlerini kabul ettirebilmek için işe yine firavunla başlayarak "tanrı Rê'nin, oğlu firavunu, ölümler tanrısının diyarından kurtarıp, onu kasvetli batıdan çıkarıp, parlak doğuya götürmek istediğini"⁶⁷ belirtmişlerdir. Bununla yer altı tanrısı Oziris'i ikinci plana atmış oluyorlardı ama Oziris efanesi mısırlıların zihninde o kadar yer etmişti ki, bunu tamamen söküp atacaklarına Oziris'i tanrı Rê'nin hizmetine alıp, değişik bir teori ortaya

⁶³ Alexandre Moret, *a.g.e.*, s. 244.

⁶⁴ Oziris: Bu inançlardan dolayı Oziris kültürünün her mabette uygulanması Oziris'i evrensel bir niteliğe büründürmüştür. Ölenler için Oziris kurtarıcı bir tanrı olarak görülmüştür.

⁶⁵ Adolphe Erman, *a.g.e.*, s. 72.

⁶⁶ Batı: İnsanın ölümünün güneş batışına benzetilmesi dolayısıyla, genellikle, mezarlar Nil'in batı yakasından yapılmıştır.

⁶⁷ Textes des pyramides, par. 146, anan Alexandre Moret, *a.g.e.*, s. 240.

sürdüler. Buna göre “Oziris, tanrı Rê sayesinde tekrar canlanmıştı”⁶⁸, bundan böyle Rê mahkemesine o başkanlık edecekti”⁶⁹. Böylece Oziris, yer tanrısı özelliğinden çıkarılıp, Dokuzlu tanrılar grubuna sokularak bir gök tanrısı yapılmış ve bir yerde tanrı Rê tarafından göklerin hakimi olarak görevlendirilmiştir. O halde, bundan sonra ilk safhada, ölen firavun, Oziris ayin ve usulleriyle, ölümsüz olacak, arkasından Rê’nin âleminde yine ayinlerle hem Ka’sına⁷⁰ kavuşacak, hem de canlanacaktır. Batı bölgesinde ölümler vadisinde değil, gökte kutsal nur Rê’nin ışığında onunla birlikte sonsuz bir hayat sürecektir.

Mısırlılar için gökteki parlak yıldızlar ruhları veya dahası tanrı olmuş ölümlerdi⁷¹. Hatta geceleri ölümlerin lambalarıyla oturduklarına inanıyorlardı⁷². Kendilerinin de bir gün uzayda parlak bir ışık gibi olacaklarını düşünüyorlardı. Bunun yanında Rê’nin, evrensel sırra vakıf olanları veya iyi olanları (sevdiği kullarını) yanına aldığını biliyorlardı. Zira, yeryüzünde çok az değeri olan hayatın, mezarın kapılarının kapanmasından sonra bir güneş ışınından çıkan, şekilsiz başlangıç sıvısına dönüşeceğini yeni doğan bebeğin vücuduna güney güneşinin ışığının girdiğini ve ölümden sonra bu ışının ebedi tanrıya, ışığın kaynağı Rê’ye döneceğini düşünüyorlardı⁷³. Ama bunun için kurallar vardı, Rê yanına alacağı kimselerin bir ayıklamasını yaptırıyordu. Oziris’in başkanlığında, Thot ve Anübis’in gözetiminde, İzis ve Neftis’in koruyucu kanatlarının arasında, ölen kişilerin kalbi (şuur, dünyada yaptıkları) adalet ve gerçek tanrıçası Maât’la veya Maât’ı ifade eden bir tüyle tartılıyor, dünyevi hareketleri ölçülüyordu. İşte bu ölçüye göre, yani ölünün kalbinin hafifliğine göre “ölüler ya mahkeme canavarı”⁷⁴ tarafından yutulacak ya da yaşayan ruh olarak aydınlığa çıkacak-

⁶⁸ Tanrı Oziris’in, tanrı Rê’nin emri üzerine Thot, Anübis ve İzis tarafından canlandırıldığı ve Heliopolis tanrılar mahkemesinde, kendisine karşı Seth tarafından yapılan ithamlar karşısında temize çıkarıldığı ortaya konulmuştur (Textes des Pyramides, par. 1523, 964 anan A. Moret, *le Nil*, s. 179).

⁶⁹ Alexandre Moret, *a.g.e.*, s. 240.

⁷⁰ Ka: İnsanın öteki dünyadaki görüntüsüdür. Tanrıların yanına giden benliğidir, Ka ile besin kelimesi arasında benzerlik vardır. “Ka’nın yeryüzündeki insan gibi beslendiği belirtilmiştir” (Pierre Montet, *a.g.e.*, s. 178).

⁷¹ Albert Champdor, *a.g.e.*, s. 73.

⁷² Adolphe Erman, *a.g.e.*, s. 72.

⁷³ Albert Champdor, *a.g.e.*, s. 73.

⁷⁴ Mahkeme Canavarı: Suçlu görülenler, herbiri “iç organları parçalayıcı”, “benliği yiyen” veya “kemikleri dağıtan” gibi dehşet verici adlar taşıyan 42 hakim tanrı tarafından cezalandırılıyordu.

tı, nura kavuşarak ödüllendirilecekti”⁷⁵. Böylece, kutsal mahkeme karşısında günahsız olduğu belirlenen ölü “maâ heru” (doğru, adil) ilan edilir⁷⁶, Rê’nin alemine girmeye hak kazanırdı ve hemcinsleri (tanrılar) arasında “imahu” (ulu) kişiliği ve kutsallığı kabul edilirdi. “İmahu” şartını yerine getirenlerin dolaştığı “Batı’nın kutsal yoluna götürülsün” kararı alınırdı⁷⁷.

Bundan sonra firavunun bütün organlarının yerini bulması ve yeniden canlanması gerekiyordu. Bu yeni hayatın esas yükümlüsü gök tanrıçası Nut⁷⁸ idi. Nut hakkında “Sana başını verir, kemiklerini getirir, organlarını birleştirir, kalbini vücudundaki yerine koyar”⁷⁹ denilirdi. Bu şekilde ölünün ruhuna, gücüne, benliğine tekrar kavuşması mümkün olurdu, yeni hayatına kavuşan firavun, bir kuş gibi veya bir gübre böceği şeklinde, ya bir merdiven, veya bir güneş ışını sayesinde göğe yükselir⁸⁰ ve Rê’nin alemine kabul edilirdi. Tanrıçalar İzis ve Neftis ve diğer “imahu”lar tarafından karşılanırdı. Tanrı Rê’nin izniyle diğer yolcuların (ölümsüzlerin) bulunduğu gece gemisine (Mesketit) biner karanlık dünyada ve gündüz gemisine (Mancit) biner, İalu (cennet) bahçelerinde gezinirdi. Gündüz gemisinin yol aldığı Okyanus⁸¹, dünya üzerinde eğilmiş gök tanrıçası Nut’un vücudu üzerindedir. Bu bölgede Mancit, doğudan itibaren İalu bahçelerine girer. İalu bahçeleri herkesin göremeyeceği, aşılması zor duvarlarla çevrilidir. Orada tahıllar bir insan boyundadır. Batıya gelindiğinde gemi değiştirilir, Mesketit’e binilir, ölümsüz 17 yıldız tarafından çekilen gemi, yolcularıyla birlikte, yer altı nehrinde ilerlemektedir. Yolculuğun altıncı ve yedinci saatlerinde Horüs’ün dövdüğü, babası Oziris’e karşı ayaklanmış, her tipten, mısırlı, sami ırkından, zenci, insana rastlanmaktadır. Geminin yer altındaki seyri “Rê saatine” kadar sürer, bu senyörün gökte yükselmeye başladığı saattir. İşte bu saatte tanrı Rê insanların yaşamıyla ilgilenme-

⁷⁵ *Textes des pyramides*, anan Alexandre Moret, s. 241.

⁷⁶ Pierre Montet, *a.g.e.*, s. 195.

⁷⁷ VI. Hanedan devri Sakkara’dan bir yazıt, Çev. A. Roccati, anan F. Dunand-C. Zivie-Coche, *a.g.e.*, s. 186.

⁷⁸ Nut: Başlangıçtan itibaren gök tanrıçası olarak güneşi “doğu ufkunda doğurduğu”, gece yuttuğu kabul edilmiştir. (*Textes des Pyramides*, par. 1688, 1835 anan A. Moret, Le Nil, s. 177) Kavis biçiminde eğilmiş, elleri batı toprağına ayakları doğu toprağına dokunan bir kadın şeklinde gösterilmiştir (Guy et M.F. Rachet, *a.g.e.*, s. 180).

⁷⁹ *Textes des Pyramides*, par. 835, anan Pierre Montet, *a.g.e.*, s. 178.

⁸⁰ F. Dunand-C. Zivie-Coche, *a.g.e.*, s. 189.

⁸¹ Mısırlılar için Nil her yerde mevcuttur. Yeryüzünde bulunan Nil’in eşitinin gökyüzünde ve yer altında da bulunduğuna inanıyorlardı.

ye başlar⁸². Böylece ölü, güneşin hareketini takibederek ilk önce batıya, yani karanlık dünyaya gider, sonra doğuda yeniden kendini başlangıç noktasında bulur⁸³. İşte bu yüzden ölümle ilgili mabedler ve mezarlar hep Nil'in batısında inşa edilmişti. Bir yerde güneşin battığı taraf ölümler diyarı olarak, yaratıcı tanrı Rê ile ilk buluştuğu yer olarak görülüyordu.

Heliopolis din adamları, ayrıca, ölü firavun kültünü güneş diski "Aton"a⁸⁴ dayandırarak, yani güneşin oğlu olarak görülen firavunun öldükten sonra, güneş diski ile kaynaşarak ölümsüzlüğe erişeceğini ortaya koymuşlardır. Tabii ki bu, ebediyet endişesi olan firavunda "sürekli hareket halinde olan kozmik hareketin sonsuzluğunu paylaşma" ümidini yaratıyordu. "Piramit Metinleri"nde ölü firavunun "güneşleştiğine" değinilmekte, hatta Orta İmparatorluk devrinde firavunun diskle birleştiği ve yaratıcının vücudunda eridiği kapalı bir şekilde⁸⁵ ifade edilmiştir.

Rê'nin Siyasi ve Din Etkinliği

IV. binli yıllarda Mısır'da biri kuzeyde (Delta bölgesinde), diğeri güneyde olmak üzere iki krallık bulunmaktaydı. Kuzeydeki krallığın başlıca tanrısı şahinle veya şahin başlı insanla temsil edilen Horüs'tü (mısırcı Heru). Güneyinkinin ise eşek, köpek, sırtlan karışımı bir hayvanla ifade edilen Seth idi. III. binli yılların başlangıcında güney kralı Menes⁸⁶ Delta bölgesini idaresi altına aldı ve Memfis şehrini başkent olarak kurdu. Menes'ten başlamak üzere firavunlar tanrı Horüs'ün cisimlenmiş şekli olarak kabul ediliyorlardı. Bununla beraber II. Hanedan devrinin sondan bir evvelki firavunu Peribsen (2850 veya 2790) idaredeyken, iç karışıklıklar dolayısıyla, saray protokolünde tanrı Seth'in ismi Horüs'ünün yanında yer aldı. Çok geçmeden Horüs⁸⁷ taraftarlarının üstün gelmesiyle Seth, Hanedan

⁸² Pierre Montet, *a.g.e.*, s. 202.

⁸³ Albert Champdor, *a.g.e.*, s. 73.

⁸⁴ Aton: Güneş diski Eski İmparatorluk devrinde öteki dünya ile ilgili teorilerde yer alırken XVIII. Hanedandan Ahenaton devrinde (M.Ö. 1380-1350) tek tanrı olarak kabul edilmesiyle Mısır'da büyük bir dini devrim yaşanmıştır.

⁸⁵ François Daumas, *a.g.e.*, s. 295.

⁸⁶ Menes: Mısır'ın birliğini ve I. Hanedanı kuran üç firavun ismi görülmektedir. Diğer kişi Narmer ve Aha'dır. Menes'in mitolojik bir varlık olabileceği de düşünülmektedir. veya ünvanlarının Horüs, Aha-Horüs, Narmer olması ihtimali de büyüktür (Guy et M.F. Rachet, *a.g.e.*, s. 21, 159, 174).

⁸⁷ Horüs ve Seth mücadelesinin dini ve siyasi tarafları vardır, bir yerde Delta Bölgesi ve Yukarı Mısır arasındaki iktidar kavgası ve tanrıların üstünlüğünü sağlama konusundaki rekabetten ileri gelmiştir. Kazanan taraf tanrısını tüm imparatorluğa benimsetmiştir.

an tanrısı vasfını ebedi olarak kaybetti⁸⁸. Böylece V. Hanedan devrine kadar firavunlar Horüs'ün oğlu ve hizmetlileri olarak idarelerini meşru kılıyorlardı⁸⁹ ve genellikle firavunlar Horüs, sazlık ve arı ülkesi kralı, Akbaba-Kobra, Altın Horüs gibi ünvanlara sahiptiler⁹⁰.

Buna paralel olarak II. Hanedan devrinden itibaren Heliopolis din adamları tanrı Rê ile ilgili teorilerini ortaya koydular. Tanrı Rê'ye yaratıcılık ve öteki dünya ile ilgili görüşlerin yanında efsanevi bir yaşam da maledilmiştir. Yılan Apopis veya başka devlerle temsil edilen bulutlarla, fırtınalarla, karanlıkla savaşı, zaferler elde eder, her yerde hayat bahşeder, otoriteyi, düzeni, adaleti sağlar, cömert ışınlarını bütün varlıklara eşit bir şekilde dağıtır⁹¹. Rê, batı ufkuna ulaştığında, ölümler diyarında ölür ama bu geçici bir ölümdür, çünkü yeraltı ve karanlık güçlerinin üstesinden gelip, ertesi gün tekrar canlanacaktır. Rê dünyayı gece ve gündüz gemileriyle dolaşır, zira yeryüzünde bir Nil olduğu gibi gök yüzünde de Nil bulunmaktadır⁹². O halde evrendeki herşeyden haberdar bir tanrıdır.

Din adamları Mısır'daki siyasi çekişmelere ve etkinliklere son vermek, zaman zaman meydana gelen karışıklıkları önlemek amacıyla, bir yerde ne kuzeyin tanrısı Horüs, ne de güneyin tanrısı Seth doğrultusunda düşünerek herkesin, sabah, öğle, akşam gökyüzünde gördüğü ve hayatlarını düzene koyan tanrı Rê'nin kabulüyle, ülkede dini bir birliğin dolayısıyla siyasi bir birliğin sağlanacağı fikrini geliştirdiler. Bu yüzden ülkede etkili durumda olan Horüs'ü gözardı etmeyip, onu tanrı Rê'yle Rê-Horakti olarak özdeşleştirerek yine bir kuzey tanrısı Rê'nin üstünlüğünü yavaş yavaş tüm ülkeye kabul ettirdiler. Bu etkinlikleri II. III. IV. Hanedan devrinde giderek arttı, ama kanımızca esas olarak, ilk önce Rê'nin öteki dünya ile ilgili tarafı dikkatli çekmişti. Böylece II. Hanedan devrinde Neb-rê⁹³, Neferkarê, III. Hanedan devrinde Nebkarê, IV. nünkinde Didufre,

⁸⁸ François Duamas, *a.g.e.*, s. 37-38.

⁸⁹ Alexandre Moret, *a.g.e.*, s. 211.

⁹⁰ Pierre Montet, *a.g.e.*, s. 58.

⁹¹ Alexandre Moret, *a.g.e.*, s. 208.

⁹² Alexandre Moret, *a.g.e.*, s. 208.

⁹³ Neb-rê : Rê'nin sözcüsü
Nebkarê : Rê'nin Ka'sının (görüntüsünün, şuurunun) habercisi
Neferkarê : Rê'nin Ka'sı güzeldir.
Hafurê : Doğuşu Rê'ninkidir.
Didufre : Değişmezliği Rê'ninkidir.
Baufre : Ba'sı (ruhu) Rê'ninkidir.
Menkaurê : Rê'nin Ka'ları yerleşiktir.

Hafurê (Kefren), Baufrê, Menkaurê (Mikerinos) olmak üzere pek çok firavun içinde Rê olan isimler aldılar.

Yine III. Hanedanın ilk firavunu olan Cozer (Neteryerhet)⁹⁴ Horüs'ün hizmetlisi veya ondan gelen firavun olduğunu kabul ettiği gibi, aynı zamanda Rê-Nubti (Rê altındır) ünvanını alarak Rê'ye bağlı olduğunu göstermiş ve o zamana kadar zaman zaman ünvanlarda yeralan Seth'i gözden düşürmüştür. Ondaki sonraki firavun, Horüs'ün üstünlüğünü belirtmek amacıyla, ünvanını Hor-Nubti'ye çevirmiştir. Bununla beraber Mısır dilinde Nub'un altın anlamına gelmesi dolayısıyla Hor-Nub, Hor altındır, Hor parlaktır şeklinde düşünülmüş ve güneş altın gibi parlak olduğu için ünvanın yine de güneş kökenli olduğu kabul edilmiştir⁹⁵.

Cozer'le birlikte, firavunların isimleri bir yuvarlak içine yazılarak, ülkede bir yenilik ortaya atılmıştır. Daha sonraları enlemesine silindirik şekline (fişek, mısırca Şenen) yani "güneş diski (Aton)'nin çevrelediği her şey" anlamına gelen şekle dönüştürülmüştür. Bundan da firavunun iktidarının, güneşin doğduğu ve battığı yer arasında, yani tüm bölgelerde geçerli olduğu anlaşılmaktadır. Yani güneşin, firavunun görünümü altında, dünyayı idare ettiği anlatılmak istenmiştir⁹⁶.

Kanımızca tanrı Rê, esas olarak. Cozer'den itibaren (M.Ö. 2815) benimsenmeye başlanmıştır. Her ne kadar mimarı İmhotep⁹⁷, ilk önce, mastaba şeklinde (yeraltı mezarı) mezar yapmayı planladıysa da, sonradan planını değiştirerek "Benben'i, Rê-Atum'un üzerinden yükseldiği taşı andıran, yedi basamaklı ilk pramidi inşa etmesi bakımından onun Heliopolis dinini benimsediği hatta firavunu etkilediği anlaşılmaktadır. Ayrıca Cozer'in kutup yıldızına bakan bir heykelinin de bulunması, firavunun, yaratıcı tanrı Rê'nin yanındaki yıldızlardan biri olmak arzusunun taşıdığı en büyük kanıttır.

Heliopolis din adamlarının etkisi, ağırlıkla hissedildiği, IV. Hanedan devrinde (M.Ö. 2700) görülmeye başlamıştır. IV. Hanedan'ın kurucusu Snefru devri, siyasi ve kültürel açıdan, parlak bir devir olarak görülmekte-

⁹⁴ François Daumas, *a.g.e.*, s. 552.

⁹⁵ Alexandre Moret, *Le Nil*, Paris 1926, s. 212.

⁹⁶ Alexandre Moret, *a.g.e.*, s. 213.

⁹⁷ İmhotep: Orta İmparatorluk devrinden itibaren aydın kişiliği olduğu için anılmıştır. Heliopolis dinini benimsediği mezar yapımında yaptığı değişiklikten anlaşılmaktadır. Heliopolis tanrı Rê'nin mabedinde Baş rahip olduğu zannedilmektedir (Barbara Watterson, *The Gods of Ancient Egypt*, London 1984, s. 167). Asırlar sonra tanrılaştırılmıştır.

dir. Snefru kendisine ikisi Daşur'da, biri Meydum'da olmak üzere, üç piramit inşa ettirmiştir⁹⁸. Bundan da Snefru'nun da tanrı Rê'yi benimsediği anlaşılmaktadır. Her ne kadar eşkenar dikdörtgen piramitler Cozer'inkini andırmıyorsa da, henüz yeni dinin gereksinmelerini tam olarak tatbik etmeye ehil olmadıklarını göstermektedir, belki de Snefru'nun üç pramit yaptırmasındaki sebep, yapı tarzını beğenmediğinden, bir yenisinin yapılmasını istemesindendir. Bununla beraber bir tanesinin "Snefru oradan yükseliyor"⁹⁹ ibaresini taşıması Snefru'nun tanrısı Rê'ye ulaşmak emelinde olduğunu göstermektedir.

Ortaçağ Avrupa'sında kilisenin günlük hayatta, sanatta ve mimaride görülen etkisi gibi Mısır'da da mimari ve sanat eserleri esas olarak dinin etkisi altında gerçekleştirilmiştir. Eserlerin yapılmaya başlanmasından önce sanatkarlar ve hatta firavunun kendisi yapılacak eserlerin dini gereksinmelere tam olarak uygun olmasını sağlamak için din adamlarından bilgi alıyorlardı. Bir yerde, sanatkarlar dinin sırlarını öğrenerek dine girmiş oluyorlardı, böylece ortaya konulan mimari eser veya sanat eseri "o günün hayatını ebediyete dönüştürmüş oluyordu"¹⁰⁰. Orta İmparatorluk devri sanatkarlarından biri, şimdi Louvre müzesinde bulunan mezar taşında: "Kutsal kelamın sırrını, dini törenlerin usullerini biliyorum ... sanatımda yetkili bir kişi, ilmimle ayrıcalıklı bir insanım" demiştir. Bir diğeri ise Leyde'de bulunan mezar taşında, kendisinin "Altın Mâbet"e kutsal resimler yapmak üzere kabul edildiğini, "tanrılarla ilgili hiçbir şey benden gizlenmedi, kutsal sırı vakıf bir rahibim. Rê'yi tüm şekilleri altında gördüm" şeklinde ifade etmiştir. Firavun Neferhotep'in ise bir tanrıya verilecek şekli anlamak için Heliopolis'e gittiği ve "yeryüzünde diktirilecek anıtlarda, eskiden tanrıların konseyde aldıkları karara göre hangi şekilde görünmek istediklerini" bilmek için din adamlarına başvurduğu belirtilmiştir¹⁰¹.

Mısır'da, genellikle, merkezi idarenin kuvvetli olduğu devirlerde sanatsal yönden muazzam eserler yapılmıştır. IV. ve V. Hanedan devirleri en güzel örnekleridir. Bu aynı zamanda Eski İmparatorluğun en güçlü olduğu devirdir. Bu devir firavunları Keops (Hufu)'tan başlamak üzere muazzam mezarlarıyla, tapınaklarıyla Heliopolis din adamlarının teorilerini tatbik etmişlerdir. Bunlardan Keops, Kefren ve Mikerinos'unkileri en meş-

⁹⁸ Guy et M.F. Rachet, *a.g.e.*, s. 238.

⁹⁹ Alexandre Moret, *a.g.e.*, s. 240.

¹⁰⁰ François Daumas, *a.g.e.*, s. 432.

¹⁰¹ François Daumas, *a.g.e.*, s. 433.

hurlarıdır. Bugün bile bilim adamlarının yapım sırrını çözemedikleri bu dev anıtlar, aslında, tanrı Rê'nin büyüklüğünü anlamış ve ölünce onun yanında yer alacağını ümitetmiş firavunlar tarafından, her türlü maddi ve insani zorluğa rağmen, yaptırılmıştır. Bu piramitlerin herbiri "Piramit Metinleri"nde de belirtildiği üzere göğe doğru, tanrı Rê'ye doğru yükselen merdivenlerdi. "Şekil olarak bir bulutun arkasından yayılan güneş ışınlarını hatırlatmakta idi"¹⁰². Belki de, en büyüğü 147 en küçüğü 137 metre yükseklikteki bu anıtlardan her biri güneşin hergün üzerinden yükseldiği Benben'i simgeliyor veya doğrudan doğruya güneşi temsil ediyordu. Bunlardan Keops'un piramidi¹⁰³ "Keops'un Ufku" olarak adlandırılıyordu¹⁰⁴, ufukta ise ancak tanrı Rê görünebilirdi, zira Keops inandığı tanrı adına bütün mabetleri kapattırılmış ve mısırlıların diğer tanrılara adaklar sunmalarını yasaklatmıştı¹⁰⁵. Keops, ayrıca güneşin gündüz ve gece seyrine katılabilmek için de piramidin yanına gemi koydurmuştur.

Bunun yanında Kefren, gizemli Sfenksi (mısırcı Şespanh = yaşayan heykel) yaptırmıştır. Kefren'in yüzü olmakla beraber Heliopolis din adamlarının etkisiyle Atum'la¹⁰⁶ özdeşleştirilmiştir. Böylece batan güneşi ifade etmektedir¹⁰⁷. Vücudu ise aslan şeklindedir. Yüzü güneşin battığı yöne çevrili olduğu için ölümler diyarının bekçisi olarak görülmektedir. Zira güneş batıda batmaktadır, ölümler ise Nil'in batısına gömülmekte idi. Aynı zamanda, batan güneşten sonra yeni bir güneşin Rê-Hepri'nin çıkması dolayısıyla ölümden sonra yeniden canlanmayı ve hayata dönüşü de ifade etmektedir, bu yüzden Yeni İmparatorluk devrinde "Ufuktaki Horüs" olarak adlandırılmıştır. Firavunun ölünce firavun-güneş olacağı onunla birlikte ufukta görüneceği fikri yaygınlaşmıştır¹⁰⁸.

¹⁰² Guy et M.F. Rachet, *a.g.e.*, s. 214-215.

¹⁰³ Keops piramidinin inşası için her meslekten insan işe koşulmuş ve 30 yıl boyunca her üç ayda bir ekiplerin değişmesi şartıyla 100.000 kişi çalıştırılmıştır. 20 yıl boyunca bütün hazinesini tükettiği gibi gelir elde etmek için kızını da çalışmaya zorlamıştır. Halk ancak Mikerinos devrinden rahatlamaya başlamıştır (Herodotus, *a.g.e.*, s. 75-76).

¹⁰⁴ Alexandre Moret, *a.g.e.*, s. 240.

¹⁰⁵ Herodotus, *a.g.e.*, s. 75.

¹⁰⁶ Orta İmparatorluk devrinde, aslında firavunu gösteren ama Atum'u ifade eden sfenksler ölümle ilgili tapınaklarda yaygınlaşmıştır. Hiksoslar da Sfenks'i benimsemişlerdir. Yeni imparatorluk devrinde mabede giden yol boyunca karşılıklı iki sıra halinde yapılmıştır (Guy et M.F. Rachet, *a.g.e.*, s. 240).

¹⁰⁷ Guy et M.F. Rachet, *a.g.e.*, s. 240.

¹⁰⁸ Wolfhart Westendorf, *l'Egypte ancienne*, trad. par Sonia de la Brêlie, Lausanne 1970, s. 45.

Görüldüğü gibi, Heliopolis din adamlarının etkisi esas olarak IV. Hanedan devrinde (M.Ö. 2700-2600) görülmeye başlamıştı. Kanımızca bu etki özellikle öteki dünya ile ilgili görüşler konusunda olmuştu. Gize'deki piramitlerin yapımında güneş kültünün sembolü olan ve piramidal bir şekilde biten dikilitaş bir örnek teşkil etmişti. Rê-Atum'un kaos'un üzerinde yükseldiği tepeyi merdiveni hatırlatıyordu¹⁰⁹.

Rê'nin İmparatorluk tanrısı olması ve Rê tapınakları

Sahurê¹¹⁰ ile başlayan V. Hanedanın idareye gelmesi yine Heliopolis din adamlarının sayesinde olmuştur. Ortaya koydukları kuramlar sayesinde, V. Hanedanın ilk üç firavunu Sahurê, Neferirkarê ve Niuserrê kardeşlerin Sahebu¹¹¹ şehri Rê'si ile Rê rahiplerinden biriyle evli bir kadından olduklarını ileri sürerek, hakları olmadığı halde sırayla idareye gelmelerini sağlamışlardır¹¹². Bu yüzden bu devir firavunlarının hiç biri dini görev yüklenmemekle beraber, tanrının yer yüzündeki temsilcisi, Rê'nin oğlu olarak adlandırılmışlardır. O zamana kadar firavunların Horüs'ten geldikleri kabul edilirken ve isimleri arasında "iki krallığın senyörü", "Horüs" bulunurken bir de Rê'nin oğlu ünvanı da eklenmiştir. Tabii, aslında Rê'nin Rê-Horakti olarak da adlandırılmasının sonucunda Rê, Horüs'ü benliğinde taşımış oluyordu. Böylece imparatorluk tanrısı olarak Rê benimsenilmiş oldu.

Bu devir firavunlarından Sahurê ve Neferirkarê'nin iktidarları kısa sürmüştür. Niuserrê ise 30 yıldan fazla iktidarda kalmış ve imparatorluk en parlak devrine ulaşmıştır. En son firavun Unas'ın idaresi 30 yıl kadardır¹¹³.

V. ve VI. Hanedanlar devrinde yaptırılan piramitler, aslında bir öncekine nazaran sönük kalmaktadır. Yükseklikleri en fazla 30-50 m. kadardır¹¹⁴. Bu devir firavunları arasında kudretli olanları vardı. Muazzam me-

¹⁰⁹ Alexandre Moret, *a.g.e.*, s. 239.

¹¹⁰ Bazı eserlerde V. Hanedan ilk üç firavunu sırasıyla Userkaf, Sahurê ve Neferirkarê olarak geçmektedir. Ama kanımızca Sahurê'nin Rê'nin oğlu anlamını taşıması dolayısıyla ilk firavunu olduğu fikrini güçlendirmektedir.

¹¹¹ Sahebu: Kahire'nin kuzey batısında bulunan bir şehirdir.

¹¹² Efsaneye göre tanrı Rê doğuma bizzat nezaret etmiştir. Yarı tanrı çocuklardan her biri "güçlü, kuvvetli" ve "vücut öğeleri altındadır" yani güneş rengindedir (A. Moret, *le Nil*, s. 181).

¹¹³ Alexandre Moret, *a.g.e.*, s. 238.

¹¹⁴ Alexandre Moret, *a.g.e.*, s. 239.

zarlar yaptırabilirlerdi, ama bir taraftan IV. Hanedan devrinde her meslekten insanın piramitlerin yapımında kullanılması dolayısıyla ülkenin ekonomik hayatı felce uğramıştı. Bu deneyimin yanında “aşırı davranıştan bıkmışlardı”¹¹⁵ veya belki de Rê’nin büyüklüğü karşısında firavun, onun oğlu olarak ikinci plana düşmüştü, sadece tanrısının buyruklarını yerine getirmekle yetinmek ve Rê’yi hoşnut etmek en büyük emeliydi.

Piramitler hacim bakımından küçülmekle beraber, Mısır’ın çeşitli bölgelerinde, özellikle Heliopolis, Memfis, Abusir’de daha büyük bir önem taşıyan güneş tapınakları diktirmişlerdir. Bu tapınakların herbiri firavunun Rê’ye sevgi, saygı ve inancının birer kanıtı olmuştur ve her biri “Rê’nin tercih ettiği yer”, “Rê’nin neşesi”, “Rê’nin memnuniyeti” gibi ayrı isimler taşımaktadır¹¹⁶. Tanrı Rê’nin bütün haşmetiyle görülebilmesi için üstü açık yapılmıştır. Esas tapınak, dikdörtgen şeklinde, alçak duvarlarla çevrili bir avlunun batı kısmında inşa edilmiş, taban çevresi 40 m. yüksekliği 30 m. olan bir kaidenin üzerine dikilmiş 36 m. yükseklikteki dikilitaştan ibarettir¹¹⁷. Benben adını taşıyan dikilitaşın piramidal uç kısmı, başlangıç ummanında beliren Rê-Atum’un üzerinde kendi kendini yarattığı tepeyi temsil ediyordu¹¹⁸. Dikili taşın tepesi altın kaplama idi ve her sabah yükselen güneşin ışınlarıyla ilk parlayan yerd. Dikili taşın bulunduğu platform üzerinde güneşe kurban adanırdı¹¹⁹. Ayrıca tapınağın yanında tuğladan yapılmış güneş gemisi bulunurdu. Buna ilaveten küçük bir havuz (Kebhu) bulunurdu, Kebhu başlangıç ummanı Nun’un simgesiydi ve tan vakti doğan güneşin yüzünü Nun’un suyunda yıkayacağı ve parlayacağı düşünülürdü¹²⁰. Zaten güneş kültü, her sabah, arınma işlemini gerektiriyordu. Bu ayınle ilgili kısım “sabahın evi” olarak adlandırılırdı, bunun sebebi ise faydalı, yaşam için gerekli ışınlarını dağıtan güneşin sabahleyin doğmasının önemini belirtmekti. Ayrıca, doğan güneşe, öğle güneşine, akşam güneşine ilahiler okunarak sunaklarda bulunulurdu¹²¹.

V. Hanedanın son firavunu Unas’tan itibaren VI. Hanedanın son firavunu II. Pepi’ye kadar inşa edilen bütün piramitlerin alt bölmelerinin

¹¹⁵ Adolphe Erman, *a.g.e.*, s. 81.

¹¹⁶ Adolphe Erman, *a.g.e.*, s. 84.

¹¹⁷ G. Maspero, *a.g.e.*, s. 327.

¹¹⁸ François Daumas, *a.g.e.*, s. 294.

¹¹⁹ Adolp Erman-Hermann Ranke, *Aegypten und aegyptisches Leben*, Tubingen, 1923, s. 321. Bu kısım ile ilgili çev. Doç. Dr. Gümeç Karamuk.

¹²⁰ Alexandre Moret, *a.g.e.*, s. 245.

¹²¹ Alexandre Moret, *a.g.e.*, s. 246.

duvarlarına, dini törenlerin usulünü yansıtan “Piramit Metinleri” yazılmıştır. Bu metinler için çeşitli konularda duaları içeren ilk ayetler yazıtı da diyebiliriz. Bu dualar sayesinde firavunun öteki dünyada göğe yükseleceğine ve tanrı Rê’ye kavuşacağına ve diğer tanrıların yanında yer alacağına inanılıyordu. Böylece firavunun kaderinin diğer ölülerden farklı olduğu vurgulanmış oluyordu. Yine bu metinlerde Oziris kültünün etkileri görülmüş ve İalu (Cennet) bahçeleri tasvir edilmiştir. Bu dualar piramitlerin yanında bulunan cenaze ile ilgili tapınaklarda, her gün tekrarlanan sunaklar sırasında okunuyordu¹²². Bu metinlerin bulunduğu bölmelerin tavanlarında koyu mavi bir fon üzerinde yıldızların bulunması mezarların bu dünya görünümüne göre yapıldığı, ayrıca sandukanın firavunun sarayının bir imajı olması ile piramidin evrenin küçük bir örneği olarak telakki edildiği gözlenmektedir¹²³.

Din Adamları ve Tapınaklar

Rê din adamlarının esas görevi, güneş ve yıldızları gözlemek ve incelemektir. Bu yüzden, baş rahiplerine “büyük gözlemci” deniliyordu. Göğün sırlarını bilen kişiler olarak astronomi ile ilgili araştırmalar yapıyorlardı¹²⁴.

V. Hanedan firavunları sadece pramitler ve güneş tapınaklarının yapıyla ilgilenmemişler, aynı zamanda tüm Mısır’da bölgesel tanrılar adına da tapınaklar yaptırmışlardır. Tapınakların bakımını sürdürmek için din adamlarına araziler bahşetmişlerdir. Ayrıca çiftçi ve zenaatkarları kült adına çalıştırmışlardır. Elde edilen bütün gelirler tapınakların bakımına ayrılmış, dolayısıyla, din adamlarının eline geçmiştir.

Buna paralel olarak Abidos ve Koptos’taki küçük çaptaki tapınaklardan elde edilen metinlere göre firavunlar, büyük ve küçük tapınaklara “dokunulmazlık yasası” denilen imtiyazlar tanımışlardır¹²⁵. Böylece tapınaklara ait araziler ve din adamları emniyet altına alınmışlardır. Bu imtiyazlar Eski İmparatorluğun sonuna kadar gittikçe artmış ve yavaş yavaş rahipler sınıfı zenginleşerek bir oligarşi oluşturmuş, hatta resmen firavun adına tapınaklara ait malların yöneticisi durumundayken sahibi olmaya başlamışlardır. Bundan başka din adamları babadan oğula geçen, aristok-

¹²² Guy et M.F. Racht, *a.g.e.*, s. 126.

¹²³ François Daumas, *a.g.e.*, s. 258.

¹²⁴ Alexandre Moret, *a.g.e.*, s. 248.

¹²⁵ Alexandre Moret, *a.g.e.*, s. 248.

ratik bir sınıfı oluşturmuşlardır¹²⁶ ve firavundan bağımsız davranmaya başlamışlardır.

Bu bağımsızlık hareketi VI. Hanedan devrinde din adamlarından kraliyet görevlilerine yaygınlaşmış, bilhassa vilayetlerde firavunun idaresine karşı bir tehlike arzitmeye başlamıştır. Bu devrin valileri gerçek kral naibi gibi hareket ediyorlardı. Firavun adına arazileri idare ediyorlar, adaleti yerine getiriyorlardı, ayrıca kurdukları, imparatorluk ordusuna destek veren, milis kuvvetlerine kumandanlık ediyorlardı. Bu görevliler, hem görevlerinden dolayı firavundan bazı imtiyazlar elde etmişler, hem de mal mülk edinmişlerdir. Din adamları gibi onlar da dokunulmazlık yasasından yararlanarak yeni şehirler kurarak civar bölgelerden çiftçileri, zenaatkarları kendi vilayetlerine çekmişler, bu şekilde aktif bir bölgesel siyaset gütmüşlerdir.

Aslında bu devir firavunları, pek çoğunun uzun iktidarına¹²⁷ rağmen, zayıf kalmışlar, zira, genellikle dış sorunlarla (Suriye ve Sudan) ilgilenmişlerdir. Bilhassa II. Pepi'nin 6 yaşında idareye gelip 100 yaşına yakın bir zamana kadar süren idaresinin başlangıcında ve sonlarında güneydeki güçlü aileler merkezi idareyle bağlarını koparıp eyaletlerde feodal yapıyı oluşturmuşlardır, hatta küçük çapta da olsa kendi ordularını kurmuşlardır¹²⁸.

Bundan sonra valilik görevi de babadan oğula geçmeye başlamış ve hatta IV. Hanedandan beri olduğu gibi, valiler, firavunun mezarının yanında gömüleceklerine, kendi bölgelerinde mezarlar inşa ettirmişlerdir. Bu şekilde, idari yönden kendilerini firavuna eşit görmelerinin sonucu olarak bu defa, firavunun öldükten sonra tanrı Rê'ye kavuşması ve tanrının gemisinde gökte dolaşması fikrini benimsemişler,¹²⁹ kendilerine maletmişler ve hatta "Piramit Metinleri"ni taklit ederek, mezarlarına ölümle ilgili formüller yazdırmışlardır.

Aslında VI. Hanedan firavunları güney valilerinin kuvvetlenmesi karşısında bir taraftan "dokunulmazlık yasası"nı yürürlükten kaldırmaya çalışırken, diğer taraftan da güneyin 22 valisini elde tutabilmek için "güney idarecisi" adı altında valiliklerin hepsini içeren bir genel valilik tesis etmişler-

¹²⁶ Alexandre Moret, *a.g.e.*, s. 249.

¹²⁷ Bunlardan Teti, 30 yıl I. Pepi 20 yıldan fazla, Merenrê pek bilinmemekle birlikte II. Pepi 80-90 yıl kadar idarede kalmıştır.

¹²⁸ Alexandre Moret, *a.g.e.*, s. 250.

¹²⁹ Alexandre Moret, *a.g.e.*, s. 253.

dir, ama sonunda, bu görev de valilerin eline geçmiştir. Böylece, hem din adamları hem de valiler firavun idaresine karşı hareket ederek merkezi otoriteye zarar vermişler, dolayısıyla devletin gücünü sarsmışlardır¹³⁰. II. Pepi'nin çok uzun iktidarı ve yaşlılığı dolayısıyla tam bir anarşi devri yaşanmıştır.

VI. Hanedandan sonra siyasi durum o kadar karışmıştır ki idareyi ele alan VII ve VIII hanedanlar devrinde idareye kaç firavunun geldiği bilinmemektedir¹³¹. Asillerin ve rahiplerin elde ettikleri imtiyazların sonucu olarak ülke parçalanma yoluna girmiştir. Başlangıçta halk, idari sınıfın yaptıklarına seyirci kalmakla beraber, sonradan, durumdan yararlanarak, fırsatları değerlendirerek, zenginleşmeye çalışmıştır. Bu yüzden asayiş bozulmuş, zirai çalışmalar aksamış, dolayısıyla açlık ve kıtlık baş göstermiştir. Devlete ait yerler yağma edilmiş, hiç bir devlet görevlisi, zenaatkar çalışmaz olmuş, yabancı ülkelerle her türlü ticaret felce uğramıştır¹³². Delta bölgesinin savunması zayıflamış, içteki karışıklıklar yetmiyormuş gibi Mısır'ın doğusundan gelen asyalılar ülkeyi istila etmeye başlamışlardır.

Mısır tam bir kaos içine düşmüş, hem kraliyet idaresi herşeyini kaybetmiş, hem de hiç bir şekilde sınıf farkı kalmamış, zenginler fakirleşmiş, eski fakirler zenginleşmişlerdi. Firavunlar, asiller, devlet görevlileri tüm saygınlıklarını yitirmişlerdir. Bunun sonucu olarakta halk, sadece firavuna ait olan, öteki dünya ile ilgili imtiyazı paylaşma çabasına düşmüştür. O zamana kadar, herkesin bu dünyada hizmetinde bulunduğu firavunun, öteki dünyada da hizmetinde olacağına ve onunla birlikte, onun himayesi altında, ebediyete ulaşacağına, sonsuz bir hayat yaşayacağına inanıyorlardı. Zaten bunun için değilmiydi ki dev piramitlerin yapımında tüm tebanın katkısı olmuştu. İşte bu karışık durumda, firavunla beraber ölümsüzlüğü paylaşmak yeterli olmadı, o zamana kadar bir sır gibi gizli tutulan ayınlar açığa çıkarıldı ve mezarlar, heykeller, dualar gibi ebedi hayatı sağlayan herşey ele geçirildi.

XI. Hanedanla birlikte, -ki artık güney tanrısı Amon imparatorluk tanrısı pozisyonuna yükseltilmişti ve tanrı Rê sadece öteki dünyadaki üstünlüğüne devam ediyordu, tekrar düzenin sağlanmasıyla, XII. Hane-

¹³⁰ Alexandre Moret, *a.g.e.*, s. 252-253.

¹³¹ Firavunların kronolojik bir sıralamasını yapan yunanlı rahip ve tarihçi Maneton'a (M.Ö. III.y.yıl) göre VII. Hanedanın 70 firavunu ancak 70 gün idarede kalmışlardır (Alexandre Moret: s. 254).

¹³² Alexandre Moret, *a.g.e.*, s. 256-257.

dan devrinde, resmi olarak, halkın da ölümle ilgili usüllerden yararlanmasına izin verildi. Böylece Eski İmparatorluk piramitleri duvarlarında bulunan metinlerden bir kısmı kopye edildi¹³³. Bununla beraber, bu dini derlemeler firavun için geliştirilmişti ve tüm insanlığa tatbik edilecek gibi değildi, bu yüzden M.Ö. 2000 yılı civarında “Piramit Metinleri”nden esinlenerek herkese geçerli olabilecek cenaze ile ilgili metinler yazılmaya başlandı. İlk safhada yazılan “Sanduka Metinleri”nde “Piramit Metinleri”ndeki ölümsüzlüğe kavuşma fikirleri ve yolları yansıtılarak firavunla diğer ölümlüler arasında doğal bir fark olmadığı gösterilmiş oldu. Aslında, “hangi tanrı olursa olsun ölümden kurtulmak için insanın tek bir çaresi vardı, o da tanrı olmak”¹³⁴, ama bunun tanrı Oziris’in eşliğinde, yüce tanrı Rê’nin ebedi seferine katılmakla gerçekleşeceği inancı bulunuyordu.

¹³³ François Daumas, *a.g.e.*, s. 259.

¹³⁴ François Daumas, *a.g.e.*, s. 260.

- Champdor Albert, *Le Livre des Morts*, Paris 1963.
- Daumas François, *La Civilisation de l'Egypte Pharaonique*, Paris 1967.
- Dunand Françoise - Zivie-Coche Christiane, *Dieu et Homme en Egypte*, Paris 1991.
- Eggebrecht A., *l'Egypte Ancienne*, Paris 1988.
- Erman Adolphe, *L'Egypte des Pharaons*, Paris 1939.
- Erman Adolf - Ranke Hermann, *Aegypten und aegyptisches Leben*, Tübingen 1923.
- Herodotus, *The History*, trans by George Rawlinson, London 1952.
- Hornung Erik, *Les Dieux de l'Egypte*, Paris 1986.
- Maspero G., *L'Archéologie Egyptienne*, Paris 1887.
- Maspero G., *Causeries d'Egypte*, Paris 1907.
- Maspero G., *Ruines et Paysages d'Egypte*, Paris 1914.
- Meyer Eduard, *Histoire de l'Antiquité*, tome II. trad. par. Alexandre Moret, Paris 1914.
- Montet Pierre, *l'Egypte Eternelle*, Paris 1970.
- Moret Alexandre, *Le Nil et la Civilisation Egyptienne* Paris 1926.
- Moret Alexandre, *Histoire Ancienne*, tome I., Paris 1929.
- Moret Alexandre, *Histoire Ancienne*, tome II., Paris 1936.
- Rachet Guy et M.F., *Dictionnaire de la Civilisation Egyptienne*, Paris, 1968.
- Roccati Alessandro, *La Littérature Historique sous l'Ancien Empire Egyptien*, Paris, 1982.
- Sauneron S., — Yoyotte, J., *La Naissance du Monde, Sources Orientales I*, Paris, 1959.
- Watterson Barbara, *The Gods of Ancient Egypt*, London 1984.
- Westendorf Wolfhart, *L'Egypte Ancienne*, trad. par Sonia de la Brêlie, Lausanne 1970.

ÇİN SEDDİ'NİN YAPILIŞ NEDENİ HAKKINDA DEĞİŞİK BİR GÖRÜŞ

BÜLENT OKAY

Çin Seddi denilince, dağların üzerinde uyuyakalmış bir ejderha gibi uzayıp giden bir yapı aklımıza gelir. Belki Çin'e gidip, bu görkemli yapıyı görenlerimizin sayısı pek fazla değildir. Ama, mutlaka bir resmini görmüşüzdür. Çin hakkında fazla bir şey bilmeyen bir kişi bile, en azından Çin Seddi'nin varlığından haberdardır.

Ancak, bu görkemli yapı hakkında bildiklerimiz çok kısıtlıdır. Orta Asya Türk tarihi ile birlikte sıkça adı geçen bu yapı hakkında bildiklerimiz ne yazık ki, ansiklopedik bilgilerle sınırlıdır. Ansiklopedilerin ve bazı tarih kitaplarının verdiği bilgiyi kısaca şöyle özetleyebiliriz: "3.000 kilometre uzunluğunda ve 6 metre yüksekliğindeki bu duvar, kuzeyden Çin üzerine aralıksız akınlar yapan Türkleri ve Moğolları durdurmak amacıyla yapılmıştır." Burada verilen rakamlarda bazı küçük değişiklikler olabilir ama, anlatımın özünde bir değişiklik olmaz. Hatta bazı kişiler tarafından bir övünme nedeni olarak algılanır ve "korkak Çinlilerin, Türklerden ne kadar çok korktukları" gururla ifade edilir.

Çin Seddi'nin hangi amaçlar için yapıldığına geçmeden önce, bu yapı hakkında kısa bilgiler vermek istiyorum.

Çin Seddi'nin Çince adı, "On Bin Li Uzunluğundaki Duvar"dır. Kilometre olarak ifade edilirse, yaklaşık 6.700 kilometre uzunluktadır. Temeldeki genişliği 6.5 metre olan duvarın üst kısımdaki genişliği ise 5.7 metredir. Duvarın yerden yüksekliği genelde 8.5 metre olup, önemli geçitlerin ve büyük kapıların bulunduğu yerlerde 12 metreye ulaşmaktadır. Dağların yüksek zirvelerinde ise bu yüksekliğin 1.5-2 metreye kadar düştüğü de olmaktadır. Burçların yüksekliği 1-1.7 metre dolayındadır. Bazı bölümleri taştan ve bazı bölümleri de kerpiçten yapılmış bu yapının, uzaydan çıplak gözle görüldüğü ileri sürülmektedir.

Genelde Çin Seddi'nin, Ch'in Shih Huang döneminde M.Ö. 215 yılında yapıldığı kabul edilmektedir¹. Gerçekte ise, Çin Seddi'nin yapılışı

¹ EBERHARD Wolfram, Çin Tarihi, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1947, s.83.

daha eskiye dayanmaktadır. Savaşan Beylikler Dönemi'nde, M.Ö. 7. yüzyıl-da birbirleriyle kıyasıya savaşan yedi derebeylik vardır. Bu derebeylikler, dağ ve ırmak gibi doğal sınırların olmadığı yerlere yüksek duvarlar yaptırarak, sınırlarını belirlerlerdi. İlk duvar, M.Ö. 657 yılında Ch'u derebeyliği tarafından yaptırılmıştır. Daha sonraları, M.Ö. 6. ve 5. yüzyıllarda, başta Ch'i derebeyliği olmak üzere diğer derebeylikler de sınırlarını belirleyen duvarlar yaptırmışlardır. Böylece, Çin Seddi'nin bir bölümü daha o zamanlarda ortaya çıkmış oluyordu. Bu dönemlerde yapılan duvarlara "iç duvar"; sonradan M.Ö. 4. yüzyılda, Hun (Hsiung Nu)lar ile sınır komşusu olan kuzeydeki Yen, Chao, Ch'in, Wei ve Han derebeylikleri tarafından yaptırılan duvarlara ise "dış duvar" adı verilmektedir.

M.Ö. 221 tarihinde Ch'in derebeyliği, diğer 6 derebeyliği yenerek ülkede siyasi birliği sağlamış ve Ch'in Hanedanlığı'nı kurmuştur. Ülkede siyasi birliğin sağlanmasından sonra, general Meng T'ien komutasındaki 300.000 kişilik bir ordu M.Ö. 215 yılında Hunların üzerine yürümüş ve onları kuzeye çekilmeye zorlamıştır. Sarı Irmağın kuzeye doğru yaptığı kıvrımın içinde kalan verimli He Han bölgesi Çinlilerin eline geçmiş ve bu bölgeye, "Ch'in Devletinin Yeni Toprağı" anlamına gelen Hsin Ch'in Chung adı verilmiştir².

'Hunlar kuzeye sürüldükten sonra Yen, Chao, Ch'in, Wei ve Han derebeylikleri arasında daha önceki dönemlerde yapılmış duvarlar birleştirilmeye başlanmıştır. Bu arada, gerekli onarımlar da yapılmıştır. Ch'in derebeyliğinin rakibi durumunda olan 6 derebeyliğe mensup 30.000 aile, Hunlardan ele geçirilen bu bölgeye yerleştirilmiş ve Meng T'ien komutasındaki askerlerle birlikte Çin Seddi'nin yapılışında çalıştırılmışlardır. Zorunlu Bedenen Çalışma Yükümlülüğü gereği Çin Seddi yapımında çalışan 1 milyondan fazla işçinin yanısıra, pek çok suçlu, suçlarını Çin Seddi'nin yapımında çalışarak ödemişlerdir³. Ancak, işçi gereksinimi arttıkça, suçsuz insanlara çeşitli suçlar yüklenerek bu bölgeye gönderilmiştir ve Çin Seddi yapımında çalıştırılmıştır.

Çin Seddi'nin yapımı M.Ö. 210 yılına, Ch'in Shih Huang'ın ölümüne kadar aralıksız sürmüştür. Hükümdarın ölümünden sonra, general Meng

² SZU-MA Ch'ien, Shih Chi (Tarih Kayıtları), 88. bölüm, Meng T'ien'in Biyografisi ve 110. bölüm, Hun Kayıtları.

³ Ch'in Hanedanlığı döneminde başlayan "Ch'eng Tan Ceza Sistemi"ne göre, suçlular kuzeye sürülürler ve Çin Seddi yapımında çalıştırılırlardı.

T'ien'in gücünden korkan başvezir, sanki hükümdarın emriymiş gibi Meng T'ien'e "intihar etme cezası" bildirir. Meng T'ien ihtihar eder. Meng T'ien'in ölümünden sonra bu bölgedeki askerlerin ve Çinli ailelerin çoğu buralardan kaçarlar.

M.Ö. 206 yılında Ch'in Hanedanlığı sona erer ve Han Hanedanlığı kurulur. Yeni kurulan Han Hanedanlığı döneminde Çin çok güçsüz bir durumdadır. Hunların ise çok güçlü oldukları bu dönemde, Çinliler zorunlu olarak barışçı bir siyaset izlerler. Hunlarla akrabalık ilişkisi kurmak için prensesler ve çeşitli hediyeler gönderirler. Bu barış döneminde Çin Seddi aralarında sınır olarak kabul edilmiştir. Seddin kuzeyi göçebelere, güneyi ise tarımla uğraşan Çinlilere aittir⁴.

Han Hanedanlığı döneminde de, Ch'in Hanedanlığı döneminde başlatılan suçluları kuzeye sürgün etme ve Çin Seddi yapımında çalıştırma sistemi devam ettirilmiştir. Çin Seddi'nin yapımı sürdürülürken, bir yandan da doğal etkilerle yıkılan ve yıpranan yerleri de sürekli olarak onarılmıştır. Onarım çalışmaları, sonraki hanedanlıklar tarafından da devam ettirilmiştir. Bu onarımlardan en önemlisi 14.-17. yüzyıllar arasında hüküm süren Ming Hanedanlığı döneminde yapılan onarımdır. Moğolların Çin'den atılmasından sonra, büyük bir bölümü harap olmuş Çin Seddi, sanki yeni baştan yapılmışçasına büyük bir onarımdan geçirilmiştir. Günümüze kadar ulaşan Çin Seddi'nin büyük bir bölümü Ming Hanedanlığı döneminde yapılmıştır.

Buraya kadar, Çin Seddi'nin yapılışı hakkında kısa ve öz bilgiler vermeye çalıştık. Şimdi de, Çin Seddi'nin yapılış nedenlerine değinelim. Her ne kadar kuzeydeki Türklerin ve Moğolların Çin'e yaptıkları akınları durdurmak için yapıldığı söyleniyorsa da, milyonlarca Çinlinin yaşamı pahasına yapılan bu görkemli yapının sadece savunma amacıyla yapıldığını söylemek pek inandırıcı olamaz.

Çin Seddi'nin yapılışındaki siyasi neden, askeri nedenden daha ön plandadır. Kanımızca, bu duvarın yapılışındaki temel amaç, bir tarım toplumu olan Çinlilerle göçebe uluslar arasındaki sınırı belirlemektir. Bu kanıya nasıl vardığımızı örneklerle açıklamaya çalışalım.

Çin'de siyasi birliğin sağlanmasından sonra, ülkenin sınırları hızla genişlemiştir. Doğuda ve güneyde denizle, batıda ise yüksek platolarla sınır

⁴ SZU-MA Ch'ien, Shih Chi (Tarih Kayıtları), 110. bölüm, Hun Kayıtları, s.2902.

olmuştur. Kuzeyde ise Sarı Irmak (Huang Ho) ve Karanlık Dağlar'dan (Yin Shan) sonra hiç bir doğal sınır yoktur. Bu bölgedeki sınırı belirlemek için, önceki dönemlerde yapılmış duvarların birleştirilmesi düşünülmüştür. Böylece ortaya Çin Seddi çıkmıştır.

Biliyoruz ki, Çinliler sahip oldukları toprakları, kentleri ve köyleri duvarlarla çevirmeden duramazlar. İlk bakışta sadece savunma amacıyla yapıldığı izlenimi veren bu duvarların daha başka işlevleri de vardır. Aslında hiç bir duvar aşılmaz değildir. Ama Çinliler, duvar içinde kendilerini daha güvende hissetmektedirler.

Çin Seddi'nin yapılmasıyla Ch'in Shih Huang'ın göçebe uluslara vermek istediği mesaj şudur: "Bu duvar bizim aramızdaki sınırı belirlemektedir. Bu duvarın iç tarafı bize, dış tarafı size aittir. Bu duvarı aşmadığınız ve topraklarımıza saldırmadığınız sürece, biz sizin ne yaptığınıza karışmayız."

Ch'in Shih Huang, ülkesinin her yerinde aynı standartlara uyulmasını istemiş ve bu konuda çeşitli uygulamalar yapmıştır. Yolların genişliği, tekerleklerin çapı ve dingil aralıkları hep bir standarda bağlanmış ve tüm ülkede aynı ölçüler kullanılmıştır. Bunun için de, öncelikle ülkenin sınırları belirlenmiştir.

Daha önce de değindiğimiz gibi, Çin Seddi'nin yapılmasına Meng T'ien komutasındaki ordunun Hunları kuzeye çekilmeye zorlamasından sonra başlanmıştır. Bu dönemde Çinliler, gerek askeri ve gerekse ekonomik açıdan çok güçlüdür. Hunlar, Çin için bir tehlike oluşturmamaktadır. Hunları kolaylıkla kuzey bozkırlarına sürebilen Çinlilerin, böylesine uzun bir uğraşı gerektiren ve son derece pahalıya çıkan bu duvarı sadece Hunlardan korktukları için yaptıklarını söylemek pek inandırıcı olamaz. Eğer Hunların çekildikleri topraklar verimli olsaydı, şüphesiz Meng T'ien komutasındaki ordu Hunları rahat bırakmaz, daha ileriye sürmenin yollarını arardı. Hunlar en verimli topraklarını Çinlilere kaptırdıktan sonra, verimsiz kuzey bozkırlarına çekilmek zorunda kalmışlardır. Diyebiliriz ki Çin Seddi, verimli topraklarla, verimsiz topraklar arasında da bir sınır teşkil etmektedir.

Ch'in Hanedanlığı'ndan sonra kurulan Han Hanedanlığı döneminde ise, durum bunun tam tersidir. Hunlar çok güçlüdürler. Hiç bir engel onları durduramaz. Bu dönemde Hunlar, diledikleri zaman Çin Seddi'ni aşmışlar ve Çin topraklarına girmişlerdir. Çinlilere kaptırdıkları He Han bölgesinde rahatça at koşturmuşlardır. Ch'in Shih Huang, ülkenin tüm

gücünü Çin Seddi, saray, yol ve anıt mezar gibi yerlere harcadığı için, yeni kurulan Han Hanedanlığı çok yoksuldur. Yoksulluğun hangi boyutta olduğunu anlamak için, vereceğimiz örneğin yeterli olacağı kanısındayım. Han Hanedanlığı hükümdarının saltanat arabasına koşmak için aynı renkte dört adet at bulamazlar. Başvezir ve generaller ise ancak öküz arabasına binebilmektedirler⁵.

Hunlardan çekinen Çinliler, Hunlarla iyi geçinmeye çalışmışlar ve onlarla akrabalık ilişkileri kurmuşlardır. Onlara prensesler ve çeşitli hediyeler göndermişlerdir. Bu dönemde Hunlar ile Çinliler barış içinde yaşamışlardır. Zaten, Çin Seddi çok güçlü olan Hunları durdurabilecek bir engel durumunda da değildir. Görüldüğü gibi, bu dönemde de Çin Seddi'nin savunmaya yönelik bir işlevi yoktur. Yapılan anlaşma gereği, Hunlar ile Çinliler arasındaki sınırı belirlemeye yaramaktadır.

Ch'in Hanedanlığı döneminde uygulanan sert yasalar, "bedenen çalışma yükümlülüğü"nün dayanılmaz boyutlarda artırılması ve vergilerin çok yüksek olması nedeniyle, halk yaşadığı toprakları terkederek kuzeye, baskı ve zulmün olmadığı bölgelere kaçmaya çalışmaktadır. Kaçmak isteyen halk için en büyük engel, önlerinde yükselen Çin Seddi'dir.

Han Tarihi içindeki Ekonomi Kayıtları bölümünde, Ch'in Hanedanlığı'nın kurulmasından sonra, zorunlu bedenen çalışma yükümlülüğünün eski dönemlere göre 30 kat artırıldığı ayrıca, vergi gelirlerinde de eskiye oranla 20 kat bir artış olduğu anlatılmaktadır^{6,7}.

Bedenen çalışma yükümlülüğü uyarınca Çinli halkın hangi işlerde çalıştırıldıklarına bir göz atalım:

a) Çin Seddi'nin yapılışında görev alan işçilerin sayısı 1.000.000 dan fazladır. Bu işçilerin çalışmalarını kontrol eden ve kaçmalarını önlemekle görevli asker sayısı ise 300.000 dir.

b) "A Fang Sarayı" yapımında 700.000 işçi çalıştırılmıştır. Ahşaptan yapılan bu saray, Han dönemindeki bir iç çatışma sırasında tamamen yanmıştır.

⁵ SZU-MA Ch'ien, Shih Chi (Tarih Kayıtları), 30. bölüm, P'ing Chun Shu (Ekonomi Kayıtları), s.1417.

⁶ Bu yükümlülüğe göre her Çinli, devletin gösterdiği bir işte belirli bir süre çalışmak zorundaydı.

⁷ PAN Ku, Han Shu (Han Tarihi), 24. bölüm, Shih Hou Chih (Ekonomi Kayıtları), s.1137.

c) Ch'in Shih Huang için yapılan büyük anıt mezarın yapımında 700.000 den fazla işçi çalıştırılmıştır. Ch'in Shih Huang'ın hükümdar olmasından hemen sonra başlanan bu anıt mezarın yapımı 30 yıl sürmüştür. 1974 yılında yapılan kazı sonuçlarına göre bu mezarın yeraltı sarayının kapladığı alan 184.000 m²dir.

d) Ch'in Shih Huang, iktidarda kaldığı 12 yıl içinde 5 kez tüm ülkeyi kapsayan geziler yapmıştır. Arabası ile geçeceği yerlere muntazam yollar yapılmıştır. Bu yolların yapımında da yüz binlerce işçi çalıştırılmıştır.

Savaşan Beylikler Dönemi'nde ülke nüfusunun 10 milyon dolayında olduğu tahmin edilmektedir⁸. Demek ki, Ch'in Hanedanlığı dönemindeki nüfus, yaklaşık olarak 10 milyon kadardır. Görüleceği gibi, sadece biraz önce değindiğimiz işlerde çalışanların sayısı 3.000.000 dan fazladır. Yani, ülke nüfusunun yaklaşık 1/3 ü bu gibi işlerde çalıştırılmaktadır.

Ch'in Hanedanlığı döneminde uygulanan sert yasalar ve acımasız uygulamalar nedeniyle halk, kapana sıkışmış birer köle durumuna gelmiştir. Bu dönemde uygulanan cezalardan birkaç örnek vererek, halkın içinde bulunduğu duruma biraz açıklık getirelim.

1) M.Ö. 356 yılında Shan Yang tarafından uygulamaya konulan ceza sistemine göre, 15 aile bir grup oluşturmaktadır. Bu aileler, suç işlenmesi için birbirlerini sıkı kontrol etmek zorundaydılar. Eğer bir kişi suç işlerse, bunu bildiği halde görevlilere bildirmeyen aile ya da ailelerin fertleri kılıçla bellerinden ikiye biçilerek öldürülürlerdi. Suçluyu saklayan ailenin fertleri de, düşmana teslim olmuş vatan hainliğiyle bir tutulur ve idam edilirdi⁹.

Başka birinin işlediği suç nedeniyle ailecek ölüme mahkum olmak, insanların kolay kolay kabullenecekleri bir durum değildir. Herkes bu ülkeden, bu yönetimden kaçıp canını kurtarmaya bakıyordu.

2) Yine bu dönemde uygulanan bir yasaya göre, eğer bir askeri birlik, varması gerektiği yere tam zamanında varamazsa, komutanından askerine kadar hepsi ölüme mahkum edilirdi. Bu nedenle, ölüm cezasına çarptırılacaklarını anlayan askerler genellikle kuzeye kaçarlardı.

⁸ CHIEN Po Tsan, Chung Kuo Shih Kang Yao (Kısa Çin Tarihi) Jen Ming Yayinevi, Pekin, 1983, s.107.

⁹ (Önce verildi), Kısa Çin Tarihi, s.81-82.

Ch'in Hanedanlığı'nın son dönemlerinde, 900 kişilik bir birlik şiddetli yağmur nedeniyle görev yerine zamanında ulaşamaz. Ölmek istemeyen bu askerler, devletin de zayıf olmasından cesaret alarak yönetime başkaldırırlar. Bu başkaldırı zamanla büyür ve Ch'in Hanedanlığı'nın sona ermesine neden olur¹⁰.

3) M.Ö. 746 yılında (Ch'un Ch'iu Dönemi) başlayan ancak, Ch'in Hanedanlığı döneminde çok daha acımasızca uygulanan bir ceza sistemi daha vardır. Bu ceza sistemine göre, suçlunun ailesi ve bu aile ile akrabalık ilişkisi olan aileler toptan idam edilirlerdi.

Burada kısaca, bu dönemde uygulanan bazı ceza sistemlerine değindik. Anlaşılabacağı gibi halk, sürekli olarak ölüm korkusu ile birlikte yaşamaktadır. Kaldı ki, sözkonusu cezaların uygulanış biçimleri ise, akla hayale gelmeyecek derecede korkunçtur.

Görüldüğü gibi Ch'in Hanedanlığı döneminde, ülkenin tüm ekonomik ve insan gücü Çin Seddi'nin, sarayların, yolların ve büyük anıt mezarının yapımı için seferber edilmiştir. Zorunlu çalışma süresinin artırılması, vergilerin yükseltilmesi, haksız yere suçlanarak sınır boylarında çalışmaya mahkum olmak ve sürekli olarak ölüm korkusu ile yaşamak, Çin halkını canından bezdirmiştir. Önlerinde ise sadece bir tek kurtuluş umudu vardır, Hun topraklarına kaçıp, buralarda yeni bir yaşam düzeni kurmak. Yapılan Çin Seddi ise, bütün bu insanların kaçmasını önlemek için yapılmış bir hapisane duvarına benzemektedir. Buna rağmen, kuzeye kaçanların sayısı hiç de az değildir.

Han Tarihi (Han Shu) içindeki Hun Kayıtları'nda; Hunların içinde çok sayıda "Ch'in'li" bulunduğu söz edilmektedir. Yen Shih Ku adındaki tarihçi de, "Ch'in'li" sözcüğüne açıklarken, şöyle bir ifade kullanmaktadır: "Ch'in Hanedanlığı döneminde çok sayıda Çinli Hunlara kaçmıştır. Han Hanedanlığı döneminde, bu kişilerin soyundan gelenlere "Ch'in'li" denilmektedir"¹¹. Japon yazar Takeshi Kaiko'nun "Panik ve Kaçış" adlı eserinde, Çin Seddi'nin ve A Fang Sarayı'nın yapımında zorla çalıştırılan Çinli halkın çektiği sıkıntıları ve acıları gerçekçi bir dille anlatmaktadır. Kaçmak isteyenler, Çinli askerler tarafından korkunç işkencelerle öldürülmektedirler. Öykünün Çinli kahramanı öykünün sonunda şöyle

¹⁰ (Önce verildi), Kısa Çin Tarihi, s.108.

¹¹ (Önce verildi), Han Tarihi, 94. bölüm, Hun Kayıtları, s.3782-3783.

demektedir: “Kimseye güvenmeden kaçmak ve bir Hunlu olmak, Bu, bulabildiğim tek çıkar yol. Hunlar beni aralarında kabul edecekler mi bilmiyorum ama, her şeyi göze alıp bunu deneyeceğim.”¹²

Han Hanedanlığı döneminde, barış içinde olan Çinliler ile Hunlar arasında Çin Seddi'nin yıkılması ile ilgili bir görüşme ve bir Çinli vezirin Han Hanedanlığı hükümleri Han Yuan Ti'ye sunduğu rapor oldukça ilginçtir.

M.Ö. 33 yılında; ki Hunların zayıf, Çinlilerin güçlü oldukları bir dönemdir. Hun lideri Hu Han Hsieh, yeni Çin hükümdarına bağlılığını göstermek için ziyarete geldiğinde kendisine çeşitli hediyeler verilir. Hu Han Hsieh çok memnun olur ve hükümdara damat olmak istediğini ifade eder. Bunun üzerine, saraydaki cariyelerden Wang Chao Chün adındaki bir kız, sanki prensesmiş gibi Hun liderine eş olarak verilir. Hu Han Hsieh, Han hükümdarına yazdığı teşekkür mektubunda, artık Çin Seddi'ne gerek kalmadığını, seddin yıkılarak buradaki askerlerin ve görevlilerin evlerine dönmelerinin iyi olacağını belirtir. Hunların, nesilden nesile Çin sınırını koruyacaklarını, hükümdarın tahtında korkusuzca oturabileceğini ifade eder.

Han Yuan Ti, bu konuyu tartışmaları için vezirlerine görev verir. Vezirler, böyle bir önerinin uygulanabilir olduğu konusunda fikir birliği içinde dirler. Yapılan öneriyi olumlu bulurlar. Ancak, sınır bölgelerini ve göçebe ulusları iyi tanıyan Hou Ying adındaki bir vezir, bu önerinin hiç de sanıldığı gibi iyi bir öneri olmadığı kanısındadır. Bu konuda hazırladığı bir raporu hükümdara sunar. Han Tarihi içindeki Hun Kayıtları bölümünde yer alan bu rapora bir göz atalım:

“Hunlar, Chou Hanedanlığı ve Ch'in Hanedanlığı'ndan bu yana sürekli olarak Çin için tehlike oluşturan bir ulustur. Zaman zaman Çin'e saldırmışlardır. Han Hanedanlığı'nın kuruluş yıllarında Büyük Duvar (Çin Seddi) bir sınır olarak kabul edilmişse de, Hunlar sık sık bu duvarı aşmışlar ve eskiden kendi toprakları olan bu bölgede, sanki hala kendi topraklarıymış gibi at koşturmuşlar ve avlanmışlardır. Han Wu Ti döneminde (M.Ö. 141-88) Hunlarla yapılan savaşlarda Hunlar yenilmiş ve bu topraklar yeniden ele geçirilmiştir. Hunlar tekrar Büyük Duvar'ın kuzeyine atıl-

¹² KAIKO Takeshi, (çev.Prof.Charless Dunn), Panic and the Runaway (Panik ve Kaçış), University of Tokyo, Tokyo 1977.

mışlardır. Sınıra askeri birlikler gönderilmiş ve Büyük Duvar yeni baştan onarımdan geçirilmiştir.”

Hou Ying, Çin Seddi'nin yıkılmasının sakıncalarını 10 madde halinde anlatmıştır:

1. Büyük Duvar'ın kuzeyi düz bir arazidir. Burada ağaçlar ve otlaklar az olup, genelde çöllerle kaplıdır. Buralarda sert rüzgarlar eser. Arazinin düz ve çıplak olması nedeniyle, Hunların gizlenmeleri ve ani saldırılar düzenlemeleri mümkün değildir. Büyük Duvar'ın güneyinde ise yüksek dağlar ve derin vadiler bulunmaktadır. Sınır bölgelerinde yaşayanlar; bu bölgeden geçen Hunlardan ağlamayanını, görmediklerini söylerler. Eğer sınır bölgesindeki askerleri geri çekersek, daha önceleri Hunlara ait olan Karanlık Dağlar (Yin Shan) yöresini Hunlara geri vermiş oluruz.

2. Siz Hunları yendiniz. Onları tamamen yok etmeyip, yaşamalarına izin verdiniz. Hunlar size müteşekkirdir. Size karşı bağlılıklarını ifade ediyorlar. Ancak bilmeniz gerekir ki, göçebe uluslar zayıf oldukları zaman kendilerini acındırırlar ve her şeye boyun eğlerler. Ama, güçlendikleri zaman, ellerine fırsat geçerse çok saldırgan olurlar. Artık onları kontrol etmek mümkün olamaz. Geçmişteki olayları unuturlar. Şu sıralar güvenlik içindeyiz ama, gelecekte meydana çıkabilecek tehlikeyi unutmamanız gerekmektedir.

3. Bildiğiniz gibi; eğitim görmüş, yasalarla yönetilen sabırlı ve sessiz Çinliler bile suç işlemektedirler. Onların suç işlemelerine engel olamıyoruz. Hun halkı anlaşmaya uymazsa, Hunların lideri onları nasıl engelleyebilir? Onları durdurması mümkün müdür?

4. Büyük Duvar sadece Hunlar düşünülerek yapılmamıştır. Önceleri derebeylikler arasında yapılan bu duvar, derebeylerin birbirlerinin topraklarına saldırmalarını önlemek amacıyla yapılmıştır. Ayrıca, çeşitli nedenlerle kendi topraklarını terkederek Çin topraklarına yerleşmiş olan göçebe halkın, memleketlerini özleyerek geri dönmelerini de önlemektedir.

5. Sınır bölgemizde Batı Ch'iang (Hsi Ch'iang)'lar bulunmaktadır. Sınır bölgelerinde görev yapan Çinli görevlilerin parayı çok sevmeleri ve sadece kendi çıkarlarını düşünmeleri nedeniyle, bu ulus ile Çinliler arasında çatışmalar hiç eksik olmaz. Çinliler, batı Ch'iang'ların mallarını, hayvanlarını, kadınlarını ve çocuklarını kaçırmaktadırlar. Bu nedenle, aralarında düşmanlık vardır.

Eğer Büyük Duvar yıkılırsa, eski düşmanlıklar yeniden alevlenir ve çatışmalar büyük boyutlara ulaşabilir.

6. Hunlarla yapılan savaşlar sırasında çok sayıda Çinli asker Hunların topraklarına kaçmış ve oralara yerleşmiştir. Bu askerlerin Çin'de kalan aile bireyleri (çocukları, torunları) yoksul bir yaşam sürmektedirler. Bu kişiler atalarını özleyerek, daha iyi bir yaşama kavuşmak için Hunlara kaçabilirler. Onlara bu fırsatı vermiş oluruz.

7. Sınır bölgelerinde yaşayan zengin ve soyluların hizmetlerine bakan kadın ve erkek hizmetçiler çok zor bir yaşam sürmektedirler. Kaçmak isteyenlerin sayısı oldukça çoktur. Kendi aralarında şöyle konuşmaktadırlar: "Hunların memleketinde yaşayan çok güzelmış. Çok rahatmış. Ama, elimizden düş kurmaktan başka bir şey gelmiyor." Bütün engellemelere karşın, yine pek çok kişinin kaçmayı başardığını duyuyoruz. Büyük Duvar yıkılırsa, kaçmak isteyen herkese fırsat tanımış oluruz.

8. Çin'de pek çok eşkiya çeteleri bulunmaktadır. Sıkı bir takip olduğunda, Büyük Duvar onların kaçmasına engel olmaktadır. Böylece onları yakalamamız mümkün olabiliyor. Eğer Büyük Duvar'ı ortadan kaldırırsak, bu çeteler yakalanmaktan korkmayacakları için çok daha fazla suç işleyecekler ve daha acımasız olacaklardır. Yakalamak istediğimiz zaman rahatça kuzeye kaçabileceklerdir.

9. Büyük Duvar yapılabildiği 100 yıldan fazla oluyor. Çok sayıda kişinin yaşamları pahasına, uzun süren çabalar sonucunda tamamlanabilmiştir. Bazı bölümleri taştan yapılan bu duvar eğer korunmazsa, bir süre sonra harap olur. Günün birinde bu duvara gereksinme duyarsak, eski durumuna getirmek çok uzun zaman alır ve iş işten geçmiş olur.

10. Büyük Duvar'ı ve sınırı korumakla görevli askerlerimizi geri çekek, kuzey sınırlarımızın korunmasını Hunlara teslim edersek, Hun lideri bize iyilik yaptığı fikrine kapılacaktır. Biz ise ona borçlanacağız. Hunlar, yaptıkları iş için bizden bazı isteklerde bulunacaklardır. Onları tatmin edemezsek ne yapacaklarını, nasıl davranacaklarını şimdiden bilebilir miyiz?...

Hükümdar bu raporu okuyunca, Hunlar tarafından önerilen Çin Seddi'nin yıkılması ve burada görev yapan askerlerin dağıtılması konusunun bir daha tartışılmamasını istemiştir. Hunlara verilecek uygun bir yanıt aramışlardır. Hunlara bu konuda haber götüren general Hun liderine şöyle bir açıklamada bulunmuştur:

"Büyük Duvar size karşı yapılmış değildir. Ülkemizdeki kötü kişilerin sizin topraklarınıza kaçarak sizlere zarar vermesini önlemek için yapılmıştır. Size bir zarar gelmesini istemediğimiz için bu duvarı yıkmayı düşünmüyoruz."

Bu açıklamayı dinleyen Hun lideri, Çinlilere hak verdi ve Hun ulusunu düşündükleri için teşekkür etti¹³.

Buraya kadar anlattıklarımız da göstermektedir ki, Çin Seddi'nin sadece savunma amacıyla yapıldığını söylemek mümkün değildir. İlginçtir ki, Çin Seddi'nin Çinlileri Hunlardan korumak için yapıldığı ileri sürülmektedir. Oysa, Çin Seddi'nin yapılışında milyonlarca Çinli insanlık dışı yöntemlerle çalıştırılmıştır. Hun topraklarına kaçmak isteyenler de öldürülmüşlerdir. Bu duvarın yapımında çalıştırılan milyonlarca işçinin yiyecek, içecek ve diğer gereksinimleri ve de duvar yapımında kullanılacak taşların temini, kerpiç karmak için gerekli suyun taşınması gibi konular düşünülünce, sadece savunma amacıyla böyle bir duvarı yapmak hiç de akıllıca değildir. Kaldı ki, Çin Seddi dağ keçilerinin bile zor turmandığı zirvelerden geçmektedir. Buralardan saldırı beklenmediğine göre, bunun nedeni "savunma" ile açıklanamaz. Dikkatimizi çeken bir nokta da şudur: Çinliler güçlüyken Hunların onlara zarar vermeleri mümkün değildir. Hunların güçlü olduğu dönemlerde ise, Çin Seddi'nin hiç bir önemi yoktur. Hunlar istedikleri an bu duvarı aşabilmekte ve Çin topraklarına girmektedirler. Görüldüğü gibi savunma açısından pek fazla işe yaramamaktadır. Öyleyse, bu duvarın yapımı için neden böylesine bir insan kitlesi fedâ edilmiştir? İşte bunu açıklayabilmek için Ch'in Shih Huang'ın kişiliğine değinmemiz gerekmektedir.

Çin Seddi'nin yapılış nedenlerinden biri de, Ch'in Shih Huang'ın kendisine karşı girişilecek bir başkaldırıdan korkmasıdır. Bunlara kısaca değinmeye çalışalım.

1. Ülkedeki tüm silahları toplattırır ve erittirir. Elde edilen madenden 12 adet büyük heykel döktürür. Altın ile kaplanan bu heykeller sarayın bahçesine yerleştirilir. Böylece, silah yapımında kullanılabilecek büyük miktarda maden, hükümdarın gözü önünde bir yere yerleştirilmiş oluyordu.

¹³ (Önce verildi), Han Tarihi, 94. bölüm, Hun Kayıtları, s.3803-3805.

2. 120.000 zengin aileyi başkent Hsien Yang'a naklettirmiştir. Ellerin- de geniş olanaklar bulunan bu zengin aileleri, kontrolü kolay olsun diye başkentte bulundurmaya uygun bulmuştur.

3. Daha önceleri savaş halinde bulunduğu 6 derebeyliğin soyluların- dan oluşan 30.000 aileyi hükümet merkezinden uzakta tutmak için kuzey sınırına göndermiştir.

4. Ülkenin önde gelen 460 aydınını diri diri toprağa gömdürerek öldürmüş ve kendisine karşı çıkabilecek kişileri sindirmiştir.

5. Fal, tarım ve tıp kitapları dışında kalan tüm kitapları yaktırmıştır. Bilgili halkın kendisine karşı çıkacağından korktuğu için, kitapların yakıl- masını emretmiştir. Kitapların yakılmasını seyretmek bile yasaklanmıştır¹⁴.

6. Halkın sürekli olarak meşgul olmasını sağlamak amacıyla, beden en çalışma yükümlülüğü artırılmıştır. İnsanlar bir ömür boyu çalışmaya mahkum edilmişlerdir.

İktidarı kaybetmekten çok korkan Ch'in Shih Huang, kendisi için tehlikeli gördüğü tüm varlıkları ya ortadan kaldırmış ya da zararsız hale getirmiştir. Çin Seddi, yol ve anıt mezar yapımında çalıştırılan milyonlar- ca Çinli, "hayatta kalmak"tan başka hiç bir şey düşünemez olmuşlardır. Evlerinden, ailelerinden zorla koparılan milyonlarca kişi, ülkenin uzak köşelerine götürülmüş ve niçin,neden böylesine çalışmak zorunda oldukla- rını bile bilmeden, Çinli askerlerin işkencesi altında ölünceye kadar çalıştı- rılmışlardır.

Ch'in Shih Huang, kendini çok beğenen bir kişidir. Kendisine, "Çin'in İlk Hükümdarı" anlamına gelen "Shih Huang" adını seçmiştir. Ömrü boyunca, olanaksız sayılan işleri başarmak için uğraşmıştır.

Ch'in Shih Huang'ın bir özelliği de, ölümden çok korkmasıdır. Ölümsüz olmak istemektedir. Hsü Fu adındaki bir kişiyi, binlerce kız ve erkek çocukla birlikte, ölümsüzlüğün ilacını bulmaları için doğu denizine gönderir¹⁵.

Ölümsüzlüğü arayan Ch'in Shih Huang, ölümsüzlüğün ilacını bula- mamışsa da; yaptırmış olduğu Çin Seddi ile bir bakıma ölümsüzlüğü ya-

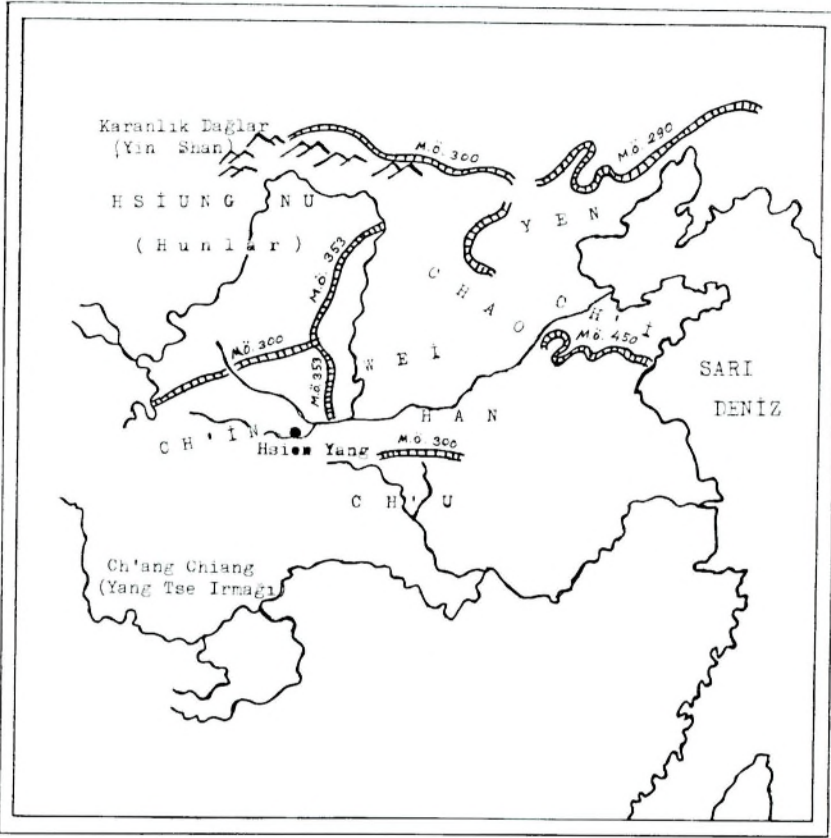
¹⁴ (Önce verildi), Shih Chi (Tarih Kayıtları), 6. bölüm, Ch'in Shih Huang Kayıtları, s.223-295.

¹⁵ (Önce verildi), Shih Chi (Tarih Kayıtları), 6. bölüm, Ch'in Shih Huang Kayıtları, s.236-247.

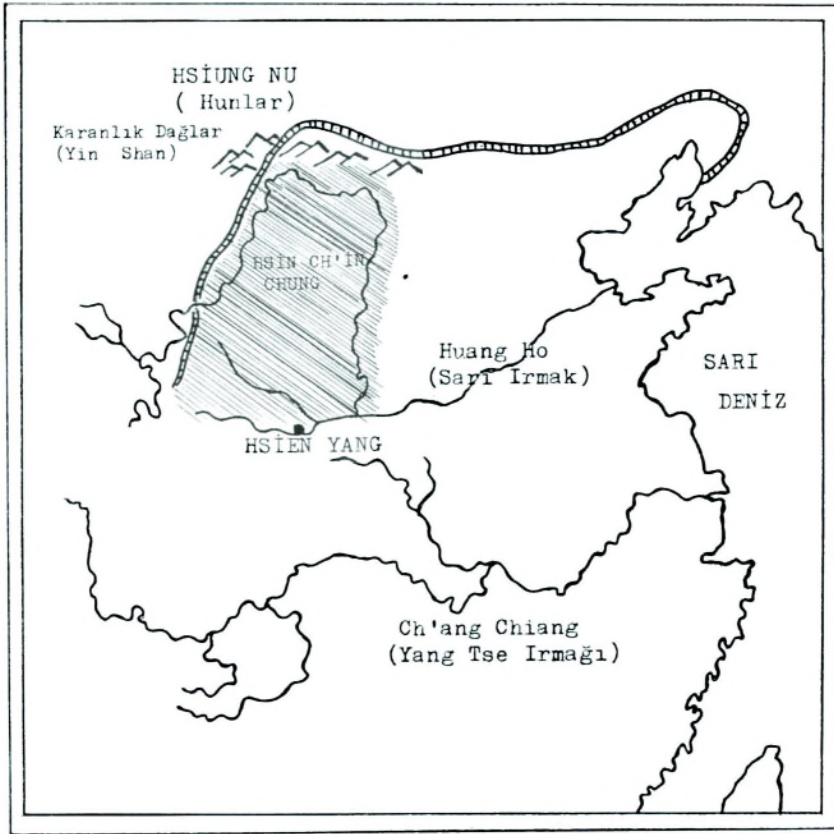
kalamıştır. Ch'in Shih Huang sadece Çin Seddi ile değil; uyguladığı sert ceza sistemi ve bilim adamlarının hala üzerinde çalıştıkları anıt mezarıyla, yüzyıllar geçse de adından söz ettirmeye devam edecektir.

Dikkatimizi çeken bir konu da, Çinli bilim adamlarının Çin Seddi'nin yapılış nedeni konusunda suskun kalmalarıdır. Çin Seddi'nin savunma amacıyla yapıldığını duyunca, buruk bir gülümsemeyle susuyorlar ve bu açıklamayı kabulleniyorlar. Nedense bu konuda suskun kalmayı tercih ediyorlar.

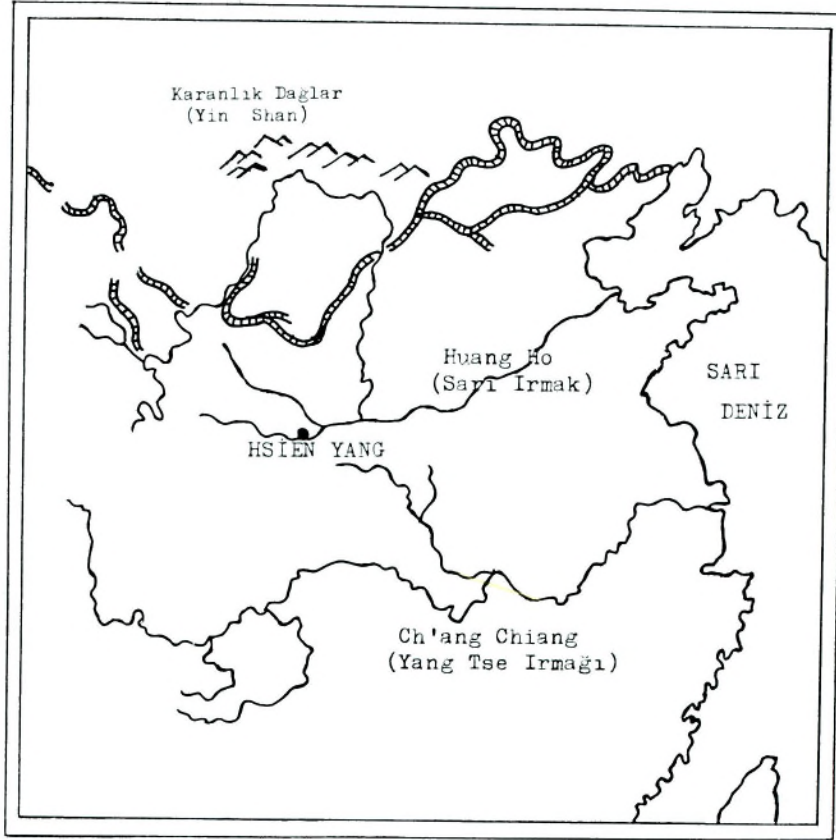

Harita I — Savaşan Beylikler Dönemi'nde, beylikler ve aralarındaki sınırları belirleyen surların önemli bölümleri (Surların yapıldıkları tarihler harita üzerinde gösterilmiştir).

Harita II — Ch'in Hanedanlığı Dönemi'nde Çin Seddi'nin durumu.

Harita III — Çin Seddi'nin şimdiki durumu.

NEW DEVELOPMENTS ABOUT ANATOLIA'S SOCIAL HISTORY ACCORDING TO THE II. LEVEL DOCUMENTS IN KÜLTEPE*

HÜSEYİN SEVER — SALİH ÇEÇEN

It is known that, as a result of Anatolia's entrance to the written period, with the documents belonging to the Assyrians, new information about the eras political history has been obtained. The Assyrian merchants, who only deals with commerce, never mentioned about Anatolias political, historical and diplomatic events in their documents which doesn't interest and effect them.

The correspondence between the Kaniš and Mama kings, which have taken their historical place in the 2 nd Level, shows us Anatolia's Colony Period in a most clearly form¹. Only this document can also give us an idea about the agreements and the disputes between Anatolia's native kings from time to time.

By the reason of Kaniš and Neša being in kind, while the Hitit's were yet eginning the Colony Age that is, the existance and the Hitit's were yet beginning the Colony Age that is, the existance and the disputes of the former Anatolia people should naturally be accepted. As a matter of fact, the subject of our declaration in the inscriptions belonging to the II. Level, shows us that the native kingdoms had problems and that revolts took place here and there.

The documents published and performed by the scientists in our area which is dated to the II. Level, has brought up to light that, besides the small city states, there were strong and powerfull states which the small states had united around. The best example for this is rubā'um rabi'um which has been recorded as the Puruṣḫattum Kingdom.

Riots has been seen in the cities which hasn't been mentioned in some published documents². The records which hasn't mentioned names

* This communication was presented at XIth Turkish Congress of History.

¹ Kemal Balkan, Letter, 142 ff.

² CCT III 28a 29; KTH V 2a 8; BIN IV 34 2.

naturally doesn't give us a useful clue while reaching the historical and geographical concluding.

Now, we want to appraise the documents which mentions names and which gives us information about the political history of the period.

1) In the AKT I 78 numbered inscription which has been printed by the Turkish History Association, states that; The oath devotion which rabī sikkim showed to Purušhattum, Waḥšušana and Ušunala in Anatolia and in Šarla which the Šabūa's arrested the Assyrian merchants by way-laying on the road.

2) On the 3-6. lines in the letter written from İdī-Ištar to Aššur-nada says that, "kīma māt Purušhattim lu Waḥšušana sahatni aššiāti ana Waḥšušana lā ētiqma" (= Because of the riots in Purušhattum and Waḥšušana, I couldn't pass to Waḥšušana..)³. It could be understood that riots have taken place in Purušhattum and Waḥšušana.

3) In the 12-15. lines of the Kt n/k 1429 excavation inventory numbered collective delivery and deposit document, the sentence; "10 ma-na erī'um KI Aššur-bāni mār Ḥazuzim ištu nukurātīm ša Kaniš 1 ma-na-TA šibtam uššab" (= 10 minas of copper is with Aššur-bāni, the son of Ḥazuzum. He will add one mina silver each as interest dating from the Kaniš war passes.

Because of this important event, we could frankly see that the Assyrian merchants used this event as the beginning of date in their documents. A war took place in Kaniš. But there is no sign about whom it took place between. But because of the līmum names "Šudā, Âl-ṭāb and Aššur-damiq" it is impossible to date it to the II. Level.

Prof. Dr. Tahsin Özgüç, who has determined that gold, silver and other valuable things doesn't come out from the level that burned in Kaniš, says that the Assyrian merchants were prepared for an end like this, and they took their valuable things because they perceived this event. We wonder if the subject in this tablet is the Kaniš war, that pushed the Assyrian merchants to a preparation like this?

It is very important that the profession "rabī daijālim" (= information chief) passes for the first time in the 9. line in our tablet.

³ Julius Lewy, KTH 1.

We have determined that in Anatolia, the city states spied for their own states, and that they set up an evaluation service with a leader.

We think that there is enough evidence to show the importance of this profession name in consequence with the disputation between the city states.

4) Balkan's, the letter from the Mama King Anum-Hirbi to the Kaniš King Waršuma; and the paragraph which contains the sentence; "The time when Labarša gets hold of the kingdom" in p. 59 which is dated to the II. Level is suitable to take attention. Inar, Waršuma and Labarša are mentioned as the Kaniš King in the II. Level documents. Does the Kaniš war have a connection with the Labarša period? It is impossible to give an answer to these questions with the present documents.

5) Another event is seen in the Kt n/k 1251 excavation inventory numbered document. In the 12-17. lines of the letter from a merchant called Usupišum to the persons Ušur-ša-Ištar, Ikūn-piia and Adada, it states that; "ana Ikūn-piia qibīma šumma adīni ina Kaniš wašbāti ana Wašhaniia ētqāma adī mātum inūhu lā terābam" (= Tell Ikūn-piia that; if you have been waiting in Kaniš until now, pass to Wašhaniia, don't come here until the country calms down).

Because of their commercial anxiety, merchants found it necessary to record this important event in this document mentioned.

6) Again, in the 25-26. lines in the Kt n/k 1464 numbered letter from a person called Usupišum to Ušur-ša-Ištar there is a sentence concerning a country which its name hasn't been revealed, saying that; "mātum saḫiat kīma išlimu ušiam" (= There is a riot in the country, come here when it's safe).

7) With the Kt n/k 76⁴ excavation inventory numbered inscription, which gives us informations about the death of Asu, the Luḫuzattija King and which in the 12-16. lines in a debt contract done by the native people is used as a dating, we can understand that in Elbistan⁵ which is ac-

⁴ Veysel Donbaz, "Publication of the Kültepe Tablets Housed in Ankara" XXII. Rencontre Assyriologique Internationale. Münster.

⁵ F. del Monte-J. Tischler, Die Orts-und Gewässernamen der hethitischen Texte, p. 238.

cepted as Luḫuzattiya on the Kayseri-Maraş route, mentions a kings name for the first time.

The events above which we say belongs to the II. Level has been performed by H. Sever all over again in order. The number of the limum officials is already about 100⁶.

As a result we can understand that there has been riots and bloody incidents between Kaniš-Purušhattum-Waḫšušana in Mid-Anatolia and Waḫḫaniya near Kaniš and in Luḫuzattiya near Maraş. This means that this disorderness and wars very valuable materials couldn't be found between archeological remmants. That's why the Assyrian merchants felt very uncomfortable and dispatched the valuable minerals to Assyria. This shows us that they have acted very cleverly.

We hope to give you documents equipped with more information.

We find it reasonable to give three of the documents transcription, translation and te copies which was appraised for the first time by us.

Kt n/k 1464

*a-na Ū-sú-ur-ša-Ištar
qí-bi-ma um-ma Ū-sú-pí-iš-ku-ma
i-nu-mi a-na-kam ta-ta-al-ku
5 me-at 60 ma-na URUDU*

*5 ú 8 TÚG^{HIA} qá-at-kà
É kà-ri-im na-ta-dí
iṣ-tù ta-ta-al-ku
1 TÚG.TA qá-lám i-dí-ú-ma
qá-at-kà a-dí-ma 40 ma-na URUDU*

10 al-pu-ut-kà a-ḫa-ma

*k. 1 ma-na.TA KÛ.BABBAR
qá-lám i-dí-ú-ma*

⁶ Hüseyin Sever, "The New Appraisal of the Assyrian Commerce Colony Age Cronology", I. Hititology Congress, Çorum-1990.

- A.y. *qá-at-kà a-dí-ma*
2 me-at URUDU i-na áb-na-tí-ni
- 15 *i-na wa-ša-a URUDU i-na*
šú-ḥu--pì-im ta-lá-qí
É kà-ri-im al-pu-ut-kà
ni-kà-sú i-šé-ší-ú-ma
9 me-at 20 ma-na. TA URUDU
- 20 *ṭá-tum ik-šú-ud*
40 ma-na. TA a-na TÚG^{ti}-šú-nu
i-na ni-kà-sí iš-ku-nu
- k. *mì-šú ša ki-a-ma*
té-er-ta-kà lá i-lá-kà-ni
- s.k. 25 *ma-tum sà-ḥi-at ki-ma*
iš-li-mu ú-ší-am
a-ma-kam e-kà i-na
šé-er šú-ùḥ-ri-im
li-li-ik

(1-2) Tell Ušur-ša-Ištar that Usupiškum says that; (3-6) The Kārum department stored your 8 rolls of cloth the day yo left. (7-10) After you left, they stored a roll each and I stored your share and I noted down 40 minas of copper for you and (11-13) they also stored a mina of silver each, and I stored your share. (14-16)« You have to take the 200 minas of copper from the stock after weighing it on our stone. (17-20) I noted it down for you in the Kārum department. They calculated it and the amount of the “ṭātum” tax is 920 minas of copper. (21-22) They put on 40 minas of copper each on an account for their cloth. (23-24) Why is it like this and why can't I hear of you? (25-29) There is a riot in the country. Come here when it is safe. Let your eye be on your child there.

Kt n/k 1251

- a-na Ū-šur-ša-Ištar*
I-ku-pì-a ú A-du-da
qí-bi-ma um-ma Ū-sú-pì-iš-ku-ma
1 2/3 ma-na KŪ.GI
- 5 *ša áb-ni-šú ku-nu-ki-a*

A-da-da- na-áš-a-ku-nu-tí
a-šar té-er-tí ša šé-ep Ú-šur-ši-Ištar
i-ba-ši-ú KÙ.KI-ma
ēš-ra-kà-ma li-ib-ši

10 *ú té-er-ta-ak-nu*

k. *za-ku-tum li-li-kam*

Ay. *a-na I-ku-pi-a*
qí-bi-ma šu-ma a-dí-ni
i Kà-ni-iš wa-áš-ba-tí

15 *a-na Wa-áš-ḥa-ni-a*
et-qá-ma a-dí ma-tum
i-nu-ḥu lá té-ra-ba-am

(1-3) Tell Ušur-ša-Ištar, Ikūn-piḫa and Adada that Usupiškum says that; (4-6) Adada is bringing you 1 2/3 minas of gold with his own weighing stone which is carrying my seal (7-9) When the news that Ušur-ši-Ištar is returning reaches us, at that place, gold should be existed. (10-11) and let your correct news reach hear. (12-17) Tell Ikūn-piḫa that; if he is still residing (waitign) in Kaniš, pass to Wašḫaniḫa, don't come here until the country calms down.

Kt n/k 1429

40 ma-na URUDU KI Iš-ba. [. . .]
20 ma-na URUDU KI A-mur-A-š [ur]
IGI Ša-lim-A-šūr 12 GÍN KÙ. [BABBAR]
KI Ba-al-tù-šar DUMU Zu- [. . .]

5 *IGI Ištar-pi-lá-aḫ 5 ma-na URUDU*
KI Ši-li-Ištar 1/3 ma-na
zi-ga-ša-ri ù 1/2 GÍN KÙ-BABBAR
KI A-bi-a 5 ma-na URUDU iš-tí
GAL da-a-lim Ḥa-da- [. . .]

10 *2 ma-na URUDU KI Ḥa-d [a- . . .]*
1 GÍN KÙ-BABBAR KI Ú-šú- [. . .]
10 ma-na URUDU KI A-šur-ba-ni
DUMU Ḥa-zu-zi-im iš-tù

nu-ku-ra-tim ša Kā-ni-iš

- 15 *1 ma-na. TA ṣi-ib-tám ú-ṣ [a-áb]
 IGI Šu-ma-bi-a IGI [.]-zi-a
 3 GÍN KÙ.BABBAR a-na ṣi-a-ma-tim
 a-na- A-ba-tim a-dí-in ù 1 GÍN KÙ.BABBAR
 a-na UDU^{HI} -šu a-din-šum IGI Ša-lim-A-šur*
- 20 *1 ma-na KÙ.BABBAR ni-is-ḥa-sú DIRIG
 ša-du-a-sú ša-bu a-na ša ki-ma
 i-a-tí 7 1/2 GÍN KÙ.BABBAR a-na
 li-mi-im ša KÙ.BABBAR*
- k. *2 GÍN KÙ.BABBAR šé-bu-ul-ti a-na*
- 25 *ša ki-ma i-a-tí 1 1/2 GÍN KÙ.BABBAR
 a-na ma-ḥa-ti-a 1 GÍN KÙ.BABBAR a-na*
- A.y. *Kā-lá-mur/ḥur 1/3 ma-na KÙ.BABBAR a-na
 Šu-A-nim a-na be-a-lim a-din
 2 GÍN KÙ.BABBAR a-na UDU^{HI} -šu mi-ma*
- 30 *a-nim a-na Šu-A-nim áp-qí-id
 IGI Da-dí-a IGI Puzur⁴-A-šur IGI A-ḥu-ni
 IGI DUMU Dī-dí-a 1 1/2 ma-na KÙ.BABBAR
 KI Puzur⁴-Ištar DUMU Í-dí-Sú-en₆
 2 GÍN. Ta a-na 1 ma-na-im ú-ša-áb*
- 35 *ITU.1.KAM Ṣi-ib-um li-mu-um Šu-da-a
 13 GÍN KÙ.BABBAR KI A-šur-ba-n [i]
 DUMU A-[šur-b] e-el-a-wa-tim 1 1/2 GÍN. TA
 a-n [a ma-na] -im ú-ša-áb ITU.KAM
 be-el-ti.É. GAL^{lim} li-mu-um*
- 40 *ša qá-ti Šu-da-a 11 GÍN KÙ.BABBAR iš- [ti]
 Im-li-kā-a ki-ma a-wa-at kā- [ri-im]
 ú-ša-áb ITU.KAM Ti-i-na-tum li- [mu-um]
 A-al-DÜG 19 1/2 GÍN KÙ.BABBAR KI Šu-ma-bi₄-a
 1 GÍN. TA ú-ša-áb ITU.KAM Áb-ša-ra-nu*
- 45 *li-mu-um A-šur-SIG₅ 12 ma-na URUDU
 KI Ra-bi-im 1 ma-na. TA ú-ša-áb
 ITU.1.KAM Ti-i-na-tum li-mu-um*

A-al-DÜG 50 ma-na URUDU KI Puzur₄-A-šur
1/3 ma-na 1 GÍN KÙ.BABBAR KI^d [. . .]-ba-ni

50 *ki-ma a-wa-at kà-ri-im ú-ša-áb*
li-mu-um Šu-da-a [. . .] ma-na
URUDU KI Ha-da-nim 3 [. . . .]
ú-ša-áb ITU.KAM Ma-ḥu- [ur-DINGIR]

k. *li-mu-um Šu-da-a [. . . .]*

55 *KÙ.BABBAR KI Iš-me-DINGIR DUMU Ú- [. . .]*

sk. 10 *GÍN KÙ.BABBAR KI En-nam-A-šur DUMU Ha-na-nim 1*
GÍN.TA ú-ša-áb
ITU.1.KAM Kán-bar-ta li-mu-um A-šur-SIG₅

(1) 40 mina of coppers is with Išba [. . .] (2) 20 minas of copper is with Amar-Aššur. (3-4) In the presence of Šallim-Aššur. 12 šeqels of silver is with Zu [. . .], the son of Baltušar. (5-9) in the presence of Ištar-pilaḥ. 5 minas of copper is with Šilli-Ištar. 1/3 mina "zigašarrum" and 1/2 šeqel of silver is with Abija. 5 minas of copper is with Hada [. . .], the information chief.¹⁰ 2 minas of copper is with Had [. . .].¹¹ 11 šeqel of silver is with Usu [. . .]. (12-15) 10 minas of copper is with Aššur-bāni, the son of Ḥazuzum. dating from the Kaniš war he will add one mina each as interest. (16) In the presence of Šumi-abija and [. . .] ziija. (17-19) I gave it to Abātum to buy 3 šeqels of silver and I gave 1 šeqel of silver for his sheeps. In the presence of Šallim-Aššur. (20-23) 1 mina of silver has been added to "nišhātum" and "šaddu'ātum" has been saturated. I gave 7 1/2 šeqel of silver to my representantive. (24-28) I gave 2 šeqel as sending money to my representative. 1 1/2 šeqel of silver to my aunt. 1 šeqel of silver to Kalamur/ḥur. 1/3 mina of silver to Šū-Ānum to gave it for him. (29-30) I gave 2 šeqels of silver to him (Šū-Ānum) for his sheeps. I delivered all of it to Šū-Ānum. (31) In the presence of Dadija, Puzur-Aššur and Aḥunu. (32-34) In the presence of the son of didija. 1/2 mina of silver is with Puzur-Ištar, the son of Idi-Sū'en. He is going to add 1 mina as an interest to 2 šeqel each. (35) Šib'um month. Šudā's limum. (36-38) 13 šeqels of silver are with Aššur-bāni, the son of Aššur-bēl-awātim. He will add 1 mi [na] to one and half of šeqel as interest. Belti-ekallim month, Šudā's limum of the representantive. (38-43) 11 šeqels of silver are with Imlik-Ēa. According to Kārum's decision he will add (one and half šeqel interest each). Tī'inātum month, Āl-ṭāb's limum. (43-45) 19 1/2 šeqels of

silver are with Šumi-abija. He will add one šeqel each (interest). Ab-šarrānu month, Aššur-damiq's limum. (34-48) 12 minas of copper are with Rabūm. He will add one mina each (interest). Tī'inātum month, Āl-tāb's limum. 50 minas of copper are with Puzur-Aššur. (49) $\frac{1}{3}$ mina, 1 šeqel of silver is with^d [. . .] -bāni. (50) He will add one and a half šeqel as interest according to Kārum's decision. (51-54) Šudā's limum. X mina of copper is with Ḥadānum. He will add $3+x$ šeqel (interest). Mah [hur-ili] month, Šudā's limum. [. . .] (55) Silver is with Išme-illum, the son of U [. . .] (56) 10 šeqels of silver are with Ennam-Aššur, the son of Ḥanānum. He will add one šeqel each (interest). (57) Kanbarta month, Aššur-damiq's limum.

kt. n/k-1251

By.

5.

10.

K.

Ag.

15.

H. SEVER-S. ÇEÇEN

Kt n/k 1429

5

10

15

20

25

k.

30
 35
 40
 45
 50
 55

A. y.

k

75

KAPGAN KAGAN (692-716)

Yrd. Doç. Dr. AHMET TAŞAĞIL

692 yılında Gök-Türk devleti tahtına oturan Kapgan Kagan, II. Gök-Türk devletinin kurucusu Kutlug (ilteriş)'un ölümünden sonra hükümdar olmuştur. Üzerine devraldığı hızla büyümekte olan devleti ağabeyi gibi, onun bıraktığı yerden başlayarak, her yönden geliştirmeye devam etmiştir.

552 yılında kurulan I. Gök-Türk devleti 582'de Doğu ve Batı olmak üzere iki kısma ayrılmıştı. 630 yılında her iki devlet de Çin hakimiyetine girdi. Yaklaşık elli yıl Çin nüfuzunda yaşadktan sonra Kutlug ve yardımcısı Tonyukuk liderliğinde başlayan istiklâl hareketi, kısa bir süre içerisinde başarıya ulaştı (682). Kutlug, kagan olarak tahtta kaldığı on yıl zarfında yeni tesis edilen devleti güçlendirmeye, Çin esaretindeki Türk boylarını kurtarmaya, dağınık Türk boylarını bir araya getirmeye çalıştı. Zaferlerle dolu olan kaganlığı 692'de ölümüyle son buldu. Kendi oğullarının yaşı küçük olduğu için yerine Çin kaynaklarında adından korkuyla bahsedilecek olan kardeşi Kapgan geçti.

Kapgan'ın hükümdarlığı iki yüzyıl süren Gök-Türk devleti tarihi içinde 24 yıl gibi uzun sayılabilecek bir kaganlık süresini teşkil etmektedir. Faaliyetlerinin ölümünden 18-20 yıl sonra dikilecek Orhun Yazıtlar'ın gayet açık şekilde anlatılmış olması, onun döneminin şöhretini Türk tarihi açısından daha da artmıştır. Bu devre ait bütün tarihî kaynaklara bakıldığında ortaya çıkan gerçek şudur: Kapgan en çok zafer kazanan, Çin'i en fazla korkutan, o devirde yaşayan bütün Türk topluluklarının hepsini hemen hemen idaresi altına alan, devletini çağının en kuvvetlisi yapan kagandır. Bu da incelemeye çalıştığımız Kapgan devrinde Gök-Türk devletinin önemini göstermektedir.

Fatih anlamına gelen "Kapgan" onun unvanıdır¹. Ayrıca Tonyukuk'a ait yazıtlarda Böğü olarak da zikredilmiştir². Çin kaynaklarında ise Mo-ch'o (Beğ-çor) olarak zikredilmiştir.

¹ Kapgan kelimesinin anlamı ve tarihi gelişimi için bkz. D. Sinor, "Qapgan", *Journal of Royal Asiatic Society*, 1954, s. 174-184; G. Clauson. "A note on Qapgan", *Journal of Royal Asiatic Society*, 1956, s. 73-77; A. Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdari-Askerî Unvan ve Terimler*, İstanbul 1988, s. 28-29.

² Donuk, aynı eser, s. 72.

İslâm öncesi Türk tarihi için çok önemli Türkçe kaynak olması sebebiyle, Orhun Yazıtları ile uğraşan bir çok Türkolog kitabelerde önemli yer tutan Kapgan Kagan devri olaylarını incelemişlerdir³.

Diğer taraftan bu devirle ilgili bazı Çin kaynakları Almancaya⁴, yine iki önemli eser Türkçeye tercüme edilmiştir⁵. Ayrıca Kapgan Kagan devrinde Gök-Türk-Çin münasebetleri, elçilik raporları ve Kapgan'ın biyografisine dayanılarak, tarafımızdan incelemeye çalışılmıştır⁶. Burada Kapgan Kagan devrini anlatan bütün tarihî kaynaklara başvurarak, 24 yıl (692-716) süresince Gök Türk devletinin durumunu incelenmeyi kendimize gaye edindikten sonra, Orhun Yazıtları'na bağlı araştırmaların çok fazla olduğunu göz önüne alarak, yoğunluğumuzu Çin kaynaklarına kaydirdik. Fakat, Orhun Yazıtları ile onlardan faydalanmış araştırmacıların eserleriyle mukayese etmeyi de ihmal etmedik. Zaten olaylarda geçen Çince isimlerinin tam Türkçeleri'nin yazıtlarda bulunması araştırmacıları bunlara göz atmaya mecbur etmektedir.

Kapgan hakkında en çok ve tefferruatlı bilgi veren kaynaklar Çin yıllıkları "CTS 194A" ve HTS 215A'da⁷ kayıtlı bulunan kendi biyografileridir. Bu arada Gök-Türk ülkesine gelmiş olan Çinli elçilerin raporlarından oluşan elçi biyografileri de epey aydınlatıcı malumat ihtiva etmektedir. İmparatorlar bölümü (Pen-chi)'nde ise kısa da olsa kronolojik bilgi vardır. TFYK ve TCTC⁸'de ise CTS ile HTS'de olmayan bazı olaylardan da bahsedilmektedir.

³ Bu konuda bkz. İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1984, s. 108-116; aynı mlf., "Ölümünün 1250. Yıl Dönümünde Bilge Kagan", *Belleten*, 196, 1985; A.V. Gabain, "Kök-Türklerin Tarihine Kısa Bir Bakış", *A.Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, II, 5, 1944; R. Giraud, *L'Empire de Turc Celestes*, Paris, 1960; S.G. Klyastorny, "Sur le Colonies Sogdiennes de la Haut Asie", *Ural Altaische jahrbücher*, XXXII/1-2, 1961, s. 95-97.

⁴ Liu-Mau-tsai, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (Tu-kiuoe)*, I, II, Wiesbaden 1958.

⁵ Chang Jen-t'ang, *Doğu Göktürkleri*, Taipei 1968.

⁶ A. Taşağıl, "Kapgan Kagan Devrinde Gök-Türk - Çin Münasebetleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, sayı 65, 1990, s. 303-321.

⁷ 941-945 yılları arasında yazılan ve Eski T'ang Kitabı mânâsına gelen Chiou T'ang Shu'yu milletler arası literatürde olduğu gibi kısaca CTS şeklinde gösterdik; 1045-1060 yılında yazılan ve Yeni T'ang Kitabı mânâsına gelen Hsin T'ang Shu'yu da kısaca HTS olarak gösterdik.

⁸ *Ts'e-fu-yüan-kuei*: Kısaca TFYK olarak gösterdiğimiz bu eser, 1005-1013 yılları arasında meydana getirilmiş ansiklopedik bir eserdir. *Tsu-chih-t'ung-chien*: Kısaca TCTC olarak gösterdiğimiz bu eser 1084 yılında yazılmış kronolojik bir tarih kitabıdır.

Bu sebepten dolayı yıllıklardaki Kapgan'ın biyografisinden başlayarak, Gök-Türk ülkesine gelmiş olan Çinli devlet adamlarının biyografilerini, sonra imparatorlar bölümlerindeki bilgileri ve TCTC ile TFYK'daki ilgili bahisleri ele alıp, Orhun Yazıtları ile mukayese ederek incelemeye çalıştık.

Gök-Türk devletinin yeniden tam istiklâlini kazanması 682 yılında gerçekleşirken, devleti kuran Kutlug en yakın yardımcısı Tonyukuk ile birlikte aradan geçen on yıl içerisinde devleti kuvvetli bir hale getirmişlerdi. Bununla birlikte kaganlığın her yönüyle gelişip, Orta Asya'yı tamamen hakimiyeti altına alması, zamanının dünyası içinde en kuvvetlilerinden biri haline gelmesi, onun ölümünden sonra yerine geçecek olan Kapgan döneminde olacaktır.

692 yılında Kutlug'un ölümüyle boşalan Gök-Türk kaganlık tahtına Kapgan geçti. Onun Çin yıllıklarında mevcut biyografilerinde kaganlığı zorla ele geçirdiği kaydedilmiştir⁹. Orhun yazıtlarına göre ise durum farklıdır¹⁰. Yaşı küçük olan Bilge ve Kül Tegin'in yerine töreye uygun olarak tahta geçtiği bildirilmektedir. Ayrıca diğer Çin kaynağı TCTC'de Kapgan'ın zorla değil, sadece kendisini kagan ilan ettiği bildirilmiştir¹¹. Gök-Türk tarihi boyunca bir kaç defa hükümdar ölünce yerine mutlaka oğlunun değil, siyasî iktidar gücüne sahip olanın başka bir ifade ile kut'a malikin kagan olduğu görülmektedir. Yaşları küçük olan Bilge ve Kül Tegin'in yerine Kapgan'ın kagan olması son derece tabii karşılanmalıdır.

Kapgan Kagan tahta oturduktan sonra, yukarıda belirttiğimiz gibi devleti her yönden geliştirme politikası izlemeye başladı. 693 yılının 12. ayında Çin'in Ling eyaletine saldırıp, yağmalar yaptı. Kendisine karşı koymaya çalışan Çinli general Li To-tsu'yu yendi. Bu arada eline geçirdiği Çinli asker ve memurların çoğunu öldürdü¹². Gök-Türk ülkesinin doğu

⁹ CTS 194A, (s. 5168): "Kapgan (Mo'ch'o), Kutlug (Ku-tu-lu)'nun kardeşidir. Kutlug öldüğü zaman, onun oğlu henüz çok genç olduğu için Kapgan, zorla onun tahtını gasb etti ve kendini kagan olarak ilân etti"; HTS 215A, s. 6045: "Kapgan kendini kagan ilân etti. Gök-Türk tahtını zorla ele geçirip senelerce tahta kaldı...."

¹⁰ Kül Tegin Yazıtı (haz. M. Ergin), *Orhun Abideleri*, İstanbul 1980, s. 22: "O töre üzerine amcam kagan oturdu. Amcam kagan oturarak Türk milletini tanzim etti, besledi. Fakiri zengin kıldı, azı çok kıldı (doğu 17. satır)".

¹¹ TCTC 205: 199b; ayrıca bkz. Chang Jen-t'ang, *aynı eser*, s. 145. Ancak TCTC' 'de tarih hatalı olarak 694 yılı şeklinde kaydedilmiştir.

¹² Bu olayın kesin tarihi sadece HTS 4, s. 94'de vardır. Kapgan'ın biyografisinin bulunduğu CTS 194A ve HTS 215A'da ise olayın daha fazla tafsilatı kayıtlıdır.

bölümünde bu olaylar cereyan ederken, batı tarafında Tibetli'ler ile müttefik olarak Çin'e saldıran Gök-Türk A-shih-na-suei-tsu, Çin kumandanı Wang Hsiao-chie tarafından 694 yılının 2. ayında mağlup edildi. Diğer taraftan Suei-ye şehri kumandanı Han Ssu-chung, on bin kişilik ordu-suyla Çin'e akın yapan Ni-shu Erkin'i yendi¹³.

Kapgan idaresindeki Gök-Türk kuvvetlerinin Ling eyaletinin ele geçi-ri-ri yağma etmeleri üzerine, Çin'deki T'ang hanedanının İmparatoriçesi Wu, aslen Pai-ma manastırı rahibi olan Hsie Huai-i'yi 18 generalin üzeri-ne başkumandan tayin ederek, Gök-Türklerle karşı savaşmalarını emretti. Bu generalin tayin olduğu bölge konusunda Çin kaynaklarında ihtilâf var-dır. Ling eyaletinin Shuo-fang yakınında olması sebebiyle HTS 215A (s.6045)'deki açıklamayı daha doğru buluyoruz¹⁴. Diğer kaynaklarda veri-len isimleri ise, bölgenin değişik garnizon adları şeklinde izah etmenin da-ha doğru olacağı kanaatindeyiz. 694 yılının 2. ayında vuku bulan bu ta-yinden sonra, aynı yılın üçüncü ayında harekete geçen Hsie Huai-i, çıktığı seferde Gök-Türk süvarilerinin sadece bir kısmıyla karşılaştı. Her halde sa-vaşmaya cesaret edememiş olmalıdır ki; esas kuvvetlere rastlayamadığı ba-hanesiyle geri döndü¹⁵. Öte taraftan HTS 215A'daki Kapgan'ın biyografi-sinden Çinliler'in, bu sırada Gök-Türkler'e karşı çok uzun bir savunma hattı meydana getirdikleri anlaşılmaktadır¹⁶.

Bu harekattan bir netice alamayan T'ang hanedanının imparatoriçesi, aynı yıl Wang Hsiao-chie'yi "Shuo-fang bölgesi hareket ordusu baş ku-mandanı" tayin etti. Bu kumandanın görevi Gök-Türkler'e karşı savunma hazırlıkları yaptırmaktı¹⁷. Böylece az önce bahsettiğimiz Çinli general Hsie Huai-i'nin çekingenliği nedeniyle, yerine bu general tayin ediliyordu.

695 yılında meydana gelen bir diğer olay da, Kapgan'ın Çin'e elçi göndererek, dostluk münasebetleri tesis etmek istemesidir. Bu olay Gök-

¹³ Bu olayla ilgili bilgi yıllıklarda mevcut değildir; ayrıca bkz. Chang Jen-t'ang, s. 146.

¹⁴ Bkz. Chang-Chi-yün, *Historical Atlas of China*, Taipei, 1980, s. 45-46; Shuo-fang bugünkü Suei-yüan eyaletindedir.

¹⁵ HTS 4, s. 94; CTS 194A, s. 5168 ve HTS 215A, s. 6045.

¹⁶ 215A, s. 6045: "...İmparatoriçe Wu, Hsie Huai-i'yi Shuo-fang bölgesi hareket ordusu büyük komutanı tayin ederken, Nei-shih unvanlı Li Chao-tê, hareket ordusunun sivil idare-cisi (ch'ang-shih) tayin edildi. Sarayın kuş işleri ile ilgili memuru Su Wei-tao savaş bakanı oldu. Shuo-fang bölgesi komutanı Ch'i Pi-ming, Yen-men bölgesi komutanı Li To-tsu, Feng-an bölgesi komutanı Ch'en Ling-yin, Han-hai (Gobi çölü) bölgesi komutanı T'ien Yang-ming ve 18 generale kumanda ederek savunma hattı yaptı. Çin ordusu yabancıların süvarileri ile karşılaştı. Esas kuvvetleri göremeyince geri döndüler..."

¹⁷ HTS 215A, s. 6045; 4, s. 94. Bu hadise hakkında CTS'de her hangi bir kayıt bu-lunmamaktadır.

Türk-Çin münasebetlerine yepyeni bir boyut kazandıracaktır. Kesin tarihini sadece TCTC 205: 2000b'den öğrenebildiğimiz. Gök-Türk kaganının, bu ani barış teklifinden memnun olan Çin İmparatoriçesi, bunu ifade edebilmek için ona “Sol Muhafızları Büyük Generallığı” ve “ülkeye dönen dük” gibi bazı Çin unvanlarını takdim etti. Ayrıca 5 bin top ipek sundu¹⁸.

Bu tarihten sonra hadiseler Kapgan'ın, Çin'deki T'ang hanedanı karşısında durumunu daha da kuvvetlendirecek şekilde gelişti. Çin'in kuzey-doğusundaki Moğol asıllı Ch'i-tan'lar, tâbî oldukları T'ang hanedanına karşı isyan ettiler. 696 yılında (5. ay) aslen Ch'i-tanların reisi olup, Çin adına Sung-mo bölgesinde askerî valilik yapan Li Chin-chung ile Kui-ch'eng bölgesi askerî valiliği yapan torunu Wan-lao, Ying ilçesine saldırdılar. Askerî barakaları yakıp, yıktılar. Vali Chao Wen-kui'i öldürdüler¹⁹. Bu isyanı bastırmakta güçlük çeken Çin ordusu, en nihayet aciz kalınca vaziyeti çok yakından takip eden Kapgan devreye girdi. Çin için fedâkârlık yaparak, Ch'i-tan'ları sindireceğini, ancak karşılığında bazı istekleri olduğunu imparatoriçeye bildirdi.

Onun, Çin'den istedikleri gerçekten bir hükümdarın gütmesi gereken devlet politikası açısından çok mühimdir. Gök-Türk devletinin bağımsızlığının olmadığı, devletin Çin hakimiyeti altına düşmüş olduğu devrede (630-680) Çin'e göç etmiş olan kendi milletine mensup Türk boylarını geri almak istiyordu²⁰. Sıkışık durumda olan Çin İmparatoriçesi, sol ihtişamlı muhafız alayları generali Yen Chih-wei'i Kapgan Kagan'a göndererek, onu “iyi reform yapan kagan” unvanını verip, isteklerini kabul ettiğini bildirdi²¹. Gök-Türk kaganının isteğinin Çinliler tarafından kabul edilmesi, Çin'in ne kadar zor durumda olduğunu göstermektedir. Bu aynı zamanda Orta Asya'da Kapgan Kagan'ın prestijinin artmasına sebep oluyordu.

¹⁸ Chang Jen-t'ang, bu hadiseyi farklı şekilde tercüme ederek, Gök-Türklerin Çin'e teslim olduklarını söylemektedir(bkz. s. 155); Ancak, teslim olma manasına gelen kelimenin bir başka anlamı da “müttefik olma”dır. Öte taraftan Çin'e devamlı akınlar yapıp, ordularını mağlup eden Kapgan Kagan'ın birden bire teslim olması için hiç bir sebep bulunmamaktadır.

Bu olay hakkında sadece CTS 194A'da düzenli bilgi vardır. HTS'de ise karışık ve eksik kaydedilmiştir.

¹⁹ HTS 4, s. 96 : ...696 yılının beşinci ayında, Ch'i-tan'ların reisi olup, Sung-mo askerî valisi Li Chin-chung ve Kui-ch'eng valisi torunu Wan-lao, Ying eyaletine saldırıp, vali Chao Wen-kui'i öldürdüler...”

²⁰ CTS, gös. yer; HTS'de bu konuda her hangi bir mâlûmata rastlanmamıştır.

²¹ CTS; gös. yer; HTS; gös. yer. Fakat CTS ve HTS'deki imparatorluk bölümlerinde bu hadiselerden bahsedilmektedir.

696 yılı eylülünde Liang eyaletine saldıran Gök-Türklerden bir grup, önce buranın askerî valisi Hsü Ch'in-ming'i esir aldılar. Bu vali ordusunu teftiş ettiği sırada şehrin (kale) yakınına aniden pusu kuran Gök-Türkler tarafından yakalanmıştı²².

Bu arada Kapgan Kagan, Çin ile anlaşıp, Yenisey bölgesini işgal etmekte olan Kırgızların üzerine yürüdü. Çin kaynaklarında bulamadığımız bu bilgiyi sadece Tonyukuk'un yazıtında bulabilmekteyiz²³. Kapgan ve Tonyukuk idaresindeki Gök-Türk ordusu "kar sökerek, ağaç dallarına tutunarak, bazan atları yedeğe alarak; yolsuz vadilerden Kögmen dağına aşp, Yenisey kaynaklarında Anı ırmağı kıyısında Kırgızları bastırdı". Han'ı öldürülen Kırgız ülkesi teslim alındı²⁴. Sıra üçlü ittifakın son halkası On-ok (Sarı-Türk)lara gelmişti. Fakat, tam bu sırada Kapgan'ın hatununun ölümü, onun geri dönmesine yol açtı²⁵. Çünkü hatunu için yas törenine katılması gerekiyordu.

Yukarıda da söylediğimiz gibi, Ch'i-tan isyanının bastırılmasından ve Çin'deki Türk boylarının geri dönmesinden sonra, Kapgan Kagan'ın şöhreti ve gücü daha da artmıştı. Bu arada İmparatoriçe Wu, kagana özel "İlteriş Büyük Ch'an-yü ve Millî Davasında Başarılı Kagan" unvanlarını takdim ettiğini bildirmek için elçi gönderdi²⁶. Bu unvanın verildiği haberi daha Kapgan'a bildirilmeden ve elçilik heyeti Kapgan'ın yanına ulaşmadan, 697 senesinin ilk aylarında Kapgan, Çin'in Ling ve Sheng gibi eyaletlerine saldırdı²⁷.

Bu mevkiileri muhafaza etmekle görevli Çin sınır generallerinin hepsi yenildi. Ahali yağmalanmış, birçoğu öldürülmüş, üstelik P'ing ordusu kumandan yardımcısı An Tao-mai mağlup olmuştu²⁸.

T'ang hanedanının imparatoriçesi, tahtı ele geçirişinden sonra devletin önemli mevkillerine kendi ailesi efradını getirmeye çalışıyor, asıl imparatorluk ailesi olan Li'leri uzaklaştırmak için çaba sarf ediyordu. Bunda da

²² Yıllıklarda bilgi olmayan bu hadiseyi *TCTC* 205: 2000b'de bulabiliyoruz; ayrıca bkz. *Chang Jen-t'ang*, s. 147.

²³ *Tonyukuk* I, dogu 3, 4, 5, satırlar; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 110.

²⁴ *Tonyukuk* I, kuzey, 2-5 (Ergin), s. 56-57; Kafesoğlu, gös. yer.

²⁵ *Tonyukuk* I, kuzey 7.

²⁶ Gönderilen elçi Yen Chih-wei'dir. Ancak onun her iki yıllıktaki biyografileri bu olaydan bahsetmiyor, sadece bu dönemin meşhur diğer elçisi T'ien Kui-tao'nun *CTS* 185A ve *HTS* 197'de bulunan biyografilerinde adı ve gönderilişi zikredilmektedir; bkz. Taşağıl, s. 310, 317, 318.

²⁷ *CTS* 194A ve *HTS* 215A, göst. yer.

²⁸ *HTS* 4, s. 97 ve 215A, s. 6095; Bu konuda *CTS*'de bilgi bulunmamaktadır.

epey başarılı olmuştu ki; gerçek hanedandan sadece iki çocuk kalmıştı. Bu durum Kapgan Kagan tarafından dikkatle takip edildiğinden kısa zamanda Gök-Türkler ile Çin arasında büyük mücadelelere yol açacaktı. Tabii ki Kapgan kendi ülkesi ve milleti menfaatine bir şeyler kazanmayı tasarlıyordu.

Bu fırsatı değerlendirmek için Türk hükümdarı 698 yılında (5. ay) Çin'e elçi göndererek, kızının bir T'ang prensiyle evlendirilmesi yolu ile akrabalık kurmayı müttefik olmayı teklif etti. Kapgan evlilik teklifinin yanında çok önemli isteklerde de bulunmuştu. Onun asıl arzusu Gök-Türk devletinin fetret devrine girmesinden sonra Çin'e eline geçen ve onlar tarafından valilik haline getirilen (Ch'an-yü-tou-hu-fu) toprakları tekrar devletine bağlamaktı. Üstelik Gök-Türk devletinin sınırları içinde 150 yıldan fazla yaşayan Soğdlar²⁹ da geri istiyordu. Diğer taraftan Feng, Sheng, Hsia, Shuo, Ling ve Tai gibi altı eyalette yaşayan Türk boylarını da talep ediyordu. Hattâ ekin tarlaları için 100 bin ölçek³⁰ darı, 3 bin takım tarım aleti ve bir kaç onbin chin demir de istemişti³¹.

Kapgan Kagan'ın Çin'den istekleri ve Çinlilerin, buna karşı aldıkları tavır, Çinli elçi T'ien Kui-tao'nun biyografisinde bulabilmekteyiz. Yen Chih-wei'in biyografisinde de epey mâlûmat vardır; ancak T'ien Kui-tao'nun raporları daha zengin ve önemlidir. Kapgan'ın istekleri Çin sarayında uzun uzun müzakere edildi. Neticede İmparatoriçe Wu ve baş vezir Li Ch'iao söz konusu isteklerin yerine getirilmesinin Çin açısından mümkün olamayacağına karar verdiler. Bunu Kagan'a bildirmek için "Harem Ziyaretleri Müdürü" unvanlı T'ien Kui-tao elçi olarak Gök-Türk ülkesine gönderildi. İsteklerinin reddedildiğini öğrenen kagan çok kızarak, elçiye ağır hakaretlerde bulundu. Arkasından öldürtmek için tutukladı. Fakat, bu sırada Gök-Türk devlet adamlarından Tonyukuk (A-shih-tê Yuan-Chen)³² elçiyi öldürmenin Gök-Türk-Çin münasebetleri açısından iyi olmayacağını söyleyerek, onu bu fikrinden vazgeçirdi. Hadisenin bu şekilde neticelenmesinden telaşa kapılan Çinli devlet adamları Yao Shou ve

²⁹ Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Pulleyblank, "Sogdian colonies inner Mongolia; *T'oung-Pao*, 1952, XLI, s. 317-356.; Klyashtorny, s. 96-97.

³⁰ Darı miktarı kaynaklarda farklı bildirilmiştir: *CTS* 40 binden fazla shih (bir shih: 41 kg.); *HTS* 100 bin hu (bir hu 21,5 ölçek).

³¹ *CTS* ve *HTS*'deki imparatorlar bölümü bu hadiselerden bahsetmiyor. Bu konu için ayr. bkz. Ö. İzgi, "Orta Asya Türk Devletlerinin Çin İle Ticareti", *İ.Ü. Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 9, 1978, s. 101.

³² Tonyukuk ile A-shih-tê-yüan-chen'in aynı kişi olduğu konusunda bkz. M. Mori, "A. shih't yüan-chen ve Tonyukuk, *İslâm Tetkikleri Dergisi*, V, 1-4, 1973, s. 87-93.

Yang Tsai-ssu evliliğin yerine getirilmesini, tohumluk darı, demir ve tarım aletlerinin gönderilmesini imparatoriçeye tavsiye ettiler³³.

Kapgan'ın istediği Gök-Türk ve Soğd'lu aileler kuzeye geri gönderildi. Öte yandan tarım aletleri, demir ve tohumluk darı da yollanması üzerine Çin elçisi T'ien Kui-tao geri dönmek üzere serbest bırakıldı. Sadece bu elçinin biyografisinde olan bir kayda göre dönüşü sırasında ona merasim yapılmıştı³⁴. Kapgan'ın kızıyla evlenecek kişi olarak da İmparatoriçenin ailesinden biri Wu Yen-hsiou seçildi. Daha önce Gök-Türk ülkesine giden, tecrübeli Yen Chih-wei de bu prense yardım etmek için vazifelendirildi. Bu vazifeye tayin edilmesinden dolayı Yen Chih-wei'e "Ayinler Bakan Yardımcılığı" rütbesi tevcih edilmişti (698 yılı 7. ay)³⁵. Bu heyete askeri vazifeli olarak P'ei Huai-ku da ilâve edildi³⁶.

Kapgan'ın kızını gelin almak için yola çıkan Çinli heyet, Karakum (Hei-sha)'da bulunan güney Gök-Türk merkezine vardı. Çinli heyet Kapgan'ın huzuruna çıktığında, kagan onlara "Benim kızımın Göğün oğlu Li sülâlesinden birisi ile evleneceği şüpheli, şimdi sen buraya Wu ailesinden birisi ile geldin. Göğün oğlu olup olmadığı belli değildir. Biz eskiden beri Li ailesiyle müttefikiz, şimdi duyuyorum ki; Göğün oğlunun (esas Çin imparatorunun) soyu yok olmak üzere, sadece iki oğlu var. Ben şimdi askerlerimle üzerinize yürüyerek genç olanı tahta geçireceğim" dedi³⁷.

Sonra prens Wu Yen-hsiou ve yanında gelmiş olanları tutukladı. Refakat gayesi ile gelmiş olan ayinler bakan yardımcısı Yen Chih-wei'i "Çin Kagan'ı" ilân etti.

Daha sonra ilân ettiği Çin kaganıyla beraber, maiyyetine yüz bin kişi alan Kapgan, Çin kaynaklarının tâbiri ile aniden Çin'e saldırdı (698 yılı 7. ay). İlk önce hücum ettiği yerler Ching-nan, P'ing-ti ve Ch'ing vs. ordularının mevzilenmiş olduğu bölgelerdi. Bu arada Ching-nan ordusu kumandanı Mu-jung Hsüan-tsê yanındaki beş bin askerle Gök-Türkler'e tes-

³³ Bu olaylar hakkında imparator bölümleri hariç konuyla ilgili diğer Çin kaynaklarında bilgi vardır.

³⁴ CTS 185A ve HTS 197.

³⁵ Bu olayın en iyi teferruatı CTS 77 ve HTS 100'de bulunan Yen Chih-wei'in biyografilerinde mevcuttur.

³⁶ HTS 197-10a (P'ei Huai-ku'nun biyografisi) "...Yen Chih-wei, Gök-Türklerle elçiliğe gittiği zaman Huai-ku, ona askerleriyle refakat etti..." Sadece bu vesikada zikredilmiştir. Diğer kaynaklarda bu şahıstan bahis yoktur.

³⁷ CTS 194A, s. 5169; HTS 215A, s. 6046.

lim olmak zorunda kalmıştı³⁸. Bunu takiben Kapgan, Kuei ve Tan eyaletlerini de yağma etti³⁹.

Bu Gök-Türk hücumlarına karşı, Çin İmparatoriçesi yeni önlemler almak zorunda kaldı; imparatorluk ailesi işlerine bakan memur Wu Chung-kuei, "T'ien-ping orta ordusu kumandanı", sağ ihtişamlı muhafız alayları generali Sha-t'o Chug-i'yi T'ien-ping batı ön ordusu kumandanı, You eyaleti askerî valisi Chang Jen-t'ang'ı, Tien-ping doğu ordusu kumandanı olarak tayin edip, 300 bin askerle Gök-Türk ordusuyla savaşmak için yola çıkardı. Sağ muhafızları büyük generali Yen Ching-jung, T'ien-ping batı ordusunu 150 bin kişi ile takviye etmekle görevlendirilmişti. Fakat yine de, neticede 100 bin kişilik Gök-Türk ordusuna, 450 bin kişi ile karşı karşı koymaya çalışan Çin ordusu başarılı olamadı. Çünkü Kapgan, ordusuyla beraber tekrar Heng-yo bölgesinden girip, Wei eyaletine saldırdı. Fei-hu ilçesini yerle bir ettikten sonra Ting eyaletine girdi. Bu eyaletin valisi Sun Yen-kao'yu öldürdü. Evleri barakaları yakıp, yıktılar. Köyler bomboş kalmıştı.

İlerleyen Gök-Türk ordusu karşısında hiç bir şey yapamayan imparatoriçe Wu, Kapgan'ı yok etmek için başka yollara baş vurmaya başladı. Bundan dolayı Kapgan'ı öldürene prens unvanı vereceğini ilân edip, onun unvanını başı kesik çor (chan-ch'o) olarak değiştirdiğini fermanla açıkladı. Bilindiği gibi daha önce Kapgan, Çinliler tarafından Mo-ch'o (beğ çor) diye anılıyordu. Hücumlarına bütün hızıyla devam eden Kapgan, Chao eyaletini kuşatarak, baskı altına aldı. Buranın vali yardımcısı T'ang Po-jo kalenin etrafını çevirerek müdafaa etmeye çalıştı ise de yine de Gök-Türkler kalenin içine girerek vali yardımcısı Kao Jui'i öldürdüler. T'ang Po-jo, Gök-Türklerle teslim olmak zorunda kaldı⁴⁰. Arkasından Hsiang eyaletine giren Kapgan, burayı da yağma etti.

Çin içlerine doğru Gök-Türk akınları bütün şiddetiyle devam ederken, artık imparatoriçeyi T'ang hükümdarı olarak tanımayan Kapgan, Yen Chih-wei ile beraber Gök-Türk ülkesine gelmiş olan Çinli memurlara

³⁸ Bu olayın kesin tarihi sadece imparatorlar bölümlerinde kaydedilmiştir. Bkz. *CTS* 6, s.127; *CTS* 194A, s. 5169: "...Ching-nan ordusu idarecisi Yü-ling muhafızları generali Mu-jung Hsüan-tsê beş bin askerle teslim oldu..."; *HTS* 215A, s. 5046".." Ching-nan ordusu kumandanı Mu-jung Hsüan-tse beş bin askerle teslim oldu..."

³⁹ *CTS* bu konuda yağma ettiğini, *HTS* kuşattığını kaydetmektedir. *CTS* gös. yer: "Aniden Kuei ve T'an eyaletlerini yağma etti..." *HTS* gös. yer: "...Kuei ve T'an şehirlerini kuşattı."

⁴⁰ Chang Jen-t'ang, bu olayın *CTS* ve *HTS*'de olmadığını söylüyor isede (bk. s. 188), aslında kaydedilmiştir. bkz. *CTS* 194A, s. 5169 ve *HTS* 215A, s. 6046.

rütbelerine göre üçüncü ve beşinci derecelere ait Çin unvanları ile bu derecelerdeki Çinli memurların giydiği elbiseleri verip, Çin'e geri gönderdi. Gayesi, Çin'e hakim olduğunu göstermekti. Ancak, İmparatoriçe bu elbiselere el koyup, memuriyet derecelerini de geçerli saymadı. Bu arada Kapgan, Çin imparatoriçesine bir mektup göndererek, şu sebepleri ileri sürdü ve ayıpladı: Tohumluk olarak gönderilen darılar aslında pişmişti; hediye olarak verilen altının ve gümüşün ayarı çok düşük idi; yukarıda da söylediğimiz gibi Çinli elçilere verilen elbiselere el konulmuştu; nihayet kız bir hanedan prensi ile değil de İmparatoriçenin ailesinden biri ile evlendirilmeye kalkışılmıştı. İşte, bu sebeplerden dolayı yeniden Çin'e saldıracağını ve Ho-pei bölgesini ele geçireceğini ilân etti. Bu arada Yen Chih-wei'in Gök-Türk ülkesine gelişi sırasında ona askerleriyle refakat etmiş olan Çinli general P'ei Huai-ku'ya vezirlik teklif etti ise de kabul ettiremedi. Bunun üzerine onu hapse attırarak öldürmeye karar verdi. Fakat, bu general sonra gizlice kaçarak, Çin'e geri döndü⁴¹.

Gittikçe artan Gök-Türk baskı ve akınları neticesinde şaşkına dönen İmparatoriçe Wu, daha evvel pasif vazifeye tayin ettiği T'ang hanedanına mensup şehzade Chung Tsung'u merkeze çağırarak, ona aktif bir vazife tevcih etti. Bu vazife Sarı nehrin kuzeyinin başkumandanlığı idi. Bir bakıma Kapgan Kagan, bu vesile ile T'ang hanedanlığının yok olmasını önlemiş oluyordu. Daha sonra iş başına tekrar geçecek olan T'ang şehzadeleri yaklaşık iki yüzyıl daha imparatorluğu yöneteceklerdi.

Her yönüyle çok hızlı gelişen Gök-Türk akınlarını, bu veliaht da durduramadı⁴². Çin'de gelişen bu olayı çok yakından takip eden Kapgan, daha bu yeni Çin ordusu hareket etmeden Chao ve Ting eyaletlerinin her tarafını yağma edip kadın-erkek 80-90 bin kişiyi ele geçirdi. Sonra Wuhui-tao denilen askerî bölgeyi de geçerek, geri döndü. Çin yıllıkları bu olayı anlatırken Kapgan'ın "neticede başarılı olamadığını ifade etmektedir". Fakat, yukarıda da açıkça görüldüğü gibi asıl hedefine ulaşan Kap-

⁴¹ P'ei Huai-ku'nun biyografisi *HTS* 197-10a: "Yen Chih-wei, Gök-Türklerle elçiliğe gittiği zaman, Huai-ku, ona askerleriyle refakat etti. Kapgan, Yen Chih-wei'i Çin kaganı ilân ettiği zaman, Huai-ku'yu da idaresi altına almak istedi. Fakat, Huai-ku, onun önünde eğilmek istemedi. Bunun üzerine tam öldürülecek iken, Huai-ku durumu şöyle izah etti: "Fedakârlığımdan dolayı öldürmek istiyorsanız, öldürün". Neticede Kagan öldürmekten vazgeçerek hapse attırdı. Ölümü beklerken hastalandı. Dağların vadilerin arasından kaçarak Ping eyaletine vardı:..." Chang Jen-t'ang, kaçış olayının *CTS* ve *HTS*'de bulunmadığını söylüyor ise de (bkz. s. 193) yukarıdaki metinde görüldüğü gibi olay kaydedilmiştir.

⁴² *CTS* 194A, s. 5169 : "İmparatoriçe Lu-lu prensini veliaht ilân etti ve Sarı nehrin kuzeyine harekât ordusu başkumandanı tayin etti. Ordu başarılı olamadı...."

gan, hemen hemen bütün kuzey Çin'i istilâ etmişti. Üstelik Çinli general-ler Sha-t'o Chung-i ve takviye orduları kumandanı Li To-su, Gök-Türklere karşı savaşmak üzere görevlendirildilerse de gerekli cesarete sahip olmadıklarından Kapgan'ın karşısına çıkmaktan çekinmişlerdi⁴³.

Sadece Ti Jen-chieh, bu sırada geri dönmekte olan Gök-Türk ordula-rını 100 bin askerle takibe çıkmış, yine kaynakların ifadesine göre hiç bir netice elde edemeden geri dönmüştü.

Yukarıda görüldüğü gibi T'ang hanedanlığına ardı ardına büyük dar-beler indiren Kapgan, kuvvetini ve şöhretini çok fazla artırmıştı. HTS, Kapgan'ın gücünü tarif ederken, artık I. Gök Türk devletinin ki kadar ol-duğunu bildirmektedir⁴⁴. Devletin toprakları doğudan batıya 10 bin li (5670 km) emrindeki askerin mevcudu 400 bin idi⁴⁵. Bu arada Gök-Türklere sığınmış olan Yen Chih-wei, Kapgan Kagan'ın serbest bırakma-sıyla Çin'e geri döndü⁴⁶. Fakat ihaneti sebebiyle kendisini affetmeyen İm-paratoriçe, onu ve bütün ailesini öldürerek cezalandırdı (698 yılı 10. ay)⁴⁷.

Artık, Orta Asya'nın en kuvvetli hükümdarı seviyesine yükselen Kap-gan, Gök-Türk ülkesi içinde bazı idarî değişiklikler yapma yoluna gitti. Bu devletin hızla gelişip, büyümesinin ortaya çıkardığı bir netice idi. 16 yıl önce İleriş Kutlug liderliğinde, Çin esaretinden kurtulan Gök-Türk devleti, kısa zaman içerisinde bir cihan devletine dönüşmüştü. İşte ortaya çıkan bu yeni durum karşısında Kapgan, kardeşi Tú-hsi-fu'yu Sol kanat (doğu) şadı, ağabeyi Kutlug'un oğlu Bilge (Mo-chü)'yi de Sağ kanat şadı tayin etti. Ayrıca kendi oğlunu her iki taraftaki şadın üzerine "Küçük Kagan" unvanıyla vazifelendirdi (Diğer adı Böğü, Çince Fu-chü).

⁴³ HTS 215A, s. 6046: "...Daha hareket etmeden Kapgan, bunu duydu ve Chao ile Ting eyaletlerine saldırıp, 80-90 bin kişiyi ele geçirdi, hepsini öldürdü. Ahalinin hayvan sürülerini, altın ipekli kumaşlarını, kızlarını, oğullarını, hepsini alıp gittiler. Bütün general-ler arzu etmelerine rağmen savaşmaya cesaret edemediler. Sadece Ti Jen-chie askerleriyle takip etti. Fakat başarılı olamadı..."

⁴⁴ HTS 215A, s. 6046: "Çin'e karşı kazandığı zaferlerden büyük gurur duyuyor ve da-ha fazla ihtiraslar besliyordu. Chieh-li ve diğerlerinin zamanındaki gibi kuvvetlenmişti. Top-raklarının genişliği 10 bin li idi. Bütün yabancı kavimler onun emirlerini dinliyordu".

⁴⁵ Askerlerin sayısı sadece TCTC 206: 2009a'da bulunuyor; ayrıca bkz. Chang Jen-T'ang, s. 150.

⁴⁶ Chang Jen-t'ang, bu olayın CTS ve HTS'de olmadığını söylüyorsa da (bkz. s. 188), CTS 6, s. 128 ve HTS 4, s. 99 Yen Chih-wei'in dönüşünden bahsediyor.

⁴⁷ CTS 77-5a; HTS 100-8a.

Böylece kendisi kaganlar kaganı pozisyonuna yükselmiş oluyordu. Küçük Kagan, aynı zamanda Ch'u-mi-k'un gibi 10 kabile (On-Ok)lerin reisi de olmuştu. Öte taraftan bir başka Çincesi T'o-hsi (geniş batı) olan unvana da sahip idi(699 yılı).

Gök-Türk devletinin en büyük düşmanı Çin'e karşı zaferleri doğuda devam ederken, batıda isyan eden Türgişler'e karşı da seferlere girildi. Küçük Kagan (İnel, Böğü), Bilge Şad ve Tonyukuk idaresi altındaki Gök-Türk ordusu Altay dağlarını aştı, Cungarya (Yarış ovası)'ya vardıkten sonra Bolçu (Urungu gölünün güney-batısı kıyısında)'da Türgişler'i ağır bir bozguna uğrattı⁴⁸. Bolçu zaferi neticesinde Türgişler'in bütün Nu-shih-pi ve To-lu kabileleri yani Balkaş, İli, Issık göl, Çu ve Talas bölgelerindeki Türkler, Kapgan'ın hakimiyetini tekrar tanıdılar⁴⁹. Daha sonra Gök-Türk akınları Maverâünnehir (Kengü Tarban), Otrar şehri, Arıs ırmağı civarlarına ulaştı⁵⁰.

Lung-you bölgesine akın yapıp, 10 binden fazla at ele geçiren Kapgan Kagan ülkesine geri döndü⁵¹. Bu saldırılar karşısında Çinliler yeni tedbirlere başvurmamak zorunda kaldılar. İleri gelen devlet adamlarından Wei Yüan-chung (Orhun Yazıtlarında Ong Tutuk)⁵², Ling-wu bölgesi harekât ordusu kumandanı ve An-pei bölgesi büyük genel valisi Hsiang Wan-tan da, T'ien-Ping bölgesi birinci komutanı olarak bütün Çin ordularını idare etme vazifesini üstlendiler. Fakat, başarılı olamayan bu generaler geri dönünce, akınlarını tamamlamış olan Gök-Türk ordusu kendi topraklarına ulaştı(701 yılı).

Bu sıralarda Gök-Türklerin batı akınları da devam ediyordu. Yaklaşık 25 yıldır Türkler tarafından idare edilen Batı Türkistan daki şehir krallıkları, buralara ulaşan Arap saldırılarına karşı koyabilmişti⁵³. Yine Tonyukuk, İnel ve Bilge tarafından idare edilen Gök-Türklerin batı orduları Seyhun (Yincü Ögüz) kıyılarına vardı, nehri geçerek, Maverâünnehir'in Kızilkum çölüne daldı. İnel Kagan kumandasındaki bir kısım kuvvet burada kalırken, Tonyukuk güneye ilerleyip, Türgiş başbuğu So-ko'nun idaresin-

⁴⁸ Kül Tegin, doğu st. 18-19; Bilge doğu st.16; Tonyukuk I, batı st. 3.

⁴⁹ Kül Tegin, doğu st. 21; Bilge, doğu st. 18; Ayrıca bkz. E. Chavannes, *Documents Sur les Tuo-kioue Occidentaux*, Paris 1941, s. 283 vd.

⁵⁰ Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s. 111.

⁵¹ CTS 194A, s. 5170; HTS 4, s.101; 215A, s. 6047.

⁵² Ong Tutuk, Wei Yüan-chung aynılığı için bkz. Kafesoğlu, s. 112.

⁵³ Kafesoğlu, gös. yer.

deki Soğd halkını ele geçirdi⁵⁴. Ek-tağ'ı da geçen Gök-Türk ordusu Demir Kapı'ya ulaştı(701 yılı)⁵⁵.

702 yılının ilkbaharında Yen ve Hsia eyaletlerine akın yapan Kapgan, 100 bin at ve koyun ele geçirdi. Arkasından Shih-ling'e saldırdıktan sonra Ping eyaletini muhasara etti. İmparatoriçe Wu, bir sürü yeni önlemler daha almaya çalıştı ise de hazırlanan Çin orduları Türk kuvvetlerine karşı çıkmaya yine cesaret edemediler. Tai ve Hsin bölgelerine giren Gök-Türk ordusu buralarda da yağmalar yaptı⁵⁶.

703 yılına gelindiğinde Gök-Türk kaganı politikasında değişiklik yaptı. Saldırılarını durdurarak, Çin'e Baga Tarkan'ı elçi olarak gönderip, yeni bir evlilik ittifakı teklifinde bulundu. Ancak bu sefer damat olarak istenilenin sadece T'ang hanedanına mensup değil, ayrıca veliahtın oğlu olması da gerekiyordu. Kapgan'ın gayesi tabii ki T'ang hanedanlığı içerisinde çok daha fazla söz sahibi olmak idi. Geçen defa kötü tecrübelerden dolayı İmparatoriçe, bu sefer daha temkinli davranmaya çalıştı⁵⁷. Hemen veliahtları yanına çağırıp, sarayda bir görüşme yaptı. Neticede Kapgan Kagan'ın teklifi kabul edildi. Kapgan, teklifinin kabulünden duyduğu memnuniyeti göstermek için ileri gelen devlet adamlarından İ-li-t'an-kan'ı bin baş at ile birlikte Çin sarayına gönderdi. Elçi, İmparatoriçeye teklifin kabulünden dolayı Kapgan'ın teşekkürlerini ilettili. Su-yü-t'ing (İmparatorluk sarayının bahçesinde bir köşk)'de Gök-Türk elçisinin şerefine eğlence tertip edildi. Veliaht, baş vezir ve bütün saray erkânı üç sıra halinde bu eğlenceye hazır bulundular. Gök-Türk elçisine bu denli itibar edilmesi Kapgan'ın ve Gök-Türk devletinin Çin nazarındaki üstün yerini açıkça göstermektedir. Bununla birlikte Gök-Türk elçisine birçok hediyeler sunu-

⁵⁴ Chavannes, *aynı eser*, s. 67.

⁵⁵ R. Giraud, *L'Empire de Turc Celestes*, harita 4.

⁵⁶ HTS 215A, s. 6047: "...Ertesi yıl, Yen ve Hsia'ya hücum edip 100 bin at ve koyun yağma etti. Shih-ling'e saldırdı. Arkasından Ping eyaletini muhasara etti. Yung eyaleti valisi Hsie Chi-ch'ang, Shantung'a özel elçi olarak gidip, büyük elçi görevini üzerine aldı. Ts'ang, Yin, Yu, İ, Heng, Ting, Kuei, T'an ve P'ing gibi dokuz eyaletin ordularını idare ederek boynuz gibi oldular, ayrıca Hsiang Wang, An-pei bölgesi harekât ordusu baş komutanı oldu ve bütün orduları teftiş etti. Ordular ilerleyemediler. Gök-Türkler tekrar Tai ve Hsin'e saldırdılar. Eskiden olduğu gibi ahaliyi öldürüp yağma yaptılar...".

⁵⁷ W. Eberhard (*Çin Tarihi*, s. 209) imparatoriçe Wu'nun, Kapgan'ın teklifini kabul edip, bir prens gönderdiği hususundaki fikri hatalı olmalıdır. Çünkü kaynaklarda, böyle kayıt bulunmadığı gibi ayrıca dans sonra tahta geçecek olan İmparator Chung Tsung bu anlaşılmayı red edecektir (Bkz. CTS 194 As. 5170; HTS 215A, s. 6047).

larak, geri uğurlandı. Kapgan da karşı jest yapmakta gecikmedi. 698'de sahte prens olarak Karakum'daki Gök-Türk merkezine gelen Wu Yenhsiou'yu serbest bıraktı⁵⁸.

Bu arada Gök-Türk devletine karşı isyan eden Basmil'ler tekrar, haki-miyet altına alındı⁵⁹. Çin'i yaklaşık yirmi yıldan beri idare eden imparatoriçe Wu, tahtı Chung Tsung'a terketti (705). Bu suretle Gök-Türk-Çin münasebetlerinde yeni bir devir açıldı. Çünkü tahta yeni geçen Çin imparatoru farklı tutum içindeydi. Bunun üzerine tekrar hücumla geçen Kapgan, Ling eyaletinin Wu-sha kasabasına saldırdı (706 2. ay)⁶⁰. Bu sırada Ling-wu bölgesi ordusu başkumandanı Sha-t'o Chung-i, Gök-Türk ordusuna karşı koymaya çalıştı ise de Çin generallerinin hepsi yenilip, geri çekildiler. Bu savaşlar sırasında ölen insanların sayıları hakkında Çin yıllık-ları CTS ile HTS farklı bilgiler vermektedir. Bu sıralarda Çin'de büyük bir kuraklık oldu. CTS 194A, 6 binden fazla insanın öldüğünü kaydederken, HTS 215A, bu rakamı bir kaç on bine çıkarmaktadır⁶¹. Aynı ay içerisinde başka bir koldan Yüan ve Hui gibi eyaletlere giren Gök-Türk kuvvetleri Lung-you bölgesini yağma ettiler. 10 binden fazla at, 10 binden fazla koyun ele geçiren Kapgan, geri döndü. Bunun üzerine Gök-Türk saldırılarına karşı bir şey yapamayan Çinli general Sha-t'o Chung-i görevinden alındı.

Gök-Türklerin saldırılarından iyice yılan Çin'in yeni imparatoru, daha önce kabul edilmiş evlilik teklifini reddetti. Üstelik Kapgan'ın öldüren prens ve büyük generallik rütbelerinden birini tevcih edeceğini ilân etti. İmparatorun bu sırada aldığı karşı tedbirlerden biri de CTS'de belirtilip, HTS'de belirtilmeyen "imparatorun bütün Çinli memurlara Gök-Türkleri

⁵⁸ Yıllıklarda zikredilmeyen bu hadise sadece *TCTC* 207:2022'de bulunmaktadır.

⁵⁹ Bilge, doğu st. 25; Kafesoğlu, *aynı eser*, s. 113.

⁶⁰ *CTS* 7, s. 143, Gök-Türklerin saldırı tarihini aynı yılın 12. ayı olarak belirtirken, Çin ordusunun kaybını da 30 bin olarak bildirmektedir.

⁶¹ *CTS* 194A, s. 5170 "...Chung Tsung tahta geçti. Kapgan, tekrar Ling eyaletinin Wu-sha kasabasına saldırdı. Ling-wu ordusu başkumandanı Sha-t'o Chung-i, onunla karşı karşıya gelip, uzun süre savaştı. Subaylar yenilip geri döndüler. 6 binden fazla kişi öldü. Arkasından Yüan ve Hui gibi eyaletlere saldırdı, Lung-you'yu yağma edip, 10 binden fazla koyun ele geçirip gittiler. Sha-to Chung-i görevinden alındı".

HTS 215A, s. 6945: "...Chung Tsung tahta geçtiğinde, Kapgan, Wu-sha kasabasına saldırdı. Neticede Ling-wu ordusu baş kumandanı Sha-t'o Chung-i, onunla savaştı, kazanamadı, birkaç on bin insan öldü. Arkasından Gök-Türkler, Yüan ve Hui gibi eyaletlere girip çok miktarda at ve koyun ele geçirdiler".

yıkıp ele geçirmek için plânlar yapmalarını emretmesidir⁶². Bu emir bundan sonra gelişen Gök-Türk tarihi içinde çok önemli rol oynayacaktır. Çünkü birbiri ardına plânlar hazırlayan Çinli devlet adamları; Gök-Türklerin güneye akın yollarını kesmek için üç tane shou-chiang-ch'eng (teslim alma kaleleri) kurulmasını, General Sha-t'o Chung-i'nin korkak olduğu için görevden alınmasını, diğer kumandanlara mükâfat verilmesini, sınır boylarındaki valilerin çok dikkatli seçilmesini, askerlerin çoğaltılıp, gerekli levâzımatın yığılmasını imparatora tavsiye ederek, Gök-Türklerle karşı sefer yapılmasını, ancak, daha önce Gök-Türk ülkesi içinde müsait durumun yaratılmasını, öte taraftan kazanılacak süre içerisinde onlara karşı savaşacak ordunun eğitimi fırsatının elde edilebileceğini, diğer taraftan çok geniş çapta bir sefer açılabilmesinin mümkün olacağını bildirdiler.

Evlilik teklifinin reddedilmesine çok kızan Kapgan, Gök-Türk devleti içerisinde yakaladığı resmî memur Ts'ang Ssu-yen'i öldürttü. Bu şahıs her ne kadar Liu Mau-tsai tarafından elçi olarak gösterilmekte ise de⁶³ yıllıklar bu hadiseyi anlatırken genelde kullanılan elçi kelimesinden farklı olarak, seyahat eden resmî görevli kişi anlamına gelen kelimelerle yazmışlardır⁶⁴. Bu da bizi ister istemez bu kişinin casus olduğu konusunda bazı düşüncelere sevk etmektedir. Bahis konusu tarihten sonra (705) Gök-Türk ülkesinde sık sık isyanların çıkmış olması, az önce söylediğimiz gibi CTS'de uzun uzun anlatılan bir raporun imparatora sunulması, adı geçen şahsın casus olduğu konusundaki tahminimizi kuvvetlendirmektedir.

707 yılının 5. ayında "Sınır Muhafızları Generali" rütbeli Chang Jentan, Shuo-fang bölgesi başkumandanı oldu. Kendisine kuzey sınırlarının savunması vazifesi verilmişti⁶⁵. Ertesi yıl Çinliler, Sarı nehrin kuzeyinde daha evvel yabancıların gelip, Çin ile münasebet tesis ettiği veya teslim olduğu üç kale-şehrin inşasına, eski olanların da tamirine başladılar. Gök-Türk hücumlarının gelmesi muhtemel yollara yığınaklar yapıp barikatlar kuruldu. Çinliler, bu şekilde Kapgan'ın güneye saldırı yollarını tıkamayı

⁶² Lu Pu adlı vezirin hazırladığı rapor CTS 194A, s. 5170-5171, 5172'de kayıtlıdır. Bu vezir, Çin tarihinin ilk devirlerinden itibaren misâller vererek, alınması gereken önlemleri imparatora anlatmıştır. Söz konusu raporda özellikle Hun'lar ile ilgili misâller çok çarpıcıdır.

⁶³ Bkz. Liu, I, s. 406, 407.

⁶⁴ HTS 215A, s. 6047 : "...Kapgan, Hung-lu-ch'ing unvanlı resmî vazifeli memur (hsing-jen) Ts'ang Ssu-yen'i öldürdü".

⁶⁵ Bu olayın kesin tarihi sadece HTS 4, s. 107'de bulunmakta olup, diğer kaynaklarca zikredilmemektedir.

tasarlamışlardı. Bundan sonra T'ang Hsiou-ching, sınırları koruma kumandanı olarak, bu mevzilere yerleşti⁶⁶.

708 yılının 11. ayında batıdan da bazı Gök-Türk birliklerinin Çin'e girdiğini görmekteyiz. Bu esnada batıdaki Gök-Türkler'e gönderilen Feng Chia-ping adlı kişi de öldürüldü. Aslında Türgişler'e gönderilmiş bu şahsın da casus olma ihtimali kuvvetlidir⁶⁷. Diğer taraftan An-hsi askerî valisi Çinli kumandanı Niou Shih-chiang ile Türgişler, Hou-shao kalesinde savaştılar, mağlup olan Çinli vali öldürüldü⁶⁸.

Gök-Türk devletine karşı isyan hareketine kalkışan boylardan Çikler'in Kem-İrtiş arasında, Az'ların Issık gölünün batısında 709 yılında itaat altına alındığı Bilge Kagan kitabesinden anlaşılmaktadır⁶⁹. Bu sırada Gök-Türk ordusunu Bilge Şad idare etmişti.

Aynı sıralarda Çin'in imparator değişikliğine sahne olduğunu görüyoruz. Chung Tsung ölünce, Juei Tsung onun yerine tahta geçti. Bu imparatorun tahta geçişinin ilk yılında Kapgan, tekrar Çin'e elçi göndererek evlilik yoluyla müttefik olmak istedi(711 başları). Fakat, bu defa bir Çin prensesini hatun olarak almak istiyordu. Kapgan'ın teklifi Çin sarayında müzakere edildi. Neticede Sung bölgesi prensi Ch'eng-ch'i'nin kızına Chin-shan (Altın dağı-Alтай dağları) prensesi unvanı verilerek Gök-Türklerle gönderilmesine karar verildi. Evlilik teklifinin kabul edilmesinden memnun olan Kapgan, oğullarından Yang-wo-chih Tegini ikâmet etmek üzere Çin sarayına gönderdi. Bu Tegin Çin sarayına vardığında kendisine yüksek generallik rütbelerinden biri tevcih edildi⁷⁰. Artık Çin'e karşı yumuşak bir politika izlemeye başladığını gördüğümüz Kapgan'ın Çin'e karşı aldığı bu tavır değişikliğinin sebebi hiç şüphesiz aşağıda bahsedeceğimiz üzere ülkesinde sık sık isyanların çıkması idi.

"Altay Dağı (Chin-shan)" prensesinin Gök-Türk ülkesine gönderilme işinde refakatçi olarak Ho Feng-yao tayin edildi. Gelini götürerek heyet, Gök-Türk topraklarına girdiğinde Kapgan da onları karşılamak için bir el-

⁶⁶ T'ang Hsiou-ching'in gönderilişi ve sınırlara yerleştirilmesi sadece HTS'de kayıtlıdır. CTS'de bu konuda bilgi bulunmamaktadır.

⁶⁷ Bu saldırı ve diğer ilgili hadiseler yalnız HTS 4, s. 110'da zikredilmiştir. Öteki kaynakların hiç birinde malumat yoktur.

⁶⁸ HTS, gös. yer.

⁶⁹ Doğru, st. 26; ayrıca bkz. Kafesoğlu, 112.

⁷⁰ Generallik unvanının Çincesi, Hsia-wei-yüan-wai-ta-chiang-chündür. HTS 215A'daki Kapgan'ın biyografisinde rehine olarak gönderildiği zikredilmiştir.

cilik heyeti göndermişti. İki heyet yolda karşılaştıklarında, Gök-Türk heyetinin başkanı, Ho Feng-yao'ya prensesin T'ang hanedanına mensup olmayışından dolayı kızdı. Daha sonra Ho Feng-yao ve yanındakiler, Kapgan'ın bulunduğu yere ulaştılar. Kapgan'ın bulunduğu Gök-Türk merkezine ulaştılar. Hediyelerin çok sayıda oluşumu, elçilerin iyi reverans yapışlarını gören Kapgan, prensesin gerçek olmayışına yani T'ang hanedanına mensup olmayışına aldırmadı. Üstelik Çin ile iyi münasebet tesis etmeyi de kabul etti⁷¹. Aslında Kapgan'ın yumuşamasının en büyük sebebi hiç şüphesiz o sırada da Bayırku ve Türgiş isyanlarının çıkması, dolayısıyla devletin içerde çok zor durumda kalmış olması idi⁷².

Bu sıralarda Sung Ch'üan, T'ang Hsiou-ching gibi bir kaç Çinli general, aslen Moğol boylarından olup, Gök-Türklere tâbi Hsi'ler ile Ling-hsing'de savaşırken esir düştüler (710 sonları). Daha sonraları Hsi'ler tarafından Gök-Türklere teslim edilen bu generaller öldürüldü. Bundan sonra bölgenin Sınır Muhafızlığı Kumandanlığı görevi Kuo Yüan-chen'a verildi. Kısa süre sonra Jui Tsung'un tahttan uzaklaştırılıp, yerine Hsüan Tsung'un gelmesiyle yine Çin'de imparatorluk değişikliği olmuştu. Bu imparator tahta geçer geçmez daha evvel Gök-Türklere yapılmış olan evlilik ittifakı Çin'e karşı eski atak ve üstün durumu devam etmeyen Kapgan, 710 yılında isyanlarla meşgul oluyordu. Bu isyanlardan Orhun Abidelerinde açıkça bahsedilmektedir. 710 yılında isyan eden Kırgız'lar, Bilge ve Kül Tegin kumandasındaki ordu tarafından Kögmen dağlarının kuzeyinde Songa ormanında ikinci defa mağlup edildiler⁷³. Aynı yıl Tola ırmağı civarında yaşayan Bayırku'lar, Türgi-yargın gölü yakınında yapılan savaşta bozguna uğratıldı⁷⁴. 711 yılında Türgiş'ler isyan edince, Orhun Yazıtlarının ifadesiyle üzerlerine yüründü ve yenildiler, reisleri So-ko öldürüldü⁷⁵. Arkasından Bars Beğ, Türgiş Kaganı tayin edilerek, Bilge'nin kız kardeşiyle evlendirildi, sonra Semerkand'a sefer tertip edildi⁷⁶. 713 yılında Karluk'lar, Kapgan, Bilge ve Kül Tegin'in ortak hareketi neticesinde Tamug Iduk-baş (Tamır ırmağı'nın doğduğu yer)'ta mağlup edildiler. Muharebede yenilen Karluk'lâr kaçarak Çin'e sığındılar⁷⁷.

⁷¹ Bu konu hakkındaki bilgiler yani prensesin gönderilmesi sadece HTS 123'te bulunan Ho Feng-yao'nun biyografisinde bulunmaktadır.

⁷² Bkz. Kafesoğlu, s. 114.

⁷³ Kül Tegin, doğu, 35-36; Bilge, doğu, 26-27; ayrıca bkz. Giraud, s. 175.

⁷⁴ Kül Tegin, doğu, 34; Liu, I, s. 169.

⁷⁵ Bilge, doğu, 28; Kül Tegin, doğu, 37-38.

⁷⁶ Bilge, doğu, 39.

⁷⁷ Kafesoğlu, aynı yer.

714 yılı 2. ayda⁷⁸ İnel (İ-nie) Kagan, T'ong-ê (Tonra) Tegin ile Huo-pa İlteber unvanlı Kapgan'ın kız kardeşinin kocası Shih-shih-pi, süvarileriyle beraber Pei-t'ing (Beşbalık'ın kuzeyi)'a saldırdılar. Kuşatma sırasında kalenin yakınına tek başına sokulan T'ong-ê Tegin öldürüldü. Bu başarısız hadise üzerine Huo-pa İlteber geri dönmeye cesaret edemedi. Yanına karısı ve oğullarını alıp, Çin'e gitti ve teslim oldu. Bundan çok memnun olan Çin imparatoru, İltebere "Sol Muhafızları Büyük generalliği" ile Yen-shan bölgesi prensliği, karısına da Altay Dağı (chin -shan) prensesi unvanı verildi. Diğer taraftan kendilerine, 10 tane kadın köle, 10 at ve 5 bin top ipek vb. hediyeler sunulmuştu⁷⁹. Aynı yılın üçüncü ayında Chi-hsi bölgesi vergi memuru A-shih-na-hsien, Türgiş'lere saldırıp, reisleri Tou-tan'ı ele geçirdi⁸⁰.

Kapgan tarafından T'ang hanedanının merkezine ikamet etmek için gönderilmiş olan Yang-wo-chih Tegin, Çin'de öldü⁸¹. Çin imparatoru bir ferman yayınlarak, hanedana akraba ailelerden en az üç kişinin, ölen teginin ailesini ziyaret edip, taziyetlerini sunmalarını emretti. Ölümünden sonra ailesinin iyi davranışlara mazhar olması, aslında onun Çin'de bulunduğu sırada bir lehine gibi değil, aksine gayet itibarlı şekilde yaşadığını göstermektedir.

Gök-Türk kaganı Kapgan, tekrar Çin'e elçi gönderip evlilik yolu ile akrabalık teklifinde bulundu ise de imparator kabul edip, etmediğini bildirmedi. Diğer taraftan Çin yıllıklarının ifadesi ile "onun olağanüstü başarılarından korkan" Moğol kabileleri Ch'i-tan ve Hsi'ler de Gök-Türk yüksek hakimiyetini tanıyıp, Kapgan'a bağlandılar⁸². Kaynakların ifadesine göre Gök-Türk ordusunun sayısı dışında bütün gailelere rağmen 400 bin kişiyi bulmuştu. Bir başka deyişle bu kadar yay çekene sahipti. Fakat, Kapgan'ın halkını çok sert idare etmek gibi büyük bir hatası vardı. Zaten çok yaşlanmıştı. İşte bu sert tutumu devletin başına büyük dertler açıyordu. Boylar arasındaki huzursuzluk gittikçe arttı. 10 kabile (on-ok)'nin Sol Tu-lu'larının beş çoru, Sağ kanad beş Nu-shih-pi'lerin beş erkini hep beraber Çin'e müttefik olmak için teklifte bulundular. Karluk'lar gibi diğer

⁷⁸ Kesin tarih için bkz. Chang Jen-t'ang, s. 165-166.

⁷⁹ CTS 194A, s. 5172; HTS 215A, s. 6048.

⁸⁰ Bu bilgi sadece HTS 5, s. 123'de kayıtlıdır: 3. ayda Chi-hsi vergi memuru A-shih-na-hsien, batı Gök-Türk (Türgiş), Tou-tan'ı ele geçirdi.

⁸¹ Teginin Çin'de ölümünden CTS'de bahsedilmez iken HTS'de zikredilmiştir.

⁸² Aslında bu konuda HTS biraz farklı bahsetmektedir; 215A (s. 6048): "...Kapgan, Ch'i-tan ve Hsi'leri sert bir şekilde itaat altına aldı..."

bir kaç Türk boyu da Çin'e vassal olmak için başvurular(715 4. ay). Çinliler bu tekliflerin hepsini kabul etti. Ancak, kendileri için çok önemli stratejik mevkiilerde Gök-Türk ülkesi sınırları içerisinde oturmalarını istedi⁸³. T'ang imparatoru böylece Gök-Türk devletini içerden daha iyi yıpratabilme fırsatını elde edebilecekti. Ortaya çıkan yeni durum karşısında İmparator Hsüan Tsung, bazı yeni tedbirler de aldı; Çin'e yeni bağlanan kabileleri daha iyi pasifize edebilmek için teşkilatlarını yeniden düzenledi.

Bu hadiseler üzerine Kapgan, Karluk ve diğer boylara defalarca saldırdı. Çin imparatoru da buna karşı bütün vali ve kumandanlarına iki koldan isyancı Türk boylarını desteklemelerini emretti. Bu arada tedip edilen boylar arasına Az'lar ve İzgil'ler de katıldı(715)⁸⁴. Aynı yılın baharında Kapgan'ın Dokuz-oğuz seferi sırasında yenilen Oğuzların bir kısmı da Çin'e sığındı⁸⁵.

Ardı arkası kesilmeyen isyanlar neticesinde Gök-Türk devletinin gücü oldukça zayıfladı. Bu durum Gök-Türk tabiiyetinde olan yabancı kavimlere de tesir etti. T'u-yü-hun'lar, Kao-li (Kore)'lerin bir kolu olup, aynı zamanda Kapgan'ın damadı Kao Wen-chien vb. bir çok Gök-Türk vassalı gidip, Çin'e bağlandı⁸⁶. Çin'e sığınanların hepsine özel yüksek Çin unvanları tevcih edilip, generallikler ve düklükler verildi⁸⁷. Gök-Türklerden kopanlar bununla da kalmadı. Kapgan'ın damadı A-shih-tê-hu-lu aniden Çin'e gitti ve T'ang hanedanlığına tâbi oldu⁸⁸. Gök-Türk hükümdarı ise ülkesinde çıkan isyanları bastırmaya devam ediyordu. Reisleri A-pu-ssu olan Dokuz Kabile (dokuz ok)ye saldıran Kapgan, onlarla Chi-pei'de savaştı. Dokuz kabile yenildi, insanların çoğu öldü. Dokuz kabile grubuna dahil mağlup, Ssu-chieh (izgil) ve diğer bazı boylar da Çin'e bağlandılar. Çin İmparatoru bunların reislerinin hepsine idarî unvanlar verdi. Bunun gayesi Kapgan'ın himayesinde bağımsız olmayan Türk boylarına, bu şekilde artık bağımsız olduklarını hissettirmek idi. Ancak, yine de kuzey sınırlarında bir sürü yeni önlemler alarak, herhangi bir Gök-Türk saldırısına karşı teyakkuz halinde olmalarını emretti.

⁸³ HTS 215A (s. 6048); CTS 194A (s. 5173).

⁸⁴ Kül Tegin, kuzey, 3,4.

⁸⁵ Kafesoğlu, s. 115.

⁸⁶ CTS gös. yer.; HTS, gös. yer.

⁸⁷ Bu bilgi sadece CTS'de kayıtlıdır (bkz. gös. yer); HTS'de bulunmamaktadır.

⁸⁸ İmparatorun Gök-Türklerle karşı diğer boylara tekrar unvan ve hediyeler sunması yalnız HTS 215A, s. 6049'da zikredilmiştir.

Çin imparatoru Hsüan Tsung, Kapgan Kagan'ı tamamen ortadan kaldırmak, ya da eline geçirmek istiyordu. Bu maksatla Gök-Türk ülkesinde üç ayrı bölgede bulunan ve yukarıda bahsettiğimiz gibi Çin ile daha önce müttefik olan, üstelik çeşitli Çin unvanları da alan Türk boylarının reislerine yeniden unvan ve hediyeler sunuldu. Bu suretle yeniden taltif edilerek, Kapgan'a saldırmak için tahrik ediliyorlardı⁸⁹. Böylece Kapgan'a karşı ihanet cephesi tekrar harekete geçmişti. Çin müttefiki Bayırkular isyan edince, Kapgan üzerlerine yürüdü. Tola ırmağı kenarında yapılan savaşta Bayırkular çok ağır bir bozguna uğradılar. Ancak, Kapgan zafer kazanmanın verdiği mağruriyet içerisinde çok az sayıda askerle geri dönerken Söğüt ormanında savaş artığı Bayırkuların reisi Chie-chih-lüe'nin⁹⁰ ani hücumuna uğrayarak öldürüldü. Her iki yıllıktaki ifadeden anlaşıldığına göre casus olan Çinli Ho Ling-ch'üan, o sırada Bayırkular'ın yanında bulunuyordu. Bu şahıs Kapgan'ın kesik başını alıp, Çin başkentine götürdü(716 6. ay).

24 yıl süren parlak zaferlerle dolu bir kaganlık dönemini çok hazin bir sonla kapayan Kapgan'ın yerine kendisinin daha evvel "Küçük Kagan" olarak tayin ettiği oğlu İnel geçti ise de Kutlug'un küçük oğlu Kül Tegin bir ihtilal yaparak, onu ve bütün ailesini ortadan kaldırdı; sonra ağabeyi Bilge Şad'ı kagan olarak tahta geçirdi.

⁸⁹ Çin İmparatorunun Gök-Türklere karşı diğer Türk boylarına tekrar unvan ve hediyeler sunması yalnız HTS 215A, s. 6049'da zikredilmiştir.

⁹⁰ Bu reisin ismi sadece CTS 194A, s. 5173'de bulunmaktadır.

SÜLEYMAN ŞAH VE ANADOLU SELÇUKLU DEVLETİ'NİN KURULUŞU

Prof. Dr. MEHMET ALTAY KÖYMEN

Nâsıru'd-Devle Ebu'l-Fevâris¹ Süleyman Şah (?-1086), Anadolu Selçukluları Devleti'nin kurucularından olup, Bizans kaynaklarından Skylitzes'e göre Kutalmış'ın beş oğlundan biridir². Bunlardan dördünün adı, muhtelif vesilelerle Bizans ve Doğu kaynaklarında geçer³. Süleyman'ın kardeşlerinin adları Mansur, Alp İlek veya Alp Yülük,⁴ ve Devlet veya Dolat idi⁵. Bildiğimize göre, bu şehzadelerden biri, ilk defa babalarının, büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan ile yaptığı mücadele sırasında (Kasım 1064) esir düşmesi münasebetiyle, "kardeşlerden en büyüğü olan Kutalmış oğlu" şeklinde geçer⁶. Bunun Mansur olduğu muhakkaktır. Öteki kardeşlerinin, bu arada Süleyman'ın babaları Kutalmış ile birlikte olduklarını, savaşın mağlûbiyetle sonuçlanmasından sonra, onların da şu veya bu şekilde Alp Arslan'ın eline geçtiğini kabul etmemek için hiçbir sebep yoktur. Zira, bu Selçuklu hükümdarının, zaferden sonra Kutalmış'ın bütün oğullarını ve akrabalarını öldürmek istediği, vezir Nizamü'l-Mülk'ün, bu hareketin devlete hayır getirmeyeceği mülâhazası ile mâni olduğu⁷, bütün

¹ Bu lâkaplar için bk. Şeddâd, *Alâ'l-Hatîre*, Topkapı, -Revan Köşkü, Nr. 1564, vr. 210 b. M. H. Yinanç'a göre, Süleyman Şah, ayrıca Rüküd'din lâkabını da taşıyordu. (Bk. *Türkiye Tarihi Selçuklu Devri, I, Anadolu'nun Fethi*, İst., 1944, s. 107). Fakat, müellif bu lâkabı hangi kaynaktan aldığını belirtmiyor. Ayrıca, "Şah" lâkabı ve "Gazî" unvanı için de bk. aynı yazar, a.g.e., s. 106.

² J. Laurent, *Byzance et les Turcs Seldjucides*, Paris-Nancy, 1913, s. 11.

³ Meselâ, Mansur ve Süleyman için bk. N. Bryennios, *Les Quatre Livres des Histories*, Fr. terc. H. Grégoire, Byzantion, XXV-XXVII, (1955-57) s. 902.

⁴ *Mathieu d'Edesse*, Fr. trc. Dulaurier, Paris, 1858, s. 211; Türkçe terc. H. D. Andreas-yan, Ank., 1962, s. 186.

⁵ Cl. Cahen, *La Chronique Abrégée d'Alâzimi*, JA, CCXXX, (1938), s. 390; İbn al-Adim, *Żubda*, II, nşr. S. Dehan, s. 205. Bu şehzadelerin adları için ayrıca bk. M. H. Yinanç, a.g.e., s. 86.

⁶ Sibt İbn al-Cevzî, *Mirâ'tü'l-Zamân*, Türk-İslâm Eserler Müzesi, Nr. 2134, c. XI, vr. 232 b.

⁷ Aksarâyî, *Müsameretü'l-Ahbar*, nşr. O. Turan, Ank., 1944, s. 16, 26; Reşîdü'd-din Fazlullâh, *Câmi'ü'l-Tevârih*, II/5, nşr. A. Ateş, Ank., 1960, s. 28; Sadrü'd-din el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye*, nşr. M. İkbâl, Lahor, 1933, s. 31-d; Türkçe trc. N. Lugal, Ank., 1943, s. 22.

kardeşlerin, Alp Arslan'ın saltanatı boyunca, Güney-Doğu Anadolu (Suriye, Fırat havzası)'da bir nevi sürgün veya mekûbiyet hayatı yaşadıkları bilinmektedir⁸.

X. Kutalmış Oğullarının Orta Anadolu'ya Geçmeleri

1. Ortak Hâkimiyet Devri (Tak. 1073-1077)

Babası Alp Arslan'ın yerine Büyük Selçuklu İmparatorluğu tahtına oturan Melikşah (1072), Kirman Selçuklu Devleti hükümdarı Kavurd ile mücadele ederken, Anadolu'nun doğusunu fethetmiş olan Türkmenler de, başlarında bilhassa adları geçen Kutalmış oğullarının bulunduğu halde, yaşadıkları yerlerden hareketle, Kızılırmak'ı geçtiler ve Orta-Anadolu'yu fethetmeye başladılar. Onlar, Tutak ve Artuk gibi büyük Türkmen/Oğuz Beyleri ile birlikte, bir yandan Bizanslılarla savaşarak onları yenerlerken, öte yandan Orta-Anadolu şehirlerini teker teker alıyorlardı.

Aradan çok geçmeden, Kutalmış oğulları da, tıpkı babaları gibi, Büyük Selçuklu İmparatorluğu tahtını ele geçirme dâvasına kapılarak, bu imparatorluğun başında bulunan Melikşah'a karşı isyana hazırlandılar. Fakat, Bağdat Abbâsî Halifesinin aracılığı ile ihtilâf bir anlaşma ile sonuçlandı. Bu anlaşma gereğince, Kutalmış oğulları, Melikşah tarafından Anadolu'nun fethine resmen memur edilmişler, fethettikleri ve edecekleri memleketlerin hükümdarlık "menşur"unu almışlardır⁹. Böylece, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nu teşkil eden vassal devletler manzumesine dahil, birinci grupta -yani başlarında Selçuklu soyundan hükümdarların bulunduğu- bir devlet daha kurulmuş oldu (1073)¹⁰.

Yukarıda verilen bilgiden anlaşılıyor ki, hükümdarlık "menşur"u, Kutalmış-oğullarından herhangi birine değil, dört veya beş kardeşe birden verilmiştir. Ortak tevcihin özel bir amaçla verildiği söylenebilir¹¹. Sultan Melikşah'ın, ortak hüküm sürmelerini öngören bir "menşur"u verirken,

⁸ Cl. Cahen, *Qutlumush et ses Fils avant L'Ase Mineur*, Der Islam, XXXIX, (1964), s. 25. Ayrıca bk. *Anonim Selçuknâme*, nşr ve trc. F. N. Uzluk, Ank., 1952, Farsça metin, s. 35 vd.

⁹ M. H. Yinanç, a.g.e., s. 85 vd.

¹⁰ Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nu teşkil eden vassal devletler manzumesi ve Anadolu Selçukluları Devleti'nin bunlar arasındaki yerine dâir bk. M. A. Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ank., 1963, s. 97-114.

¹¹ Kardeşi İbrahim Yinal'ın yanında Sultan Tuğrul Bey'e karşı isyana katılmış Ertaş'ın oğullarına, Sultan Alp Arslan ayrı ayrı yerler "ıktâ" etmişti. (İbnü'l-Esir, *Kitâbü'l-Kâmil fi'l-Târih*, nşr. Tornberg, X, s. 34).

Selçuklu soyunun bu iki kolu arasında bulunan ve kökü dedeleri Selçuk zamanına kadar uzanan rekabeti; Selçuklu hanedanının başı olmak için babaları Kutalmış'ın mücadellerini ve son defa bizzat Kutalmış oğullarının, kendisine karşı isyan hazırlamalarını hatırdı tuttuğu muhakkaktır. İçlerinden birinin tek başına devlete hâkim olmak amacıyla ortaya atılması yüzünden, kardeşler arasında bir iç mücadele çıkmasa bile, bir şahsın hâkim olacağı bir devlete nisbetle, dört veya beş kardeşin ortaklaşa hâkim olacakları bir devletin, yapı bakımından daha zayıf bulunacağı meydandadır. Eğer Sultan Melikşah, kardeşlerin ortak hâkimiyet sürmelerini hedef tutan bir "menşur"u verirken, onlar arasında er veya geç bir anlaşmazlık çıkması ihtimalini gözönünde tutmuşsa, bunda aldanmamış olduğu biraz aşağıda görülecektir. Yalnız, yine görüleceği üzere, fetihler sırasında üç ayrı gruba ayrılmış bulunmalarına rağmen, -ister kendi inisiyatifi ile olsun, ister yaşının büyüklüğünün tabii neticesi olsun; isterse kardeşlerinin aldıkları bir kararla olsun- büyük kardeşleri Mansur'un -derecesi ve şumûlû pek tayin edilmeyen- bir üstünlüğe sahip olduğu söylenebilir.

Anadolu'nun fethine, Kutalmış-oğullarının emrinde de olsalar, Artuk ve Tutak'tan başka, Arşin, Dilmaçoğlu, Tarankoğlu ve Duduoğlu gibi Türkmen/Oğuz Beylerinin, Sultan Melikşah tarafından memur edilmele-ri¹²; Büyük Selçuklu İmparatorluğu ile vassalı Anadolu Selçukluları Devleti arasında Kuzey-Doğu Anadolu'dan batıya doğru Saltukoğulları, Mengücekoğulları ve nihayet Dânişmendoğulları¹³ gibi ikinci gruptan, yani başlarında Türk soyundan hükümdarların bulunduğu vassal devletlerin kurulmasına müsaade edilmesi, aynı Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun, Kutalmış-oğullarının bulunduğu devletten gelecek tehlikelere karşı diğer ihtiyat tedbirleri olarak kabul edilebilir. Böylece, bütün Anadolu'nun Kutalmış oğullarına bırakılmadığı, bu rakip vassal devletler vasıtasıyla Anadolu Selçukluları Devleti'nin gelişmesine, metbûu Büyük Selçuklu İmparatorluğu için herhangi şekilde bir tehlike teşkil etmesine, daha kuruluşu sırasında sed çekilmek istendiği görülmektedir. Nitekim, Anadolu'da kurulan bu Selçuklu Devleti'nin ilk hükümdarı Süleyman Şah ile I. Kılıç Arslan¹⁴, Selçuklular'ın ilk fetih, yolları üzerinde kurulmuş bu devletlerin teş-

¹² İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, İst., 1973, s. 57; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İst., 1971, s. 57.

¹³ Bu devletler için şimdilik bkz. O. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İst., 1973.

¹⁴ O. Turan, *İA, Kılıç Arslan I.*; aynı yazar, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 83-111.

kil ettikleri engel yüzünden, Doğu'ya Kuzey Suriye üzerinden yeni bir yol açmak için çok uğraştılar ve bu uğurda mücadele ederken, hayatlarını kaybettiler.

Kutalmış oğulları, üç gruba ayrılarak, her grup, Anadolu'nun bir bölgesinde fetihlere giriştiler. İki büyük kardeş, Mansur ve Süleyman ayrı ayrı fethetme çıkarken, iki veya belki de üç küçük kardeş bir grup teşkil etmişti.

Mansur, Anadolu'nun batı kısmını ve Adalar Denizi'ne kadar olan bölgeleri fethetmeye çalışırken, Süleyman Şah da Birecik'i üs yaparak, Güney-Doğu Anadolu'yu fethetmeye uğraşıyordu; Antakya üzerine başarılı bir sefer yapmıştı; harekât sahası, muhtemel olarak, Yeşilırmak ve Kelkit havzasına kadar uzanıyordu (1075)¹⁵.

Üçüncü grubun başında bulunan Kutalmış oğlu Alp İlek ile Devlet'in, büyük kardeşleri kadar rol oynamadıkları, rol oynamaya teşebbüs ettikleri zaman da, başarısızlığa uğradıkları görülüyor.

Sultan Melikşah'ın komutanlarından Suriye fâtihi Atsız ile arası açılan bir Türkmen Beyinin, Şöklü'nün, dâvet ve teşviki üzerine, buradaki Bizans arazisinin fethini bırakarak, Atsız'a karşı mücadelete girişen bu iki şehzâde, amcaları Resûl Tekin ile birlikte, onun eline esir düştüler. Bu sırada Suriye'ye inen ve Halep şehrini kuşatmaya başlayan Süleyman Şah, Halep hükümdarı Arap Nasr b. Mahmud'un, Sultan Melikşah'ın vassallarından olduğunu söylemesi üzerine, kuşatmayı kaldırdı¹⁶. Bu hâdis, Süleyman Şah'ın, vassalı Sultan Melikşah'a bağlılığının ve onun hakimiyet haklarına saygı göstermesinin ilk delilini teşkil etmektedir. Asi ırmağı kenarında karargâh kuran Süleyman Şah, Atsız'a haber göndererek, ondan kardeşlerinin ve amcasının kendisine geri verilmesini istedi. Atsız, meseleyi Sultan Melikşah'a arzettiğini, Büyük Selçuklu İmparatorluğu büyük "Divan"ından cevap gelmeden önce, hiçbir şey yapamayacağını bildirdi. Onun bu cevabı üzerine Süleyman Şah'ın kardeşlerini almak için bir teşebbüs ve harekette bulunmaması, bu vassal Anadolu Selçukluları hükümdarının, Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'a itaat ve sadakatını gösteren ikinci hâdisedir¹⁷.

¹⁵ Ayrıntılı bilgi için bk. M. H. Yinanç, a.g.e., s. 87; ayrıca bk. O. Turan, a.g.e., s. 54 vdd.

¹⁶ M. H. Yinanç, a.g.e., s. 88.

¹⁷ O. Turan, a.g.e., s. 48 vdd.; Ali Sevim, *Suriye Selçukluları Ank. 1965*, s. 46 vd.

Süleyman Şah'ın, vassalı bulunduğu Sultan Melikşah'a itaat ve sadakatını gösteren üçüncü hâdiseye ise şudur: Süleyman Şah, Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'dan gelen ve esir kardeşleri ile amcasının, nezdine, imparatorluk payitahtı İsfahan'a gönderilmesini emreden -ve derhal tatbik edilen- fermanı sükûnet ve tevekkülle karşılamıştır. Görünüşe göre, Süleyman Şah, bu emriyle "ortak hâkimiyet düzeni"ni zedeliyen Büyük Selçuklu Sultanı'nı protesto etmek şöyle dursun, kardeşlerini ve amcasını kendisine geri vermesi için aynı Sultan'a ricada bulunmağa bile cesaret edemiştir.

Bütün bu hâdiselerin, Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın, Süleyman'a karşı olan güvenini artırdığı muhakkaktır. Süleyman Şah, bu hareketinin mükâfatını görmeyi ümit edebilirdi: Daha başlangıçtan itibaren Anadolu'nun fethinde büyük roller oynayan Türkmen/Oğuz Beyi Artuk'un, Sultan Melikşah'ın bir emriyle Anadolu'dan alınması (1076), Süleyman Şah'ın bu türlü davranışlarının ilk mükâfatı sayılabilir. Zira, Kutalmış oğullarının, kendileriyle geçinemeyen bu Türkmen Beyi'ni Melikşah'a şikâyet etmesi, aynı Türkmen/Oğuz Beyi'nin bu Selçuklu Sultanı tarafından Anadolu'dan alınmasına ve başka yere nakledilmesine sebep olmuştur¹⁸. (Melikşah'a yapılan şikâyetin müşterek olması, yani bütün kardeşler tarafından beraber yapılması, yukarıda ileri sürülen mütâalanını değerine hâlel getirmez).

Ayrıca açıklayacağımız gibi, Bizans İmparatorluğu'nun fethi hususunda iyi sonuçlar aldıkları sırada, Anadolu hâkimiyetini paylaşamayan Mansur ile Süleyman Şah'ın araları açıldı¹⁹. Mansur'un nisbî üstünlüğü öteden beri bilindiği için, bunu, Süleyman Şah'ın, büyük kardeşlerinin otoritesine karşı mücadele ve onun üstünlüğünü red ve inkârdan başka, bu bozuşmadan sonra geçen hâdiselere bakınca, fazla olarak, Anadolu Selçukluları Devleti'ne tek başına hâkim olmak istediği şeklinde yorumlamak mümkündür.

Süleyman Şah, kardeşi Mansur'un, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na karşı isyana hazırlanmakta olduğunu, vassal bulunduğu Sultan Melikşah'a ihbar etti. Bu şikâyetin ifade ettiği, mânâ, Süleyman Şah'ın vassalı bulunduğu Selçuklu Sultanı'na sadık olduğunun bir defa daha sâbit olmasıdır.

¹⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. A. Sevim, Artuklular'ın Soy ve Artuk Bey'in Siyasî Faaliyetleri, *Belleten*, S. 109, s. 128.

¹⁹ Geniş bilgi almak için bk., M. H. Yınanç, a.g.e., s. 89, a.g.e., s. 89, 105; ayrıca bk. M. A. Köymen, a.g.e., s. 104 vdd.

Bu şikâyeti ciddiye alarak, gereken tedbirlere hemen başvurusu, Melikşah'ın Anadolu'da cereyan eden hâdiselere karşı ne kadar hassas olduğunu gösterdiği gibi, kardeşi Mansur hakkında yaptığı ihbarı, araştırmaya, soruşturmaya gerek görmeksizin, derhal gerçek olarak kabul etmesi, Süleyman Şah'ın Büyük Selçuklu Sultanlığı payitahtında şahsı etrafında uyandırmak istediği itimad hususunda başarı sağlandığını gösterir. Zira, Sultan Melikşah, bu sırada İstanbul'da misafir olarak bulunan Mansur'un öldürülmesi için Bizans İmparatoru'na elçi göndermiştir. Fakat, İmparator, söz verdiği halde, sözünde durmamış, Mansur da Anadolu'ya geçerek, kardeşi Süleyman Şah ile mücadeleye girişmiştir. Öte yandan, uzaktan yapılan teşebbüs ile meselenin halledilmediğini gören Melikşah, Mansur'un çıkardığı isyanın bastırılması için, en meşhur komutanlarından Porsuk'un emri altında Anadolu'ya büyük bir ordu gönderdi. Bu ordu, Süleyman Şah'ın kuvvetleri ile birleşti. Porsuk ile Mansur'un yaptıkları teke tek vuruşmada, Mansur hile ile öldürüldü²⁰. Böylece, sefer tertip etmek suretiyle takip edilen amaca ulaşıldı.

Öteki iki kardeşin, Alp İlek ile Devlet'in, Sultan Melikşah'ın emri ile, görüldüğü şekilde, imparatorluk merkezine nakledilmelerinden sonra, zaten zedelenmiş olan "Ortak Hâkimiyet Düzeni", Masur'un da öldürülmesinden sonra büsbütün zedelenmiş, hattâ denilebilir ki, Anadolu Selçuklu Devleti çökmüştür. Şu halde, bu devleti, yeniden tanzim etmek zorunluluğu meydandadır; yani Anadolu'ya yeni bir vassal hükümdar tayin etmek gerekir.

2. Süleyman Şah'ın Tek Başına Hükümdar Oluşu

Anadolu'da Selçuklu soyundan bir şehzâdenin başkanlığında -birinci gruptan- vassal bir devletin devamı sözkonusu ise, ortada en iyi aday olarak, Büyük Selçuklu Sultanı Malikşah'a sadakatini, görüldüğü gibi, muhtelif vesilelerle defalarca isbat etmiş bulunan Süleyman Şah'dan başka kimse kalmamıştır. Nitekim, Sultan Melikşah, vassal Anadolu Selçukluları Devleti tahtına, yeni bir "menşur" ile, tek başına Süleyman Şah'ı geçirmektedir tereddüt etmemiştir (1077)²¹.

²⁰ M. H. Yinanç, a.g.e., s. 105; İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İst. 1953, s. 75; Cl. Cahen, *La Première Pénétration Turque en Asie Mineure, Byzantion*, XVIII, (1946-48) s. 44.

²¹ M. H. Yinanç, a.g.e., s. 105 vd. Bu tevcihin münferit bir hâdise olmadığı görülüyor. Zira, Süleyman Şah Anadolu'ya gönderilirken, Tutuş'a da Suriye'nin verildiğine dair bk. Sadre'd-din el Hüseyinî, a.g.e., s. 72; Türkçe trc. N. Lugal, s. 49.

Selçuklu hânedanı arasındaki rekabeti körüklemek için, Süleyman Şah'a "Sultan" unvanı ile hitap eden "menşur" ile Bağdad Abbasî Halifesi tarafından hükümdarlığı tasdik edilmişse de,²² Süleyman Şah'ın Büyük Selçuklu İmparatorluğu "Divanı"nda kayıtlı resmî unvanı "Melik" idi. Bu durum, ciddî Doğu kaynaklarınca da teyid edilmektedir²³.

Süleyman Şah, vassal Anadolu Selçukluları tahtına oturmakla, Sultan Melikşah'a sadakatının ve bağlılığının mükâfatını gördü. Bunu elde edebilmek için, onun zaman, zemin ve şartlara göre, nasıl sistemli bir siyaset takip ettiği müşahade edilmektedir.

3. Süleyman Şah'ın Batı Siyaseti

Anadolu'nun fethi ve bunun sonucu olarak, başka soydan, başka medeniyetten ve dinden insan kitlelerinin yaşadığı bu ülkede yeni bir Türk yurdunun meydana gelmesi, birçok safhalar arzeder. Anadolu'da kurulmuş adı geçen mahalli devletlerin bu yoldaki faaliyetleri, bunun son safhasını teşkil eder²⁴.

Başta Malazgirt Meydan Muharebesi²⁵ olmak üzere, Büyük Selçuklu İmparatorluğu hükümdarlarının veya onların emriyle, Selçuklu şehzadelelerinin ve komutanlarının Bizans İmparatorluğu'na karşı kazandıkları birçok zaferler, yukarıda adları sayılan Türk devletlerinin Bizans toprakları üzerinde kolaylıkla kurulmalarını sağladılar. Zira, kazanılan bu Bizans İmparatorluğu'nun askeri gücünü hemen hemen tamamiyle çökertmiş ve Bizans İmparatorluğu tarihinde çok şiddetli iç bunalımlar devrinin açılması-na da başlıca âmil olmuştu.

Bu buhranlardan bizi burada ilgilendiren, Bizans'taki taht mücadeleleridir. Anadolu Selçukluları Devleti'nin hükümdarı Süleyman Şah, bu mücadelelerden maharetle istifade ederek, başında bulunduğu devletin arazisini Bizans İmparatorluğu aleyhine daima genişletmiştir.

²² Yine aynı sebepten Bizans kaynakları da Süleyman Şah'ı ekseriya "Sultan" olarak gösterirler. Meselâ bk. Bryennios, a.g.e., s. 922.

²³ Meselâ bk., İbnü'l-Ezrak el-Fariki, *Tarihü Meyyâfâkin*, s. 272.

²⁴ Anadolu'nun Türk yurdu haline gelmesinin öteki safhalarına dâir b.k. M. A. Köymen, a.g.e., s. 239.

²⁵ Bu meydan muharebesine dâir geniş bilgi için bk. Cl. Cahen, *La Campagne de Manzikert d'apes les sources musulmanes, Byzantion*, IX/2, (1934) s. 613-642; İ. Kafesoğlu, *İA, Malazgirt Meydan Muharebesi*, mad.; F. Sümer- A. Sevim, *İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı*, Ank., 1971; M. A. Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, İst., 1972.

“Ortak Hâkimiyet” zamanında baştakilerin üç gruba ayrılarak, muhtelif yönlerde kendi başlarına fetihlere giriştiklerini gördük. Şu halde, onların Bizans İmparatorluğu’na karşı plânlı bir siyâset takip etmedikleri söylenebilir. Eğer böyle bir siyâsetleri olsaydı, herhalde onların da bütün güçlerini batı yönüne tevcih etmeleri gerekirdi. Bu sırada Bizans’ın iç işlerine müdahale ederek, menfaatlerinin gerektirdiği şekilde, Bizans Devleti’ne isyan edenleri veya meşru Bizans İmparatoru’nu tutanlar, daha ziyade Tutar ve Artuk gibi Türkmen/Oğuz Beyleridir²⁶.

Süleyman Şah’a gelince, bilhassa tek başına Selçuklu hükümdarı olduktan sonra, Bizans İmparatorluğu ile olan savaş ve barış münasebetlerini bizzat ele aldığı görülmektedir. Gerçekten de o, daha kardeşi Mansur ile birlikte devlete hâkim olduğu sırada, âsi Botaniates’e karşı meşru Bizans İmparatoru’na yardım ettiği gibi²⁷, daha sonra, yani tek başına Anadolu Selçukluları Devleti’nin hükümdarı olarak, bu siyâsete devam etti. Böylece, Anadolu’nun tek hâkimi durumuna gelen Süleyman Şah, Bizans’ın içinde bocaladığı perişanlıktan yararlanarak, hâkimiyetini genişletmeye başladı. Durumun gittikçe aleyhine geliştiğini gören Bizans, sonunda Süleyman Şah ile anlaşmak mecburiyetinde kaldı. Dragos çayı sınır olmak üzere barış yapıldı (1082). Bu sırada Türkmenler, Üsküdâr’dan Toroslara kadar bütün İç Anadolu yaylasına yerleşmiş bulunuyorlardı.

Bu suretle arkasını emniyet altına alan Süleyman Şah, ordusu ile güneye yöneldi; Adana ve Tarsus bölgesini fethettikten sonra Antakya önlerine geldi. Süleyman Şah, iyi uyguladığı bir baskın hareketi ile, Suriye ve Anadolu arasında kilit durumunda olan Antakya şehrini ele geçirdi (1085). Şehirdeki büyük kiliseyi hemen camiye çevirerek, 120 müezzin tarafından okunan ezandan sonra maiyeti ile birlikte burada ilk cuma namazını kıldı.

4. Süleyman Şah’ın Büyük Selçuklu İmparatorluğu İle Rekabete Girişmesi ve Sonu

Süleyman Şah’ın güneye inerek, yayılma siyâseti gütmesi, bölgedeki Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nun vassalı olan hükümdarlar tarafından hoş karşılanmadı. Bilhassa, Halep Arap emiri Müslim, daha önce Antakya

²⁶ F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches*, II, München-Berlin, 1925, s. 19.

²⁷ Meselâ bk. Bryennios, a.g.e., s. 902.

şehrinden almakta olduğu vergiyi, bu defa Süleyman Şah'tan istedi. Üstelik, onu büyük Sultan Melikşah'a itaatsizlikle suçladı ve tehdit etti. Süleyman Şah, Müslim'in haksız isteğini reddettiği gibi, ordusu ile üzerine yürüdü. Tek başına Süleyman Şah ile başedemeyeceğini anlayan Müslim, Suriye Selçuklu hükümdarı Tutuş'tan yardım istedi. Yardım gelmeden yapılan savaşta Süleyman Şah galip geldi ve Müslim'i yakalayıp öldürdü. Fakat, Süleyman Şah, yetenekli komutan Artuk Bey ile birleşerek, Müslim'in yardımına gelen Tutuş'a yenildi ve savaş meydanında intihar etti (1086).

NIKSAR-TOKAT-GÜMENEK VE KAYSERİ-PALAS'TA ÜÇ KİTABE

MEHMET ÇAYIRDAĞ

I. Niksar'da Süleyman Şah Kitabesi

Anadolu Selçuklu sultanlarından II.Süleyman Şah'a ait, daha önce Niksar Kalesi üzerinde iken kaleden düşerek Melik Gazi Türbesine, oradan da Tokat Müzesine alınan kitabe, bugüne kadar okunmuş ve tarih olarak farklı şekillerde yayınlanmıştır. Kitabeyi ilk defa İsmail Hakkı (Uzunçarşılı), 1927 de kale üzerinde görerek ve yüksekte olduğu için pek iyi okuyamadığını belirterek aşağıdaki şekilde tesbit etmiştir¹.

عمل جمال الدين
امر هذه العمارة المبارك
القاهر ركن الدولة والدين
ابو المظفر سليمان بن قلع ار
سلان عز نصره تاريخ محرم سنة اربع تسعين وخمس مائه

1935 yılında Paul Wittek, kitabenin yukarıda geçen neşrinde, tarihi hâdiselere göre senenin birler hânesinin iyi okunamamış olduğunu, "arبع" nın "اثنين" olması gerektiğini, kitabede sultan lakabı olan "ed-dünya ve'd-din" yerine melik lakabı olan "ed-devlete ve'd-din" yazılı olmasından Niksar'ın Süleyman Şah tarafından melikken alınmış olması gerektiğini, fakat kitabe dikkatli bir tetkikten geçirilmeden kati bir netice elde edilmeyeceğini ifade etmiştir².

Aynı kitabeyi Tanju Cantay 1981 yılında bazı okunmuş farkları ve tarihindeki değişikliklerle tekrar yayınlamıştır³. O'na göre de:

عمل جمال الدين
امر هذه العمارة الملك

¹ İsmail Hakkı (Uzunçarşılı), Kitabeler I, İst. 1927-1345, s.64, 65.

² Paul Wittek, Bizanslılardan Türklere geçen yer adları, Selçuklu Araştırmaları dergisi, 1-1969, Çev. M.Eren, Ank.1970, s.203, No. 19. Makalenin esası Byzantion X, 1935 te yayınlanmıştır.

³ Tanju Cantay, Niksar Kırkkızlar Kümbeti, Sanat tarihi Yıllığı IX-X, İst. 1981, s. 84, 85. Bu ve aşağıdaki kitabenin resimlerini gönderen Dr. Tanju Cantay'a teşekkür ederim.

القاهر ركن الدولة والدين
ابو المظفر سليمان شاه بن قلع ار
سلان عز نصره تريخ ذى الحجة سنة اربع وسبون

olmuş, İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya nazaran tarih yirmi yıl önceye, 594 yılı Muharrem ayından, 574 yılı Zilhicce ayına inmiştir.

Niksar'a 1987 yılı başında giderek, Melik gazi Türbesi içerisinde bulunan 60X60 cm ebadında koyu esmer renkte taş üzerine, araları çizgilerle ayrılmış beş satır olarak sülüsle yazılmış aynı kitabe, tarafımızdan da aşağıdaki şekilde tesbit edilmiştir:

عمل جمال الدين.... يونس بن قره مر
امر هذه العمارة الملك
القاهر ركن الدولة والدين
ابو المظفر سليمان شاه بن قلع ار
سلان عز نصره بتاريخ منتصف ذى الحجة سنة اربع ونو

Resim 1, 2.

Kitabenin bu hali ile şöyle tercümesi yapılabilir: "Yapan Kara...(?) oğlu Cemaleddin Yunus. Bu yapı(nın) yapılmasını Kılıç Arslan oğlu, kahredici melik, devlet ve dinin rüknü, muzaffer Süleyman Şah 94 senesinin Zilhicce ayının ortasında emretti". 94 senesinin 594 senesi olacağı açıktır ve bu senenin Zilhicce ayının ortası Milâdî olarak 1198 yılının Ekim ayının ortasında tekabül etmektedir. Burada onlar hânesi olan doksan sayısı, kitabede yer darlığı sebebi ile divanî نون rumuzu ile yazılmıştır.

Kitabede ismi geçen Kılıç Arslan oğlu Süleyman Şah bilindiği üzere Anadolu Selçuklu Sultanı II. Rükneddin Süleyman Şah'tır. II. Kılıç Arslan büyük bir ihtimalle 1189 yılında memleketi 11 oğlu arasında taksim edip onları vâli-yarı müstakil hükümdar olarak ülkenin çeşitli bölgelerine tayin etmesi esnasında ikinci büyük oğlu Süleyman Şah'a Tokat, Nasiredin Berkyaruk Şah'a da Niksar ve Koyluhisar düşmüştü⁴. Kardeşler gittik-

⁴ Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, İst. 1971, s. 217. Ilgın'ın Tekke Köyü Mescidinin 576 tarihli kitabesinde hem Kılıç Arslan'ın ve hem de Keyhüsrev'in, sultan ve velihat olarak isimlerinin geçtiği belirtilerek bu taksimden bahsi geçen yılda veya daha önce yapıldığı ileri sürülmüştür, bakınız, İbrahim Artuk, Abbasi Selçuk, Artuk ve Burcu Memluklarına ait nâdir sikkelerden birkaçı, V. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri, s.219, 220. Kitabe tarafımızdan da yerinde kontrol edilmiştir. Buna göre Keyhüsrev'in veliaht olarak tayini belki de taksimden önce vukuu bulmuştur.

leri yerlerde müstakil hükümdar gibi hareket ederek para bastırıyorlar, yaptırdıkları binalara, adlarına kitabeler yazdırıyorlar, komşu yabancı ülkelerle savaş veya barış yapabiliyorlardı. Ancak sultan unvanını değil melik unvanını kullanıyorlar, yazılarda da isimlerini buna uygun olarak geçiriyorlardı.

Kılıç Arslan'ın bu taksimle birlikte küçük oğlu Gıyaseddin Keyhüsrev'i velihat olarak tayin etmesi üzerine buna en büyük oğlu Sivas ve Aksaray Meliki Kutbeddin Melikşah itiraz etmiş ve başşehir Konya üzerine yürüyerek burayı almışsa da daha sonra Kılıç Arslan'la Keyhüsrev şehri tekrar geri almıştır. Kılıç Arslan kendisine karşı gelen büyük ve Kayseri Meliki olan diğer oğlu Nureddin Mahmud Sultanşah'la, küçük oğlu ile birlikte yaptığı mücadeleler esnasında çok yaşlı olarak 1192 de vefat edince Konya'da tahta I.Gıyaseddin Keyhüsrev çıkmıştır. Bu arada Melikşah H.593, M. 1196 yılında Kayseri Meliki kardeşi Nureddin Sultanşah'ı ortadan kaldırıp burayı kendisine bağlayarak Kayseri'de 593 tarihli sikkelerini bastırmıştır⁵.

Melikşah'ın Kayseri'yi aldığı yıl ölmesi üzerine yine aynı yıl bir küçük kardeşi Süleyman Şah, Tokat, Kayseri, Aksaray yolu ile Konya üzerine yürüyüp kardeşi Sultan I. Gıyaseddin Keyhüsrev'den başşehri alarak saltanatı ele geçirmiştir. Böylece Keyhüsrev'in birinci saltanatı dört yıl sürdükten sonra sona ermiş ve oğulları ile birlikte, ağabeyi'nin müsadese ile Bizans'a sığınmıştır. Keyhüsrev'in 592 ve ifade edildiğine göre 593 yıllarında Konya'da, Süleyman Şah'ın da 593 yılında Konya ve Aksaray'da basılmış sikkeleri bulunmaktadır⁶. Böylece saltanat değişikliğinin 593, 1196 yılında yapıldığı kesin olarak ortaya çıkmaktadır.

Süleyman Şah sultan olur olmaz diğer kardeşleri Nasreddin Berkıyrukşah'tan Niksar ve Koyluhisar'ı, Nizameddin Argunşah'tan Amasya'yı almıştır⁷. Niksar'ın alınışının, bahis konumuz kitabeye göre 594, 1197 yılı

⁵ Osmanlı ferit Sağlam, Şimdiye kadar bilinmeyen İslâmî iki madalya ve birkaç sikke, V. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri, s. 203, 204; İbrahim Artuk, Orta ve yeni çağa sikke ve nişanlar, VI. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri, s. 243, 245.

⁶ İsmail Gâlib, Takvim-i Meskûkât-ı Selçûkiye, İst. 1309, s.9, No. 6; Ahmed Tevhid, Meskûkât-ı Kâdeme-i İslâmiye kataloğu, Kısım-ı râbi, İst. 1321, No. 154-156; İbrahim Artuk-Cevriye Artuk, İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmî Sikkeler Kataloğu, İst. 1971 C. I, s. 354, 355, No. 1074, 1076. I. Keyhüsrev'in 593 yılında Konya'da basılmış bir sikkelerinin de görüldüğünü Halil Edhem kaydetmiştir, bakınız Kayseri Şehri, yayınlayan Kemal Göde, Ank. 1982, s. 39, No.19.

⁷ Türan, a.e., s.247; Claude Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, Çev. Yıldız Moran, İst. 1979, s.125.

içinde vukuu bulmuş olduğu anlaşıyor. Kitabede herhangi bir yapı (imaret) kelimesinden başka bir isim geçmemesine rağmen Uzunçarşılı'nın bunu kale üzerinde gördüğünü ifade etmesinden, imaret kelimesinden kalenin kastedildiği anlaşılmaktadır. Süleyman Şah herhalde Niksar'ı alır almaz eski kaleyi onarmış ve bazı ilaveler yaptırmıştır. Kitabede dikkat çekiçi bir husus ta kitabenin, Süleyman Şah'ın sultan olmasından bir yıl sonra yazılmış olmasına rağmen burada sultanlık unvanları ile değil de meliklik ünvanları ile anılmış olmasıdır. Süleyman Şah, Tokat ve civarına tayini ile birlikte diğer kardeşleri gibi melik unvanını almış ve bastırdığı paralarda bu unvanı yazdırmıştır. Bir yüzünde süvari tasviri olan bu devirde bastırdığı bakır paralarının diğer yüzünde الملك القاهرة سليمان شاه بن قلع ارسلان yazılıdır. Niksar kitabesinde, bu tarihte sultan olduğu halde melik unvanı ile ve yine Rükneddin ismi de, devrinin âdeti gereğince sultanlar için yazıldığı şekli ile "Rükn'ed-dünya ve'd-din" olarak değil de melikler, hükümdar ailesinden olanlar ve yüksek devlet adamları için kullanılan "ed-devlete ve'd-din" şeklinde yazılmıştır. Halbuki Sultanın bu dönem paralarında ve kitabelerinde sultanlık unvanları yazılmıştır⁸. Öyle anlaşıyor ki Niksar kitabesindeki hatayı, onun bu civardaki meliklik dönemine alışık devlet adamları yapmıştır. Bu şekilde değişik bir istisnai durum da Kardeşi Kayseri Meliki Sultanşah'ın Kayseri'de veziri Hoca Hasan'ın yaptırmış olduğu medrese kitabesinde bulunmaktadır. Orada da Sultanşah melik olduğu halde "ed-devlete ve'd-din" şeklinde değil de sultan gibi "Nure'd-dünya ve'd-din" şeklinde anılmıştır. Onun bu şekilde yazdırmasının sebebi de yukarıda belirtildiği gibi babası ile arasının açık olmasından ve onu tanımamasından dolayı olsa gerektir. Nitekim kitabede babasının adı hiç anılmamıştır⁹.

Süleyman Şah'a zamanın Abbasî Halifesi Nasır Lidinullah'ın vermiş olduğu ifade edilen "*Kâhır*" unvanını melikliği zamanında da kullandığına göre, Halife Ona bu ünvanı daha melikliği sırasında Bizans'la mücadele ederek ülkeyi Karadeniz kıyılarına kadar genişletmesi üzerine vermiştir denilebilir¹⁰.

Kalenin mimarı Cemaleddin Yunus'un da ismi yazılı olan kitabede, Süleyman Şah ismi, ayrı ve "Süleyman" elifsiz olarak yazılmıştır. Onun "Süleymanşah" olarak birleşik yazılmış para ve kitabeleri bulunmaktadır¹¹.

⁸ Mehmet Çayırdağ, Kayseri'de Selçuklu ve Beylikler dönemine ait bazı kitâbe ve mezar taşları, Tarih Dergisi, XXXIV, İstanbul Edebiyat Fakültesi 1984, s.501-503.

⁹ Edhem, a.e., s.43, No.31.

¹⁰ Turan, a.e., s. 219.

¹¹ Edhem, a.e., s. 38, N. 16, s.1.

II. Tokat-Gümenek'te Gazan hanın ismi geçen türbe kitabesi.

Tokat Gümenek'te bir türbeye ait iken, buradan Tokat Müzesine getirilen 60x60 cm. ebadında mermer üzerine mükemmel sülüsle yazılmış, en üstteki "Gazan Han" ismi dahil beş satırlık kitabede:

غازان خان

امر بعمارة هذه التربة المرحوم المغفور قطب العارفين ولى الله سلطان محمود نور الله ضريحه
فى ايام الدولة السلطان الشرق والغرب خاقان اعظم پادشاه معظم ملجه و ملاز بنى ادم
حلد الله سلطانه العبد الضعيف الراجى المحتاج الى رحمت ربه حواجه ناصر بن عبد الله حير
الله عاقبة فى التاريخ غره سبع ما ئه

yazılıdır. Resim 3. Buna göre kitabenin tercümesi şöyle olacaktır: "GA-ZAN HAN, merhum, mağfur, âriflerin kutbu, Allah'ın velisi Sultan Mahmud'un -Allah kabrini nurlandırsın- bu türbesinin yapılmasını şark ve garbın sultanı, büyük hâkan, çok büyük pâdişah, insanların sığınağı-Allah saltanatını devamlı eylesin- (Gazan Mahmud Han) zamanında, zayıf kul Allah'ın rahmetine muhtaç ve onu dileyen Abdullah oğlu Hoca Nâsır -Allah sonunu hayır eylesin- yediyüzün başı tarihinde emretti."

Kitabede birinci satırda ismi iri harflerle yazılmış, satırın boş kalan sağ ve solu rumîlerle süslenerek doldurulmuş ve metin içerisinde de yüksek unvanlarla anılmış bulunan Gazan han, Cengiz İmparatorluğunun parçalarından olup İran, Irak ve Anadolu'da, hânedandan Hülâgü tarafından kurulan İlhanlı Devletinin büyük hükümdarlarından olup, 1295 (H.694)-1304 (H.703) tarihleri arasında hanlık yapmıştır. Kendisinden önceki hanlar zamanında idaresi ve maliyesi bozulan devleti düzeltmiş, kuvvetli otorite tesis etmiş ve moğolların eski dinini bırakıp İslâmiyeti kabul ederek devletin kesin olarak bu dine girmesini sağlamıştır. Ancak Anadolu'ya gönderdiği valileri sık sık kendisine isyan etmiş olduklarından, Anadolu'daki asayişsizlik ve emirlerin halka yaptıkları şiddetli zulüm bunun zamanında da devam etmiştir. Kitabenin yazılmış olduğu 700H., 1301 M. yılında Anadolu Selçuklu tahtında Feramuraz oğlu III. Alaaddin Keykubad bulunuyordu, ama bu dönem Selçuklu sultanları Moğollar elinde oyuncak, kukla şahıslardı. Nitekim konumuz olan kitabede ismi dahi geçmemektedir.

Türbede yatan ve sultan unvanı ile anılan evliyadan Mahmud hakkında malumat bulamadık. Enteresandır ki Gazan Han'ın da islâmî ismi Mahmud'tur ve kitabede bu ismi geçmemektedir. Türbeyi yaptıran Hoca

Nâsır bin Abdullah'ın, Selçuklu Sultanı II. Mesud'un 1290 yıllarında mâliye işlerine bakan, Moğollar yanında da itibar sahibi olup Gazan'dan önce ilhan olan Geyhatu (İrincin Türçü)nin yakını bulunan Yavlak Arslan oğlu Hoca Nasıreddin¹² olması ihtimal dahilindedir.

III. Kayseri'nin Sarıoğlan İlçesine bağlı Palas Kasabasındaki Çeşme Kitabesi.

Kayseri'nin Tuzla gölü kenarındaki ovada bulunan Palas Kasabasında¹³ eski camiin¹⁴ avlu kapısı üzerine sonradan yerleştirilmiş bir çeşme tamiir kitabesi bulunmaktadır. Dört satır ve mermer olan bu kitabede:

جَدَدُ هَذَا لَعِينِ الْمُبَارَكِ
 لِمَرْضِيهِ الْعَبْدِ الضَّعِيفِ الْحَاجِّ إِلَى رَحْمَةٍ
 مُحَمَّدُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ مُحَمَّدٍ الْآتَاكَ الْمَوْلَى
 فِي سَنَةِ اثْنَيْنِ وَعِشْرِينَ وَسَبْعِ مِائَةٍ رَسَمَهُ عَلِيُّ بْنُ عَزَّالْدِينَ

yazılıdır. Resim 4. Kitabenin bazı bölümleri ve kırık yerleri okunamamıştır. Ancak eksikler isim, unvan ve tarihte bir noksanlık meydana getirmeyecek tâli ifadeler olmaktadır. Okunan kısma göre tercüme şu şekilde olacaktır: "Bu mübarek çeşmenin yenilenmesi Mevlevî Atabek Muhammed'in oğlu Mahmud'un oğlu, zayıf kul, Allah'ın rahmetine muhtaç Muhammed tarafından yediyüz yirmi iki senesinde oldu. (Kitabeyi) resmeden (yazan) İzzeddin'in oğlu Ali'dir."

Kitabede çeşmeyi H.722, M.1322 yılında yeniden yaptıran Muhammed'in babası Mahmud'dan başka Atabek ve Mevlevî olarak meşhur olan dedesi Muhammed'in de ismi yazılmıştır ki bu şahıs Anadolu Selçuklularının son hükümdarlarından III. Keyhüsrev'e atabek olan Erzincanlı Mecdeddin Muhammed olmalıdır. Daha önce maliye nazırı, vezirlik gibi görevlerde bulunan Mecdeddin, IV. Kılıç Arslan'ın Moğollar ve Pervane Muineddin Süleyman tarafından öldürülmesi üzerine küçük yaşta sultan olan III. Gıyaseddin Keyhüsrev'in atabekliğine 1274 yılında tayin edildi.

¹² Turan, a.e., s.603, 604, No. 86.

¹³ İstanbul Devlet Osmanlı Arşivinden Hicrî 906 tarihli ve 33 numaralı Kayseri tahrir Defterinin 7 ve 107-111. sahifelerinde, Kayseri livasının merkez kazasına bağlı Palas Köyü, divânîsi hükm-i pâdişâhî ile Alaüddöve Beg (Dulkadıroğlu) mülkü olup divânî mülk hâsılı 11888, hassa-i pâdişâh 20000 olarak kayıtlıdır.

¹⁴ Hüdavendigâr Akmaydalı, Kayseri Sarıoğlan Palas Köyü Camii, Vakıflar Dergisi, XVIII, s. 175-189.

O aynı zamanda meşhur Selçuklu devlet adamı Pervane Muiniddin Süleyman'ın da damadı idi. Yine Onun Erzincan valiliği ve müstevfilik yapmış Kutbeddin Mahmud isminde kardeşi de bulunmakta idi. Moğollar'a karşı Hatiroğlu isyanına zorlaştıracak eden Meceddeddin bu isyanın bastırılmasından sonra Moğolların cezalandırmasından güçlkle kurtuldu. Daha sonra Anadolu'yu Moğollardan kurtarmak için düzenlenen büyük Türk Memluklu Sultanı Baybars'ın Anadolu seferi ve bu sefer sonunda Moğollar'ın, Baybars'la birlik oldular diye başta Pervane Muineddin Süleyman olmak üzere birçok Selçuklu devlet adamını ve çok miktarda günahsız halkı katletmeleri ve böylece de devlet işlerinin karışması üzerine 1277 yılında üzüntü içerisinde Sivas'ta hastalanarak öldü¹⁵. Ancak Ona III. Alaaddin Keykubad ve Gazan Han zamanında da Atabeklik görevinin verildiğine dair mevlevî kayıtları bulunmaktadır¹⁶. Aynı zamanda sâdık bir Mevlânâ mensubu olan Meceddeddin'e Mevlânâ'nın, O'nun da Mevlânâ'ya mektupları bulunmaktadır. O'nun hakkında kaynaklar, çok iyi hesap bildiğini, güzel yazı yazdığını, şiir söylediğini, Arapça ve Farsçaya çok iyi vâkıf ve son derece hayırsever bir insan olduğunu yazarlar. Mevlânâ O'na büyük vezir, âdil, melek huylu ve ediblerin tâci diye hitap etmiş ve çok dualarda bulunmuştur¹⁷.

Kaynaklarda bu şekilde geçen ve ancak isminde ve hâdiselerde bazı tereddütler bulunan Muhammed Atabekü'l-Mevlevî'nin, Palas Köyü çeşme kitabesinden Mahmud isimli bir oğlu (kardeşinin ismi gibi) ve yine Mehmed (Muhammed) isimli bir de torununu olduğunu öğreniyor. Böyle bir çeşmenin burada yapılması, bu köy ve civarında bunlara ait ya tekke gibi bir eserlerinin bulunduğu veya bu şekildeki eski bir yapıyı ihya ettikleri yahut da buraların o ailenin vakfı olduğunu düşündürmektedir. Bu köye yakın bir yerde, Tuzhisar Sultanhanı köyünde, Kayseri-Sivas yolu üzerinde I. Alaaddin Keykubad'ın yaptırdığı ve aynı zamanda vakfı olan Han'nın bulunduğunu da burada belirtelim.

¹⁵ Turan, a.e., s.534, 538, No. 53, 541, 556.

¹⁶ Ahmed Eflâkî, Âriflerin Menkıbeleri, Çev. Prof. Tahsin yazıcı, İst. 1973, C. II, 8/20, s.242.

¹⁷ a.e., C.I, s.58, 3/37, 49, 94, 223; Mevlânâ Celâleddin, Mektuplar, Çev. Abdalbaki Gölpınarlı, İst. 1963, s. 18, 21, 29, 82, 100, 223, 243, 244, 245.

Resim 1 — Niksar Süleyman Şah Kitabesi

Resim 2 — Niksar Süleyman Şah Kitabesi Çizimi

Resim 3 — Gazan Mahmud Han Kitabesi - Gümenek

Resim 4 — Palas Köyü Kitabesi

OSMANLI DEVLETİ'NİN KURULUŞ DEVRİNDE RUMELİ'DE UYGULADIĞI İSKÂN SİYÂSETİ VE NETİCELERİ

Dr. M. HÜDAİ ŞENTÜRK

Osmanlı Devleti'nin kuruluş devrinde yayılışı ve yerleşmesini açıklayan tarihî gerçeklerden biri¹, bunun bilhassa ekonomik-demografik bir baskı neticesi olduğu ve yoğun bir Türk göç ve iskân hareketi ile birlikte yürüdüğüdür². Bu vâkıanın en ilginç örneklerini Rumeli fütûhâtı sırasında görmekteyiz.

Rumeli fütûhâtını kolaylaştıran ve muvaffak kılan âmillerden bazıları nı sıralarsak; devletin kuruluş devrindeki idârî, dinî ve sosyal müesseselerin, Selçuklu ve İlhanlı devletlerinden kaynaklanmış ve yerleşmiş bulunması, Osmanlıların ise bu müesseseleri muhâfaza ile birlikte tekemmül ettirerek devletin bünyesine tamâmen hâkim kılması yanında, Bizans hudûdu üzerindeki coğrafi durumları, Anadolu'daki diğer Türk beylikleri ile olan münâsebetleri, Trakya ve Makedonya'da boş ve münbit topraklar bulan birçok konar-göçer unsurların ve fakir köylülerin, fütûhâta iştirak eden gazilerin buralarda yerleşmek arzusu ile dolu olmaları ve daha bazı faktörler, bu meyanda sayılabilir.

Keza sulh yolu ile zaptedilen yerlerdeki halkın belirli ve mûtedil bir ölçüde vergilerini vermek üzere yerlerinde bırakılmaları da fütûhâtı kolaylaştıran sebeplerden biri olmuştur. Bütün bunların yanında, fütûhât esnâsında başta bulunan hükümdarların (bilhassa I. Murad'ın) ve Osmanlı

¹ İstanbul'un fethinden sonra tatbik edilen iskân usul ve siyâseti hakkında, aşağıdaki eserlerin ilgili bölümlerine bakınız: Ö. Lutfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak s ü r g ü n l e r , *İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası*, XI/1-4, İstanbul 1952, s. 524-569; XIII/1-4, İstanbul 1953, s. 56-78; XV/1-4, İstanbul 1955, s. 209-237; aynı müellif, "Osmanlı İmparatorluğu'nda bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak V a k ı f l a r ve T e m l i k l e r I: İstilâ devirlerinin kolonizatör dervişleri ve zâviyeleri", *Vakıflar Dergisi*, II, Ankara 1942, s. 279-386; Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretleri İskân Teşebbüsü (1691-1696)*, İstanbul 1963; Yusuf Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyâseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, Ankara 1988; Halil İnalçık, "Mehmed II", *İA*, VII, 516 vd.; aynı müellif, "Rumeli", *İA*, IX, 769 vd.

² H. İnalçık, "Türkler (Osmanlılar)", *İA*, XII/2, 292.

ümerâsının kuruculuk vasıf ve meziyetlerinin de önemi çok büyüktür³. İşte bu sebeplerle Osmanlılar, Rumeli ve Balkanlar'daki fütûhâtı, kendileri için nüfusça büyük zâyîât vermeden ve kolaylıkla gerçekleştirmişlerdir.

Osmanlıların Rumeli ve Balkanlar'da yerleşmesi, gelip geçici bir hâdiseye bağlı değildir; Bizans hâkimiyetinin bu bölgede çözülmesinin tabii bir neticesidir⁴. Başlangıçta bu boşluğu Sırp Kralı Stefan Duşan'ın⁵ doldurması bekleniyordu. Kendisi Makedonya'yı istila ettikten sonra, Serrez'de Sırp'ların ve Yunanlıların imparatoru unvânını almış idi. Aynı tarihlerde Orhan Gazi, Aydın-oğulları'ndan Umur Bey'in tavsiyesi ile J. Kantakuzenos'un müttefiki oldu (1346) ve onun kızı Teodora ile evlendi. Bizans İmparatorluğu'nda patlak veren ikinci iç-harpte Sırp'lar ve Bulgarlar V. İoannis'i desteklerken, Osmanlılar Kantakuzenos'un yanında yer aldılar. Orhan Gazi'nin oğlu Süleyman Paşa, kumandasındaki 10.000 kişilik bir kuvvetle V. İoannis'i destekleyen Sırp-Yunan kuvvetlerini mağlûb etti. 1352 yılının sonbaharında kazanılan bu zafer, Osmanlıların Rumeli'de yerleşmesini sağlayan bir dönüm noktası teşkil etmiştir. Bu tarihe doğru Rumeli artık Anadolu gazileri için dâimî bir faaliyet sâhası hâline gelmiş idi. Kendiliğinden toplanan gazi gurupları, Bizans'ın iç mücadelelerinde veya Sırp'lara ve Bulgarlara karşı yapılan harekâtı desteklemek ve akın yapmak üzere sık sık Rumeli'ye geçmeğe başlamışlardı⁶.

Süleyman Paşa, 7 Safer 754 (15 Mart 1353)'de, "evvel-bahârda" Gelibolu yarımadasının Çanakkale Boğazı sâhilinde yer alan Tsymppe (Cinbi yahut Çimbi) kalesini sulh yoluyla fethetti⁷. Buranın "*ahâlîsini vec-hen mine'l-vücûh incitmeyüp, ahâlînin âdet-i sâbıkasını dahi bozmayup ihtiyarlara hürmet ve müteberâna ri'âyet*"de bulundu⁸. Burayı Rumeli'de yayılma için bir köprü-başı olarak teşkilâtlandırdıktan sonra, Aydıncık'daki küçük Os-

³ Tayyib Gökbilgin, "İki Bulgar tarihçisinin iddiaları ile ilgili mülâhazalar", *İÜ EF Tarih Dergisi*, sayı 19, İstanbul 1964, s. 25 vd.

⁴ G. Ostrogorski, *History of the Byzantine State*, s. 436'dan naklen, H. İnalcık, "Rumeli", *İA*, IX, 767.

⁵ Bk. H. İnalcık, "Stefan Duşan'dan Osmanlı İmparatorluğu'na", *Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar*, Ankara 1954, s. 137-184 ("Aynı makale", *Fuad Köprülü Armağanı*, İstanbul 1953, s. 207-248'de yayınlanmıştır).

⁶ İnalcık, "Rumeli", *İA*, IX, 767.

⁷ Geniş bilgi için bk. M. Münir Aktepe, "Osmanlıların Rumeli'de ilk fethettikleri Cimbi Kalesi", *Tarih Dergisi*, sayı 2, İstanbul 1950, s. 283-308.

⁸ Hayrullah Efendi, *Devlet-i Âlîyye-i Osmâniyye Târîhi*, C. III, İstanbul [1273 ?], s. 89.

manlı donanmasıyla 3.000 kişilik bir orduyu, Gelibolu'nun 7-8 km. kuzeyinde Kozlu-dere mevkiine çıkardı ve berzâha hâkim tepeleri ele geçirdi. 1354 yılının 1 Mart gecesinde vukubulan bir depremten dolayı bu bölge ve civârındaki şehir ve kaleler harab olunca⁹, bu yerleri işgal ve imâr etti; Anadolu'dan sür'atle geçirdiği kuvvetleri buraya yerleştirdi. Paşa Sancı, yâni Osmanlı Rumelisi'nin çekirdeği böylece kurulmuş oldu. Süleyman Paşa'nın vakfiyesi¹⁰ bize bu yerleşmenin şartları hakkında, sağlam bir vesika olarak malûmat vermektedir.

Osmanlıların Gelibolu'ya geçip yerleşmeleri, Avrupa'nın dikkatini çekmekle beraber Balkan milletleri arasındaki karışıklıklar, ihtilâflar ve mücadeleler dolu durum, bu tarafta Osmanlı fütûhâtına önemli ölçüde engel olabilecek bir mâhiyet arzetmiyordu. Balkan yarımadasını fethetmek ve Rumeli'ye yayılmak fikri, başlıca hedefi teşkil ediyordu. Ancak Balkanlar'dan Sırp, Bulgar ve Macarların, Gelibolu yarımadasından da Bizans ve Venediklilerin ittifak hâlinde ve müştereken taarruz ihtimâli olabilirdi. Buna karşı derhal ve sür'atle Anadolu'dan Rumeli'ye sürgün yoluyla nüfus geçirip, şuurlu ve sistemli bir iskân siyâseti tatbîkına başlandı¹¹.

Osmanlı Devleti'nin, fethedilen yerlere memleket dâhilinden bir kısım halkı getirtip, kasaba ve köylere dağıtmak veya o zamana kadar iskan edilmemiş bölgeleri sürgün yoluyla "şenletmek" ve yeni iskân sâhaları, köyler, kasabalar ve şehirler kurmak an'anesi, Selçuklulardan intikal etmiş bir usuldü. Osmanlılar, zamanla bu usûlü daha sağlam esaslarla tesbit etmişlerdir.

Osmanlıların, daha ilk zamanlarda fethettikleri memleketlerde yerleşip kalmak ve bu maksatla ellerinde mevcut olması lâzım gelen bol insan malzemesini oralarda iskân ederek bir yurt hâline getirmek arzuları o kadar kuvvetli ve feth edilen memleketlerin mukadderâtını kat'i olarak tâyin bakımından o kadar tehlikeli ve müessir bir teşebbüs idi ki, münâsebette bulundukları komşu memleketlerle akdettikleri anlaşmalarda bazan, mu-

⁹ Hayrullah Efendi, *Aynı eser*, s. 97; H. İnalçık, "Osmanlı İmparatorluğu'nda kültür ve teşkilât", *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara 1976, s. 975 vd.

¹⁰ Bk. İ. Hakkı Uzunçarşılı, "Orhan Gazi'nin vefat eden oğlu Süleyman Paşa için tertib ettirdiği vakfiyenin aslı", *Belleten*, XXVII (1963), s. 437-451.

¹¹ Tayyib Gökbilgin, "Orhan", *İA*, IX, 403.

hâcîr yerleştirmek veya yerleştirmemek kayıt ve şartları, çetin bir pazarlık konusu¹² teşkil ediyordu¹³.

Elimizdeki tarih kaynaklarına dayanarak, fetihten hemen sonra ilk hicret ettirilen muhâcîr kafilesinin¹⁴, Süleyman Paşa zamanında 1356-1357 yıllarında Karesi vilâyetinden Gelibolu yarımadasıyla bu bölgenin kuzey kısmında iskân edilmiş olduğunu söyleyebiliriz.

Süleyman Paşa, fethettiği yerlerde tutunabilmek için babası Orhan Gazi'ye mürâaat ederek, buralarda iskân edilmek üzere Anadolu'dan müslüman halk nakledilmesini ve ayrıca, fütûhâtın devâmı için takviye kuvvetleri sevk edilmesini istemişti. Bu arada, gelecek olan muhâcîrleri yerleştirmek üzere, kardeşi Murad Bey (I. Murad) ile hazırlıklara başladı. O sıralarda Anadolu'da yeni fethedilen Karesi topraklarından konargöçer Türkmen halkını sür'atle göçürtüp yeni fethedilen bölgelere yerleştirdi¹⁵. Daha sonra harap yerleri îmar, boş sâhalarda iskân ve yeni köyler kurmak yolunda çalışmalarına hızla devam etti¹⁶. Rumeli'de bu ilk

¹² Meselâ, Yıldırım Bayezid'in İstanbul'u muhâsara ve zaptetmek tehdidi karşısında İmparator Manuel, Sirkeci tarafından "müslüman müstâmirler için 700 ev i'tâsı" ile burada bir "müslüman mahkemesi" kurulmasına razı olmuştu (bk. H. A. Gibbons, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, çeviren: Râgıb Hulûsi, İstanbul 1928, s. 176). Yine Yıldırım Bayezid zamanında Eflâk Voyvodası Mirçe, Tuna-boyu'nda (Silistre civarında) esir alındığında, üç bin duka altın, otuz at ve yirmi şâhin vermeğe râzı olmak suretiyle hürriyetine kavuşabilmiş, Macarlara karşı Bayezid'e yardım etmeyi kabul etmiş, fakat buna mukabil Bayezid'den, "Tuna'nın şimalinde müslüman yerleştirmemek ve câmi inşa etmemek" va'dini almak için oldukça zorlanmıştı (H. A. Gibbons, *Aynı eser*, s. 169 vd.).

¹³ Barkan, "Sürgünler", XIII/1-4, s. 65.

¹⁴ Osmanlılar devrinde Rumeli'ye yapılan ilk muhâceretin hangi tarihte vukubulduğu hakkında tarih kaynaklarında ihtilâf vardır (bu hususta bk. İncalcık, "Rumeli", *IA*, IX, 768 ve orada belirtilen eserler).

¹⁵ Mehmed Neşrî, *Kitâb-ı Cihân-nümâ*, C. I, haz. F.R. Unat ve M.A. Köymen, Ankara 1949, s. 177, 181.

¹⁶ "Anadolu vilâyetlerinde hayli cerrâra icâzet oldu; seyl-vâr akdılar gitdiler; Türkler terrekelerin terk idüp akıncılığa gönül berkidüp evlerin barkların bıraktılar gitdiler; öküzlerin, danaların satıp yat ü yarak, at ve don tahsîl eylediler. Karesi nâhiyesinde göçer-konargöçer hayli arab evleri varidi. Anlara âstân-ı âsmân-nişândan fermân-ı vâcibu'l-izân varidi; göçdiler, Rûm-ili nâhiyesine geçdiler ve ol kenârlarda olunan hisârlar civarında yerleşdiler. Vilâyet-i mezbûrede (Rumeli'de) esâs-ı ikâmeti urup ol mâ'mûrenün etrâf ü eknâfı anlarımla (onlarla) dolup ba'zı âlât-ı hırâseti ve mühimmât-ı zirâ'ati görüp çift düzenin kurup ekine biçine meşgûl olup, ba'zı akına üşdiler" (İbn-i Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osmân*, C. II, neşreden: Ş. Turan, Ankara 1983, s. 156-157; ayrıca bk. M. Neşrî, *Aynı eser*, I, 180; Âşık Paşazâde, *Tevârih-i Âl-i Osmân*, neşreden: N. Atsız, İstanbul 1949, s. 124).

iskâna tâbi tutulanlar, bir müddet Gelibolu'da sâkin olduktan sonra, Hayrabolu civârına geçerek gazâ ve fütûhâta iştirâk etmişlerdir¹⁷.

1341-1354 yılları arasında sürekli tabîî âfetler, bulaşıcı hastalıklar, iç-savaşlar ve nihâyet Osmanlı akınları neticesinde nüfusu kırılmış yahut kaçmış bulunan Trakya toprakları üzerinde, hızla ve kolaylıkla müslüman Türk köyleri kurulmakta idi. Bu şartlar, büyük ölçüde topraksız kitlelerin Anadolu'dan Rumeli'ye hicretini temin ediyordu¹⁸; göç hareketleri ise, fütûhâtı âdetâ zorlamaktaydı¹⁹.

Fetihler yalnız kılıçla değil, genellikle "istimâlet"²⁰ denilen uzlaştırıcı bir siyaset tâkip edilerek gerçekleştiriliyordu. Bu gaye ile Osmanlı ümerâsı faal bir propaganda yaparak, İslâm Şeriat hükümleri çerçevesinde son derece geniş hoşgörü ve adâletle gayrimüslim halka can ve mal güvenliği ile dinlerinde serbestlik tanıyor; özellikle köylüleri, eski feodal bağılıklarından ve angaryalardan âzâd ediyordu. Yerli hıristiyan ahâli, Osmanlı hâkimiyeti yerleştikten sonra, düzenli bir devlet idâresinin koruyucu güvenliğine kavuşmakta idi²¹. Osmanlılar, *itâ'at idenlere mülkler ve kentler virüp envâ' rî â-yet iderlerdi... Ve ba'zı eyyâm olurdu ki, kefereden bin kişi îmâna gelürdi*²². Fethedilen *"vilâyetün halkı eydürler idi kim: N'olaydı, kadîm zamândan bunlar bize beg olalar idi. Ve çok köyler bu Türk kavmini gördiler, Müselmân oldılar"*²³. İşte Osmanlılar, Rumeli fütûhâtında bu siyâsete dâima sâdık kalarak, yerli halkı kendi taraflarına kazanmışlar; onlar da Osmanlılarla işbirliği yapmışlardır²⁴.

¹⁷ Bk. M. C. Sehabeddin Tekindağ, "Süleyman Paşa", *İA*, IX, 192 ve orada belirtilen eserler.

¹⁸ Aşık Paşa-zâde, *Aynı eser*, s. 124; İnalçık, "Türkler (Osmanlılar)", *İA*, XII/2, 291 vd.; M. Aktepe, "XIV ve XV. asırlarda Rumeli'nin Türkler tarafından iskânına dâir", *Türkiyat Mecmuası*, X, İstanbul 1953, s. 299; İnalçık, "Rumeli", *İA*, IX, 768.

¹⁹ Yaşar Yücel, "Balkanlar'da Türk yerleşmesi ve sonuçları", *Bulgaristan'da Türk Varlığı* (Bildiriler), Ankara 1985, s. 69.

²⁰ "İstimâlet", yerli gayrimüslim ahâliyi çeşitli vaadlerle müsâmahalı ve yumuşak davranarak kazanmak ve bu suretle Osmanlı hâkimiyet sâhasını genişletmek mânasına kullanılan bir tâbirdir.

²¹ İnalçık, "Türkler (Osmanlılar)", *İA*, XII/2, 291 vd.

²² Rûhî Çelebi, *Tevârih-i Âl-i Osmân*, Oxford nüshasından faksimile ve transliterasyon olarak yayınlayanlar: Halil E. Cengiz ve Yaşar Yücel, *Belgeler* (TTK), XIV/18, Ankara 1992, s. 385.

²³ Aşık Paşa-zâde, *Aynı eser*, s. 120.

²⁴ İnalçık, "Osmanlı İmparatorluğu'nda kültür ve teşkilât", s. 975.

Bir yandan İslâmî esaslara, diğer taraftan da Türk geleneğine dayanan Rumeli'deki bu yeni rejim, Bizans'ın son döneminde ve Stefan Duşan İmparatorluğu'nun parçalanmasından sonra (1354) Balkanlar'ın büyük bölümünde ve Frank hâkimiyeti altındaki Yunan topraklarında görülen feodalleşmeye karşı köylüyü etkili koruma altına alan tarafsız, yerli halkın haklarına saygılı, kuvvetli bir merkezî idâreyi ve onun getirdiği emniyet ve huzûru temsil etmekteydi. Dolayısıyla bu rejim, feodal sistemin karşısında (anti-feodal) ve onda olmayan birçok husûsiyeti hâizdi²⁵.

Osmanlıların başvurdıkları fetih siyâseti²⁶, komşu devletlerdeki hükümdarlıkları ele geçirip buralarda yerleşmek, sonra yerli hânedanları, tedricî bir sûrette oradan kaldırarak, o bölgeler üzerinde hâkimiyet tesis etmek şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Bu usul, o bölgedeki ahâlinin asimile edilmesi yahut ihtidâ ettirilerek kimliklerinin ve dinlerinin değiştirilmesi demek değildir. Ortadan kaldırılan, sadece yerli feodal beyler ve idârecilerdir. Osmanlı idâresinin mükemmeliyeti, buradaki yerli halkın hayat şartlarında cldukça müsbet tesirler meydana getirmiştir. Bu hususta "timar" sisteminin rolü büyüktür. Timar sistemi, bir yandan da merkezî otoriteyi getirdiği için, Anadolu'dan Rumeli'ye olan muhâceretleri de kolaylaştırmıştır²⁷.

Süleyman Paşa, Rumeli'ye geçtikten sonra eski Türk geleneğine uyarak derhal "sağ, orta ve sol kollar"da "uc"lar teşkil etti. "Uc" geleneği ve dâimî gazâ, Osmanlı Devleti'nin kuruluşunun dinamik âmilidir²⁸. Bu nevi "kol" taksimine, Orta-Asya Türk devletlerinde de rastlanmaktadır²⁹. Osmanlılar, bu "gazî-uc" geleneğinden hareketle, XV. asırda bütün İslâm dünyasının koruyucuları rolünü benimseyeceklerdir. Gazâ, cihan-şümûl hâkimiyet için hamlelerin, devletin askerî karakterinin ve sıkı merkeziyetçiliğin ana prensibi olmuş ve öyle kalmıştır³⁰.

²⁵ Y. Yücel, "Aynı makale", s. 70.

²⁶ Osmanlı Devleti'nin fetih siyâseti hakkında geniş bilgi için bk. H. İnalcık, "Ottoman Methods of Conquest", *Studia Islamica*, II (1954), s. 103-129; aynı müellif, *Fatih Devri*, s. 181 vd.; aynı müellif, "Türkler (Osmanlılar)", *İA*, XII/2, 291 vd.; M. Hüdaî Şentürk, *Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi (1850-1875)*, Ankara 1992, s. 1-27.

²⁷ Y. Yücel, "Aynı makale", s. 71.

²⁸ İnalcık, "Osmanlı İmparatorluğu'nda kültür ve teşkilât", s. 975 vd.

²⁹ İnalcık, Rumeli, *İA*, IX, 769.

³⁰ İnalcık, "Osmanlı İmparatorluğu'nda kültür ve teşkilât", s. 976.

Gelibolu berzah şehirlerinde ve Gelibolu'da yerleştikten sonra Osmanlılar, üç istikamette "uc" teşkil ederek fetihlere devam ettiler. Birinci uc, sâhilden Tekfur-dağı, Çorlu ve İstanbul yönünde; ikinci uc, ortadan Konru-dağı³¹ üzerinden Malkara, Hayrabolu ve Vize istikametinde; üçüncü uc ise Meriç vâdisinde İpsala, Dimetoka ve Edirne yönünde yapılan fetihlere üss oldu³².

Osmanlılar, Rumeli fütûhâtında bu uc sistemini muhâfaza edecekler; fetihler ilerledikçe uclar, üç koldan daha ileri bölgelere kaydırılacaktır. Orhan Gazi zamanında Gelibolu merkez olarak, Trakya'daki bütün fethedilen yerler birer uc bölgesi sayılıyordu. Sonradan bu uclar sırasıyle: İpsala, Gümülcine, Serez, Kara-ferye ve oradan iki kola ayrılarak Tırhala ve Üsküp'e; sağ koldaki uc ise Yanbolu, Karin-ovası ve Pravadi'ye; oradan ikiye ayrılarak biri Tırnova ve Niğbolu'ya, diğeri Dobruca'ya intikal edecektir. Orta uc ise Çirmen, Zağra ve Filibe'ye; oradan ikiye ayrılarak Sofya ve Niş'e yahut Köstendil ve Üsküp'e geçecektir³³.

Bu üç istikamette yapılan fetihler, Rumeli'nin "sağ-kol, sol kol ve orta-kol" sancaklarını teşkil etmiştir.

Osmanlı Devleti'nin orta-kol sancakları, Edirne ve Sofya beylerbeyiliklerinin merkezleri olmuştur. Türk göç ve yerleşme hareketi de bu uc bölgelerini takip ederek bu istikametlerde yoğunluk kazanmıştır³⁴.

Süleyman Paşa'nın yaptığı gibi Osmanlı idâresi, Rumeli'de her yeni uc'un teşkili ile beraber, Anadolu'dan o bölgeye muhâcirler ve bilhassa savaşçı yörük grupları sevk etmiştir. Bu uc bölgeleri ileriye intikal ettikçe, geride kalan eski uc merkezleri, kalabalık medenî Türk şehirleri olarak yükselmiştir³⁵.

Osmanlı Devleti, zaman zaman Anadolu'daki fetihleri de inkişâf ettirip doğuya doğru yayıldıkça, buradaki Türk sekenesinden bir kısmını Rumeli ve Balkanlar'a naklederek, bölgenin islâmlaşmasında ve bir Türk yurdu hâline gelmesinde her fırsatı titizlikle değerlendirmişlerdir³⁶. Yeni

³¹ Âşık Paşa-zâde, *Aynı eser*, s. 125'de sözü edilen "Konur-Hisar" burası olup, bugün Kuru-dağ denilen bölgedir.

³² İnalçık, "Rumeli", *İA*, IX, 768 vd.

³³ İnalçık, "Rumeli", *İA*, IX, 769.

³⁴ Bk. Barkan, "Sürgünler", XV/1-4, s. 209-237 ve XVI. yüzyıl başlarında nüfusun yayılışına dair harita.

³⁵ İnalçık, "Rumeli", *İA*, IX, 769.

³⁶ M. Aktepe, "Aynı makale", s. 307.

fethedilen topraklardan büyük bir kısmı, “gazî, alp, alp-eren” diye isimlendirilen atlı ve yaya olarak gazâyâ iştirâk edenlere dağıtılıyordu. Bu erler arasında, diğer ülkelerden ve Anadolu’dan gelmiş “garibler ve garib-yiğitler” de bulunuyordu”³⁷.

Rumeli’nin iskânı içinde, geniş ve münbit topraklar bulmak için kendiliğinden (ihtiyârî) göç eden, askerlik ve sair vazifelerle gidip de, sınır boylarında yerleşip kalan Anadolu halkının, dağ başlarında yer bulan ve toprağı açıp işleyen bir tip muhâcirlerin öncüsü ve mümessili kabul edilen³⁸ ve “*Gaziyân-ı Rûm, Ahîyân-ı Rûm, Abdalân-ı Rûm, Bacîyân-ı Rûm, Alp-erenler ve Horasan-erenleri*”³⁹ tâbir olunan dervişlerin rolü de oldukça mühimdir. Bir kısmı fütûhâta iştirâk etmek üzere gazilerin yanında yer aldıkları gibi, diğer bir kısmı da -hattâ onlardan daha ileride- tekke ve zâviyeler tesis ederek, sonradan gelenler için tutunma ve toplanma merkezleri meydana getiriyordu⁴⁰; hıristiyan halk arasına karışıp kendilerine mahsus -telkîn, tebşîr v.b.- usullerle İslâm’ı tebliğ ve neşrediyor, geniş halk kitlelerinin islâmlaşmasında en mühim rolü üsleniyorlardı⁴¹. Bütün bu faaliyetleriyle dervişler, fütûhâtın kolaylaşmasında da büyük ölçüde yardımcı olmuşlardır⁴².

Kuruluş devrinde, askerî fetihlerle beraber batıya doğru vukubulan yerleşmelerde, birçok köylere isimleri verilen, ıssız yerlerde, dağ başlarında, geniş ve münbit topraklarda yerleşip oraları meskûn ve mâmûr kılan bu dervişler ve onların faaliyet merkezleri olan tekke ve zâviyeler⁴³, kendi-

³⁷ Hüseyin Dağtekin, “Türkleri Boğazlar Bölgesine çeken gerçek sebepler”, *AÜ DTCF Dergisi*, XIX/3-4, Ankara 1962, s. 179; İnalcık, “Osmanlı İmparatorluğu’nda kültür ve teşkilât”, s. 975.

³⁸ Barkan, “Sürgünler”, XV/1-4, 230.

³⁹ Bu zümreler hakkında bk. M. Fuad Köprülü, *Osmanlı Devleti’nin Kuruluşu*, Ankara 1959, s. 83-102.

⁴⁰ Barkan, “Osmanlı İmparatorluğu’nun teşekkülü meselesi”, *AÜ Siyasal Bilgiler Okulu Dergisi*, I/2, Ankara 1944, s. 352, 354; Ayrıca bu hususta geniş bilgi için bk. aynı müellif, “Vakıflar ve Temlikler”, 279-386.

⁴¹ Bk. A. Yaşar Ocak, “Bazı menâkıbnâmelere göre XIII-XIV. yüzyıllardaki ihtidâlar da heterodoks şeyh ve dervişlerin rolü”, *Osmanlı Araştırmaları*, II, İstanbul 1981, s. 31-42; Osmanlılardan önce Rumeli ve Balkanlarda İslâmiyetin ortaya çıkışı ve yayılması hakkında bk. Muhammed Tayyib Okç, “Güneydoğu Avrupa’da İslâm’ın zuhûru”, *İslâmî Araştırmalar*, VI/2, İstanbul 1992, s. 91-104.

⁴² Barkan, “Osmanlı İmparatorluğu’nun teşekkülü meselesi”, s. 354.

⁴³ Bu dervişler ile kurmuş oldukları tekke ve zâviyelerin isim ve yerleri hakkında bk. Yusuf Halaçoğlu, “Osmanlı toprak düzeni ve iskân politikası”, *Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları*, C. II (Osmanlı İmparatorluğu Dönemi), İstanbul [1992 ?], s. 218 vd.

liğinden bir kolonizasyon ve iskân hareketini temsil ediyordu⁴⁴. Daha sonra, yavaş yavaş bu zâviyelerin etrafında yaptıkları inşaat (cami, medrese, imâret, hamam vb.) mâmûleriyle birer müslüman Türk köyünün doğmasına zemin hazırlıyorlardı⁴⁵. Bu *müstâmirler*, ziraat ve hırfetle meşgul oluyorlar, hatta Rumeli'de bulunmayan bazı meyveleri bile getirip yetiştiriyorlardı⁴⁶. Bütün bu faaliyetleri ile dervişler, fütuhâtın kolaylaşmasına büyük ölçüde yardımcı oldukları gibi, bulundukları ve yerleştikleri bu bölgeleri böylece birer zirai-iktisadî ve kültürel merkez hâline getirmiş oluyorlardı.

Kuruluş devrinden itibaren, fethedilen yerlerde tatbik edilen iskân ve kolonizasyonların meydana getirmiş olduğu yoğun nüfus hareketleri, birçok yeni kasaba ve şehirlerin doğması ile sonuçlanmıştır. Bunların zamanla, hem çok iyi ve gelişen şehirler hâlini alması, hem de İslâmiyetin ve İslâmî Türk kültürünün yayılmasını sağlayan birer yerleşim birimi ya da merkezler durumu arzedişleri, bu yerlerin iyi bir araştırma neticesinde seçildiklerini ortaya koymaktadır⁴⁷.

Anadolu'dan gelen Türk muhâcirler, genellikle müstakil köyler kurmuşlar ve bu köyler, duruma göre çeşitli Türk adları almışlardır. Ekseriya köylerde ve şehirlerde müslüman halk, yerli hıristiyan ahâli ile karışmışlar; şehirlerde dahi hıristiyan mahalleleri daima ayrı olarak kalmıştır⁴⁸.

Bir iskân sâhasının meydana gelmesinde bir mescid yahud bir câminin, fonksiyonel bir âmil olarak ne kadar önemli bir yer işgal etmiş olduğu, Osmanlı iskân siyâsetinde apaçık olarak müşâhede edilmektedir. Binâenaleyh böyle bir yerleşim merkezinde, bir çekirdek teşkil eden câmi ile, onun etrafında bir medrese, imâret, tekke, tabhâne (misafir evi), dârüşşifâ, han, hamam vb. dînî, kültürel ve sosyal hizmet müesseselerinin yer aldığı bir yerleşim sâhasının, o bölgeye İslâmî Türk karakterli bir şekil ve hüviyet kazandıracağı pek tabiidir. Bu hususta vakıf müessesesinin rolü, hiç şüphesiz en başta gelmektedir⁴⁹. Küçük bir yerleşme biriminden ibâret-

⁴⁴ Barkan, "Vakıflar ve Temlikler", s. 285.

⁴⁵ Barkan, "Vakıflar ve Temlikler", s. 291-294; C. Orhonlu, *Aşiretleri İskân*, s. 27-28.

⁴⁶ Zeki V. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1946, s. 335.

⁴⁷ Mustafa Cezar, *Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi*, İstanbul 1985, s. 372.

⁴⁸ İnalcık, "Rumeli", *İA*, IX, 770; Rumeli'deki bazı şehirlerin Müslüman ve gayrimüslim nüfus karşılaştırması için bk. Y. Halaçoğlu, "Aynı makale", s. 223 vd.

⁴⁹ Bk. Ö.L. Barkan, "Şehirlerin teşekkül ve inkişâfı tarihi bakımından Osmanlı İmparatorluğu'nda imâret sisteminin kuruluş ve işleyiş tarzına âit araştırmalar", *İÜ İktisat*

ken, zamanla kasaba ve şehir hâline geliniyorsa, birtakım muayyen şart ve kaidelerin de yerine getirilmiş olması icab ediyor demektir. Bu yerleşme birimi en az bir câmiye sâhip olursa, bir çatısı bulunursa ve bir ölçüde ekonomik ve kültürel gücü varsa, orası kasaba yahut şehir defterine kaydedilirdi; bu kayıt, kadıların kararı ile yapılırdı⁵⁰.

Rumeli'nin fethi sırasında, bir yandan Anadolu'dan külliyeletli miktarda müslüman halk bu bölgede iskân ve kolonize edilirken⁵¹, diğer taraftan da ülkenin tamâmı, en ücrâ köşelerine kadar arâzi ve vergi kaynakları itibâriyle il-yazıcıları tarafından tahrîr defterlerine kaydediliyor ve bu esâsa göre timarlı sipâhîler yerleştiriliyordu. Devlet, lüzûm gördüğü zaman mükellefiyetleri olmayan halk üzerine mükellefiyetler koyduğu gibi (derbendci, martolos, madenci, doğancı, eflâk, voynuk vb.), onları icâb eden yerlerde iskân etmek üzere bulundukları yerden kaldırılabildi. Fütûhât genişledikçe ve devletin idârî sistemi yeni ve sağlam kaidelere oturtuldukça, sürgün ve iskân usûlünde de buna muvâzi bazı yeni esaslar tâyin ve tesbit edilmiştir. Buna göre meselâ, bazı köy ve kasabalardan -büyüklüğüne göre- her on hânedan bir veya iki hâne olmak üzere sürgün çıkarmak mecbûriyeti getirilmişti⁵².

Rumeli'ye yapılan sürgün ve iskânların en önemlilerini, I. Murad ve Yıldırım Bayezid zamanlarında Saruhan'dan gelen Türkmenlerle⁵³, Timur istilâsı esnâsında Kırım'dan, Rumeli'ye kaçarak Osmanlı Devleti'ne sığınan Tatarlar teşkil eder⁵⁴. I. Murad zamânında Lala Şâhin Paşa'nın Kavalâ, Drama, Serez ve Kara-ferye havâlisini fethetmesinden sonra, Saruhan'daki göçer yörüklerin Serez tarafına nakledildiklerini görmekteyiz (1374-1375)⁵⁵. Rumeli ve Balkanlar'ın fethi sırasında bu şekilde yapılan nakil ve iskânlardan başka, bilhassa Ankara savaşından sonra, Timur'un Anadolu'yu istilâsı esnâsında büyük bir halk kütlesi de Rumeli'ye kaç-

Fakültesi Mecmuası, XXIII/1-2, İstanbul 1963, s. 239 vd.; M. Cezar, *Aynı eser*, s. 372 (bu konuda ayrıca şu eserlere bk. O. Nuri Ergin, *Türkiye'de Şehirciliğin Târîhi İnkişâfı*, İstanbul 1936; C. Orhonlu, "Şehir mimarları", *Osmanlı Araştırmaları*, II, İstanbul 1981, s. 1-30).

⁵⁰ M. Cezar, *Aynı eser*, s. 373.

⁵¹ Bk. Barkan, "Sürgünler", XIII/1-4, 59 vd; M. Aktepe, "Aynı makale".

⁵² C. Orhonlu, *Aşiretleri İskân*, s. 28.

⁵³ Bk. Barkan, "Sürgünler", XIII/1-4, 67 vd.

⁵⁴ Bk. Barkan, "Sürgünler", XV/1-4, 211; Paul Wittek, "Osmanlı İmparatorluğu'nda aşiretlerin rolü", çev. Ercüment Kuran, *İÜ EF Tarih Dergisi*, sayı 17-18, İstanbul 1963, s. 257-268.

⁵⁵ Oruç Bey, *Tevârih-i Âl-i Osmân*, Hannover 1925, neşreden: F. Babinger, s. 24.

miş⁵⁶ ve buralarda yerleşerek, bölgede Türk nüfusun artmasında önemli âmil olmuşlardır.

Rumeli'deki ilk fetihleri müteâkip, Anadolu'dan sevk edilen muhâcirlerin daha ziyâde şehir ve kasabalarla⁵⁷ sâhil bölgelerinde⁵⁸ iskân edilmesi-ne önem verilmiştir. Bu şekilde vukubulan kolonizasyona genellikle -yörüklerle tatarlar müstesnâ- medenî, yani Anadolu'daki şehir ve kasabalarda yaşayan ve yerleşik hayata alışmış ahâli geniş ölçüde iştirâk etmiştir⁵⁹. Bu sûretle kıyı bölgelerinin, buralara iskân edilen müslüman nüfus vâsitasıyla herhangi bir düşman tecâvüzüne karşı tahkîm ve kontrol altına alınabileceği⁶⁰, şehir ve kasabalarda tatbik edilen iskânla da, islâmiyetin ve Osmanlılığın şehir hayatı yoluyla yayılabileceği düşünülmekte idi. Bu sebeplerden dolayıdır ki, Rumeli'de Osmanlı muhâceret ve iskânları, evvelâ ve büyük ölçüde şehir ve kasabalarla, kıyı bölgelerine yapılmıştır. Kırsal bölgelere, yâni köylere yapılan iskân hareketleri ise, genellikle Bulgaristan ve Makedonya topraklarında görülmektedir⁶¹. Büyük târihî yollar ile ticârî ve stratejik bölgelerdeki şehirlere de, sistemli bir şekilde müslüman halk yerleştirilmek sûretiyle büyük kültür merkezlerinde ekseriyetin te'minine çalışılmıştır⁶².

Kuruluş devrinde, Rumeli'ye yapılan sürgün ve iskânların, yalnız batıya doğru uzanan târihî yollar ve vâdiler istikametinde değil, kuzeyde Tuna hudutlarını tutmak ve Kırım'la emniyetli bir temâs ve münâsebet vücûda getirmek için doğu ve kuzey Bulgaristan'da da yapılmış olduğu tahrîr defterlerinden anlaşılmaktadır⁶³. Yörüklerin büyük bir kısmı bu bölgede bulunduğu gibi⁶⁴, buradaki Türk çiftçilerinden birçokları da sürgün olarak bu sâhalarda yerleştirilmiştir⁶⁵. Genellikle bu nevi

⁵⁶ Muhyî Çelebi, *Târih-i Âl-i Osmân*, Millet Kütüphanesi - Ali Emîrî Kitapları, nr. 1080 (el-yazması), s. 69-70.

⁵⁷ Z. V. Togan, *Aynı eser*, s. 335.

⁵⁸ Hüseyin Dağtekin, "I. Murad zamanında Osmanlı-Bizans münâsebetleri", *AÜ DTCF Dergisi*, XIX/3-4, Ankara 1962, s. 191.

⁵⁹ Z. V. Togan, *Aynı eser*, s. 335.

⁶⁰ H. Dağtekin, "I. Murad zamanında Osmanlı-Bizans münâsebetleri", s. 191.

⁶¹ M. Cezar, *Aynı eser*, s. 371.

⁶² Barkan, "Sürgünler", XV/1-4, 233.

⁶³ Barkan, "Sürgünler", XV/1-4, s. 255.

⁶⁴ Bu yerleşim merkezleri ile buralarda iskân olunan aşiret ve oynakların isimleri için bk. Y. Halaçoğlu, "Aynı makale", s. 219 vd.

⁶⁵ Meselâ, XVI. yüzyıl başlarına ait tahrir defterlerinden, Silistre sancağının Pravadi kazâsında, Anadolu'dan göçürtülmüş sürgünlerden müteşekkil 1025 hânelik ayrı bir idâri

sürgünler, “*avârız-ı dîvânîyye*” tâbir olunan örfî tekâlifden ve fevkalâde zamanlara mahsus vergilerden muâf olduklarından başka, diğer normal vergilerde de bunların lehine bir hayli tenzîlât yapılmış ve bu gibi sürgünler, muhtelif köylerde dağınık bir halde bulunmakla beraber, hepsi birden müstakil bir sübaşıya tâbi kalmışlardır. Sürgün edilen muhâcirlere bu kabîl kolaylıklar göstermek sûretiyle onları yeni muhîtin şartlarına alıştırmak, sürüldükleri yerlerde kökleştirmek maksat ve siyâseti güdüldüğü anlaşılmaktadır⁶⁶.

Anadolu’dan Rumeli’ye yapılmış olan ihtiyârî ve mecbûrî nüfus akınlarının yanı sıra, yeni fethedilen memleketleri iskân husûsunda Anadolu’da rahat durmayan ve huzursuzluk çıkaran, siyâsî ve dînî bir gaile meydana getirmelerinden korkulan bazı “hètèrodox” unsurların şerhlerinden kurtulmak için, siyâsî ve askerî maksatlarla hudut boylarında ve büyük askerî yollar üzerinde⁶⁷ “*cezâen sürmek*” usûlü tatbik edilerek⁶⁸ yapılan iskânlar da⁶⁹, sürgünlerin mühim bir kısmını teşkil etmiştir. Böylece bu nevi iskân ve kolonizasyonla, hem Anadolu’daki bazı kabîle ve aşîretlerin sebep oldukları sosyal ve ekonomik çatışmalar önlenmiş oluyor, hem de Rume- li’de yoğun bir müslüman Türk kitlesinin mevcûdiyeti temîn ediliyordu ki, bu siyâset XVII. yüzyıla kadar devâm etmiştir⁷⁰.

İşte, Rumeli ve Balkanlar’da bu şekilde göçüp yerleşen müslüman Türk unsurlar, sonradan Evlâd-ı Fâtihân adı verilen Rumeli yörük ve müsellemlerini teşkil etmişlerdir⁷¹.

Osmanlı Devleti’nde reâyâ, ekseriya doğup büyüdüğü memlekette, kendi hâlinde ve kaderi ile başbaşa bırakılmamış, kendisi ve dolayısıyla devlet ve devleti temsil edenler için en verimli topraklar üzerinde nakil ve

birlik, yani bir “sürgünler zeâmeti”nin mevcut olduğu anlaşılmaktadır (bk. Barkan, “Sürgünler”, XV/1-4, 225 ve oradaki arşiv vesika kaydı, not 98).

⁶⁶ Barkan, “Sürgünler”, XV/1-4, 225 vd.

⁶⁷ Barkan, “Sürgünler”, XV/1-4, 225, 228.

⁶⁸ Barkan, “Sürgünler”, XIII/1-4, 59.

⁶⁹ 803 h. (1400/1401 m.) târihinde Saruhan-ili’nde oturan ve Menemen ovasında kışlayan bir konar göçer tâifesi, orada tatbik edilen “tuz inhisân” nizamlarına uymadıklarından dolayı, Rumeli’de Filibe civârında yerleştirilmek üzere tehcîr ve iskân edilmişlerdi (“*cezâen sürgün*”). Bu hususta tarih kaynaklarında sarîh bilgiler mevcuttur (bk. Âşık Paşa-zâde, *Aynı eser*, s. 141; Mehmed Neşrî, *Aynı eser*, I, 339).

⁷⁰ Tayyib Gökbilgin, *Osmanlı Müesseseleri Teşkilâtı ve Medeniyeti Tarihine Genel Bakış*, İstanbul 1977, s. 72.

⁷¹ Bk. T. Gökbilgin, *Rumeli’de Yörükler Tatarlar ve Evlâd-ı Fâtihân*, İstanbul 1957.

iskân edilmiş, oralarda tutunup çoğalabilmeleri için de her türlü tedbirlerin alınması husûsu ihmâl edilmemiştir. Devlet, kendi gelirini arttırmak için elde mevcut imkânları en akılcı bir şekilde değerlendirmiştir. Bu cümleden olarak, bulunduğu yerde kâfi miktarda toprak bulamayan nüfus fazlasını yahut çok verimsiz topraklar üzerinde çalışmakta olan köylülerden bir kısmını zaman zaman, meselâ yeni fethedilmiş olan daha verimli bölgelere nakil ve iskân etmiştir. Bu nüfus ve ekonomi siyâseti ile Osmanlı idâresi, nüfusun belli bazı bölgelere yığılmasını önlemiş ve en verimli bir şekilde yayılıp, en akılcı bir iş-bölümüne tâbi tutulmasını ve koyduğu kanunlarla da azamî randımanın elde edilmesini sağlamıştır⁷².

Kuruluş devrinde Osmanlı ordusunun ihtiyaçları günden güne arttığından, satın-alma gücü yükseliyor, reâyânın mahsûlü devamlı olarak kıymetleniyordu. Balkanlar'ın ıssız kalmış verimli bölgelerine yerleştirilen muhâcirler, Rumeli halkının iktisâdî hayâtını da takviye etmekteydi⁷³. Hatta pamuk ve pirinç ziraatını de ilk defa Balkanlar'a bu muhâcirler sokmuş ve yaymışlardır⁷⁴. Bu itibarla, devletin gelirini arttırmak gayesi ile ve eski bir idârecilik geleneğinin tecrübelerine dayanan basit ve pratik usullerle reâyânın, en verimli bölgelerde ve en rasyonel bir şekilde çalıştırılmak maksadiyle de sürgün ve iskâna tâbi tutulduğu anlaşılmaktadır⁷⁵.

Zarûfî ve ihtiyârî olarak uygulanan bu sürgün ve iskânlar, sadece devletin gelirini arttırmak gayesiyle yapılmamıştır. Belki bundan ziyâde, yeni fethedilen harap bir memleketi "şenlendirmek", askerî sevkîyatı ve erzak tedârikini kolaylaştıracak şekilde, yollar ve hudutlar boyunca köyler ve kasabalar kurarak nakliyat ve seyâhati teşlîlâtlandırmak ve nihâyet, yabancı bir memlekette diğer gayrimüslim unsurlar arasına yerleştirilecek müslüman ahâli ile siyâsî ve askerî emniyeti sağlamak gayesine mâtufdu⁷⁶.

Ancak, burada şu husus da belirtilmelidir ki, kuruluş devrinde Osmanlı hükümdarları, Anadolu'daki nüfusun bir kısmını Rumeli'ye geçirmek sûretiyle ne sadece bir tehçir ameliyesi yapmışlar ve ne de bu nüfusun tamamını Rumeli'de mevcut köy ve kasabalarda iskân ederek, yalnız gayrimüslimlere (hıristiyanlara) karşı emniyeti sağlamak siyâseti gütmüşlerdir. Arşiv kayıtları ve tahrîr defterleri, Osmanlı hükümdar ve ümerâsının

⁷² Barkan, "Sürgünler", XIII/1-4, 56-58.

⁷³ H. Dağtekin, "Türkleri Boğazlar Bölgesine çeken gerçek sebepler", s. 179.

⁷⁴ H. İnalcık, "Rumeli", *İA*, IX, 770.

⁷⁵ Barkan, "Sürgünler", XIII/1-4, 57.

⁷⁶ Barkan, "Sürgünler", XIII/1-4, 56 vd.

yeni fethettikleri arâzi üzerinde mevcut birçok boş sahalarda yeni köyler kurmak sûretiyle buraları içtimâî yönden kalkındırmaya çalıştıklarını da göstermektedir. Mülk, vakıf veya iktâ şeklinde, tîmar ve zeâmet erbâbından hükümdarlara kadar birçok kimselere taksîm edilen bu toprakların îmârı, devletin görevleri arasında dâima ilk plânda yer almıştır⁷⁷.

Devletin, boş ve ıssız yerler üzerinde, belli prensipler çerçevesinde köyler kurdurduğu ve bilhassa Balkan yarımadasının muhtelif istikametlerine uzanan yol güzergâhlarında mevcut derbendlerin, köprülerin ve geçitlerin muhâfazası ve tâmîri ile menzil noktalarında yolcuların istirahat ve emniyetini, mâden sâhalarında mâdenlerin işletilmesini sağlamak maksadiyle de köyler teşkil ettirdiği bilinmektedir. Bunlardan başka *mülk*, *vakıf* ve *mukataa* şeklinde taksîm olunan arâzi üzerinde, muhtelif sebep ve şekiller dâhilinde daha birçok köylerin kurulmuş olduğu da arşiv kayıtlarından anlaşılmaktadır⁷⁸. Bilhassa, -yukarıda da belirtildiği üzere- vakfa dayanan dînî, sosyal ve ticârî müesseseler, kasaba ve şehirlerin gelişmesinde esas rolü oynamıştır⁷⁹.

Osmanlı hükümdarları, Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu Devletlerinde tatbîk edilmiş olan usûle uygun olarak, Rumeli'de fethettikleri yerlerin mühim bir kısmını, evvelâ "uc-beyleri"ne, yâni fâtiş kumandanlara temlik etmişler ve kendilerine de geniş yetkiler vermişlerdir⁸⁰. Hudut boy- larında dâimî gazâ ve mücâdele hâlinde olan bu nevi arâzi sâhibi ümerâ ve uc-beylerinin ise, kendilerine temlik edilen toprağın düşman eline geçmemesi için bütün gayretlerini harcayacakları ve onu bütün varlıklarıyla muhâfazaya çalışacakları tabiidir. Yeni elde ettikleri arâzi üzerinde kendi adamlarını ve yakınlarını yerleştirmek, meskûn köyler meydana getirmek, nihâyet bu topraklardan en iyi şekilde faydalanabilmek, kendi menfaatleri gereği idi. Hükûmetin bunlara bahşetmiş olduğu bazı vergi muâfiyetleri ise, ellerindeki toprağı daha ziyâde îmâra teşvik ediyordu⁸¹. Edirne, Filibe, Serez, Üsküp, Sofya, Silistre, Manastır, Yenişehir, Tırhala, bu îmâr edilmiş ve daha sonra Rumeli'nin bugüne kadar önemini koruyan başlıca şehirleri hâline gelmiştir⁸². Bu bakımdan mülk sâhipleri, topraklarının geniş-

⁷⁷ M. Aktepe, "Aynı makale", s. 308.

⁷⁸ M. Aktepe, "Aynı makale", s. s. 308.

⁷⁹ İnalçık, "Rumeli", *IA*, IX, 769.

⁸⁰ Örnekler ve kaynaklar için bk. M. Aktepe, "Aynı makale", s. 308.

⁸¹ Barkan, "Vakıflar ve Temlikler", s. 359-362; ayrıca bk. M. Aktepe, "Aynı makale", s. 308.

⁸² İnalçık, "Rumeli", *IA*, IX, 769.

leyebilmesi ve daha fazla gelir temîn edebilmeleri için, içtimaî yönden büyük gayret gösteriyorlardı⁸³.

Rumeli'deki ilk fütûhât sıralarında Orhan Gazi'nin silâh arkadaşlarının ve daha sonra Evrenos Gazîlerin, Mihal-oğulları'nın, Paşa-Yiğit Beylerinin ...ilh. uclarda yerleşmiş soy ve soplalarının akıncı beyleri, gazî teşkilâtının an'anevî şefleri ve fütûhâtın faal ajanları olarak hâiz bulundukları nüfûz ve otorite ile elde ettikleri gelir kaynaklarının büyüklüğü ne olursa olsun, Osmanlıların bir "cihan devleti" kurma teşebbüslerinde, kendilerine rakip ciddî bir siyâsî kuvvet ve aristokratlar cephesi teşkil etmekten uzak kalmışlar; bilhassa XVI. asırdan itibaren, merkezî devlet idâresinin itâat-kâr âletleri, basit askerî şefleri hâline düşmüşlerdir. Devletin kuruluşunda târihî rolleri pek büyük olan bu ailelerin Rumeli'deki bu âkıbetleri, Anadolu'daki kabîle çevrelerinden kopup Rumeli'ye sürüklenen bütün diğer büyük arâzi sâhibi, zengin ve nüfuzlu Türk beyleri için de mukadder olan âkıbetti. Anadolu'daki eski ailelerine mensûbiyet râbitasıyla beylik iddia edebilecek durumda olan binlerce asker ve idârecinin, sürekli harplerin ve devletin memur ve asker rejiminin idârî özelliklerinin neticesi olarak, dâima daha büyük dirliklere kavuşabilmek arzu ve heyecânı içinde mahallî beyler olmaktan çıkarak, askerî vazîfeler almalarında ve bilhassa Rumeli'ye aktarılmalarında büyük faydalar mülâhaza edilmiştir. Bu işin önem ve mânâsını çok iyi değerlendirmiş ve tecrübe etmiş bulunan devlet adamları ve padişahlar, Anadolu'da kaldıkları müddetçe *cihan devleti* ideali için bir tehlike ve tehdid unsuru olabilecek beyler sınıfından bir kısmını, her fırsattan faydalanarak Rumeli'ye aktarmadıkça kendilerini emniyette hissetmemişlerdir⁸⁴. Böylece, tamâmen devletin insiyatif ve denetiminde yapılan bu gibi sürgünlerin, memlekette feodalizmin ve aristokrasinin yerleşmesine kesin olarak mâni bir mâhiyet arzemiş olduğu da açıkça anlaşılmaktadır.

Sürgün ve iskân politikasının tatbiki hususunda, diğer halk kütlelerinden daha müsâit bir malzeme teşkil eden ve yaşamış oldukları hayat tarzları bakımından da esâsen göçmeye alışık bulunan konar-göçerlerin de rolleri oldukça mühimdir⁸⁵. Ayrıca cergâverlik hasletlerini, diğer yerleşik halktan daha iyi muhâfaza eden, kabîle teşkilatı ve disiplini içinde askerî bir kuvvet olarak kıymeti pek büyük olan bu unsurların yörük,

⁸³ Barkan, "Vakıflar ve Temlikler", s. 360; aynı müellif, "Sürgünler", XV/1-4, 213 vd.

⁸⁴ Barkan, "Sürgünler", XV/1-4, 223-224.

⁸⁵ Barkan, "Sürgünler", XIII/1-4, 65.

müsellem, ellici... vb. hususî bir teşkilâta tâbi askerî sınıflar hâlinde, cihâd ve gazâ ordularını takviye eden birer savaşıcı olarak da istihdâm edildikleri düşünülürse bunların, ilk devirlerin fütûhât harplerinde ve düşman memleketlerinde orduların dayanak merkezlerini teşkil etmek hususunda oynamağa muktedir oldukları rol daha iyi anlaşılabilir. Bu sebeple, ilk fırsatta ordularla birlikte veya orduların arkasından düşman memleketlerine bu unsurların tehcir edilmesinin, Osmanlı Devleti'nin askerî stratejisi bakımından önem verilen usullerden biri olması, kolaylıkla izâh edilebilmektedir⁸⁶.

Bundan başka, kavim ve kabîle asabiyeti ve teşkilâtı içinde, disiplinli bir kuvvet hâlinde, merkeziyetçi bir devlet idâresine ve yerleşik halkın huzur ve emniyetine karşı tecâvüz-kâr hareketleriyle her zaman ciddî bir tehlike teşkil eden ve ayrıca, sünnî müslümanlığa düşman "hètèrodox" dînî cereyanların işlediği geniş bir sâha olarak devletin bütünlüğünü tehdid eden her türlü siyâsî hareketleri besleyen kalabalık konar-göçer aşîretleri, mütecânîs küteller hâlinde, muhtelif fırsat ve zamanlarda Anadolu'daki yerlerinden kaldırıarak parçalayıp dağıtmak, önemli bir siyâsî tedbir ve hareket olarak karşımıza çıkmaktadır⁸⁷.

Yörüklerin Rumeli'ye iskânlarında ise iki gaye takip edilmiştir: Evvelâ, bulundukları yerlerde huzursuzluk çıkardıkları için te'dîb edilmiş oluyorlardı. Diğerî ise, yeni zabtedilen yerlerdeki gayrimüslim unsurlar arasında bir istinad noktası, diğer bir ifade ile emniyet süpabı olarak, müstakbel fütûhatta veya idârî ve iktisadî münâsebetlerde güvenilecek bir kuvvet meydana getirmiş bulunmalarıdır. Ayrıca, yeni fethedilen yerlerdeki halkın, ilk şaşkınlık anlarında memleketlerini bırakıp kaçmalarından sonra bu yerlere müslüman unsurların yerleştirilmesi zarûretini de hesâba katmak gerekir. Esasen yörüklerin Rumeli'ye geçişlerini, yeni fethedilen yerlerin iskânı husûsunda devlet tarafından, tâkip edilen genel iskân siyâsetinin çerçevesi içinde düşünmek gerekir. Anadolu'dan Rumeli'ye muhâcereti teşvik için, bütün akraba ve taallûkatiyle geçecek olanlara yurtluk, toprak, timar, vergi muâfiyeti v.b. imtiyazlar verilmesi, fütûhâtı teşvik arzuları kadar, memleketin iskânı ve şenlendirilmesi gayesini de istihdâf eden genel siyâset ve prensibin tatbikatından ve metodundan ibârettir. Diğer taraftan Anadolu'da henüz "sedanter" hayata geçmemiş ve binâenaleyh, nakilleri ve yaşayış tarzlarına aynı derecede uygun yerlerin Rume-

⁸⁶ Barkan, "Sürgünler", XIII/1-4, s. 66-67.

⁸⁷ Barkan, "Sürgünler", XIII/1-4, s. 67.

li'de de temîni kolay olan yörüklerin bu bölgede iskânı da, bu siyâsetin bir safhasını teşkil etmiştir⁸⁸.

Kuruluş devrinde, birtakım aşîret ve kabîlelerin (yörük, türkmen, tatar vb.), kendi beyleriyle (meselâ, aşîret beyi) ve reisleriyle; veya toprak sahibi olarak Anadolu'da mühim siyâsî ve içtimâî mevki sahibi eski beylerin bir kısmının, kendi yurtlarından uzaklara ve ekseriya hudut boylarına, yahut devletin nizâmına sokulması için çetin mücadelelere sahne olan bölgelere sürgün edilmesi ve oralarda kendilerine mühim askerî vazîfeler tâyin edilmiş bulunması, tesâdüfî ve münferid birer hâdise değildir. Bilâkis, hakikatte bu nevi sürgün usûlû; devletin siyâsî, iktisâdî ve içtimâî emniyetini sağlamak bakımından birtakım sebeplere dayanılarak ve özellikle tatbik edilmiş olup, Osmanlı Devleti'nin kuruluş devrinde merkezî devlet otoritesinin kuvvetlendirilmesi hususunda sistemli ve şuurlu bir şekilde kullanılmış müessir bir idârecilik geleneği olduğunu göstermektedir. Bu sûretle sürgüne tâbi tutulmuş eski beylerin, Anadolu'daki köklerinden kopararak Balkanlar'daki hudut boylarında Osmanlı hizmetinde önemli görevlere tâyin edilmiş olmaları, bunların kendilerine tamâmiyle yabancı bir çevre içinde kısa bir zamanda tasfiyesini ve dolayısıyla siyâsî birliğin kolaylıkla temini mümkün kılmıştır⁸⁹.

Böylece kuruluş devrinde, akılcıca bir siyâsî tedbir olarak devlet, Anadolu'daki nüfuz ve otorite sâhibi beylere karşı giriştiği mücâdelenin bir safhasını tamamlamış oluyordu. Bu sâyede tehçire tâbi tutulmuş olan beylere Rumeli'de dirlik ve vazîfe vermek sûretiyle, Balkan memleketlerinde askerî ve idârî kadroları emniyetli unsurlarla takviye etmek mümkün olduğu gibi, onları Anadolu'da zararlı siyâsî faaliyetlere girişmeye müsâit kabîle çevrelerinden ve aile yurtlarından koparıp, yabancı bir bölgede düşman karşısına koymakla, devlete daha fazla bağlı bir duruma sokmak imkânı da bulunmuş oluyordu⁹⁰.

Osmanlıların, daha başlangıçtan itibâren takip etmiş oldukları iskân ve kolonizasyon siyâsetinin dikkati çeken husûsiyetlerinden biri de, bir taraftan Anadolu'dan Rumeli'ye devamlı olarak gönüllü yiğitleri ve bazı aşîretleri geçirme işi devâm ederken, diğer taraftan yeni fethedilen memleketler halkından bir kısım hristiyan ahâliyi de Rumeli'den Anadolu'ya göçürmek şeklinde, yani aksi istikamette bir insan nakli ve iskânına önem

⁸⁸ T. Gökbilgin, *Rumeli'de Yörükler Tatarlar ve Evlâd-ı Fâtihân*, s. 14 vd.

⁸⁹ Barkan, "Sürgünler", XV/1-4, s. 213 vd.

⁹⁰ Barkan, "Sürgünler", XV/1-4, s. 214.

vermiş olmalarıdır. Çok zarurî durumlarda ve bazan tatbik edilen bu gibi muâmele ve harekâttan, bunlardan devlete karşı gelebilecek herhangi bir "mazarrat"a karşı⁹¹ emniyet maksadı⁹² güdülmüş olduğu anlaşılmaktadır. Bu nevi sürgünler, genellikle fetihten hemen sonra o bölge halkının, harp esîri olarak memleket dâhilinde "ortakçı kul"⁹³ nâmı altında cereyan etmiştir. Fakat çoğunlukla, fethedilen memleketler halkının büyük bir kısmı, "ehl-i zimmet" reâyâ hâlinde yerlerinde bırakılmıştır. "Ortakçı kul" olarak sürgün usûlünün, genellikle muhârebelerde esir edilen bizzat muhârip sınıfa tatbik edilmiş olduğu zannedilmektedir⁹⁴.

1393 yılında, Yıldırım Bayezid'in oğlu Süleyman Çelebi kumandasında bir ordu, Tırnova'yı muhâsara ve hücum ile aldıktan sonra, halkını Anadolu'ya sürmüştür⁹⁵. Yine bu devirde Ayaslonya Kalesi fethedildikten sonra ahâlisi, kadın ve çocuklarıyla Anadolu'ya nakledilmiştir⁹⁶. Yıldırım Bayezid de, 1397'de Evrenos Bey'i Mora'nın eski başkenti olan Argos'u zaptetmeye memûr etmiş ve Evrenos Bey, burayı ele geçirdikten sonra 30.000'den ziyâde Rum ahâliyi esir olarak Anadolu'ya sürüp iskân etmiştir⁹⁷.

Eski hıristiyan sipâhî ve beylerinden olup Osmanlılar'a istimâlele gelerek sığınan veya muayyen bir bölgede insan toplayıp, orayı "şen-

⁹¹ "Dirler ki, fetholan iki hisâr, Odgüklük'le Eksamiliye'ydi. Beher-hâl bu iki hisârı berkitdiler. Ve hayli âdem dahi Aydıncık'dan gemiyle geldiler. Süleyman Paşa buyurdu, bu hisârda olan sipâhî kâfirlerin evlerin Karesi vilâyetine geçürdiler; tâ ki bunlardan bir mazarrat mütevehhim olunmaya. Ve Anatoli'den gönlü olan yiğitleri, turmayup geçürdi" (Mehmed Neşrî, *Aynı eser*, I, 177).

⁹² Fâtih Sultan Mehmed de, Yakın-şark'da Türk-Moğol imparatorluklarında yerleşmiş eski bir an'aneye tâbi olarak, fethettiği memleketlerde emniyet düşüncesi ile, sürgün usûlünün geniş ölçüde tatbik etmiştir. Bununla, o bölgeyi emniyet altına almak istediği gibi, İstanbul'a yaptığı devamlı sürgünlerle bu şehri nüfus, kültür ve iktisâdî durumu itibâriyle mükemmel bir pâytaht hâline getirmek gayesini de güdüyordu. Fâtih, hemen hemen her seferinde fethettiği şehirlerin zengin, san'atkâr ve tüccar halkından bir kısmını da bu maksatla sürgün olarak İstanbul'a göndermiştir (İnalcık, "Mehmed II", *İA*, VII, 519-520; Fâtih'in diğer bölgelerde tatbik etmiş olduğu sürgün usul ve siyâseti hakkında bk. aynı yer vd.).

⁹³ "Ortakçı kul", harp esirleri arasından ayrılmış olan ve bu itibarla resmen âzad edilmediği müddetçe sahibinin tasarrufunda kalan köleye verilen isimdir.

⁹⁴ Ö. L. Barkan, "XV ve XVI. asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda toprak işçiliğinin organizasyonu şekilleri: Kulluklar ve Ortakçı Kullar", *Türkiye'de Toprak Meselesi* (Toplu Eserler I), İstanbul 1980, s. 667.

⁹⁵ H. A. Gibbons, *Aynı eser*, s. 172 (Jireçek'den naklen).

⁹⁶ Münecimbaşı Ahmed Dede, *Sahâifu'l-Ahbâr*, C. II, İstanbul 1285, s. 289.

⁹⁷ Hammer, *Devlet-i Osmaniye Târîhi*, C. I, çeviren: M. Atâ, İstanbul 1329, s. 296.

lendirme" işini ("şenletmeğe mültezim olarak") üzerine alanlara da timarlar ve askerî vazifeler verilmiş ve bunlar, "müsellem" nâmı altında ayrı teşkilâta tâbi tutularak hizmetlerinden faydalanılmıştır⁹⁸. Bununla birlikte, yerli hristiyan beylerden pek azı kendi arâzileri üzerinde eski vazifelerinde bırakılmış⁹⁹, diğerleri ise bulundukları yerlerden uzaklara sürülmüşlerdir. Bu sûretle, yerli hristiyan beylerden bir kısmıyla işbirliği siyâseti tâkip edilirken, diğer taraftan çeşitli sebeplerle onları köklerinden koparıp, gerektiğinde daha az tehlikeli olabilecekleri memleket dâhilindeki diğer bölgelere nakletmek fırsatları da kaçırılmamıştır. Böylece eski aristokrat ailelerin, kısa zamanda Osmanlı timar sisteminin nizam ve teâmülleri içinde eriyerek, Osmanlıların cihan devleti kurmak teşebbüslerinde kendilerinin itaatkâr âletleri hâline geleceklerinin düşünülmüş olduğu muhakkaktır. Kuruluş devrinde Rumeli'nin iskân ve teşkilâtlandırılması hususunda, bu usulden geniş ölçüde faydalandığını gösteren misaller oldukça fazladır. Arşiv vesikaları ile tarihî kaynaklarda bu hususta aydınlatıcı mâlûmat bulunmaktadır¹⁰⁰.

Tuna ve Sava nehirleri ötesindeki Orta-Avrupa memleketlerinin kapılarını müdâfaa ve kontrol eden bir bölgede, göçebe ve köylü hristiyan ailelerin bir kısmının, "eşlâk" veya "martolos" yahut "voynuk" adı altında askerî bir teşkilâta tâbi bulundurulmuş olması da¹⁰¹ dikkati çeken bir husustur. Türk yörük ve müsellemlerine tekabül eden bu hristiyan halkın tâbi tutulduğu askerî teşkilât sayesinde, memleketin müdâfaasıyla bu mühim stratejik bölgede âsâyişin ve Orta-Avrupa'yı istilâ edecek ordulara yardımcı askerî kuvvetlerin te'min edildiği tahmin olunabilir¹⁰².

Osmanlı idârecilerinin dikkati çeken diğer bir iskân usûl ve siyâseti de, stratejik yahut seyahat emniyeti bakımından önemli olan geçit, bataklık, ormanlık veya çorak ve ıssız bölgeleri evvelâ câmi, imâret, köprü ve sâşre ile mâmûr ve yaşanır hâle getirip, ondan sonra (icâbında bir derbend, menzil, han veya bir köy olarak) "şenlendirmek" üzere buralara sürgün yoluyla ahâli sevk ve iskân ederek emniyet ve refâhını sağlamak,

⁹⁸ Barkan, "Sürgünler", XV/1-4, 218-219.

⁹⁹ Barkan, "Sürgünler", XV/1-4, s. 218 ve orada gösterilen arşiv kaydı; H. İncalcık, *Fâtih Devri*, s. 145 vd.

¹⁰⁰ Barkan, "Sürgünler", XV/1-4, s. 222-223.

¹⁰¹ Meselâ, Belgrad civârında Semendire livâsında 80.000'den ziyâde göçebe köylü hristiyan, bu teşkilâta tâbi idi (bk. Barkan, "Sürgünler", XV/1-4, s. 234).

¹⁰² Barkan, "Sürgünler", XV/1-4, s. 234; İncalcık, "Rumeli", *İA*, IX, 769; aynı müellif, *Fâtih Devri*, s. 143 vd.

halkını da “*avâriz-ı dîvâniyye*”den “*muâf ve müselleme*” eylemek şeklinde karşımıza çıkmaktadır¹⁰³.

Fethedilen ülkeleri iskân ve îmar için idârî-mâlî müstakil birer müessesese mâhiyetinde olan birtakım arâzi vakıfları tesisi, devletin kuruluşundanberi tatbik edilmekte olan bir usuldü. Bu usûl, uzun müddet muvaffakiyetle kullanılmış ve memlekette umran ve refâhın artmasına, iktisâdî ve içtimâî hayâtın canlanmasına sebep olmuştu¹⁰⁴. Vakıf yoluyla bataklık ve ıssız yerlerde mamûreler tesis edilerek o yerler şenlendirilmiş ve buralara yerleştirilmek üzere getirilen halk, “*resm-i bennâk, caba, avâriz-ı dîvâniyye ve tekâlif-i örfiyye*” denilen vergilerden muâf tutulmuştu. Bu gibi bölgelere iskân edilen halkın işçi, tüccâr, esnaf, san’atkâr vb. muhtelif zümrelerden olması da dikkate alınmıştı. Yine vakıf yoluyla birçok büyük arâzide sulama tesisleri ve zirâî ıslahat da yapılmıştı¹⁰⁵. Bu gibi muâfiyet ve imtiyazlardan faydalanmak hevesi ile buralara gelip yerleşen halkın, eski sahipleri sipâhîler veya beyler tarafından cebren kaldırılıp eski yerlerine götürülmemesi ve hiçbir şekilde rahatsız edilmemesi için de, devlet ayrıca tedbirler almış ve bu hususta emir ve hükümler ısdâr olunmuştur. Böylece bu vakıf müesseseler (cami, han, imâret vb.) civârında, dâima muhâfaza edilen bir insan kalabalığı ve yolcuların her türlü ihtiyaçlarını karşılayacak hizmetleri yapmağa ve hanları muhâfaza ve tâmire hazır kimseler toplanmıştır¹⁰⁶.

¹⁰³ “Zikr-i istibnâ-yı Cîsr-i Ergene.

“...Ergene Köprüsi’nün zemîni mukaddemâ cengelistan olup, ekser mevâzî-i bataklık ormanlığı harâmilere durak idi... Binâ’en-alâ zâlik Şâh (II. Murad), ...hazâ’in-i mevfûre harc idüp ol zemîni hem-vâr ve cây-i esâsı üstüvâr eylediler ve yüz yetmiş dört tâk-ı refî üzre memdûd bir kantara-i bî-mânend binâ itdiler (931 h./1428 m.) ki, nûmûne-i âlem oldu. Bir başında Ergene nâm kasaba-i dil-küşâ peydâ idüp câmi ve imâret binâ itmişlerdür ki, âti vü zâhib (gelip geçen) ol cây-i mevâhibden mütemetti olur. İmâret-i mezbûre tamâm oldukda Edirne’den ulemâ ve fukarâyı ol kasabaya da’vet idüp it’âm-ı âmm eyledi ve mukaddemâ ta’âmı dest-i kerem-peyvesti ile taksîm itdi. Ve ulemâ ve sulehâyâ envâ tevkiir u tekrîm itdi. Câmi’ün dahi çerâğını yed-i mü’eyyedi ile yakup mısâh-ı cûd ü adâleti, derûn-i huzzârî rûşen eyledi ve binâ iden mi’mâra hılâ’-i fâhire ve atâyâ-yı vâfire ile ri’âyet buyındı. Ve köprünün cânib-i âharında dahi bir kubbe-i azîme kondurup kasaba ve karye-i mezbûreteyn ahilisini avâriz-ı dîvâniyyeden muâf ü müselleme eyledi”. (Hoca Sa’deddîn, *Tâcü’l-Tevârih*, C. I, İstanbul 1279, s. 339).

Görülüyor ki, seyahat bakımından işlek, fakat bataklık ve ormanlık olan bu yer ıssız olduğundan, eşkiyâya sığınak vazifesi de görüyordu. Köprü ve kasabanın kurulmasından sonra, zamanla bu bölge şenlenmiş ve Ergene (Uzunköprü) kasabası meydana gelmiştir.

¹⁰⁴ Barkan, “Vakıflar ve Temlikler”, s. 354.

¹⁰⁵ C. Orhonlu, *Aşiretleri İskân*, s. 28.

¹⁰⁶ Barkan, “Vakıflar ve Temlikler”, s. 357.

Osmanlıların diğer sistemli bir iskân metodu da, derbend ve geçitlerde tatbik edilmiş olanıdır. Askerî ve ticarî yolların muhafazası ile beraber halkın emniyetini sağlamak için köprücü, su yolcu ve derbendci gibi, geri hizmet sınıfları mevcuttu. Derbendci ve köprücü tâyin edilmiş bulunanlar, gördükleri hizmetler karşılığında tekâlif-i örfiyye ve avâriz-ı divâniyyeden muâf tutulmuşlardı. Bu görevleri ifâ etmek için, Osmanlı Devleti'nde pek çok köy, derbendcilik ve köprücülük hizmeti ile mükellef kılınmıştır¹⁰⁷. Memleketin bütün yol boylarının ve köprü-başlarının hep böyle birtakım muâfiyetlerle o civârın emniyet ve âsâyişini te'min ile hizmetlerini yapmağa hazır insanlarla iskân edilmiş olduğu ve bu tür genel hizmetler için, devlet gelirinden vakıflar halinde muayyen tahsisat ayrılmış ve tâyin edilmiş olduğu düşünülürse, bu teşkilâtın büyük rolü ve önemi ortaya çıkar. Esasen, cihad maksadiyle teşkilâtlanmış büyük bir ordu manzarası arzeden memleket dâhilinde, genel bir seferberlik havası ve zihniyeti içinde herşeyi etrâfiyle gören ve hesâbeden düzeleyici bir kuvvet, medenî ve askerî maksatlarla bütün memleketi görevlendirmiş ve teşkilâtlandırmıştı. Büyük yollar boyunca, yaz ve kış mevsimlerinde veya muhtelif mâniler ve şartlar altında iki köy arasındaki merhaleler hesâbedilmişti. Birçok hükümlerle, iki köy arasında vaktiyle tâyin edilmiş olan mesâfenin uzunluğu, tecrübe ile sâbit olduğundan aralarında bir üçüncü köyün tesis edildiği, mühim köprü-başlarına köyler sürülüp yerleştirildiği görülmüştür. Bütün bu tertibat düşünülerek alınmış, uzun tecrübelerle istinâden çalışan bir idâreciliğin geleneklerine bağlı kalınarak hiçbir şey tesâdüflere bırakılmamıştır¹⁰⁸.

Bu itibarla, memleketin muhtelif yerlerine dağılmış bulunan derbendcilerin durumu, bilhassa dikkat çekici bir mâhiyet arzetmektedir: Dağlarda, önemli yol geçitlerinde, "*mahûf ve muhâtaralı*" yerlerde, eşkıya yatağı tenhâ bucaklarda, nehirlerin geçtiği dar boğazlarda inzibat ve emniyeti sağlamak için sistemli bir şekilde köyler meydana getirilmiştir. Konak ve emniyet tertibâtını muntazam bir şekle sokmak için, fermanla derbendci kaydedilen köyler, uzun yollar boyunca nöbet beklerler ve bulundukları civârın âsâyişini temîn ederlerdi¹⁰⁹.

Derbend mahallelerinin emniyet gibi avantaja sahip olması, diğer bazı kimselerin gelip yerleşmeleri için bazı bölgelerde en büyük teşvik oluyor-

¹⁰⁷ C. Orhonlu, *Aşiretleri İskân*, s. 29.

¹⁰⁸ Barkan, "Vakıflar ve Temlikler", s. 357.

¹⁰⁹ Barkan, "Vakıflar ve Temlikler", s. 357.

du. Her derbend mahalli, müstakbel bir iskân topluluğunun dâimî olarak oturacağı bir yer olacağından, derbendcilerin ikametleri ve zirâat yapıp geçimlerini sağlayabilmeleri için, kendilerine muayyen miktarlarda arâzi dağıtılmakta idi¹¹⁰.

Bir derbend mahallinde iskânı câzip hâle getirmek için hükûmet, burada vakıf yoluyla mâmûreler, evler, sulama tesisleri ile büyük işlemler (dükkânlar, değirmenler vb.) meydana getirmiştir. Bu gibi mâmûre ve tesislerin inşâsında, boş bir arâziyi şenlendirmek gayesi güdüldüğü gibi, topraksız ve evsiz insanları, ekecek toprak ve yurt sahibi yapmak düşüncesi de rol oynuyordu. Neticede bu gibi yerler, zamanla küçük birer kasaba ve şehir hâlini alıyordu¹¹¹.

Kuruluş devrindeki fütûhât esnâsında orduların yanısıra ilerliyen, boş ve ıssız yerlerde tekke ve zâviyeler tesis ederek, oraları iskân eden “dervişler” den yukarıda bahsetmiştik. Dervişler aynı zamanda derbend bekliyerek âsâyîşin te’minine da gayret ediyorlardı. Bu bakımdan zâviye ve tekkelerini, genellikle derbend ve geçit yerlerinde kuruyorlardı. Bir zâviye kurulduktan sonra, etrafında yavaş yavaş o zâviyenin merkez olduğu bir iskân topluluğu teşekkül ederek, zamanla o bölgenin şenlenmesine sebep oluyordu. Zâviyeler, hükûmet tarafından, âsâyîşin tehlikeye düştüğü mintakalarda te’sis edilmek üzere teşvik ediliyordu. Derbendcilik yapan bu gibi dervişler, aynı zamanda derbendci nizâmına göre, bazı vergilerden affedilirdi¹¹².

Netice:

Kuruluş devrinde, Osmanlıların bir *cihan devleti* kurma yolunda yapmış oldukları fetihlerin hemen akabinde, Anadolu’dan Rumeli ve Balkanlar’a doğru sistemli olarak mecburî ve ihtiyârî büyük bir nüfus akını meydana gelmiş¹¹³, bunun neticesinde Rumeli’nin muayyen bölgelerinde, ka-

¹¹⁰ C. Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Derbend Teşkilâtı*, İstanbul 1967, s. 107.

¹¹¹ C. Orhonlu, *Aynı eser*, s. 26-27.

¹¹² C. Orhonlu, *Aynı eser*, s. 96 vd; Ö. L. Barkan, “Vakıflar ve Temlikler”, s. 299 vd.

¹¹³ Barkan’ın, büyük nüfus kütlelerinin muhâcereti ve Anadolu’daki konar-göçerlerin batıya doğru akını şeklinde formüle ettiği “kuruluş devri”nin iskân siyâseti nazarıyesini, H. İnalcık tenkid etmiştir. Bu tenkide göre: Rumeli’nin fethinde muhâceretlerin büyük kısmını, kendiliğinden (ihtiyârî) akan nüfus değil, devlet tarafından cebren sürülen -genellikle göçebe- unsurlar teşkil etmiştir. Hatta Osmanlı Devleti Rumeli’de, askerî hizmetlere kâfi müslümân nüfus bulmakta güçlük çektiği için, muhafaza ve sefer hizmetlerinde bizzat hristiyan ahâliyi ve hristiyan sipâhileri kullanmak zarûretini duymuştur (bk.

saba ve köylerinde hâkim bir müslüman Türk ekseriyeti te'mîn edilerek buraları, hâricî şekil ve hayat tarzı bakımından olduğu kadar, ruh ve kültür bakımından da tam bir Türk ve İslâm memleketi hâline gelmiştir¹¹⁴.

Anadolu'dan bir kısım İslâmî Türk unsurun Rumeli'ye nakil ve iskânı, muayyen bir devrede ve muayyen bazı hâdiseler üzerine vukubulmuş mahdut bir göç hareketi değildi. Bu tehcir ve iskânlar, zaman zaman olmak üzere Osmanlıların Trakya'nın doğusunu zabtetme teşebbüslerinden önce başlamış ve uzun zaman sistemli bir şekilde devam etmiştir. XIV. asırda nüfuz ve kudretleri za'fa uğrayan Bizans krallarına yardım maksadıyla Trakya'ya geçen Anadolu beyliklerine mensup kuvvetlerin bir kısmı buralarda kalıp yerleştikleri gibi, Gelibolu yarımadasının Osmanlılar tarafından fethedilmesi üzerine Anadolu'dan Trakya'ya yoğun bir şekilde İslâm muhâcirler sevkedilmeğe başlamıştır¹¹⁵.

Gerek sürgün sureti ile, gerek kendi arzusu ile Rumeli'ye geçen İslâmî unsurlar, sadece siyâsî bakımdan bölgenin Osmanlı Devleti'ne bağlı kalmasını sağlamakla kalmamışlar; aynı zamanda içtimâî sâhada da buraları kalkındırmışlar ve asırlarca mevcûdiyetlerini muhâfaza edecek mâmûreler te'sis etmeğe çalışmışlardır¹¹⁶.

Osmanlılar, yalnız fetih ordusu ve iskân için muhâcirler göndererek fethettikleri memleketleri uzaktan bir koloni gibi idâre etmemişler; alınlarının teri ve ellerinin emeğiyle buraları şenlendirmişler ve kendilerine hakiki bir vatan yapmışlardır. Ancak bu suretle anlaşılması lâzım gelen fetihleri müteâkip, uzun müddet iç içe ve bütün satırlarıyla temâsa gelen iki ayrı âlem (İslâm ve Hristiyan) arasındaki münasebetlerin sonunda, eğer bu âlemlerden biri diğerine kendi dilini kabul ettirmiş ve kurulan devlete Osmanlı damgası vurulmuşsa; bu neticenin izâhını, ancak bu sûretle temas hâlinde bulunan iki kütlenin hacimleri ve tevettürleri arasındaki farkta aramalıdır. Gerçekten, herhangi bir kültürün taşıyıcısı mevkiinde bulunan bir milletin, bu kültürün ehemmiyeti ve yayılma sâhalarıyla mütênâsip bir kuvvet ve hayâtiyeti hâiz bulunması icabeder. Bazı ideallerin, târihin muayyen zamanlarındaki muhitlerinde bir sadâ aksi bırakmaları ve kahramanlarını yaratarak, kütleleri peşlerinden sürüklemeleri için

H. İnalcık, "Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş ve inkişâfı devrinde Türkiye'nin iktisadi vaziyeti üzerine bir tedkik münâsebetiyle", *Belleten*, XV/60, Ankara 1951, s. 641-642).

¹¹⁴ Barkan, "Sürgünler", XV/1-4, s. 230.

¹¹⁵ Hayrullah Efendi, *Aynı eser*, III, 89 vd; M. Aktepe, "Aynı makale", s. 301.

¹¹⁶ M. Aktepe, "Aynı makale", s. 311-312.

de birtakım şartlar vardır. Her idealin kudret ve kıymeti, halletmek mec-bûriyetinde bulunduğu mes'elelerin ve tarihî ânın büyüklüğüne ve harekete getirdiği kuvvetlerin mâhiyet ve ehemmiyetine göre belirir. Binaenaleyh, gayrimüslim unsurlar arasında yeni bir din ve dili yayabilmek kuderini gösteren Anadolu Türklerinin bu sâyede gerçekleşen geniş bir kültür birliğine dayanan bir cihan devleti kurabilmeleri için, müsâit bir vaziyette bulunmaları ve hizmetlerinde maddî ve mânevî kuvvetleri kullanmış olmaları lâzımgelir¹¹⁷.

Rumeli'nin muayyen bazı bölgelerinin Türklüğü ve Müslümanlığı, çok defa zan ve iddia edildiği gibi sadece dinlerini değiştirip Müslüman olmuş milletlerin isim değiştirmekten ibâret kalan Türklüğü ve Müslümanlığı değildir. Bu hususta ihtidânın rolü her ne kadar büyük olmuşsa da¹¹⁸, Balkanlar'da Osmanlı hâkimiyeti devrinde Türkleşen ve hat-ta sadece İslâmlaşan bölgelerin pek çoğunun, fütûhâtı tâkip eden ilk devirlerde Anadolu'dan kütle hâlinde insan nakil ve iskânına sahne olan yerler olduğu söylenebilir¹¹⁹.

Ancak bu sûretle, iskân yoluyla işgal edilmiş yerler ve kazanılmış pozisyonlar sâyesindedir ki bazı bölgelerin, Türk devrinin sonuna kadar hâkim Türk ve müslüman karakterini muhâfaza etmesi mümkün olmuştur. Hâkim unsurun din ve lisânının tesiri altında yerli halkın Türkleşme ve islâmlaşması, kuvvetle tutulmuş etrafında veya şehirlerde ve bu bölge ve şehirlerdeki Türk ve Müslüman kesâfetine yani demografik sebeplerle dayanarak¹²⁰ müessir olabilmıştır¹²¹.

¹¹⁷ Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nun teşekkülü meselesi", s. 345-346.

¹¹⁸ İhtidâ keyfiyeti hakkında bk. A. Yaşar Ocak, "Aynı makale".

¹¹⁹ Barkan, "Sürgünler", XV/1-4, 230.

¹²⁰ Osmanlı Devleti'nin teşekkülü târihini, göçebe Türk aşiret ve oymaklarının boş toprak bularak yayılma ihtiyacının da doğurduğu bir askeri istilâ ve bu kalabalık nüfusun yer ve yurt değiştirmesi ve yeni ülkelerde vatan kurma faaliyetinin tarihi olarak demografik âmillere bağlayan; ve Osmanlı fütûhâtını, büyük çapta bir nüfus ve kolonizasyon hareketinin neticesi olduğu şeklinde formüle eden Barkan'ın nazariyesi, H. İnalcık tarafından tenkide uğramıştır. Bu tenkide göre: Osmanlı fütûhâtının muhtelif devirlerinde, bu nüfus hareketlerinin tesirleri farklı cereyan etmiş olmalıdır. Zira Sırbistan, Arnavutluk ve diğer bazı bölgelerin fethinde, toprak arayan büyük kitleler görülmediği gibi, yukarı Makedonya ve Teselya'da yerleşenler de, küçük gruplar teşkil etmekte idiler. Ancak Paşa Livası'nda ve Meriç Nehri havzasındaki yerleşmeler ve oldukça çok miktardaki zâviyeler, ferhiden yerlerin (bilhassa XIV. yüzyılın ikinci yarısında), Barkan tarafından iddia edilen Osmanlı iskân usûl ve siyâsetine mesned ve delil olabileceği düşünülebilir (bk. İnalcık, "Türkiye'nin iktisadî vaziyeti", s. 641-642).

¹²¹ Barkan, "Sürgünler", XV/1-4, 230 vd.

BUSBECQ'İN “TÜRKLERE KARŞI SAVAŞ TASARISI”

ZEKİ ARIKAN

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu ile Avusturya arasında doğrudan doğruya askerî ve siyasal ilişkiler 1526 Mohaç savaşından sonra kurulmuş ve giderek yoğun bir gelişme göstermiştir. Bu ilişkilere bağlı olarak Osmanlı başkentine birçok elçilik kurulları gelip gitmeye başlamış ve 1547 yılından sonra da İstanbul'da sürekli bir Avusturya elçiliği kurulmuştur¹. XVI. yüzyılın ikinci yarısı boyunca Türkiye'ye gelen Avusturya elçilerinin gerek kendileri, gerekse onların maiyetinde yer alan diplomat, gezgin ve sanatçıların bıraktıkları gezi yazıları, raporlar, resim ve gravürler o dönem Türk toplumu çeşitli yönlerden tanımamıza büyük katkıda bulunmaktadır². Büyük bir kısmı zamanında yayınlanmış bu eserler³, hiç şüphesiz Osmanlı toplumunu Avrupa kamuoyunun daha yakından tanınmasına, Ortaçağ'dan beri ayakta duran Türk “miti”nin⁴ çöküşüne de ortam hazırlamıştır. İki dünya arasındaki ilişkilerin henüz bir *uzlaşma* hın ötesinde olduğu bir çağda bile Doğu'dan Batı'ya götürülen kitap, para koleksiyonu, çiçek tohumları, eyer takımları, çeşitli hayvan ve eşya herhalde bir yakınlaşmanın da ilk simgeleri olmuştur.

XVI. yüzyılın ikinci yarısında imparator Ferdinand'ın Osmanlı başkentine gönderdiği diplomatlar arasında aslen Flander'li olan Ogier Ghise-

¹ B. Spuler, “La diplomatie européenne à la Sublime Porte aux XVIIe et XVIIIe siècles”, *Revue des Etudes Islamiques*, XXXIX/1 (1971).

² N. Göyünç, “Salomon Schweigger ve seyahatnamesi”, *Tarih Dergisi (TD)*, 17-18 (1963), 119-140; K. Teply, “Nemçe İmparatorlarının İstanbul'a yolladığı elçilik heyetleri ve bunların kültür tarihi bakımından önemi” (Çev. B. Sıtkı Baykal), *Tarih Araştırmaları Dergisi*, VII/12-13 (1969 - 73), 247-263; Semavi Eyice, “Avrupalı bir ressamın gözüyle Kanunî Sultan Süleyman”, *Kanunî Armağanı*, Ankara, 1970, 129-170.

³ XVI. yüyl boyunca Avrupa'da Türklerle ilgili yayınlar için bk. Carl Göllner, *Turcica, Die europäischen Türkedrucke des XVI. Jahrhunderts*, Bucureşti-Berlin, 1961-1978, I-III.

⁴ E. Kafé, “Rönesans dönemi Avrupa gezi yazılarında Türk miti ve bunun çöküşü”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, II (1984), 203-243.

lin de Busbecq oldukça seçkin bir yer tutmaktadır. Büyük bir İstanbul panoramasıyla Kanunî Sultan Süleyman'ın iki portresini yapan, bunlardan başka şehrin çeşitli anıtlarının resimlerini çizen ve başkentin günlük yaşantısından kesitler veren ünlü ressam ve gravür sanatçısı Melchior Lorisch'in⁵, öte yandan yine XVI. yüzyıl Türkiyesi açısından önemli bir seyahatname bırakmış olan Hans Dernschwam'ın⁶ da Busbecq'in maiyetinde bulunduğu göz önüne alınırsa gerçekten onun elçiliğinin kültürel ilişkiler bakımından bir dönüm noktası olduğu kolayca anlaşılır.

Busbecq, 1554 yılında Ferdinand tarafından büyükelçi olarak İstanbul'a gitmekle görevlendirildi. Busbecq'in "Türk işleri hakkında hiçbir vukuf ve tecrübesi"⁷ yoktu. Kendisine verilen görev, Türklerin "saldınlarını" önlemek ve elden gelirse bir barış antlaşması imzalamaktı. Busbecq ve maiyeti uzun ve sıkıntılı bir yolculuktan sonra 20 Ocak 1555'te İstanbul'a vardı. Ancak Kanunî, Amasya'da bulunduğu oraya gitmek üzere yola koyuldu. Avusturya elçilik heyeti Anadolu'yu geçerek Ankara üzerinden ve o zamana kadar pek az gezginin izlediği bir yol üzerinden Amasya'ya ulaşabildi. Kanunî tarafından huzura kabul edilen Busbecq, ancak altı aylık bir ateşkes elde edebildi. Busbecq, Kanunî'nin Ferdinand'a yazdığı nameyi efendisine ulaştırmak üzere geri döndü. Fakat yeniden elçi olarak Türkiye'ye gönderildi. Bu kez 1562 yılına kadar yani Osmanlı devletiyle Avusturya arasında kesin bir antlaşma⁸ imzalanıncaya kadar İstanbul'da kaldı⁹. Antlaşmanın imzalanmasından sonra İstanbul'dan aldığı pek çok kitap, bitki tohumu, hayvan ve eşya ile Viyana'ya döndü. Busbecq, bu uzun süre içinde Osmanlı İmparatorluğu ve Türkler hakkında edindiği izlenimleri dört mektupta dile getirdi. Önce Latince olarak yayınlanan, son-

⁵ Eyice, "Avrupalı bir ressamın...", *göst. yer.*

⁶ Hans Dernschwam's *Tagebuch einer Reise nach Konstantinople und Kleinasien (1553/55)*, yay. F. Babinger, München-Leipzig, 1923. Türkçe çevirisi; *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü* (çev. Yaşar Önen), Ankara, 1988. Ayrıca bk. İlber Ortaylı, "Bazı XVI. yüzyıl Alman seyahatnamelerindeki Türkiye şehir ve köylerine ait bilgiler üzerine", *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, XXVII/4 (1976), 135-139.

⁷ Busbecq, *Türk Mektupları* (Çev. H. C. Yalçın), İstanbul, 1939, 11.

⁸ J. von Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi* (Çev. M. Atâ), İstanbul, 1329-1337, VI, 97-99; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara, 1964, II, 342, 409, 496-97.

⁹ Busbecq ve yanındakiler bu uzun süre içinde Elçi Hanı'nda yaşamak zorunda kalmışlardır. Kendisinin oldukça ayrıntılı bir şekilde anlattığı (*Türk Mektupları*, 56, 123-125) bu han için bk. Semavi Eyice, "Elçi Hanı", *TD*, 24 (1970), 93-130+25 resim.

ra da hemen hemen bütün Avrupa dillerine çevrilen bu mektuplar¹⁰, onun ne kadar keskin bir gözlemci¹¹ olduğunu kanıtlamaktadır.

Busbecq, çağındaki Türklerin Batı'ya üstünlüklerini yer yer dile getirmekten çekinmemiştir. Özellikle askerin disiplin ve azakanarlığına, Türklerin sade ve basit yaşayışlarına, Türkiye'de soydan gelme bir soyluluğun bulunmadığına, görevlerin kişilerin yeteneklerine göre verildiğine dikkat etmiştir. Ancak bizim üzerinde durmak istediğimiz nokta Busbecq'in, Osmanlı İmparatorluğunun yalnız Avusturya için değil bütün Batı dünyası için amansız bir tehlike olduğu üzerinde durması ve adeta bir Haçlı seferi düşüncesinin öncülüğünü yapmaya çalışmasıdır. Busbecq, bununla ilgili düşüncelerini yer yer mektuplarına serpiştirdiği gibi doğrudan doğruya bu konuyu işleyen Latince bir kitap kaleme almaktan da geri kalmamıştır: *De acie contra Turcam instruenda* yani Türklere karşı savaş tasarısı¹². Busbecq'in mektuplarında kullandığı dil ile Türklere karşı savaş tasarısında kullandığı ifade arasında önemli farklılıklar dikkati çekmektedir. Mektuplarındaki sakinimli ve hümanist tutum, tasarıda yerini hemen bir savaş çağrısına bırakmaktadır.

Busbecq, mektuplarında, Türkiye'de gezdiği, gördüğü yerlerin vaktiyle Bizans imparatorluğunun bir parçası olduğunu düşünerek acı acı yakınmaktadır: "Asıl toprak, matem içinde ve hristiyan emeğini, çiftliğini bekli-

¹⁰ Bk. C. Göllner, *Turcica*, II, 1732, 1743, 1842a, 2025, 2026, 2188, Bu mektupların belli başlı çevirileri hakkında bkz. S. Eyice, "Avrupalı bir ressamın...", *göst. yer.*, 132/6, 7. Busbecq'in mektupları Türkçeye ilk kez Hüseyin Cahit Yalçın tarafından çevrilmiştir (bk. yukarıda not 7). Ayrıca bk. *Kanunî devrinde bir sefirin hatıratı* (Serdengeçti neşriyatı), Ankara, 1953; *Türkiye'yi böyle gördüm* (Haz. Aysel Kurutluoğlu), İstanbul, 1974. Ayrıca bk. Yaşar Önen, "XVI. yüzyıl Alman seyahatnamelerinde Türkiye", *Batı Dil ve Edebiyatları Araştırmaları Dergisi*, 1/4 (1969), 7-14; M. Kaya Bilgegil, *Rönesans Çağı Cihan Edebiyatında Türk Takdirkarlığı*, Erzurum, 1973, 143-164; Z. Arkan, "Busbecq ve Osmanlı İmparatorluğu", *Osmanlı Araştırmaları*, IV (1984), 197-224.

¹¹ B. Lewis, *Modern Türkiye'nin doğuşu* (Çev. Metin Kıratlı), Ankara, 1970, 27.

¹² Bu kitap önce Busbecq'in 1581 tarihinde Anvers'te yayınlanan mektubuyla birlikte basılmıştır. Ayrıca bağımsız bir eser olarak ta yayınlanmıştır (Krş. *Turcica*, II, 2033, 1945). Fransızca çevirisi: *Lettres du Baron de Busbecq....* (Trad. par M. l'Abbé de Foy), Paris, 1748, III, 1-84 (*Projet de guerre de M. Busbecq contre les Turcs*). Busbecq'in Türkiye'ye ilişkin mektupları bizde Hüseyin Cahit'in yaptığı çeviriden beri (İstanbul, 1939) oldukça iyi bilinmekle birlikte *Türklere Karşı Savaş Tasarısı* üzerinde durulmamıştır. Biz, Busbecq üzerine yaptığımız bir araştırmada bu eserden söz etmiş ("Busbecq ve Osmanlı İmparatorluğu", *Osmanlı Araştırmaları*, IV (1984), ayrıca 1987 yılında Eskişehir'de, yapılan *II. Uluslararası Seyahatnamelerde Türk ve Batı İmajı Sempozyumu*'nda da tasarının içeriğini biraz daha ayrıntılı olarak tanıtmaya çalışmıştık. Busbecq hakkında ayrıntılı bir bibliyografya için bk. Stephane Yerasimos, *Les Voyageurs dans l'Empire Ottoman (XIVe-XVIe siècles)* Ankara, 1991, 239-242.

yor denilebilir. İstanbul'un kendisi de böyle...Bütün sanatları ve bütün liberal bilgileri keşfetmiş olan bu yerler bize intikal ettirdiği medeniyeti yeniden ister gibi görünüyorlar ve, müşterek imanımız namına, vahşi barbarlığa karşı bizim yardımımızı yalvarıyorlar. Fakat hepsi boş..."¹³. Busbecq te birçok çağdaşları gibi Osmanlı imparatorluğunun Avrupa ya da Hristiyanlık dünyası için bir yıkım olduğunu kabul etmektedir. Buna karşın Avrupalıların, Okyanusların ötesinde Hindistan'a ve uzak yerlere gözlerini çevirmelerini acı bir biçimde eleştirmektedir. Çünkü oralarda fayda ve ganimet daha çoktur. Bir damla kan dökmeden cahil ve saf yerlilerden bunları elde etmek kolaydır. Buraya giden Avrupalıların asıl amacı altındadır, din bahanedir¹⁴. Türk sistemini kendi sistemiyle karşılaştırdığı zaman gelecekte kaygı duymaktadır¹⁵. Çünkü Osmanlı devletinin kaynakları sonsuz denecek kadar çoktur. Ordusu sarsılmamıştır. Savaş deneyimi vardır. Azakanarlık, uyanıklık, birlik ve disiplin vardır¹⁶. Kendi ülkesinde ise genel fakirlik, gereksiz tüketim, sarsılmış kuvvet, bozulmuş moral, dayanıksızlık ve deneyimsizlik vardır. Askerler serkeş, subaylar açgözlüdür. Daha kötüsü "düşmanın zafere, bizim hezimete alışkın bulunmamızdır"¹⁷.

Busbecq, bu felaket karşısında gerekli çözümleri ya da önlemleri araştırmaktan geri kalmamıştır. Ancak cesurca kararlara değil akıllıca verilecek kararlara güvenmenin yerinde olduğunu savunmaktadır. Çünkü "Kralların ve imparatorların ehliyet ve liyakatını talihlerinden ve elde ettikleri neticelerden ziyade planlarıyla ölçmelidir"¹⁸. Planlarını yaparken olasılıkları, güçlerini ve düşmanlarının durumunu hesaplamak zorundadırlar. Büyük bir düşmana karşı küçük ve çarçabuk toplanmış bir orduyla gözü kapalı savaşa atılmak yiğitlik değil çılgınlıktır¹⁹.

Kanunî, Macaristan ovalarına 200.000 atlı ile yayıldı. Avusturya'yı da baskı altında tutmaktadır. Birçok krallıkların kaynaklarıyla donatılmış bir ordunun başında bulunmaktadır. Savaşa alışmış ve iyi eğitilmiş bir orduya kumanda etmektedir. Ne var ki bu ilerleme karşısında korkuya kapılmak çok büyük yüreklilik gibi görünmektedir. Ferdinand'ın direnmesi, karşı koyması büyük bir yiğitliktir. Ancak onun sakınlı tutumunu da

¹³ *Türk Mektupları*, 59.

¹⁴ *Türk Mektupları*, 59-60.

¹⁵ *Türk Mektupları*, 141.

¹⁶ *Türk Mektupları*, 142.

¹⁷ *Türk Mektupları*, 142.

¹⁸ *Türk Mektupları*, 296-97.

¹⁹ *Türk Mektupları*, 297.

Busbecq övmekten geri kalmamaktadır. Çünkü Ferdinand'ın gözü kapalı, küçük bir orduyla Süleyman'a karşı çıkması halkı için de bir yıkım olacaktır. Niğbolu, Varna, Mohaç örnekleri ortada dururken Türklere karşı gözü kapalı bir savaşa girişmek yeni bir yenilgiye uğramaktan başka bir işe yaramayacaktır.

Görüldüğü gibi, Busbecq, mektuplarında Türklerin Avrupa için büyük bir tehlike olduğunu kabul etmekle birlikte oldukça sakınlı bir tutum izlemekte, hattâ imparator Ferdinand'ın "pasif" direnişini de takdirle karşılamaktadır. Oysa *Türklere karşı savaş tasarısında*, tam tersine savaşın gerekli ve zorunlu olduğunu bütün yurttaşlarına anlatmak ödevini üstlenmiş görünmektedir. Yurt ve ulus sevgisi, ülkesinin içinde bulunduğu tehlike, tıpkı Krezüs'ün dilsiz olan oğlunun, babasının ölümle karşılaştığı anda konuşmaya başlaması gibi, Busbecq'e de ağzını açmak cesaretini vermektedir²⁰. Fakat bütün sorun, ülkesi ya da Avrupa'yı bu tehlikenin büyüklüğüne inandırmakta yatmaktadır. Hattâ denebilir ki Busbecq'in söz konusu kitabının temelini de bu düşünce oluşturmaktadır: Özgürlüklerine o kadar düşkün olan yurttaşlarını düşmanın pençesine düşmemek için zaman varken uyarmak...Çünkü tehlike gerçekten çok büyüktür. Krallıkları ortadan kaldıran, bütün ulusları boyunduruğu altına alan Türk, onların üzerine doğru gitmektedir. Kendilerini neredeyse boğazlamaya hazırdır²¹. Karşıda öyle bir düşman bulunmaktadır ki bu hiçbir "hakkaniyet" tanımayan, "açlıktan gözleri dönmüş, ancak bizi parçalamak, damarlarımızdaki kanımızı akıtmak için ininden çıkan bir kurttur"²². Böyle bir düşmanla anlaşmaya girişmek, ona umut bağlamak, güvenmek mantıksızlıktan başka bir şey değildir²³.

Karşıda bu kadar büyük tehlike dururken Avrupa'da krallar bir parça toprak için birbirlerini yemekteler. Bu savaşlar o kadar uzun sürmektedir ki barışın sağlandığını gelecek kuşaklar bile zorlukla görebilecektir. Oysa düşman ülkenin bağrına kadar girmiştir. "Hangi toprak, hangi deniz, hangi dağlar, hangi çöller bize sığınak olabilir"²⁴. Busbecq, bu tehlikeyi önlemenin tek yolunun silaha sarılmak olduğunu defalarca vurgulamaktadır. "Kuvvete kuvvetle karşı koymalıdır" demekte ve son umudun da silahlara bağlı olduğunu özellikle vurgulamaktadır²⁵.

²⁰ *Projet de guerre*, 1-3.

²¹ *Projet de guerre*, 3.

²² *Projet de guerre*, 4.

²³ *Projet de guerre*, 6.

²⁴ *Projet de guerre*, 8.

²⁵ *Projet de guerre*, 10.

Busbecq, düzenli ve disiplinli, ateş gücü yüksek bir orduya karşı çıkacak bir kuvvetin yokluğundan yakınmaktadır. Hattâ Viyana'yı kurtarmak için toplanan askerin dağınıklığı, beceriksizliği, ruhsuzluğu üzerinde önemle durmaktadır: "Fakat bu kalabalık kimlerden oluşuyordu. Ordu-muzda savaş sanatından anlayan biraz deneyimli eski bir asker var mı idi? Ya da yeteneğini kanıtlamış kimseler bulunuyor mu idi?.. Küçük bir ganimet umudu bunlardan birçoğunu bayraklarımızın altında toplamıştı. İçle-rinden üçte biri asla zırh giymemiş ve savaş görmemişti. Diğerleri ahlak-sızlıktan tükenmiş, serseri, kumarbaz, borç içinde yüzen ve sürgün edilmiş kimselerden oluşuyordu. Bunların hiçbirisi vatan aşkıyla yanıp tutuşmuyor-du, hiçbirisi hakkaniyet sahibi değildi, hiçbirinde din gayreti yoktu ve hiç biri cesaretini göstermek isteğini dahi duymuyordu"²⁶. Elbette böyle bir kalabalıkla Türklere karşı çıkılamazdı. O halde ne yapmalı idi? Busbecq, işte bu sorunun yanıtını aramaya çalışmaktadır. Tek çözüm yolunun yeni bir ordunun kurulmasına bağlı olduğunu belirtmektedir. Silah taşımak, savaşa girmek için eğitilmesi gerekenler doğrudan doğruya "kendi yurt-taş"ları arasından seçilecektir. Fakat bir tercih yapılması da zorunludur. Tembellerin bu orduda yeri olmayacaktır. Hiçbir mesleği olmayana yer yoktur. Kışkırtıcı ve dikbaşlı olanlar da alınmamalıdır. Elden geldiğince sağlam, zahmetli işlere alışkanlık kazanmış olanlar bu ordunun çekirdeğini oluşturacaktır²⁷. Busbecq, böylece para ile savaşan, ücretli askerlerin yerine doğrudan doğruya yurt ve ulus sevgisiyle dolu, halktan toplanan gençlerin bir ordunun temelini oluşturmasını salık vermektedir. Bu düşünceler Avrupa'da, profesyonel orduların doğuşuna ortam hazırlayan ilgi çekici öneriler olarak görülmektedir.

Busbecq'in üzerinde durduğu temel konulardan biri de Türklerin, matbaa ve meydan saatleri dışında, çağın bütün teknik ilerleyişine açık ol-malarıdır. Busbecq, Osmanlıların kendilerine yarayan bir tekniği, kaynağı ne olursa olsun almakta kesinlikle duraksamadıklarını belirtmektedir. Ni-tekim Türklerin Rumlardan (Bizans) pek çok şey aldığını belirten Bus-becq, "Hiçbir millet diğerlerinde gördüğü faydalı bir icada karşı Türkler kadar az nefret göstermemiştir"²⁸ yargısına varmaktadır. Buna göre Türkler, büyük ve küçük toparlarla birçok Batı buluşunu hemen benimse-mişlerdir. Buna karşılık kendileri hiçbir zaman kitap basmayı ve meydan

²⁶ *Projet de guerre*, 17.

²⁷ *Projet de guerre*, 21.

²⁸ *Türk Mektupları*, 173.

saatleri yapmayı başaramadılar. Daha doğrusu bu teknik buluşları benimseyip almadılar. Bunun gerekçesi, Busbecq'e göre, basılan kitabın artık yazı olmaktan çıkacağı idi.

Busbecq'in yargılarında kimi yanlışlar olsa bile Türklerin Batı tekniğini daha başlangıçta kabul ettikleri görüşü doğrudur. Nitekim top, bir ateşli silah olarak ilk kez Batı'da savaş alanına girmiştir. Topların adları, döküm ustalarının Avrupa kökenli oluşu, bunun önce Avrupa'dan geldiğini doğrulamaktadır. Aynı biçimde Osmanlı gemileri Venedik gemileri modelinde yapılmıştır. İtalyancadan alınan denizcilik terimleri bu etkiyi doğrulamaktadır. Kısacası Batı'nın etkisi Osmanlıların kuruluş ve yükseliş dönemlerinde sanıldığından bile daha geniş olmuştur. Busbecq dışında kimi gezginler de bu konuya dikkat çekmişlerdir. Avrupa devletlerinin savaş stratejisini değiştirip tek kişinin kullandığını silahlar yapmaları, Osmanlıların zararına oldu. Hele geleneksel silahlarla savaşı sürdüren timarlı sipahiler için bu tüfekler öldürücü sonuçlar doğurmuştur. Nitekim bu durum bile Busbecq'in gözünden kaçmamış ve Türklerin küçük tüfeklerden korktuklarına oldukça şaşırmaktan kendini alamamıştır.

Busbecq, Türklerin kendilerini özenle taklit ettiklerini belirtmekte ve bütün güçlerini bir insanı eğitmek için harcadıklarını açıklamaya çalışmaktadır. Bu bakımdan Osmanlı devletinin askerî disiplin ve düzeni, sözünü ettiğimiz eserinde önemli bir yer tutmaktadır. Akıncı gibi gönüllülerin dışında Osmanlı askerlerinin eğitilmesi onun üzerinde durduğu temel bir sorun olarak görünmektedir. Busbecq'in çağdaş bir tanık olarak bu konuda verdiği bilgilerin büyük bir değer taşıdığına şüphe yoktur. Busbecq, sayı bakımından Osmanlı ordusunun asıl yükünü oluşturan timarlı sipahilerden söz etmemekte, hatta bu sistemin işleyişi üzerinde de pek durmamaktadır. Onun asıl üzerinde durduğu Devşirme sistemidir²⁹. Sağlam ve dikkatli bir seçim, yorucu bir eğitim devşirmelere bütün kapıları açmaktadır. Burada Busbecq'in gerek devşirme sistemi gerekse Osmanlı ordusunun diğer kaynakları konusunda verdiği bilgileri özetlemekte yarar görüyoruz³⁰. Amacımız onun bu konudaki görüşlerini yansıtmak olduğun-

²⁹ Devşirme sistemi için bk. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı devleti teşkilatından Kapıkulu Ocakları*, Ankara, 1943-1944, *tür.yer.*; Speros Vryonis, "Isidore Glabas and the Turkish Devshirme", *Speculum*, XXXI/3 (1956), 433-43; Aynı yazar, "Seljuk Gulams and Ottoman Devshirmes", *Der Islam*, 41 (1965), 224-252; V. L. Ménage, "Devshirme", *Encyclopédie de l'Islam*, II, 216-219.

³⁰ *Projet de guerre*, 67-73.

dan verdiği bilgileri eleştirmek ya da başka kaynaklarla karşılaştırmak yoluna gitmeyeceğiz.

Busbecq'in açıkladığına göre, padişah her yıl çavuşlarını, Hristiyan olarak doğmuş çocuklardan üçte birini ya da dörtte birini toplamak üzere bütün eyaletlere göndermektedir. Toplanan çocuklar İstanbul'a gelince bunların en iyileri padişah, vezir ve diğer yüksek düzeydeki devlet adamlarının saraylarına gönderilir. Diğerleri başka bir yere gider ya da bir altın karşılığında satılır. Fakat bütün bu işlemlerden önce devşirmelerin adları, babalarının durumu ve her yaşta tanınmalarına yardımcı olacak belirgin özellikleri bir deftere yazılır. Bu çocukları satın alanlar, ister şehirde otursun ister köyde yaşasın kendileriyle birlikte götürür. Devşirmeleri satın alanlar onları bir köle gibi tasarruf eder ve bütün işlerde çalıştırır. Bu genç çocuklara yiyecek olarak ekmek verilir, kimi zaman sıcak bir yemek, meyva ve sebze de verilir. Yerine göre örtünmek üzere elbise verilir ve İslam dininin bütün kuralları kendilerine öğretilir. Bu çocuklar böyle büyür. Hayatın mutluluklarını, zevklerini tatmadan bilgisizlik içinde yetiştirilir. Baba ocağında tattıkları mutlulukla kalırlar. Güçlü, sağlam ve bütün ağır işlere dayanıklı birer insan olurlar.

Devletin adama gereksinimi olduğu zaman bunları satın alanlardan yeniden geri istenir. Çünkü devşirmeleri satın alanlar bir çeşit mutemettir. Yeniçeri ocağına kabul edilene bir buçuk akça ya da biraz daha fazla ücret verilir. Fakat ocakta diğer bütün gereksinimleri parasız karşılanır. Yemek pişirmek, ayak işlerini yapmak zorunludur. Buna karşılık silah kullanmada en usta olanlar ona savaş tekniğini ilgilendiren her şeyi öğretirler. Burada öğrendiklerini ilk fırsatta kanıtlamak zorundadırlar. O zaman kendilerine, yeniçerilere ödenen ulufe ödenir. Bu umut ve bu istek acemi askerlere o kadar büyük bir heyecan verir ki bu durum onların oldukça parlak başarılar elde etmelerinde etkili olur. Artık bunlar, Türklerin *sipahi* dedikleri bölükler içinde yer alırlar.

Busbecq, doğrudan doğruya saraya daha doğrusu Enderun'a alınan devşirmeler üzerinde de durmaktadır. Nitekim taşraya gönderilmeyen ve İstanbul'da sarayda kalan çocukların her türlü masrafları padişah tarafından karşılanır. Bunlar ileri bir yaşa gelince çeşitli işlerde çalıştırılırlar. Sözgelimi kimileri caddeleri temizler, kimileri inşaatlarda çalışır. Bunların hepsi, eğer yaşamak istiyorlarsa çalışmak zorundadırlar. Belirli bir yaşa geldikten sonra kara ve deniz kuvvetleri içinde yerlerini alırlar. Doğrudan doğruya padişaha hizmet etmek için seçilenler diğerlerinden tamamen

farklıdır. Bunlar İmparatorluğun belli başlı subay ve yöneticilerini oluştururlar. Talihleri ve kişisel yetenekleri kendilerine en yüksek mevkilerin kapılarını açar. Yeniçeri ağası, amiral, beylerbeyi, vezir vb. bunlardan çıkar. Padişah kimi zaman kendi kızlarını bunlarla evlendirmek suretiyle onları onurlandırır. İşte Türkler, kullandıkları askerleri bu yolla seçmekte ve eğitmektedirler.

Busbecq, bu sistemin dışında asker sağlamanın başka yöntemleri de olduğunu belirtmekte ve bunlar üzerinde durmaktadır. Hattâ bu yöntemlerin Türkler arasında oldukça yaygın olduğunu vurgulamaktan geri kalmamaktadır. Nitekim korsanların ele geçirdikleri tutsaklar ve Hristiyanlarla yapılan savaşlarda alınan esirler bir başka kaynağı oluşturmaktadır. Bunlar uzun süre saray denilen büyük evlere kapatılır ve kendi yurtlarını, dinlerini unutuncaya kadar orada tutulur. Sonra da Arapça (Türkçe olmalı) öğrenmek için Harem ağalarına teslim edilirler. Bu eski askerler, daha sonra kendilerine uygun bir işte çalıştırılmak üzere saraydan çıkartılırlar. Kimi zaman da ister savaş tutsakları olsun ister parayla satın alınmış olsun padişahın ve diğer paşaların köleleri de başka bir asker kaynağı olarak görünmektedir.

Busbecq, kendi memleketlerinde ileri bir yaşa kadar bulunduktan sonra tutsak olarak Türklerin eline geçmiş ve asker olarak eğitilmiş yığınla Avrupalıya rastladığını belirtmektedir. Fakat bunların hiçbiri Türklerin sağlam ve katı disiplinleri sayesinde, içinde bulundukları durumdan kurtulmak için bir çaba harcamıyor. Hattâ aralarındaki rekabet bunların büyük başarılar elde etmelerinde de önemli bir rol oynamaktadır. Busbecq, penceresinden bunların acemi askerlere eğitim yaptırıldıklarını gördüğünü söylemekte ve hangi ulusa mensup olduklarını da merak etmektedir. Nitekim o, önce bunların Parslı, Belhli olduğunu düşünmüştü. Çünkü bu kavimler vaktiyle askerlik sanatında büyük bir ün yapmışlardı. Fakat kendisine bunlardan kiminin Macar, kiminin Hırvat, kiminin Alman olduğu söylendiği zaman büyük bir şaşkınlığa uğramaktan kurtulamamıştır. Çünkü bunların Avrupa'da gösteremedikleri başarının eğitime bağlı olduğunu görmüştü. Hattâ bunların Avrupa'da hangi mevkilere kadar çıkabildikleri sorusunu da kendi kendine sormaktan geri kalmamaktadır. Bunların kimisi mutfakta büyüyerek aşçı olmuş, kimisi bir din adamı olarak yetişmiş, kimisi de bir artist olarak ün yapmıştı. İşte bütün bunlar savaşlarda tutsak olarak ele geçirilmiş ve İstanbul'a götürülmüştü. Şu ya da bu paşanın hizmetine girerek büyük bir savaşçı olmuşlar... Böylece kendilerinde olan üstün yeteneği kanıtlamışlardı.

Bucbecq, anlattığı bu olayların doğru olduğu konusunda yurttaşlarını uyarmaktadır. Çünkü Avrupalıların yöntemleri Türklerin yöntemlerinden çok farklıdır. Türklere göre iyi bir insan, değerli bir taştır. Türkler onu eğitmek ve bu değerli taşa biçim vermek için en büyük özeni göstermekten geri kalmamaktadır. Özellikle bu insanın silah kullanmadaki becerisine tanık olduktan sonra ilgileri daha da artmaktadır. Türklerin düşünce sistemiyle Avrupalıların düşünce sistemi de taban tabana zıttır. "Biz bir köpeği, bir yırtıcı kuşu ve bir atı eğitmek için bütün gücümüzü harcıyoruz. Buna karşılık yurttaşlarımızın eğitilmesiyle hiç ilgilenmiyoruz. Türkler bizden daha iyi anlıyorlar... İnsan bütün diğer hayvanlardan ne kadar üstündür. Türkler sadece bir insanı eğitmek ve ona şekil vermek için uğraşıyorlar..." Böylece sağlam bir eğitimden geçen bir Avrupalının Türklere karşı başarılı olacağından hiçbir şüphesi bulunmamaktadır.

Busbecq, XVI. yüzyılın büyük hümanistlerinden biriydi. Klasik kültürü tam anlamıyla özümsemiştir. Bununla birlikte Türkiye'ye resmi bir görevle gelmesi ve bu görevini hiçbir zaman unutmaması Türkler hakkındaki yargılarını etkilemiştir. Döneminde Avrupa'nın ya da Avusturya imparatorluğunun gösterdiği dağınıklık, din kavgaları, Avrupa prensleri arasındaki çatışmalar vb.. Türk tehlikesinin olduğundan fazla abartılması na yol açmıştır.

Böyle bir eserin çevirisini yapmakla geçmişin derinliklerinde kalmış düşmanlıkları sergilemek amacını gütmüyoruz. Amacımız, bir dönemin "zihniyetini" yakalamak, belirli bir zaman kesiti içinde Batı'nın Doğu'ya bakış açısını ortaya koymaktır. Biz tarihin; kişi, ulus ve hattâ devletler arasında ayırıcı değil fakat birleştirici bir rol oynadığına inanıyoruz. Bugün artık Avrupa devletleri arasında sınırların yavaş yavaş yıkıldığını görüyor, bütünleşmeye giden bir Avrupa içinde Türkiye'nin de bir yeri olabileceğinin gündemde bulunduğu bir çağda yaşıyoruz. Bu, Batıyla olan inişli çıkışlı ama sürekli ilişkilerimizin bir sonucudur. Şu noktayı unutmamak gerekir ki Batılı diplomat, gezgin ve sanatçıların geçmişte Türkiye'ye bakışlarını yansıtan eserleri, ne kadar olumsuz olursa olsun yine de bunlar bir zihniyet değişikliğinin belli başlı ürünleri olmuşlardır. Doğu'dan Batı'ya götürülen çiçek, para, çeşitli eşya, hayvan, araç ve gereçler, yazmalar vb. herhalde bir yakınlaşmanın ilk simgeleri olmuştur. Busbecq'in *Türklere Karşı Savaş Tasarısı*'nı bu bağlamda değerlendirmek ve onun, belirli bir dönemin anlayışını bize yansıtan bir kılavuz olduğunu unutmamak gerekir. Eserin çevirisini Abbé de Foy'nın Fransızca çevirisini esas alarak sunuyoruz. Metinde yer alan dipnotlarının Abbé de Foy tarafından eklendi-

ği anlaşılmaktadır. Bunlarda herhangi bir değişiklik yapmak yoluna gitmedim. Yalnız Yeniçerilerin ulufeleriyle ilgili olarak yanlış anlaşılabilir bir noktayı düzeltmek için bir not koymayı uygun buldum. Burada verdiğimiz bilgilerle konuyu derli toplu ortaya koymaya çalıştığımız gibi, çevirinin sonunda da Busbecq'in Mektuplarından seçilmiş bir iki parçayı eklemeyi uygun bulduk. Çünkü bu alıntılar, tasarıda verilen bilgi ya da yapılan önerileri tamamlayıcı niteliktedir.

TÜRKLERE KARŞI SAVAŞ TASARISI

Tarih bize şunu öğretmektedir. Sard şehrini ele geçirmiş olan Pers kralı Kyros'un burayı yakıp yıktığı, hiçbir ayırım gözetmeksizin insanları katlettiği bir sırada, onun askerlerinden biri Kroisos'un odasına kadar girmiş, orada bulduğu ve tanımadığı bu talihsiz hükümdarın hayatına son vermek için kılıcını çekmişti. O zaman odada bulunan ve o ana kadar konuşmasını bilmeyen kralın çocuklarından biri, babasının içinde bulunduğu tehlikeyi görünce öyle bir korkuya kapıldı ki dilini tutan bağlar birden çözüldü. Attığı nâradan asker ürktü ve onun vahşi tasarısını gerçekleştirmesine engel oldu. Yalnızca ana baba sevgisi, bu çocuğun babasına karşı beslediği sevecenlik duyguları, o zamana kadar doğanın kendisinden esirgediği bir şeyi kendisine sağlamış oluyordu.

Farklı bir durumda olmakla birlikte benim de başıma böyle bir şeyin gelip gelmeyeceğini bilmiyorum. Şimdiye kadar ne yazdım, ne de herkesin önünde konuştum. Derin bilgi sahibi olmadığım gibi kibarca anlatmasını da bilmiyorum. Fakat artık sessiz kalamayacağım. Yurt gayreti ve sevgisi, onun içinde bulunduğu tehlike, tıpkı Kroisos'un oğlu gibi dilimi bağlayan zinciri koparmaya zorlamakta; ona olan bağlılığım bana konuşmak için cesaret vermektedir. Onu inandırabilecek miyim? O, kılıcını bağrına saplamaya hazır, arkasındaki düşmanı görmüyor. Onun aynı kılıcı alıp düşmanın bağrına saplaması için acaba sesimi mi yükseltsem? Hayır. Bu çok insanlık dışı olacaktır. Benim amacım ülkemi vurdumduymazlıktan kurtarmak, kendisini korumaya hazırlamak, özgürlüklerine o denli düşkün olan yurttaşlarımızı düşmanın pençesine düşmemek için zaman varken gerekli önlemleri alma konusunda uyarmaktır.

Hangi durum bizimkinden daha kötü olabilir? Ne kadar korkunç bir körlük içinde değil miyiz? Ülkeleri fethettikten sonra bütün ulusları boyunduruğu altına alan Türkler, kendilerine, üstümüze kadar gelecek bir

yol açtılar. Bizi boğazlamaya hazırlar. Fakat biz sessizce bakıyoruz. Güvenliğimiz nerede? Hiçbirimiz onları geri püskürtmek için silahlanmıyoruz. Şehirde bir yangın çıksa onu söndürmeye koşacak kimse yok. Herkes ancak ateş bacayı sarınca çarçabuk kendi evini kurtarmaya çalışıyor. Daha uzaklara gitmek için niçin çaba harcamıyoruz? Hükûmetimiz devrilecek duruma geliyor, mabetlerimiz kirleniyor, kutsal kitaplarımız ayaklar altına alınıyor. Ve biz hareketsiz bekliyoruz. Yazık ki kadınlarımızın, çocuklarımızın için için iniltilerini duymuyoruz. Onlar bize, kendilerini alçakça bir köleliğe mahkûm etmemek için yalvarıyorlar. Hayvanların en korkağı bile yavrularını tehlikeden korumak için ateşi ve silahı hiçe saymaktadır. Biz ki insanız ve yürekli kişileriz. Bu sevecen eşlerimizi, bu aziz çocuklarımızı alçakça barbarlara teslim mi edeceğiz? Vatanımızı üzülmekten terk etmek bizim için bir yüzkarası ve utanç verici bir leke olmayacak mıdır? Gözlerimizi nereye çevirelim? Felaketlerin en büyüğü bunlar değil midir? Kendimizi güvence altına almak için dayanağımız nedir? Bizi tehlikeden kurtaracak hangi yardımı bekliyoruz? Oldukça saf yürekli bir yaklaşımla, düşmanlarımızın yatışacağı umuduna kapılmak gibi akılsızca bir tutum içine mi girelim? Kendimizi kör etmeyelim, sevgili yurttaşlarımız. Yanlışlıktan yakamızı sıyralım. Bu nasıl bir düşmandır? Bu açlıktan gözleri dönmüş, ancak bizi parçalamak, damarlarımızdaki kanımızı akıtmak için ininden çıkan bir kurtttur. O ne itidal bilir ne de hakkaniyet tanır. Kesinlikle bir anlaşmaya bağlı kalmayı bilmez. Ona her zaman hıristiyanlarla yaptığı sözleşmeleri bozmak için bir lütuf belgesi gözüyle bakar. Diğer bütün ulusların saygı gösterdikleri insan haklarının bu hayasız ve namusuzların gözünde hiçbir değeri yoktur. Sahte dincilerin güdüleriyle kamçılanan, atalarının zaferleriyle övünen, imparatorluklarının adını yüceltmek için onu durmadan genişletmek amacını güden ve gözü doymak bilmeyen bir iştahla zengiliklerimizi yutmak isteyen Türkleri işte bütün bunlar sürekli olarak kışkırtmaktadır. Onun silahını daha çabuk çekmeyeceğinden şüphemiz mi var? Sabrımızın onun hakaretlerine fırsat verdiğini ve bu sabrımızın bizde unutkanlık yarattığını unutmayalım. Unutmayalım ki oldukça ılımlı bir tavır, onların korkusuzca yaptıkları girişimlere engel olabilir. Üstelik ılımlı davranacağız, doğru olacağız, onunla yaptığımız anlaşmalara titizlikle uyacağız. Üstelik Türklerin aşırı kötü davranışlarına da ses çıkarmayacağız. Bu erdemler onlara bir ödlelik olarak görünecektir. Bunları birer zayıflık belirtisi olarak yorumlayacaktır. İç işlerimizin ve durumumuzun bozukluğu gibi görecektir. Evet, bizim düşmanımız gibi bir düşmana en ufak bir umut bağlamak mantıksızlık değil midir? Sadece kendimize güvenelim, sadece kendi gücümüze bel bağlayalım. Fakat umut

nerede? Bu umut, ölüm cezasına çarptırılmış olan bir suçlununkinden belki biraz daha fazladır. Tıpkı onun gibi aşırı bir meydan okumanın rahatlığı içinde gelip bizleri boğazlamalarını bekliyoruz. Belki bu düşmanın güçsüz olduğunu, talihin onun girişimlerinin hiçbirinin olumlu bir sonuca ulaşmasına izin vermediğini düşünüyorsunuz. Yurttaşlarımız; gözlerinizi dört açınız, Türklerin fetihlerine bakınız, zaferlerini dinleyiniz. Düşmanımızın hızı, zamanın hızını aşmaktadır. O kısa bir sürede hem denizde hem karada korkunç bir duruma geldi. Doğu uluslarını, Asurluları, Persleri boyunduruğu altına aldı. Türkleri kendi felaketlerinin nedeni olarak gören Ermenilerin de ödü patlamaktadır. İskitler bir kez daha silahlarının gücünü kanıtladılar. Habeşistan'ın kızgın toprakları dahi onların fetihlerini durduramadı. Avrupa'nın, bizim kutsal vatanımızın, onların avı olmasına şurada ne kaldı? Belgrad'ı almadılar mı? Viyana'yı kuşatmadılar mı? Lintz'e kadar ilerlemediler mi? Süleyman'ın öyle bir gücü var ki onun tıpkı hüçük bir kıvılcımla tutuşup hızla yayılan alevler gibi ilerleyişine bakınız. Küçük görünen meçhul biri olduğu halde gücü ve ünü ansızın dünyanın her yanına yayıldı.

Avrupa'da krallarımız bir parça toprak için aralarında kıyasıya savaşmaktadırlar. Genellikle bu savaşlar o kadar şiddetli geçmekte, kanlı olmakta ve o kadar uzun sürmektedir ki harbin bittiğini gelecek kuşaklar neredeyse zorlukla görebileceklerdir. Bu Osmanlı padişahlarında böyle değildir. Onlar, sözde Tanrı adına fakat aslında yalnızca krallıkları ele geçirmek için savaşmaktadırlar. Bu savaşların anıları oldukça acıdır. Osmanlı padişahları; Asur, Pers, Makedonya ve Roma imparatorluklarını fethederek üst üste topraklarına kattılar. O halde bu denli korkunç bir düşmanın yaklaşmasını sessizce bekleyecek miyiz? Yenilip yutulacağımız uçurumun kenarında bir kez daha gözlerimizi kapatıyoruz. Hangi toprak, hangi deniz, hangi dağlar, hangi çöller bizi barındırabilir? Hangi ulustan yardım bekleyebiliriz? Artık kendimize oyalamayalım, kendimize acıyalım. Bize dehşet salacak olan bu çok uzaktaki düşman neredeyse topraklarımıza girmiş bulunmaktadır. Vatanımızı ondan kurtarmak için hazırlanalım, kanımızı akıtalım, canımızı verelim. Zira her zaman kötülüklerle dolu olan şu umuda bel bağlamayalım: Onlar artık güçlü değildir ve günleri de sayılıdır. Türklerin üzerimizdeki baskıları devam ettiğine göre bu umuda bel bağlamanın anlamı yoktur. Eski tarihlerden fırtınayı andıran Vandal, Alan, Got ve diğer Tatar sürülerinin ansızın yerküremize dağıldığını ve burayı bir harabeye çevirdiğini öğreniyoruz. Fakat fırtına diniyor ve bu başıboş sürüler başka yerlere korku salıyordu. Bizim düşmanımız böyle

değildir. Eğer vatanımızı ele geçirirse talihimiz, sonsuzluğa kadar sürecek acı bir tutsaklık olacaktır. Nasıl ki dolunun düşüp harap ettiği bereketli bir topraktan çiftçiye biçecek bir ürün kalmamışsa ve artık toprağı canlandırma umudu yoksa bizi de aynı talihsizlik tehdit etmektedir. Süleyman, oldukça dikkatli bir adamdır, siyaseti temelinden kavramıştır. Söylemesi o kadar kolay değildir, fakat o yönetme sanatını çok iyi bilmektedir. Fetihlerinde oldukça becerikli ve eşsiz olduğu kadar bunları elde tutmakta da aynı üstünlüğü göstermektedir.

Aziz yurttaşlarım, şimdi içinde bulunduğumuz, gittikçe büyüyen tehlikeye bakınız. Bu tehlikeden kurtulmak için son çabalarımızı gösteremiyorsak sağduyudan yoksunuz demektedir. Oldukça ustalıklı araçların bulunmasını gerektiren bu zorunluluk bizi köreltecek midir? Bu büyük felaketlerden kurtulmak için hiçbir kimse ortaya çıkmayacak mıdır? Özgürlüklerini korumak için hayatlarını hiç çekinmeden tehlikeye atan vahşi hayvanları görüyoruz. Onlar için çok değerli olan bu özgürlük bizim için daha mı az değerlidir?

Belki birisi çıkıp bana şunu söyleyecektir: O kadar büyük olarak niteliğiniz felaketlere yakın olduğumuza göre bize verdiğiniz söylevin yararı nedir? Hiç kimse sizin gibi korkmadı ve sizin gibi kaygılanmadı. Gerekli olan ilaçtır, gözyaşı değil...Biliyorsanız bize ilacı söyleyiniz: Evet biliyorum, son derece etkili olan bu ilacı iki sözcükle ifade edeceğim: Bunlar silahlar ve gene silahlardır. Kuvvete kuvvetle karşı koymalıdır. Şu halde son umutlarımızı silahlara bağlayalım, yurdumuzun kurtuluşunu burada arayalım. Ya da hepimiz hiçbir ayırım gözetmeksizin acınacak bir biçimde ölümü göze alalım. Kararların en sağlıklı olanı budur. O halde silah başına koşalım, hiçbir şey bizi durdurmasın. Bu silahlar yerine dibine de girmiş olsa, dünyanın en ücra köşesinde de bulunsa bunları elde etmenin zorluğu, bizim o silahlara kavuşmak için son çabalarımızı göstermemize engel olmasın. Fakat onlar elimizin erişebildiği yerdedir, bu silahlar bize verilmektedir, onları almak ve kullanmak ise tamamen bize bağlı bulunmaktadır. İnsanlarımız var. Bu kalabalık ve parlak gençliğe bakınız. Bu gençlik, zafer meydanlarında ün kazanmak için büyük bir istekle yanıp tutuşmaktadır. Bu gençlik; yurdunun kurtuluşu, dininin esenliği ve Yüce Tanrı'nın mabetleri uğrunda çarpıştığı zaman böyle bir cesareti göstermeyecek midir? Atlarımız, altınımız, paramız, mühimmatımız, topumuz ve diğer savaş araçlarımız yok mudur? Tanrı bize, en büyük tasarımlara girişmek ve onları gerçekleştirmek için gerekli olan herşeyi bol bol ihsan etmiştir. Bize sadece irade ve eylem gereklidir. O halde ne bekliyoruz? Gücümüzün azalaca-

ğından, zenginlik kaynaklarımızın tükeneneğinden mi korkuyoruz? Genellikle, tam anlamıyla sağlıklı olan insanların acıklı durumunu göz önüne alalım. Bunlar, kötüleşmeye başladıkları sırada bilge bir hekimin, hastalığı iyileştirmek için önerdiği bir ilacı hor görürler. Mizaç gittikçe bozulur ve hastalık gelip çatar. İlaç istemek için hekime başvurdukları zaman artık geç kalmışlardır. Gangren o kadar çabuk yayılır ki hastalık artık tedavi edilmez bir duruma gelir. Onların aldırılmazlıkları, kendilerini mezarın karanlıklarına kadar götürür. Bir düşmanla, büyük bir güvenlik içinde yana yaşamanın ne kadar tehlikeli olduğuna bundan daha canlı bir örnek gösterilemez. O halde gerekli önlemleri almak ve uyanık olmak konusunda dikkatli olalım. Hastalığımızın bizi darbelerle zayıflatmasını beklemeyelim. Tam tersine, bütün kuvvetlerimizle bu darbeleri geri püskürtmek için silahlarımıza sarılsalım. Bununla birlikte Tanrı'dan yardım istemeden tamamiyle kendimize güvenmeyelim, Onun yardımı olmaksızın hiçbir şey yapamayız. Dualarımızın onun indinde makbul olduğuna inanalım. Fakat bu din duygusu, sizi aşırılığa götürmesin. Sahte bir dindarlık perdesi altında gizlenmeyiniz ve bu her şeye kadir Yüce Tanrı'nın iyiliğine ters düşen bir tutum içine girmeyiniz. Tembellik, gevşeklik sizi, onun gözünde ve hattâ bütün yeryüzünde iğrenç kılar. Ona, kötülüklerin baskısından sizi kurtarması için yalvarınız. Çalışınız, size yapılan yardımları seferber ediniz. Dualarınızla çabalarınızın mutlu bir sonuca ulaşmasını istiyorsanız asıl işlerin sizden çıkması gerektiğine inanınız. Eğer bir çiftçi toprağı işlemiyor, bir şey ekmiyor ve biçmiyorsa, onun Tanrı'dan bereketli bir ürün istemesi boşunadır. Yüce Tanrı şu ölümlü dünya işlerinde kargaşalığa yol açmayan bir düzen kurmuştur. O, uyusukluğu, tembelliği reddeder; buna karşılık iş, özen, dikkat, titizlik, sabır ve erdeme büyük bir değer verir. Alfabenin harflerini öğrenmek istiyor musunuz? Bir çalgı aleti çalmak istiyor musunuz? Astronomi ya da diğer bilimleri öğrenmek istiyor musunuz? Öğreniniz, çalışınız, inceleyiniz, sık sık aletlerinize dokununuz. Tembellik içinde yüzüyorsanız istekleriniz boşunadır. Gökten vahiyle meleğin inip arzularınızı yerine getirmesini de beklemeyiniz. Ülkenizi savunmak mı istiyorsunuz? Silahlarınızın başına koşunuz, düşmanınızı yere seriniz ve bu ününüzü zaferle pekiştiriniz. Fakat uyuşukluk, gevşeklik ve ilgisizlik içinde bekleyerek bunlardan birini elde edeceğiniz umuduna kapılmayınız. Alıştırma yapmak, silah almak, silahları en iyi bir biçimde kullanmak için onlarla uğraşmak, işe alışmak, sıcakla tozla boğuşmak, sıcağa ve soğuğa dayanıklı hale gelmek gereklidir. Ancak bütün bu niteliklerle kendinizi zırladığınız zaman Tanrı'ya yakarınız ve o zaman ondan yardım isteyiniz. Bundan sonra da yardıma tam

bir güvenle ve cesaretle bağlanıp savaşa atılınz. Böylece siz, görevinizi yapmış, Tanrı'nın size verdiği olanakları kullanmış, yerine getirmekle inayetine mazhar olacağınız emir ve buyruklarına uymuş olursunuz. Artık başarınıza, Tanrı'nın iyiliğine, dualarınızın içtenliğine, ahlakınız ve niyetlerinizin saflığına, temizliğine güvenebilirsiniz, Biz size, arzu ettiğimiz gibi zafer buyurmuyoruz, bu yalnız Tanrı'nın bağışdır. Fakat yasal savunma için silaha sarılanların bu zafere ulaşmamış oldukları da oldukça seyrek görülmektedir. Eğer başka türlü olursa, bunun nedenini meraklı insanların dikkatli bir biçimde incelemeleri gerekir.

Size, savaş ilan etmek için çok düşünmenin gereksiz olduğunu da söylemek istemiyorum. Bu bir bakıma insan gücünün yetmeyeceği işlere kalkışmak anlamına gelmektedir. Tam tersine bunu eni konu iyice düşünmek koşulları büyük bir dikkatle incelemek zorunludur. Fakat sizi davet ettiğim savaşın kendiliğinden oldukça açık olan nedenlerini niçin enine boyuna tartışmak gerekiyor? Hayır, silahlarınıza sarılmayı geciktirmek istememin nedeni, sakınlı olmaya, hak ve hukukumuzun inceden inceye araştırılmasına bağlı değildir. Bunu açıklamama izin veriniz. Caton³¹, Romalıları şundan ötürü kınıyordu. Bu büyük hatip, Catilina'ya karşı silaha sarılmak için senatoda şöyle konuşuyordu: *Sorunun dikenli olduğunu biliyorum. Fakat Catilina gibi bir düşmana karşı savaş ilan etmek için sizi kararsızlık içinde bırakan şey, harbin sıkıntıları ve onun zaten bildiğiniz nedenlerini araştırmak değildir. Bu sizin uyusukluğunuza, cesaretinizin azlığına bağlıdır. Söz konusu olan hepinizin çıkarıdır ve birbirinize güvenmeniz gerekmektedir. Daha da ileri gidiniz. Bunun kendi sorunuz olup olmadığına şüphe ediyorsunuz. Çünkü Tanrılar bir çok kez bu cumhuriyeti daha büyük belalardan kurtardılar. Sessizce ve ilgisizce şimdi de sizi tehdit eden felaketlere karşı onların koruyuculuğunu bekliyorsunuz. Yanılıyorsunuz. Sadece dualarınızla, utangaç dileklerinle Tanrıların büyük yardımlarını elde edemeyeceksiniz. Bu başarı; uyanık olmakla, eyleme geçmekle elde edilir. Bütün başarılar, girişeceğimiz işte sakınlı davranmanıza bağlı bulunmaktadır. Siz bu aldırmazlık içinde bulundukça, işsiz güçsüz oturdukça onların kin ve nefretlerini üstünüze çekmekten başka bir şey beklemeyiniz.*

Sevgili vatandaşlarım, o halde vurdumduymazlıktan kendimizi kurtaralım. Cesaretimizi yeniden toplayalım ki en büyük işler bile bizi

³¹ Porcius Caton, Sezar'ın iktidan sırasında Roma'da sansör idi. Bu görevi büyük bir dürüstlikle yürüttü. İyi bir hatip olduğu kadar aynı zamanda büyük bir askerdi. Busbecq'in ondan yaptığı alıntılar, Caton'un çağdaşı bir yazar olup, vatani Roma'ya karşı ihanet eden Catilina'nın tarihini yazmış bulunan Salluste'den aktarılmıştır.

ürkütmesin. Silahlarımıza sarılalım. Savaşa koşalım. Ondan sonra dileklerimizi kabul etmesi için Yüce Tanrı'ya yakaralım.

Fakat kimi sağduyu sahibi ve üstün gayretli olanlar bana şunu söyleyecektir: Şu anda başımıza gelen felaketleri önlemek için şimdiye kadar çeşitli yollar denedik. Her defasında başarısızlığa uğradık. Silaha sarılıp savaşa giriştik. Türkler her zaman zafer kazandılar... Bundan daha doğru birşey olamaz. Sözlerime başlamadan önce bunun üzerinde durmuş, itirazlarımı dile getirmiştım. Buna şimdi yanıt veriyorum.

Silahlarımızın Türkler karşısında her zaman başarısızlığa uğradığı söylenmektedir. Fakat hangi silahlar? Askerlerimiz kimlerdi? Büyük bir dikkatle incelenmesi gereken en önemli sorun burada yatmaktadır. Türk padişahının büyük bir ordunun başında sınırlarımızı yakıp yıktığı ve imparatorluğumuzun sinesine kadar ilerlediği Viyana'da öğrenildiği zaman buna karşı koymak için ivedilikle asker toplamaya girişildi. Fakat bu kalabalık kimlerden oluşuyordu? Ordumuzda savaş tekniğinden anlayan, birazcık deneyimli eski bir asker var mı idi? Ya da değerli olduğunu kanıtlamış kimseler bulunuyor mu idi? Bunlar kesinlikle hiçbir eğitimden geçirilmedi. Aynı zamanda vuruşma tekniğini ve yenme sanatını da bilmiyorlardı. Böyle askerlerden oluşan bir ordudan başarı beklemek akla uygun mudur? Bunu söylemek sağduyudan yoksunluk demektir. Küçük bir ganimet umudu, bunların birçoğunu bayraklarımızın altında toplamıştı. İçlerinde üç kişiden biri asla zırh giymemiş ve hiç savaş görmemişti. Diğerleri ahlaksızlıktan tükenmiş, serseri, kumarbaz, borç içinde yüzen ve sürgün edilmiş insanlardan oluşuyordu. Bunların hiçbirisi vatan aşkıyla yanıp tutuşmuyordu. Hiçbiri hakkaniyet sahibi değildi. Hiçbirinde din gayreti yoktu. Ve hiçbirisi cesaretini göstermek isteğini dahi duymuyordu. Tam tersine sarhoşluk, kumar, çapul, kutsallığa saygısızlık ve yağma gibi hepsinin amacı tek bir noktada birleşmiş bulunuyordu. Bunlar sadece hiçbir ceza görmeksizin her türlü suçu işlemek için toplanmışlardı. Bu bir ordu mu idi? Bu ipten kazıktan kurtulmuş şerirler güruhundan başka bir şey değildi ve bunlar müthiş bir düşmana karşı koyabilirler miydi?

Bugün sahip olduğumuz pek az kuvvetin de hemen hemen bunlardan farkı yoktur. Ordugâhlarımız sefihlerin buluştukları yer olarak adlandırılmaktadır. Ahlaksızlık, gereksiz tüketim, saygısızlık, eğlenceye düşkünlük ve pek az sıkıdüzen bütün ordumuzu allak bullak etmektedir. Asker, hâlâ olabildiğince kötüdür ve savaş yapmaya pek az eğilimi vardır. Üstelik oldukça da pahalıya mal olmaktadır. Onu savaşa alıştırmak için pek çok za-

man gereklidir. Oysa aşırı gereksinim duyulan yardım daha geriden gelmemelidir.

Annibal'ın İtalya'ya götürdüğü askerlerini seçkin, yorgunluğa alışkın, işe dayanıklı kimselerden seçtiği söylenmektedir. Fakat bu ülkenin güzelliği ve çekiciliği askerlerin cesaretini o denli yumuşattı ki sonunda hepsi bozuldu. Oldukça gözü pek oldukları halde düşmanı ilk görüşlerinde pıllıyı pırtıyı topladılar ve hiçbir direnme göstermeden geri çekildiler. Bizim askerlerimizin de anayurdu şüphesiz İtalya'dır. Onlar savaşa gittikleri zaman güçlerini, değerlerini, cesaretlerini yitirirler. Birkaç ay konaklamış olsalar bile sonbaharın sıcaklığı ve kışın yaklaşmasıyla başlayan soğuklar da aynı zamanda onların mahvolmasına neden olur. Ondan sonra ordumuzun ilerleyişinin yavaşlığına şaşmamak gerekir. Düşmanımız ise mevsim değişikliklerini hiçe saymaktadır. Yazın hararetli sıcaklarına, kışın sert soğuklarına alışık olup en zahmetli işlere de dayanıklı bulunmaktadır.

Daha başka ne söyleyebilirim? Aramızda bir takım özel çekişmeler oluyor ve biz düşmanlarımızın hayatımıza kastettiğinden şüpheleniyorsak bu bizim henüz bir dakika bile güven içinde olmadığımızı göstermektedir. Eğer hırsızlarla dolu yerlerde ihtiyatlı bir biçimde dolaşıyorsak bunu sadakatından, cesaretinden emin olduğumuz gençleri seçerek bize eşlik etmelerine borçluyuz. Eğer tartışmalı bir dâvamız varsa bununla ilgili kararı ancak deneyimi, yeteneği ve dürüstlüğü her türlü eleştiriden uzak olan kimselere bırakıyoruz. Burada kamunun güvenliği, vatanın esenliği, herkesin iyiliği, özgürlüğü ve yaşamı söz konusudur. Bu en hayati bir dâva değil midir? Ve biz bunun savunmasını sadece silah taşımalarını becerememekle kalmayan, fakat yenilgiyi peşinen kabul edecek kadar ürkek ve korkak olan bir insan güruhuna bırakmakla ne kadar sağduyudan yoksun olduğumuzu gösteriyoruz. Bu nane mollaları, bin bir savaşta kendini göstermiş, bin bir zaferle taçlanmış bir düşmanın karşısına çıkarmaktan hiç korkmuyoruz. Bunu size yinelemekten bıkmayacağım. Ya kendimizi ölüme terk etmemiz gerekecektir ya da sahip olduğumuzdan başka asker toplamamız zorunlu olacaktır. Öyle ki ülkemizin gerçek kurtuluşunun kendi kuvvetlerimize bağlı olduğuna inanacağımız ana kadar bunları sıkı bir düzene sokmaya çalışacağız.

İşte silah taşımak için eğitilmesini istediğim kimse... Bu kendi yurttaşımızdır. Her şeyden önce onun asker olmasını yeğliyorum. O içimizde doğdu, aramızda bizimle yaşıyor. Düşmanlarımızın düzeyinde silahlı gençlerimiz olursa artık onlar bizi yenilgiye uğratamayacaktır. İlk işarete hare-

kete geçmeye hazır bir gücümüz olacaktır. Bunun içinden de bir seçim yapmamız gerekecektir. Tembel ve rahat bir yaşama alışkın olanları ya da kendisine kötülüğün iğrençliğini öğretememiş bir babadan dünyaya gelmiş olanı atınız. Hiçbir mesleği olmayanı kesinlikle almayınız. Zira tembellik bu gibilere hiçbir şey yapmak olanağını vermemektedir. Doğrusunu söylemek gerekirse aşırı gözüpeklik delice bir tutuma yol açmaktadır. Bunları, karıştırıcıları, kıskırtıcı ve dikbaşı olanları dahi almayınız. Elden geldiğince sağlam, ağır işlere alışmış olanları bulunuz. Köyde yaşayan birini şehirde yaşayana; dağda yaşayan birini ovada yaşayana; kendi işiyle geçinen birini bolluk içinde yüzene tercih ediniz. Oturaklı bir görünümü olanı, genellikle dürüstlüğün ve yüce bir ruhun varlığını ifade eden sade bir yüze sahip olanı alıp eğitiniz. Ona çeşitli alıştırma yaptırarak her türlü silahı kullanmasını, özellikle mevkiini korumasını, verilen buyrukları çabuk yerine getirmesini, kendisine buyruk veren kimsenin azarlamasına hordurmadan katlanmasını, ölümden çok kötülüğün nefret etmesini, Tanrı'nın adını boşuna ağzına almamasını, tam tersine dindar olmasını öğretiniz. İyi davranışlarıyla hak ettiği övgüyü ondan esirgemeyiniz ve bu konuda doğru hareket ediniz. Düşman karşısında yürekli, arkadaşları yanında uyumlu ve uysal olsun. Uyum sağlaması için memleketinde yaşasın. Ona rezilliğin ve yağmanın korkunçluğunu öğretiniz ve hattâ çapula izin verildiği zaman bile ölçülü davranmasını salık veriniz. İşte, en korkunç düşmana karşı kafa tutabilecek olan benim askerimi yetiştirmek için vermek istediğim sıkıdüzen budur. Bununla birlikte daha başlangıçta onun, tıpkı eski bir askerden beklenildiği gibi, savaşa girmek tehlikesiyle karşı karşıya bulunmasının zorunlu olduğunu söylemek istemiyorum. Önce onu karargâhlara yerleştirmek, sonra daha küçük birliklere götürmek, kendisine birkaç hücum yaptırmak ve hafif savaşlarla karşı karşıya bırakmak gereklidir. Böylece o, gittikçe savaşın tekniğini öğrenerek harbe alışacaktır. Bir yaranın verdiği acıya sabırla katlanmasını öğrenecektir. Bu biçimde yetiştirilen ve güçlenen kimse, artık asker olmaktan eminim ki rahatsızlık duymayacaktır, Tam tersine o, en yüksek rütbeye erişmek umuduyla kendini gösterecektir.

Orduya gönderdiğimiz gençlerimiz arasından iyi subaylar yetiştirmek, bütün savaş oyunlarının hiçbirinden habersiz olmayan, ülkenin gerçek sıkıdüzeninin gerektirdiği usta insanlar bulmak şimdi en önemli bir sorun olarak görünmektedir. Bu ustaların birer kahraman niteliği taşıması, yaşamın bütün zevklerine karşı ılımlı bir tavır takınması, zafere susamış kimseler olması zorunludur. Vatanımızın umudu ve dayanağı olan bu gençler,

savaş tekniği yanında aynı zamanda yaşamın her evresinde kendisine gerekli olan nitelikleri kavrayacaktır. Bu iyi insan örneği onların genç yüreklerini de geliştirecek, oldukça namuslu olmalarını sağlayacaktır. Sonra artık hiçbir korkuya kapılmaksızın onlara ordularımızın komutanlığını emanet edebiliriz. Buna karşılık devlet hazinesini boşuna tüketen subayların artık gerçek birer asker olduklarını sanmıyoruz. Kaldı ki bunlar zaten gerçek anlamda asker olmayacaklardır. Bu sinsilik, kalleslik ve savurganlık üzerinde fazla konuşmayı gereksiz görüyoruz. Çünkü bunun üzerinde zaten yeterince durulmuştur. Ve bu en parlak imparatorlukların çöküşünün ve felaketinin adeta kaynağı olmuştur. Bundan ötürü kralların sonsuz hazineleri tükenmiştir. Bu yüzden savaşları yitiriyoruz. Alayların önde gelen subaylarının kendilerine verdikleri bilgilerle yanılıya düşen generaller gerçekte olduğundan çok bir kuvvete sahip olduklarına inanmış bulunuyorlar. Bu güvenle düşmana saldırıyor ve yenilgiye uğruyorlar. Bunun sorumluluğunu da genellikle çok az sayıdaki subaylara yüklüyorlar.

Fakat düşüncelerimi bu konu üzerinde yoğunlaştırmadan önce, gerçekten dürüst olarak tanınmış fakat dehalarının sınırları ne kendi yüzyıllarını ne de kendi yaşadıkları bölgelerin çevresini aşamayan yurttaşlarımdan bazılarının söylediklerime şaşacaklarını duyar gibi oluyorum. Onlar önerdiğim esasların gerçekleşmesine olanaksız bir gözle bakacaklardır. Benim haykırdığım kötülükleri kabul edecekler fakat bunun önüne geçilmesinin çok güç bir iş olduğunu söyleyeceklerdir. Eski gelenek ve göreneklere titizlikle bağlı olan bunlar, atalarımızın oluşturdukları kurumlara ve kullandıkları yöntemlere saygılı olmamızı salık verecekler ve bu askerlerin benim istediğimden farklı bir sıklıkla yetişmediklerini, dedelerimizin kazandıkları fatih unvanlarını da bunlara borçlu olduklarını ileri süreceklerdir.

Yanıt veriyorum: Atalarımızın zaferler kazandığını itiraf ediyorum. Fakat savaşmak zorunda oldukları düşman, kendileri kadar mükemmel bir sıklıkla sahip değildi. Her iki tarafta da kötü askerler bulunuyordu. Şuradan buradan derlenmiş askerler düzensiz bir biçimde yürüyorlar ve gelişigüzel döğüşüyorlardı. Savaşın kesin sonucunu kuvvet ve kahramanlıktan çok kötülükler belirliyordu. Bu kazanılan zafer nasıl bir zaferdir? Her ikisi de topal ya da kör olan iki kişiyi kavgaya tutuşturursanız her iki taraftan da büyük kahramanlık beklememelisiniz. Fakat çevik bir insanla bu topalı döğüşürdüğünüz zaman vuruşların eşitsizliğini hemen fark edersiniz. Kısa bir süre sonra topal yere serilecektir. İlk zamanlarda düşmanlarımız ve biz birbirimizle hemen hemen eşit olarak savaşıyorduk. Durum

bugün böyle değildir. Düşmanımız olan Türk dikkatli, hünerli, azakanar ve işe yatkındır. Savaşmasını biliyor ve kılı kırk yaran bir titizlikle bunun kurallarına uyuyor. Bütün bu niteliklerinin kaynağının ne olduğunu bana mı soruyorsunuz? Bunun yanıtını vereceğim. O, İran sınırlarından Viyana kapılarına kadar uzanan geniş ülkeleri egemenliği altına almıştır. İnşallah biz onun ordusuyla kendi ordumuz arasındaki farkı ve eşitsizliği bilmezlikten gelmeyiz! Fakat bize karşı kazandığı zaferler onun hakkında bize çok şey öğretmiş bulunmaktadır. O halde kayıplarımıza neden olan ve bunları onarmamıza engel olan yanlışlıklarımızı düzeltmekte tereddüt edecek miyiz?

Yine de bana alışılmamış ve tuhaf şeyler öneriyorsunuz, denilecektir. Çünkü biz, kuvvetleri ve sıklıkduzeni bizimkilerle hiçbir ortak yanı olmayan ve her yönden barbara benzeyen yeni bir düşman karşısında bulunuyoruz. Dinleyiniz, yanıt vereceğim. İngilizler için humma ve Fransızlar için veba yüzyıllarca bu iki ulusun bilmediği birer hastalık olarak kalmıştır. Onlar bu hastalıklara yakalandıkları zaman hekimler ortak ve alışılmış ilaçları kullandılar. Bunlarla hastalığı tedavi edemedikleri gibi onun her yere yayılmasının önüne de geçemediler. Sonunda ölü sayısının çokluğu onları uyardı. Hekimler yeni hastalıklara karşı yeni ilaçların gerekli olduğunu anladılar. Bunları başarıyla uyguladılar. O zamana kadar bu ilaçlara karşı inatla direnen birkaç kişi de sonunda hekimlerin ustalığını kabul etmek zorunda kaldılar.

Hekimlerin bu davranışı, bugünkü koşullarda bizim tutumumuza örnek olmalıdır. Hangi önlemleri alırsak alalım, ne kadar özen gösterirsek gösterelim şu anda sahip olduğumuz kuvvetlerle Türk ordularının sel gibi akışını durdurmamız olanaklı değildir. Onları yenilgiye uğratmak için yeni bir yöntem uygulamak zorunludur. Yeni askerler toplamalı, bunları yeni bir düzen içine sokmalı ve yeni bir çeşit sıklıkduzene alıştırmalıyız. Önerdiğim bu değişikliklerin hiçbir devlet tarafından uygulanmamış olduğunu düşünmeyiniz. Romalılar bu yolla hemen hemen dünyanın bütününe sahip oldular. Yine bu yöntemle doğrudan doğruya Türklerin kendileri bu geniş imparatorluklarıyla onların yerini aldılar. Bu konuda bana yapılabilecek itirazları çürütür çürütmez bu askerî değişikliklerin yol açtığı başarılarından başka örnekler de vereceğim.

Önerdiğim yeni tasarının beğenilmeyişinin nedenlerini onun faydasızlığında aramak doğru değildir. Bunu, bu yüzyılın insanların gevşekliğinde ve çürümüşlüğünde aramak gerekir. En parlak ve en yararlı girişim ye-

nilmesi gereken birkaç zorlukla karşılaşır karşılaşmaz onlara her zaman olanaksız görünmektedir. Ateşkes imzalamaya, o denli onur kırıcı olduğu kadar aleyhte olan antlaşmalar yapmaya alışmış insanların üzerine çöken kasırgaları uzaklaştırmak ve dağıtmak için tasarladıkları tek kurtuluş yolu kendi korkaklıklarına sığınmak olmaktadır. Çünkü bu daha kolaydır ve kendilerine istenilenden daha az bir sorumluluk yüklemektedir. Hiç şüphe yok ki böyle bir sorumluluğu yüklenmek istemiyorlar. Fakat, Ulu Tanrım! hiçbir çözüm umudunun bulunmadığı sorunun her zaman en güç bir iş olduğunu bilmiyorlar. Bu kötü tutumlarından ötürü Türklerin bütün saldırılarını bizim üzerimize yönelttiğini, hattâ bizim başkentimize kadar gelen yolu onlara açtığımızı görmüyorlar. Gözü doymak bilmeyen Türklerin burada hiçbir korkuya kapılmadan kolaylıkla bizim zenginlik kaynaklarımızı ele geçirmesine karşı bir direnme gösterilmeyecek midir? Böylece Türkler, İmparatorluklarının sınırlarını genişletmek ve dinlerini yaymak için güvenli bir fırsat bulmuş olmuyorlar mı? Büyük bir zafer kazanmak için bizim korkaklığımızdan yararlanacaklarını düşünmemek mi gerekir? Bu tür fikirler bir takım kuruntuların ana kaynağı olmaktadır.

Savaş bana, bizi tamamen mahvolmak tehlikesinden kurtaracak en son ve en güvenilir bir yol gibi görünmediği için böyle bir girişimde bulunmaya herkesi ikna edecek kadar cesaret gösteremiyorum. Ne getireceği pek belli olmayan bir savaşın yerine benim için çok değerli olan ülke çıkarlarını sağlam bir barış üzerine oturtmak daha yararlıdır. Fakat burada artık başka seçeneğimiz yoktur. Savaş son umudumuzdur. Gevşekliğimiz, akılsızlığımız savaş gibi bu ağır yükü başlıca danışmanımız haline getirdi. Şu halde silahlanalım, kendimizi son nefesimize kadar savaşmak için hazırlayalım. Gelecekte bizi hiçbir şey durdurmasın. Bizi art arda bu utanç verici mütareke ve antlaşmalar yapmaya iten uyuşukluktan çabucak kendimizi kurtaralım. Yakınıımızdaki tehlikeyi sezelim. Bu tehlikenin büyüklüğü konusunda yanılıya düşmeyelim. Bizim boş ve anlamsız sebatımız yalnızca felaketlerimizi daha da pekiştirmekten başka bir işe yaramayacaktır. Savaşın kötülüklerinden kaçınmak akıllıca bir siyasadır. Fakat ele kaçınılmaz bir fırsat geçtiği bir zamanda bile harbi ertelemekte mi akıllıca bir siyasadır? Bütün kaynaklarımız tükeninceye kadar beklemek ihtiyatlı bir tutum mudur? Bu davranış, hastasına ağır ilaçlar vermeyi geciktiren ve bu gecikmenin sonunda hastalığın hiçbir ilacın kâr etmeyeceği kadar azmasına neden olan gönül alıcı bir hekimin tutumuna benzemektedir. İçimizde böyle bir hekimi kınamayacak bir kimse var mıdır? Bizim tavrımızla onun hastasına ilaç vermeyi gerektiren tutumu arasında hiçbir farkı yoktur. Silaha

sarılmayı geciktirmekle gittikçe zayıflıyor ve güçsüzleşiyoruz. Düşmanımızın kuvveti ise ölçsüzce artmaktadır. Her gün elimizden birkaç yeri koparmaktadır. Yavaş yavaş üzerimize kadar gelen bir yol açmaktadır. Bu uyuşukluğumuz, bu sözde güvenliğimizden yararlanarak üzerimize çullanmak için bizimle bir mütareke imzaladı. Onun niyeti bellidir. Artık aldanmayalım. O hareketini, siyasasını buna göre düzenlemektedir. Aziz yurttaşlarımız! Hiç şüpheniz olmasın ki bugünkü uyuşukluk içinde kalmaya devam ederseniz uğursuz bir deneyimle benim tahmin ettiğim felaketleri görmekte geç kalmayacaksınız. İnanmazlığınızdan bekleyebileceğiniz tek sonuç ta bu felaket olacaktır. Yeterince güçlü ve inandırıcı sözcükler bulamıyorum. Henüz zaman varken hepimizi gerçekten tehdit eden felaketi önlemeye girişmemiz için size onun oldukça canlı ve oldukça ürkütücü bir tablosunu da çizecek güçte değilim. Yitirdiklerimizi gözlerimizin önüne getirelim. Bunlar, bizim elimizde kalan topraklarımızı savunmamıza, tetikte durmamıza yardımcı olacaktır. Bütün düşüncelerimizi, bütün dikkatlerimizi bu noktada toplamamız gerekmektedir. Parlak olduğu kadar zorunlu olan bir savaşı, barışın aldatıcı görünüşüne tercih etmek isteyen korkak yürekli ve ölgün ruhluların, benim tasarımın yeniliğini oluşturan çalışma, zorluk ve güçlüklerin hepsini, sizleri ürkütmek için birer bahane olarak kullandıklarını itiraf etmek utanç verici değil midir? Büyük tasarılar için yüce duygular taşımak gereklidir. Yüzyılımızın bayağı ve yavan düşünce tarzını aşamazsak önerilerimizin gerçekleşeceğini sanmak hayal olur. Kendimize yaraşır fikirler üretmek için, gelecek kuşakların en sonuncusunun bile hayran olmaktan kendilerini alamayacağı büyük kahramanları, büyük adamları gözlerinizin önüne sereceğim. Örnek olarak onları alınız. Halkın iyiliğine çalışmak onlar için her zaman en önemli bir iş oldu. Onlar büyük cesaretleriyle olduğu kadar yüce sabırlarıyla da vatanlarını savunmak, onurlarını korumak uğruna en büyük engelleri aşmasını bildiler.

Isparta Cumhuriyeti'ni güçlü bir şekilde kurmak isteyen Lykurgos³² bu şehrin yurttaşlarının servetleri arasında tam bir eşitlik kurarak devleti sağlam temeller üzerine oturtacağına inanıyordu. Bu tasarıya göre fakirler ortadan kalkıyor, zenginlerin fazla malları bunlara verildiğinden herkes arasında eşitlik sağlanmış oluyordu. Artık onlar arasındaki en büyük ayrısı-

³² Lykurgos, Lakonya kralı Eunome'un oğlu idi. Genç yaşta tahta çıkan kardeşi ölünce onun oğlu Kharillaous'un naipliğini yaptı. Bu hükümdar çok küçük olduğu için Lykurgos onun adına kiralığı yönetti. Adını, bilgeliğini ve hakkaniyetini ölümsüzleştiren birçok yasalar koydu (Bk. Plutarkhos, *Paralel Hayatlar*).

mı yalnızca en fazla erdemli olmak belirleyecekti. Bu çeşit bir tasarı ancak büyük güçlüklerle dolu idi. Büyük servet sahibi olanlar ve parlak bir zenginlikten yararlananlar, cimrilik ve tamahkârlıktan kaynaklanan bir şiddetle buna karşı çıktılar. Hepsi eski yasaların yürürlüğe konmasını istiyor ve haksızlığa uğradıklarına inanıyorlardı. Bu çağrılar Lykurgos'un tasarısını gerçekleştirmek için daha sert bir tutum içine girmesine neden oldu. Çünkü bunun yararlı olduğuna giderek daha çok inanmaya başlamıştı. Günün birinde bir toplantıda sorun o kadar büyük bir heyecanla tartışıldı ve toplantıya katılanlardan bazıları öyle bir öfkeye kapıldılar ki Lykurgos'un bir gözünü çıkarmaktan kendilerini alamadılar. Bu, oturumu kapatan ihtilal ve hoyratlığın en son işareti oldu. Lykurgos'un yerinde bir başkası olsaydı şüphesiz bu tasarıdan vazgeçerdi. Fakat tam tersine o, tutarlı bir yol izledi. En önemli çıkarlar, kamu çıkarlarıyla uzlaştığından zenginler, halkın çıkarları doğrultusunda özveride bulundular. Onun halkı kollayan cesaret ve azmi gittikçe güçlendi. Düşünceleri uzlaştırdı, zenginleri sakinleştirdi, bu yasanın gerekli olduğuna herkesi inandırdı ve onu uyguladı.

Ben hemşehrilerimize karşı silaha sarılmanızı istemiyorum. Düşmanlarımıza, kendileriyle anlaşmamız olanaksız olanlara karşı silaha sarılmanızı istiyorum. Lykurgos, sadece bir şehri daha parlak bir duruma getirmek için büyük bir metanetle yaşamını tehlikeye attı ve en büyük güçlükler onu yıldırmadı. Siz, Türk barbarlığına karşı varlığınızı ve özgürlüğünüzü savunmak zorundasınız. Onun açgözlüğüne karşı korumak zorunda bulunduğunuz mirasınız söz konusudur. Hangi şiddet sizi canlandıracak ve harekete getirecektir. Sizin için zorluklar yok mudur? Tıpkı Lykurgos gibi, engeller size taze bir kuvvet vermelidir. Ülkenizin esenliği olan dâvanız için hâlâ yüce amaçlara sahip bulunuyorsunuz. Siz Hristiyanısınız ve Tanrı size, onun yüce adını zaferle taçlandırmak için silaha sarılmanızı buyurmaktadır.

Doğrusunu söylemek gerekirse Romalılar, ihtiyatlı olmaktan ve yumuşak başlı önlemlerden çok silahlarının gücüyle bütün ulusları egemenlikleri altına aldılar. İmparatorluklarının iç ve dış olaylarına karşı son derece dikkatli olan Romalılar, yalnız tehlikenin bekçiliğini yapıyor, eğer korkulacak bir durum ortaya çıkarsa hemen bunun önüne geçiyorlardı. Silaha sarılmak ve *ibant ad saga*³³ denilen zırhlarını giyinmek için diğer bütün işleri-

³³ *Ire ad Saga. & redire ad Togas.* Çiçeron. Sagum, Romalıların savaşa gittikleri zaman üzerlerine giydikleri bir çeşit giysi idi. Barış zamanında Toga denilen elbiseler giyiyorlardı.

ni bırakıyorlardı. Gözlerinizin önüne serebileceğim en yüksek düzeyde akla yatkın bir başka örnek hangisidir? İçinde bulunduğumuz tehlike o kadar büyük, bize o kadar yakındır ki bu imparatorluğumuzun tamamen yıkılması anlamına gelen, korkmak zorunda olduğumuz bir tehlikedir. Geç olmakla birlikte tıpkı Romalılar gibi silaha sarılalım, sıkıdüzlenimizi yeniden sağlamak ve sadece bununla uğraşmak için diğer bütün işlerimizi bir yana bırakalım. En önemli olan da budur. Bu karanlık geleceği yarıp geçiniz. Eğer Türk üzerimize saldırır ve silahları zafere ulaşırsa onurumuzu, özgürlüğümüzü, malmızı, mülkümüzü ve tapınaklarımızı elimizden alıp gitmeyecek midir? Bu denli utanç verici tehlike içinde bulunan bir başka devlet kesinlikle yoktur. O halde sevgili yurttaşlarım; sizin için Türk yönetimi altına girmekten daha korkunç bir talihsizlik olmadığını biliniz. Tehlikeyi önlemek için silaha sarılmaktan başka bir kurtuluş yolu olmadığını size yinelemekten bıkmayacağım.

Probus imparator ilan edildiği zaman senatoda verdiği söylevin ilk sözleri *militemus* yani savaşalım olmuştur. Cumhuriyet, birkaç yıldan beri bazı yenilgilere uğramıştı. Bu bilgin devlet adamı, bu yenilgileri asker arasındaki gevşekliğe ve ahlak bozukluğuna bağlıyordu. Roma adının eski görkemine ve ilk parlaklığına kavuşması için büyük bir özenle askerî sıkıdüzene yeniden kurmanın gerekli olduğunu savunuyordu. Büyük bir güçle ve inandırarak konuşmakla birlikte, bu söylevinde o, daha sonraki fetihlerin de gösterdiği gibi, bir ulusun onurunun, şan ve şöhretinin ve en büyük desteğinin yeniden çekidüzen verilen sağlam kuvvetlere bağlı olduğunu pek kanıtlayamamıştı. Öyleyse Probus'un yolundan gidelim. Savaşalım ki bütün yeryüzü silahlarımız sayesinde eski Germanlerin değerini anlasın. Cesaretimizi azaltacak zorluklar ve angarya yoktur. Size daha önce de söylediğim gibi bu daha az bir masrafa ve rahatımızdan özveride bulunmamıza bağlı görülmektedir. Yaşamın değeri parayla ölçülemez ve biz parayı harcamak için içinde bulunduğumuz tehlikeden daha mı sıkışık bir durumda bulunacağız? Sahip olduğumuz mal varlıklarının bir kısmıyla bizden sonrakilerin güvenliğini sağlayalım. Aile babaları, sağduyu sahibi insanlar, kırlarda hırsızların peşinden koştukları zaman bahçelerindeki meyvelerin varlığını hiç hesaba katmıyorlar. Fakat bunlar, evlerinde oldukları zaman duvarları sağlamlaştırıyor, iyi kapılar yaptırıyor ve bunlara kilit taktırıyorlar. Bunların harcadıkları paraya acımak mı gerekir?

Büyük bir fırtınaya tutulmuş olan kaptan, gemisini kurtarmak için en değerli olan eşyasını dahi üzülmekten denize atar.

Hekimler, vücudun geri kalan üyelerini kurtarmak için kangren olmuş bir uzvu kesip atmaktan çekinmezler.

Türk gibi düşman bir komşusu olan bizler, mal ve mülkümüzün istikrarlı ve güvenlik içinde bulunduğuna inanacak kadar saflık mı göstereceğiz? Biz, tam tersine onun bunları günden güne elimizden çekip almasını bekliyoruz. O hayasızdır. Antlaşmaları bu kötü inançla yapmakta ve onları hemen bozmaktadır. Siz onun için ekiyor ve onun için biçiyorsunuz. Şimdiden ambarlarınızın kendisine ait olduğunun hesabını yapmaktadır. O, gelecekteki haklarının tasarısıyla uğraşmaktadır. Türk; Asya, Mora, Trakya, Bulgaristan, İllirya, Macaristan ve daha pek çok ülkelerin mallarını soyup soğana çevirdiği gibi sizin de malınızı mülkünüzü gasp edecektir. Sizden istediğim askerleri toplamak için ne kadar sağlam bir gerekçeniz var, değil mi? Bu kuvvetler olmaksızın mal ve mülkünüzün güvenlik içinde olacağını düşünmeyiniz. Bu ister değerli taşlar olsun, ister altın olsun mallarınızı bekleşsiz herhangi bir meydana bırakmak ve hırsızların açgözlülüğüne terk etmek anlamına gelmektedir. Kendimizi sefilliğe teslim etmeyelim. Bugünkü koşullarda böyle bir tutum, sağduyudan yoksunluk anlamına gelmektedir. Düşmanımızın hazinelerimizi bulduktan ve ganimetlerimizle zenginleştikten sonra, talihsizliğimize pntilik suçlaması ve yalan dolu hakaretler eklemesinden korkmamız gerekir. Zaten sizden aşırı bir masraf yapmanızı istemiyorum. Kaldı ki böyle bir durum barış zamanında bile devlete ödemek zorunda olduğunuz vergileri biraz daha arttıracaktır. Savaş zamanında bu vergiler daha düşük ve daha az olacaktır. Düşman tarafından sıkıştırıldığınız zaman yabancı bir ülkeden çarçabuk asker toplamak zorunda kalacaksınız.

Bu tasarıda iki gerçek yarar bulacaksınız. Birincisi; cebinizdeki paranız elinizden çıkmayacaktır. İkincisi; bu paranızın bir kısmının vilayetlerinizdeki valilerin ve mültezimlerin eline geçmesine fırsat vermeyeceksiniz. Çünkü bunlar, ellerinde toplanan paranın bir kısmını zimmetlerine geçirirler. Bu onlar arasında oldukça yaygınlaşmış bir tekeldir. Buna alışıldığı gibi yolsuz kazanç denir ya da bu durum kamu zararına namusluca(?) zenginleşmek anlamına gelmektedir. Biz buna daha uygun bir ad bulabiliriz. Fakat bunun üzerinde daha uzun olarak başka bir yerde duracağım.

Eğer bu iki kolaylık, sizin benim tasarıma katılmanıza yeterli değilse bir kez daha Romalılar örneğini gözlerinizin önüne sermeme izin veriniz. Bakınız bu halk nasıl bir bilgelikle yönetiliyordu. Roma, İmparatorluğunun savunmasını ve korunmasını hiçbir zaman kendi yurttaşlarından ol-

mayan askerlere emanet etmedi. Bu kuvvetlerin sadece kendi vatanları için savaştığına inanmıyor musunuz? Onlar, Galyalıların yığılmasına karşı direnmediler, İtalyanların ihanetlerini etkisiz kılarak onları kendi egemenlikleri altında köleleştirmediler mi? Annibal'ın³⁴ rüzgâr gibi fetihlerini durdurup aynı zamanda Filip'i³⁵ ve Antiyoh'u³⁶ yenilgiye uğratmadılar mı? Onların uydukları, sizi onun kuralları içinde görmek istediğim sıkıdüzen yeni ve alışılmamış bir şey değildir. Fakat iyice inanmak için Romalıların tarihlerini değişik açılardan yazmış olan bütün yazarları okuyunuz. Bunların hepsi şu noktada uzlaşmakta ve hep birden askerleri seçmekten çok onları sıkıdüzen altına almanın daha önemli olduğunu söylemektedirler. Vegece³⁷, ilke olarak şunu yazıyordu. Hangi koşullar altında olursa olsun sayıca az olan askerler aralarında hüküm süren düzen ve sıkıdüzen sayesinde hiçbir değeri olmayan yığınları yenilgiye uğratırlar. Kısacası sadece iyi bir yöntem ve sıkıdüzen sayesinde bu ulusun Lejyonları dünyaya egemen oldu. Başlangıçta bir avuç olan bu insanların, sürü gibi olan Galyalıları, Mirmidonların kendileri için bir dev olan Almanları yenilgiye uğratmaları sıkıdüzen olmaksızın düşünülebilir mi? Eğer bu örnekler yeterli değilse ulusumuzun tarihi bize diğerlerini de verecektir. İspanyolların her zaman sadece sayı bakımından değil fakat kuvvet bakımından da bizden üstün oldukları söz götürmez bir gerçektir. Biz her zaman hile ve zenginlik bakımından da Afrikalılardan geride bulunuyoruz. Greklerin bizden daha sakınlı ve düzenbaz olduklarına da kimsenin şüphesi yoktur. Bununla birlikte biz, askerlerimiz için sağlam bir sıkıdüzen uygulayarak bütün bu üstünlükleri dengeledik. Hattâ bir süre sonra da onları geride bıraktık. Söylemeğe cesaret edeceğim gibi hukuk ve diğer bilimlerin yanında savaş tekniğinin öğretildiği okullar da vardı. Burada her gün değişik eğitimler yaptırılıyordu. Böylece genç askerler dayanıklı bir hale getiriliyor, savaşa alışıyorlardı. Görevlerini tam olarak yapmayanlar ağır bir biçimde cezalandırılırdı. Bu, amaca ulaşmanın en güvenilir yoludur. Savaş tekniğini mükemmel bir biçimde kavrayan biri onu büyük bir inançla uygulardı. Aldığı eğitim ve elde ettiği bilgiler, onun cesaretine taze kuvvetler katardı.

³⁴ Marcellus, Kartacalıların generali Annibal'ın ordusunu tamamen yenilgiye uğratmıştı.

³⁵ Tit. Quint. Flaminus, Epir'de Doctolophe savaşında Makedonya kralı Filip'e karşı büyük bir zafer kazanmıştı.

³⁶ Num. Aci Glabron, Suriye kralı Antiochus'u Asya'ya kaçmak zorunda bırakmıştı. Scipion onu izledi ve tekrar yenilgiye uğrattı.

³⁷ İmparator Valentinien adına yazdığı Savaş tekniği ile ilgili kitabında.

Şu sözler artık yanlış değildir: *Zaferi, çarpışmasını bilmeyen insan yığınlarından çok, savaşa iyi hazırlanmış küçük bir ordu kazanır. Onların arasında kargaşalık ve bozgunculuk başlayınca savunmasızca düşmanın avı olurlar.* Eğer düşmanımıza savaş açmak istiyorsak, yenilmez imparatorumuza yeni kuvvetler oluşturması ilhamını vermesi için bütün gücümüzle Tanrı'ya yakarmalıyız. Özenle seçilecek ve iyi bir eğitimden geçirilecek bu gençlik kısa bir süre sonra, bu geniş dünyayı fetheden eski askerlere eşit bir düzeye gelecektir. Efendimiz ön yargıyla hareket etmesin. Ona, anlattığım bu gelenekler yararlı olduğundan, ayakta kalmasına izin vermesi yetersiz olduğu anlaşılır anlaşılmaz hemen yürürlükten kaldırmak gerekir. Bana öyle geliyor ki buyruğunuz altındaki halkların nasıl mutlu olacağını araştırırken bunun ancak yeni kurumlar oluşturmak ve eski kurumları canlandırmakla sağlanacağına büyük bir titizlikle dikkat etmelisiniz. Saltanatınızı ölümsüz kılacak olan da budur. Ne kadar önemsiz olursa olsun yapılan girişimler başlangıçta her zaman zor görünür. Fakat yeni milis kuvvetleri oluşturmak için savaş tekniğini iyice kavramış sağduyulu insanları seçmesini bildikten sonra artık bu işte zorluk kalmayacaktır. Bunlar düşmanla karşılaşmadan önce savaşmasını bileceklerdir. İstenildiği zaman harekete geçmeye hazır olacaklardır. Savaşın kesin sonucunu belirleyen öğeler kesinlikle asker sayısı ve bu askerlerin orduya katıldıkları zamana bağlı değildir. Bu sonuç; hareket, dikkat ve silahlı olarak sürekli yapılan eğitimle ilgilidir.

Söylediğim gibi kırsal kesimde oturanlar, savaşmak açısından bana diğer insanlardan daha uygun görünmektedir. Çünkü yorgunluğa, güneşin kızgınlığına, soğuğun sertliğine alışmış olan bu insanlar asla sığınacak bir yer aramazlar. Saf olan bu insanlar, çılgın ve kösnül bir yaşantının zevklerini tatmadıkları gibi tarlalarında gördükleri ağır işlerden de şikâyet etmemekte ve memnun görünmektedirler. Çukur kazmasını, kılıç kullanmasını da bilirler. *Zaten şurası açıktır ki ölümün yaklaştığından daha az korkan kimse yaşamın zevklerini daha az tanıyan kimsedir.*

Şimdi devşirmeyi tasarladığımız askerlerin hangi yaşta olmaları gerektiğini inceleyelim. Bu konuda eski gelenek ve göreneklere uymak istiyorsak bu yaşın ancak on beş olması gerekir. En fazla bu yaş olmalıdır. Nesneler bu yaşta zihin üzerinde etkisini çarçabuk gösterirler. Derin bir biçimde işlenmiş olarak yerleşirler. Kaldı ki yılların hantallaştırılmasından önce vücut için gerekli olan her türlü beden eğitimini de bu yaşta yaptırmak gerekir. Bir savaşçı hafif ve çevik olduğu zaman silah altında daha alımlı görünmektedir.

Salluste'un dediği gibi gençler arasından seçim yapmak gerekir. Eskiden, silah taşımaya gücü yeter yetmez toplanan bu gençlere en zorlu eğitimler yaptırılıyordu. Zamanı geldiğinde, vaktini işsiz güçsüz olarak geçirdiğinden ötürü pişmanlık duyacağı yerde bir askerin ilk yıllarında ve tam sırasında kendini eğitmesi daha iyi değil midir? Üstelik yüzeysel ve kısa bir araştırma savaş tekniği için yeterli değildir. Onun bütün inceliklerini kavramak için uzun zamana gereksinim vardır. İşte bunun ana çizgileri:

İyi bir askerin yaya ve atlı olarak savaşmasını, ok atmasını, kalkanını zırhını kuşanmasını, gerekli hareketler için zamanını ayarlamasını, bulunduğu yeri asla terk etmemesini, sırasından çıkmamasını, uzağa atış yapmasını, yakın mesafede döğüşmesini, siper kazmasını, çadır kurmasını, düşmanın kendisine yönettiği saldırıları püskürtmek için kalkanını iyi kullanmasını aynı zamanda rakibinin saldırılarını savuşturmasını bilmesi gerekir. Bir asker bütün bu konularda eğitildiği zaman artık onun savaşa gitmesinden korkmayınız. Düşmanı ne kadar korkunç olursa olsun böyle bir askerin saldırıya geçtiğini ya da kendini savunduğunu görmekten mutluluk duyacaksınız. Fakat bizim yeni milislerimizi toplamakla görevlendirilecek olanın; seçeceği kimsenin gözlerinde, yüz görünümünde, beden yapısında her askerde bulunması gereken bütün nitelikleri arayacak kadar dikkatli olması gerekir. Tıpkı hayvanlarda olduğu gibi insanların da değeri bir takım dış belirtilerle kendini göstermektedir. Silah kullanmak için seçilecek genç adamın bakışları keskin, başı dik, göğsü geniş, omuzları güçlü, parmakları iri, kolları uzun, karnı göbeksiz, bacakları yağsız ayakları ince olmalıdır. Bu nitelikleri taşıyan bir adamı bulduğunuz zaman artık onun boyuna bakmayınız. Kuvvetli ve gürbüz bir asker, orta boylu dahi olsa, uzun boylu bir askerden her zaman daha çok işe yarar.

Şimdi içlerinden asker seçilebilecek ya da seçilemeyecek mesleklere geçelim. Kuşçu, balıkçı, pastacı, dokumacı ve kadın ticaretiyle uğraşanların askere alınmasından yana olmadığını düşünüyorum. Buna karşılık çilingir, nalbant, dülgere, marangoz ve büyük baş hayvan avcılarının alınması gerekir. Bunlar genellikle kuvvetli oldukları kadar cesaretlidirler. Bundan ötürü tercih edilmelidirler. Devletin en güçlü dayanağı böyle insanlardır. Romalılar böyle düşünüyorlardı. Onlar, sarsılmaz temellere dayanan imparatorluklarını, şan ve şereflerini; askerlerini seçerken gösterdikleri titizliğe borçludurlar. O halde bu seçimin, ayırım gözetmeksizin rastgele birinin yapabileceği önemsiz bir iş olarak düşünülmemelidir. Tam tersine bu

iş, son derece önemlidir. Romalılar arasında Sertorius³⁸ bu konuda en fazla övülmeğe değer bir görevli olarak seçkin bir yer tutmaktadır.

Eyaletlerimizi korumakla görevlendirdiğimiz, canımız ve malımızı kendilerine emanet ettiğimiz bu askerlerin aynı zamanda iyi bir eğitimden geçmeleri de zorunludur. Dürüstlük ve yüce duygular her zaman iyi bir asker yaratır. Onur, kendisini geri çekilmekten alıkoyar ve onu her zaman başarıya ulaştırır. Zira yumuşak bir yüreği, alçak bir ruhu eğitmek, yetiştirmek neye yarayacaktır? O karargâhta yalnızca ücret almak ve onu harcamak için bulunacaktır. Bu sonuç, su götürmez derece açıktır. Kararsız bir biçimde askere alınmış bir kimseden yumurta kapıya geldikte onun büyük bir değere sahip olduğunu gösteren işaretler beklenmemelidir.

En uğursuz deneyler bize, bir askerin seçilmesi ve yetiştirilmesinin ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Çünkü uzun bir barıştan yararlanarak bu iki noktaya yeterince dikkat edilmemiş, savaş zamanı gelip çatığında oldukça kötü kuvvetlerimizle birlikte bizler her zaman yenilmişizdir. Aldatıcı bir güvenlik içinde bulunduğumuz şu sıralarda bile en iyi subaylarımız bütün askerî eğitimi bırakarak kendilerini tamamen ev işlerine vermiş bulunmaktadırlar. Bunların askerleri de uşak olarak onlara hizmet etmektedirler. Bu sayede askerler hizmetten ve eğitimden bağışık tutulmaktadırlar. Bir arkadaş olarak göreceği yerde kendisini sürekli olarak hor gören ve uşak gibi kullanan bir subaya, savaş zamanında bu asker hangi gözle bakacaktır?

Şurası su götürmez bir gerçektir ki silah altına almak istediğimiz ve kendilerini yeni bir yöntemle yetiştirmek istediğimiz kimseleri seçmek işi; son derece dikkatli, oldukça sakınlı ve savaş tekniğinde büyük bir deneyimi olan kurullara emanet edilmelidir. Bütün bu nitelikleri kendinde toplamış böyle insanları bulmanın güç olduğunu biliyorum. Asla bilemeyeceği bir şeyi başkalarına kim ve nasıl öğretebilir? İşte bizim durumumuz budur. Atalarımızın ve bizim o kadar uzun yıllardan beri içine daldığımız uyuşukluk, eski askerî eğitimlerimizi bize ihmal ettirdi ve tamamen unutturdu. Ne kadar büyük bir yanlışlık yaptık? Niçin Lakonyalıları taklit etmiyoruz. Son savaşlar bize bu konuda yeterince fırsat verecektir.

³⁸ Q. Sertorius, büyük bir asker olduğu kadar iyi bir hatip idi. Marius'un tarafında yer aldı ve uzun süre Sulla'ya karşı büyük bir cesaretle döğüştü. İspanyollar onu talihine uygun olarak Romalıların Annibal'ı olarak adlandırmışlardır. Dostlarından birinin verdiği ziyafet sırasında sofrada katledilmiştir.

Son derece bilge olan bu insanlar ilk konuşlandıkları andan itibaren savaştaki bütün gelişmeleri büyük bir dikkatle izliyorlardı. Bir çoklarının düşündüğü gibi kahramanlığı ya da basit bir raslantıyı birbirine mal etmiyor, başarıların ve kayıpların nedenlerini özenle araştırıyorlardı. Bunlar herşeyin savaş tekniğinden, iyi ya da kötü bir düzenden silah kullanmada askerlerin elde ettiği az ya da çok sıkıdüzenden kaynaklandığını gördüler. O zamandan itibaren harp okulları açıldılar, gençliği yetiştirmek ve eğitmek için usta hocalar buldular. Bu adamlar ne kadar övülmeye ve hayranlık duyulmaya layıktırlar. Çünkü onların ilerletmek için büyük bir çaba gösterdikleri bu sanat olmasaydı diğer bütün şeyler yok olup gitmeye mahkûm olacaktı. Kendilerinin yolundan giden Romalılar, onların bütün askerî yöntemlerini alarak yazılı kurallara haline getirdiler.

Bu iki örnek, iyi eğitilmiş birliklerin daha az eğitim görmüş kuvvetlere karşı ne kadar üstün olduğunu size kanıtlamak için yeterlidir. Lakonyalıların generali Xantipe³⁹, Attilius Regulus'un komuta ettiği Roma ordusunu kesin bir yenilgiye uğratmış ve onu tutsak almıştı. O zamana kadar hep Kartacalıları yenen Attilius'un üstünlüğü hile ve oyunlarından ileri geliyordu. Tek bir meydan muharebesinde Xantipe, bu uzun savaşlara son vermiştir.

İtalya'ya girmeyi kafasına koymuş olan Annibal, bu tasarısını açığa vurmadan önce kuvvetlerini iyice düzenlemek ve sıkıdüzen altına almak için Lakonyalılarından savaş tekniğinde iyice pişmiş insanlar istedi. Bu akıllıca önlemleri sayesinde ki o sayıca kendisinden üstün olan Romalıları defalarca ezdi. Düşüncelerimizi en güvenilir bir biçimde ortaya koyan özdeyişleri şöyle sıralayabiliriz: *Barış isteyen her zaman savaşa hazır olmalıdır. Düşmanı yenmek için iyi eğitilmiş sağlam kuvvetlere sahip olmak gerekir. Zafer asla raslantılara bağlı değildir. Savaş tekniğinde en ileri olanlar zafer kazanırlar. Hiç kimse, kendisinden daha güçlü bildiği bir düşmana saldıracak kadar gözüppek değildir.*

Annibal'in kendi ordusu içinde uygulanmasını istediği yeni sıkıdüzen için gerekli olan yöntem işte şöyle idi: Kışın süvarileri eğitmek için ortalığa kum, saz, sap ve saman serpilirdi. Yağışlar ve şiddetli rüzgârlar ova-

³⁹ Lakonyalıların generali olan Xantipe, Romalıların birkaç kez yenilgiye uğratmış oldukları Kartacalıların yardımına koştu. Bu adam, Büyük İskender kadar yiğit ve cesurdu. O, birçok karşılaşmada Romalıları bozguna uğratarak Kartaca Cumhuriyeti'nin özgürlüğünü kurtarmış ve huzurunu sağlamıştır.

da yayaların eğitim yapmalarını engellediği zaman siperler kazılıyordu. Sadece soğuk olduğu zaman atlı ve yaya askerleri açık araziye çıkarılıyordu. Bu yöntem sayesinde hiçbir şey bunların eğitimini engellemiyordu. Askerlerin cesaretlerinin azalmasından ve vücutlarının hantallaşmasından korkmaya gerek yoktu. Bu geleneklere bağlı kalınız ve şunları da buna ekleyiniz: Barış zamanında askerlerinize savaş oyunları yaptırınız. Ormanlardaki ağaçları onlara kestiriniz. Hızlı yürümelerini sağlayınız. Silahlı oldukları, sırtlarında çantaları bulunduğu halde koşturunuz. Nehirleri yüzerek geçmelerine çalışınız. Böylece onları, savaş sırasında kolayca üstesinden gelebilecekleri ve yapabilecekleri işlere barış zamanında alıştırmış olursunuz. Fakat hangi zaman ve hangi koşullar altında olursa olsun elinizin altında bulunan düzenli birlikleri ya da milisleri eğitmeye asla ara vermeyiniz. Savaşa iyi alıştırmış ve iyi eğitilmiş bir asker ancak çarpışmak için soluk alır. Alışkın olmayanlar döğüşten kaçır. Kalabalık fakat düzensiz bir ordudan çok iyi eğitilmiş küçük bir orduyla zafer kazanmak daha güvenilir bir yoldur. Askere eğitim yaptırmaktan vazgeçilir ve silah kullanma alışkanlığı yitirilirse köylüden hiçbir farkı kalmaz. Çünkü her ikisinin de yeteneği savaşta elverişli değildir.

Bu konuyu artık daha çok uzatmak istemiyorum. Benim bir yana bıraktığım konulardan hiçbir şeyi eksik bırakmayarak bütün ayrıntılarıyla anlatan bilgin kişi Vegece'den okumak olanaklıdır. Ben yalnızca konuyu bir sonuca bağlamak için bir iki noktayı belirtmekle yetineceğim.

Eğer iyi bir kuvvete sahip olmak istiyor ve ordularımızı eskiden olduğu gibi güçlü bir biçimde görmek isteyecek kadar üzerlerinde titriyorsak askerlerimizi seçerken gösterdiğimiz özeni onları yetiştirirken de göstermeliyiz. İnsanları yozlaştıran savaş duygusu değildir. Lakonyalıların, Atinalıların ve Marslıların⁴⁰ içinde doğup yaşadıkları iklimin erdemleri de tükenmiş değildir. Eğer hiçbirimiz bu büyük insanlara benzemiyor ve hiçbir değer taşımıyorsak bu, uzun süren bir barışın sağladığı güvenliğin bizi aylaklığa, tembelliğe sürüklemiş olmasından ileri gelmektedir. Birçok kimse yalnız sivil işlerle uğraştı ve askerin eğitimi gittikçe savsaklandı. Bu alanda bir rekabete de girilmedi ve sonunda toptan unutuldu.

Romalılar Birinci Pön savaşından sonra öyle bir tutum içine girdiler ki yirmi dört yıllık bir barış dönemi kendilerine silah kullanma alışkanlığını unutturdu. Kendilerini kaptırdıkları işsiz ve güçsüzlük, umursamazlık,

⁴⁰ Marslılar, Ren boylarında oturan Cermen budunlarından biriydi ve bunlar oldukça savaşçı bir kavimdi.

onların cesaretlerini o kadar gevşetti ki o zamana kadar yığınla ulusu yenilgiye uğraşmış olan Romalılar ikinci savaşta Annibal'a karşı direnemediler. İlk savaşlarda sürekli olarak bozguna uğradılar. Generalleri öldürüldü. Orduları dağıtıldı. Fakat bu yenilgilerle kendileri de yenme sanatını öğrendiler. Savaşa alıştılar, kuvvetlerine çekidüzen verdiler. Silahlı eğitimler yaptılar.

O halde asker olmak için gençleri seçmek ve onları savaş sanatında iyi eğitmek gerekir. Fakat bu gençlerin kendi aramızda seçilmesinde oldukça büyük yararlar vardır. Masraflarını yüklenerek dışarıdan getirttiğimiz ve yalnız para uğruna savaşıacak olan yabancılara göre bize daha ucuza mal olacaktır.

Romalıların eğitim yapmaya ve askerî sıkladüzene ne kadar çok önem verdikleri Vegece'in⁴¹ yazılarında ve bunlarla uyum içinde bulunan tarihçilerin eserlerinde açıkça görülmektedir. Romalılar bu konuda sadece Persleri, Makedonyalıları ve tarihte iyi bir nam ve değer bırakmış olan diğer bütün ulusları taklit etmekten başka bir şey yapmıyorlardı. Savaş sanatında dünyanın en deneyimli insanı olan Ksenophon'un⁴² yazdığına göre Büyük Kurus'un savaş tekniği bakımından seçtiği ve eğittiği askerlerin Romalılardan hemen hemen hiçbir farkı yoktu. Bu prens bütün Doğu imparatorluğunu kısa sürede fethetmenin yolunu burada buldu. İşte bu büyük yazarlardan biri olan Arrian⁴³, kendi adamlarını nankörlükle suçlayan İskender'e şunları söyletmektedir:

"Babam Filip sizi koruyuculuğu altına aldı ve sizleri uyrukları arasına kattı. Siz daha önce başıboş dolaşıyor, serseriler gibi geziyor ve her şeyden yoksun bulunuyordunuz. Çoğunuz derilere bürünmüş çobanlardınız ve o denli herkesin hedefi haline gelmiştiniz ki bu derilere sahip olabilmek için İlliryalılarla, Triballarla ve bütün Trakyalı kavimlerle, bütün komşula-

⁴¹ Flavius Vegetius, İstanbul'da doğmuş ve imparator Valentianus zamanında yaşamıştır. Bu büyük adam, Romalıların askerî düzenine ilişkin mükemmel eserler yazmıştır.

⁴² Ksenophon Atina'da doğdu. Sokrates'in öğrencisi oldu. Hem filozof, hem savaşçı, hem de tarihçi olarak ün yaptı. Çok sayıda eseri vardı. Bunların içinde en tanınmış Kurus'un kardeşi Artaxerxes'e karşı savaşlarını anlatan Onbinlerin Dönüşü (Anabasis)'dür. Kendisi o denli sürükleyici idi ki *Attika'nın Arısı* olarak üne kavuşmuştu.

⁴³ Arrianus, İzmit'te doğmuş ve Epitacte'in öğrencisi olmuştur. Geniş bilgisiyle kendisini kabul ettirmiş ve konsüllüğü kadar yükselmişti. İmparator Markus Aurelius zamanında Cumhuriyetin ilk sırada yer alan görevlilerinden biriydi. Pek çok tarih yazmıştır ki bunlar arasında Büyük İskender Tarihi, adının ölümsüzleşmesi için yeterlidir.

rınız olan bu korkunç dağlılarla savaşmanız gerekiyordu. Babam sizleri ovalara indirdi, verimli topraklara yerleştirdi. Üstünüzü örten bu derilere karşılık size güzel giysiler giydirdi. Sopalarınız yerine size taşımanız için silahlar verdi. Komşularınıza karşı kendinizi koruyacak duruma gelmeniz için bunları kullanmasını size öğretti. Oturduğunuz yerlerdeki durumunuza güçlendirmek, buraların doğal tahkimatından yararlanarak silahlarınızın gücünü arttırmak becerisini size sağladı. Siz bütün bu lütufları unutarak, vb...

Buradan kolayca anlaşılacağı gibi Makedonyalı kralların, imparatorluklarının sağlam temellerini atmak için kullandıkları askerler kaba insanlar, dağlılar ve çobanlar olmuştur. Bunları iyi birer asker olarak yetiştirmek için sık sık eğitim yaptırıyorlardı. Bu kanıtlara Sicilyalı Diodore'un da tanıklığı ekleyeceğim. Bu yazarın dediğine göre söz konusu birlikler içinde sıkıdüzeni sağlamaya karar vermiş olan Filip, onlara ancak kullanabilecekleri, taşıyamayacakları kadar ağır olmayan silahlar veriyordu. Daha sonra kendilerine bütün askerî eğitimleri yaptırıyor. Üstelik *o falanj* adını verdiği, her zaman Makedonyalılara özgü olan oldukça sağlam bir piyade sınıfı yarattı. Bunları tıpkı Truva kuşatmasına katılan büyük askerler gibi eğitti.

Diodore, iyi yetiştirilmiş kuvvetlerin az eğitilmiş olan kuvvetlere olan üstünlüğünü, İskender'in ünlü Halikarnossos şehrini nasıl kuşattığını anlatırken açıklamaktadır.

Onun anlattığına göre Makedonyalı yaşlı askerler bütün yaşamları boyunca ağır işlere alışmak için çalışmaktan, tehlikeli işlere atılmaktan ve Filip'in bayrağı altında çarpışarak zaferler kazanmaktan geri kalmadılar. Onlar her fırsatta yenmeğe alışmışlardı. Bunlar sadece deneyler sayesinde savaşları kazandılar; sürekli bir inceleme sayesinde savaş tekniğini öğrendiler; kuvvet ve değer bakımından diğer bütün ulusları geride bıraktılar. Onlar arasında ne büyük bir sıkıdüzen vardı! Yeniyetme askerlerin düşman görüldüğü zaman titremeleri halinde eskiler onları en acı bir dille, korkaklıkla suçluyorlardı. Diodore anlatımını sürdürerek Halikarnassos'un kuşatıldığı sırada burayı savunan Karyalılar öyle yaman bir huruç hareketi yaptılar ki herkes bir süre sonra İskender'in kuşatmayı kaldıracağını sanıyordu. Fakat son derece iyi eğitilmiş ve öylesine alışmış olan Makedonyalı askerler hemen toplanıyor, saflarını sıklaştırıyor, kalkanlarını birbirine geçirerek düşmanın üzerine öyle şiddetle saldırıyorlardı ki savaş alanında ölmeyenler canlarını şehre atarak zor kurtarıyorlardı. Bunlar

bütün Doğu'yu fetheden askerlerdi ve Büyük İskender onların kahramanlığı sayesinde o kadar büyük şan ve şeref kazandı.

Fakat hâlâ çekingен insanların seslerini yükselttiklerini görüyorum. Bunların; geleneklerin zamanla değiştiğini ve eski alışkanlıkların bugünkünden farklı olduğunu, eskiçağın mezara gömdüğü bu kuralları canlandırmamanın akla aykırı olduğunu ve bizim çağımıza uygun değerler yaratmamızın gerekli olduğunu söylediklerini işitiyorum...Böyle düşünmek oldukça saçmadır. Bizden çok uzak zamanlarda doğru ve yararlı olan bir şeyin çağımıza da uygun olacağı açıkça sezilmektedir. Ben sadece şimdiki durumuzu, eğer yapabilirsem, birazcık sağduyu sahibi olan bir insanın gözleri önüne sermeğe çalışacağım. Ona, yeniden yapılması gereken işin kaynağını ve ilkesini açıkça göstereceğim. Her şeyi açık seçik sergiledikten sonra, bana karşı çıkanlara bir soru sormakla yetineceğim. Diyeceğim ki başkalarının görüşlerini reddedecek ve çürütecek kadar bilge ve aydın olduğunuza inandığınız sizler; bizi mahveden hastalıkları iyileştirmek için neden akıl vermiyorsunuz? Niçin hareketsiz kalıyorsunuz? Düşüncelerdeki gelişme yetersiz midir? Alışkanlıklarının ve geleneklerinin tutsağı olan bu insanlar, belki de sıkıdüzenleri bizden farklı olduğu için Türklerin iyi asker olmadıklarını ileri süreceklerdir. Eğer böyle düşünüyorlarsa onların yanıldığını göstermek, gözlerini açmak benim için kolaydır. Dünyanın her köşesine korku salan ve sayısız zaferler kazanan Türk gibi bir askerin seve seve övgüsünü yapacağım. Sanıyorum ki buna iyi bir asker gözüyle bakılmalı ya da hiçbir zaman öyle kabul edilmemelidir.

Bu asker, eskiden Romalılarda olduğu ve bizde de olmasını istediğimiz biçimde seçilir, devşirilir ve eğitilir. Bulunabilecek tek ayırım şudur ki Türkiye'de oldukça sık görülen bir uygulamaya bağlı kalınarak asla askerin kökenine bakılmaz ve kimi zaman en aşağı sınıftan da olabilir.

Türklerin *akıncı* (=alcange) dedikleri ve daha çok zorunlu hallerde kullandıkları gönüllülere gelince; benim üzerinde durmak istediğim askerler bunlar değildir. Türkler de tıpkı benim gibi bunlara fazla önem vermemektedirler. Burada sürekli silah altında bulunan, sultanların kendilerini kapı halkı arasına alacağı düşüncesiyle savaşlarda durmaksızın sivrilmelerine yardımcı olacak fırsatlar peşinde koşan askerler⁴⁴ söz konusudur.

Padişah her yıl imparatorluğun bütün eyaletlerine, Hristiyan olarak doğmuş erkek çocukların üçte birini ya da dörtte birini devşirmek için ça-

⁴⁴ Yeniçeriler ya da Kapıkulu askerleri.

vuşlar (=Chiaoux) gönderir. Devşirmeler İstanbul'a geldiği zaman en yürekli olanlar, en çok yetenekli görünenler padişah, paşalar ve yüksek düzeydeki devlet adamlarının saraylarında hizmet etmek için seçilirler. Diğerleri alışıldığı üzere, bunları satın almak için kırsal kesimden ve eyaletlerden gelen müşterilerin bulundukları bir meydana götürülür. Herkes bu çocuklardan kendisine en uygun düşenini bir altın(=écu) ödeyerek satın alır. Fakat her şeyden önce devşirmelerin her yaşta tanınmaları için adları, ülkeleri, anne ve babalarının durumlarıyla kendilerinin belirgin özellikleri resmî bir sicile kaydedilir. Böylece bu çocukları satın alan kimse ister köyde ister şehirde otursun, yine de denizleri aşır Anadolu'ya gidecek ve onu evine yerleştirecektir. Diyeceğim şu ki adam, bu çocuğu dilediği yere götürebilir, köle gibi kullanabilir ve her türlü ağır işte çalıştırılabilir. Bu gençlere gıda olarak ekmek, su verilebilir; kimi zaman da biraz haşlanmış et, meyva ya da sebze yedirilir. Onlar ancak zamanın yol açabileceği aşınmalara oldukça dayanıklı elbiseler giyerler. Onların İslam dininin kurallarına göre yetiştirilmelerine büyük özen gösterilir. Bu çocuklar böyle büyürler, yaşamın zevklerini, baba ocağında tadılan mutlulukları bilmeden büyürler. Güçlü, gürbüz ve her çeşit angaryaya dayanıklı insanlar olurlar. Devletin bu gençlere gereksinimi olduğu zaman buları satın alan kimselerden geri ister. Çünkü bunları satın almış olanlar sadece birer mutemettir. Bir çeşit toplu çalışma olan buralardan Yeniçeri ortalarına götürülürler. Yeniçeri ocağına giren birine önce ayda yalnız bir duka ödenir⁴⁵; bir süre sonra biraz fazla kimi zaman da daha az ulufe verilir. Yeni bir asker için bunun yeterli olduğu sanılır. Fakat girdiği koğuştaki daha rahat yaşamak isteyen bir asker, yemek yapmak, odanın diğer hizmetlerini yerine getirmek koşuluyla arkadaşları onu bedava beslerler. Buna karşılık silah kullanmada en usta olan biri onu eğitir ve savaş tekniğiyle ilgili her şeyi kendisine öğretir. Bu kışlada belirli bir ilerleme gösterdikten sonra, kahramanlığını kanıtlayacak bir fırsat beklemesi gerekir. Acemilikten kurtulduğuna karar verilince artık kendisine diğer Yeniçerilerin aldığı kadar bir ulufe ödenir⁴⁶. Bu umut, bu istek kimi zaman bu acemi askerleri o kadar yüreklendirir ki bunlar en eskilerden değerli olduklarını kanıtla-

⁴⁵ Bu ücret, aylıktan çok bir çeşit ikramiyedir. Çünkü bu asker parasız beslenir ve padişah giyecek masraflarını dahi üstlenmiş bulunmaktadır.

⁴⁶ Bir Yeniçerinin aylık ulufesi 8 dukadır. Çevrenin notu: Ocak defterine yazılan bir Yeniçeriye iki akça yevmiye verilir, terakkiye göre gündelik artardı. Bu, XVI. yüzyıl sonlarına kadar 8 akçaya kadar çıkmıştır (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti teşkilatından Kapıkulu Ocakları*, I. Ankara, 1943, 412).

mak için oldukça çarpıcı hareketler yaparlar: Kimi zaman bunların kendilerini gösterdikleri anda bir üst dereceye yükselecek kadar yetenekli oldukları kabul edilir. Bunlar hemen kendi bölüklerinden birinin başına getirilir ve Türklerin *Sipahi*⁴⁷ olarak adlandırdıkları bu askerler padişahın özel koruyuculuk hizmetinde yerini alır ve ona refakat ederlerdi.

Bu çocuklardan satılmamış ve Enderun'a girememiş olanlar İstanbul'da kalırlar ve çalışabilecek yaşa gelinceye kadar bütün giderleri padişah tarafından karşılanır. İleri bir yaşa geldikleri zaman çeşitli işlerde çalıştırılırlar. Kimileri caddeleri temizler, kimileri de taş, ağaç, kiriş vb. taşıyarak inşaat işlerinde hizmet ederler. Yaşamak isteyen herkes çalışmak zorundadır. Olgun bir yaşa geldiklerinde bunlar, kara ya da deniz kuvvetlerine katılırlar.

Hükümdarın çeşitli hizmetleri için seçilenlerin geleceği, bütün bunların yazgısından oldukça farklıdır. İmparatorluğun belli başlı yöneticilerini bunlar oluşturur. Talihleri, yetenekleriyle birlikte onları en yüksek mevkilere kadar çıkarır. Yeniçeri ağaları her zaman bunların içinden çıkar. Diğerleri amiral, beğlerbeyi, vezir ve paşa olurlar. Padişah zaman zaman kızlarını bunlarla evlendirerek onları onurlandırır.

İşte Türklerin askerlerini seçmek ve eğitmek için uyguladıkları yöntem budur: Sanıyorum ki onların kahramanlığını ve yaptıkları fetihlerin şaşırtıcı bir şey olmadığını yeterince anlattım, Bununla birlikte onların yine aynı ölçüde başarılı oldukları başka yolların da bulunduğunu söylemek yerinde olur. Fakat bunlar arasında en geçerli olanı bu devşirme sistemidir. Kimi zaman da askerlerini, kendi korsanlarının yakaladıkları tutanaklar arasından ve bizimle yaptıkları savaşlarda elde ettikleri kimseler arasından seçerler. Bunları; kendi yurtlarını, dinlerini unutmuş gibi görününceye kadar uzun süre saray (=Serraglio) dedikleri büyük evlere kapatırlar. Harem ağaları bunlara Arapça (? böyle) öğretir. Eski askerler, birinin gösterdiği başarıyı diğeri de gösterinceye kadar onlara silahlı eğitim yaptırırlar. Daha sonra bunları alışıktı oldukları en uygun işte görevlendirilmek üzere hapisten çıkartırlar.

Kimi zaman askerler, paşaların ve diğer beylerin ister parayla satın almış oldukları, ister savaşta tutsak ettikleri köleleri arasından da seçilir. Bu paşalar ve beyler bunları vermek zorundadır. Fakat bunların içinden

⁴⁷ Bunlar muhafız askerleridir.

sınanmamış, gerek vücut gerek cesaret bakımından hiçbir üstünlük göstermemiş olanların da hangi işe yatkın olduklarını belirlemek gerekir.

Amaçları oldukça yararlı olan bundan daha olumlu bir tutumdan söz edilemez. Tutsak edilmiş yığınla Avrupalı tanıdım. Bunlar tutsak oluncaya kadar kendi ülkelerinde oldukça sefil bir durumda bulunuyorlar ve bundan kurtulmak için hiçbir çaba göstermiyorlardı. Türklerin iyi eğitimi ve aralarında geçerli olan rekabet sayesinde bunların kısa sürede büyük bir gelişme gösterdiklerine tanık oldum. Öyle ki, bunlar, sadece iyi bir askerden geri kalmamak onuruna erişmekle kalmıyor, diğer askerlere de çeşitli alıştırma yaptırarak bir güce ulaşmış oluyorlardı. Pencereden bakarken bana sık sık yeni askerlere eğitim yaptıranların kimler olduğu gösteriliyordu. Yanımdakilere bu adamların aslen hangi ulustan olduklarını soruyordum. Önce bunların mutlaka ya Partlı, ya Belhli⁴⁸, ya da Gürcü⁴⁹ olabileceğini sanıyordum. Çünkü bu kavimler eskiden beri silah kullanmada büyük bir üne kavuşmuşlardı. Fakat, bana; bunlardan birinin Macar, diğerinin Hırvat, ötekini Alman olduğu söylendiği zaman önce şaşırdım. Ancak sonra kendime gelerek bunların silah altında gösterdikleri büyük başarıların doğuştan gelen yeteneklerine, ülkelerinde aldıkları eğitime ve yaptıkları çalışmalara bağlı olduğunu kavradım. Daha sonra düşünerek bunların bizde hangi mevkide bulunduklarının bilinip bilinmediğini ve hangi işle uğraştıklarını sordum. Bana verdikleri yanıtı göre kimi bir mutfakta çalışarak aşçı yamağı olmuştur. Kimisi bir din adamı olarak yetişmiş; kimisi de sanatçı olarak eğitilmiştir. Fakat bütün bunların hepsi savaş zamanında ya da ateşkes (ki buna pek uyulmaz) sırasında tutsak alınarak İstanbul'a götürülmüş şu ya da bu paşanın hizmetine girmiştir...Şaşkınlığım gittikçe artarak bu adamların nasıl yaman birer savaşçı haline geldiğini sorduğumda bunların hizmetine girdikleri paşaların yanındaki silahşörler tarafından eğitildiklerini, kısa sürede ustalarını geçecek kadar büyük yetenekler gösterdikleri söylendi. Yine denildiğine göre bunlar son savaşlarda o denli parlak başarılar elde ettiler ki bunun sonucu olarak büyüklerin takdirini kazandılar ve yeteneklerine göre en yüksek görevlere getirildiler.

⁴⁸ Baktrianlar (Belhliler), İran'da Baktrian (Belh) denilen yerde oturduklarından adlarını buradan almışlardır.

⁴⁹ Massagetler (Gürcüler), İskit kavimlerindendi. Bunlar Hazar Denizi kıyılarında oturuyorlardı. Herodot, bunların Kraliçesinin Tomris olduğunu yazmakta ve bu kraliçenin, Kyros'un başını keserek kan dolu bir tulumun içine attığını bildirmektedir.

Aziz yurttaşlarım! İtiraf edeyim ki bu olayların anlatıldığını duymak bana gerçek anlamda o denli acı vermekte ve beni alışkanlıklarımızın Türklerden farklı olduğundan ötürü son derece üzmedir. Türkler için iyi bir insanın değerli bir taşın farkı yoktur. Onu iyi bir biçimde yetiştirmek için her türlü özeni göstermektedirler. Buna özellikle savaş sırasında ele geçirdikleri kimselerde silah kullanma konusunda bir takım yetenekler sezdikleri zaman daha çok dikkat ederler. Bizim düşünce tarzımızla onların düşünce yapısı arasındaki bütün farkı biliniz. Biz tam tersine kendimizi sıkıntıya sokmadan yurttaşlarımızın eğitimiyle ilgilenmeden bir köpeği, yırtıcı bir kuşu terbiye etmek, bir atı ehlileştirmek için bütün çabamızı harcıyoruz. Türkler ise insanın diğer bütün hayvanlardan daha üstün olduğunu bizden daha iyi algılamış görünüyorlar ve yalnızca onu yetiştirmek için uğraşıyorlar.

Öyle sanıyorum ki askerimizi iyi seçmek ve iyi eğitmek konusunda ne yapmamız gerektiğini göstermek için yeterince örneği gözlerinizin önüne sermiş bulunuyorum. Üstelik bu örneklerin kanıtlandığı gibi önerdiğim yöntem kesinlikle yeni bir şey değildir. Silahların gücüyle de o kadar elverişli bir duruma getirilen bu yöntemi saydığım bütün bu devletler uygulamaktan da geri kalmamışlardır. Türkler bu yolu izleyerek bizden o kadar üstün bir duruma geldiler. Düşmanlarımız tarafından uygulandığı gerekçesiyle bu yöntemi kabul etmeyi red mi edeceğiz? Sağduyudan yoksun muyuz? Bizden daha aklıbaşında olan Onlar kendilerine yararlı olabilecek her alanda bizi özenle taklit etmeye çalışıyorlar. Eğer benim tasarımı uygulamaya çalışırsanız - Tanrı en mutlu bir raslantıyla bunun gerekli olduğunu kavramanıza yardımcı olsun - bu yolun devletimizin güvenliğinin temeli sayılan sağlam bir sıklıdüzene bağlı bulunduğunu görürsünüz. Oysa biz şimdiye kadar bu güvenliği tehlikeye düşürecek ölçüde ihmal içinde olduğumuzu çoktan kanıtlamış bulunuyoruz. Size yeniden söylüyorum ki güvenliğimizin bağlı olduğu umut, devletimizin kesin desteğini oluşturmaktadır. Her şey, kendisine ulaşılan yollar sayesinde sağlamlığını korur ve ayakta kalır. Krallıklar ancak silah gücüyle, iyi bir düzenle ve asker arasında kurulmuş olan sıklıdüzenle fethedilebilirler. Ve yine krallıkları elde tutmak sadece bunlara bağlı bulunmaktadır. Silahlar bir yana bırakılır, silah altında asker bulunmaz, askerî sıklıdüzen bozulursa en gelişmiş olan ülke bile bir süre sonra ya çöker ya da komşularının istilasına uğrar. Bir ülkenin güvenliği ne krallık asasıyla ne de taçla sağlanabilir. Bir kez daha yineliyorum ki bunu ancak silah gücü sağlar. Bu saydıklarımın geçerli ol-

duğu sürece hiçbir engel Romalıların tümenlerini durduramadı. Onlar, dünyanın en ücra köşelerine kadar bütün yerleri ele geçirdiler. Fakat bu değerler çürümeğe başladığı, eski sıkıdüzen kuralları bir yana itildiği anda askerin kahramanlığı yerini eğlence ve tembelliğe bıraktı. İmparatorluk daha o zaman çökmeye yüz tuttu. Ancak Roma burjuvaları⁵⁰ sadece kısa bir süre için, bütün imparatorluğa hükmeden bu zengin şehri savunabildiler. Roma saldırganların oyuncağı ve avı durumuna düştü. Alakarga masasında olduğu gibi herkes kendi payına düşeni ele geçirdi.

Aziz yurttaşlarım! Bizi tehdit eden tehlikenin ne kadar büyük olduğunu duyalım ve bize ne kadar yakın olduğunu görelim. Ve ondan kurtulmak için size önerdiğim yöntemlerle düşmanı başımızdan savalım. Karşılaşacağımız zorluklara asla aldırış etmeyelim. Engelleri aşabileceğimiz yiğitçe bir cesaret örneği gösterelim. Bir takım olaylar, ülkeleri yöneten imparatorları, ara sıra, sıkışık durumlarda ve koşulların zorlamasıyla, en âdil yasalardan ayrılmak, en iyi ve en yerleşmiş kuralları çiğnemek zorunda bırakır. Bu, patlamaya hazır bir hale gelmiş olan halkı yatıştırmak için başvurulacak zoraki bir çözüm yoludur. Fakat burada başka çeşit gereksinimler söz konusudur. Yardımlar bizi gözlerimizin önündeki tehlikeden kurtarabilir. Uyuşuk uyuşuk, savunmasız bir biçimde kendimizi bir başkasına teslim etmektense birinin yardımına başvurmak daha iyidir. Ama biz silahlara sarılarak kendimizi kurtaracağız. Hâlâ düşmanımızın boyunduruğu altında inleyen ulusların da sonsuza değin güvenliklerini sağlamış olacağız. Fakat önceden gerekli önlemleri almadan, oldukça iyi eğitilmiş birliklere sahip olmadan böyle bir girişimde bulunmak düşüncesizlikten başka bir şey değildir.

Aramızda hâlâ bulunan birkaç utangaç ruhlu kimse; kuvvetlerimizin, kaynaklarımızın Türklere karşı koymak için onların düzeyinde olmadığını ileri sürecek ve beni suçlayacaktır. Buna şöyle yanıt vereceğim. Ben burada yabancılardan sağlanacak birazcık yardımla her zaman düşmana kafa tutacak bir ordunun kurulması ve ayakta tutulması için gerekli olan sağ-

⁵⁰ Busbecq bu sözü Roma'da oturanlar yani Quirites'leri anlatmak için kullanıyor. Bu ad kendilerine aslında daha eskiden verilmişti. Söcüğün kökeni Sabinler ülkesindeki Cures şehriyle ilgili olabilir. Romulus, bu şehir halkıyla anlaşmaya yanaşmadan önce onlara, burjuva hukukunda yararlanma hakkını verdi. Böylece Romalılar ve Sabinler hiçbir ayırım gözetilmeksizin Quirites'ler diye adlandırıldılar.

lam ilkeleri veriyorum. Savaşacak durumda olmadığımıza göre, yabancı kuvvetlerin bakımını üstümüze alarak hemen çatışmaya girişmeyi de düşünmüyorum. Bu yöntemin devlet için ne kadar yıkıcı olduğu, sadece para için savaşan bu insanlarla ne kadar az başarı elde edildiği zaten kanıtlanmış bulunmaktadır. Benim önerim bu değildir. Ben istiyorum ki bizi Türklerin saldırısına karşı koyacak olan kendi yurttaşlarımızın yardımına, kendi yurttaşlarımızın silahlarına ve cesaretlerine başvuralım. Onlar kendi özgürlükleri için savaştıkları zaman biz, bu başarıdan ötürü kendi güvenliğimizi önceden sağlamış olacağız. Bütün kararsızlıklar ve yenilgilere cesaretle karşı okuduklarını gördüğümüz zaman hiç olmazsa onların silahlarına daha çok güven duyacağız. Silaha sarılıp düşmana karşı koymaktan çok harekete uğramaktan korkan bu zayıf yaratılışlı ve aşâğılık insanlara nasıl değer verelim ve onlara karşı nasıl bir duygu besleyelim? Ksenophon'un şu özdeyişi hayranlık uyandıracak niteliktedir. Bütün dikkatimizle ona hak ettiği değeri verelim: *Hazır silahlı ve ordusu olanların her zaman dostu, seyrek olarak ta düşmanı vardır.* Komşuları sabırsızlıkla onlarla bağlaşma yapmanın yollarını ararlar. Savaş sırasında onlar için çarpışır. Çünkü zafer, açık söylemek gerekirse, her zaman onlarındır. Dünyanın diğer bütün devletleri böyle bir devlete düşman olmaktan çekinilirler. Durum bunun tersi olursa hiçbir işe girişemeyiz. Hareketsiz kalır, silaha sarılmaz ve sözün kısası zaferimizden endişe eder, ülke savunmasını şunun bunun sorumluluğuna bırakacak kadar hayattan koparsak komşularımızın bizi hor görmelerinden ve bağlaşıklarımızın bizden ayrılmalarından çekinmemiz gerekir. Bunların hepsi o zaman silahlarını bize karşı yöneltecektir. Farklı bir dine karşı yapılan savaşın bunları bir arada tutacağını hesaba katmamak gerekir. Çünkü maddi çıkarlar her zaman böyle bir gerekçenin üzerinde yer alır.

İşte silahların gücü budur. Kendi kurtuluşu için devletin silaha sarılmasından ve o kadar çok onurumuzu çiğnemiş olan düşmana karşı savaşa hazırlanmasından daha iyi bir yol yoktur. Bu düşman bize ne kadar korkunç görünürse görünsün, cesaretimizi arttırmalı, gerekli önlemleri almalı, yapacağımızı iyice düşünmeli ve onu yenilgiye uğratmak için askerlerimize gerekli eğitimi yaptırmalı ve aralarında sıklıkla düzeni sağlamalıyız. Böylece Tanrı'nın adı ve zaferi bizimle olacaktır. Biz böyle akıllıca davranmaya başlar başlamaz gözü kapalı olarak şunu düşünebiliriz ki Tanrı, tasarılarımızın gerçekleşmesi için bize yardımcı olacaktır.

Öncelikle içimizden 12.000 kişilik bir yaya askeri toplayarak işe başlayalım. Bunları donatalım. Aralarında sağlam bir birlik kuralım. Bu sayı

az olmakla birlikte komşularımız ve bağlaşıklarımız bizim böyle bir etkinlik içinde bulunduğumuzu görünce hemen bize yardım edeceklerdir. Hat-tâ kendilerinden bir şey beklemediğimiz birkaç yabancı devlet bile gerektiği zaman imdadımıza koşacaktır. Fakat bu umutlar yanıltıcı olsa bile sadece topladığımız kuvvetlerle sınırlarımızdaki müstahkem mevkiileri berki-teceğiz. Yazın, düşmanın kuşatmış olduğu kaleleri kurtarmaya koşacağız. Kışın, düşmanın üzerine baskın yapacağız. Vergileri toplayacağız. Böylece onlara tam anlamıyla şunu göstermiş olacağız ki kendilerinin bize kabul ettirdiği antlaşmalar ancak paraya bağlı bulunmaktadır. Sıra kendilerine gelince belki de bizim onlara lütufta bulunmamız için yalvaracaklardır. Bunun tersine içinde bulunduğumuz durumda eli kolu bağlı beklersek bundan korkmamız gerekecektir. Çünkü ilk tehditte boyun eğeceğiz. İki taraftan saldırılması halinde hiçbir yerde kendimizi savunamayacağız gibi düşmanla en hafif bir biçimde vuruşamayacak ve saldırısını geri püskürte-meyeceğiz.

Bu düşüncelerden başka dikkatimizi çekmeye değecek kadar ciddi ve ilgi çekici ne vardır? Bunu en hoşumuza gidecek bir şey olarak güzelce düşünmeli, en değerli zamanımızı buna ayırmalı ve ona devletimizin zafe-ri olarak bakmalıdır. Kuvvetlerimizin çoğalması bu başarımızın en büyük desteği olacaktır. Bırakınız çatıları, altın gibi parlayan sarayları başkaları kursun! Bırakınız, iyi bir zevkin hakim olduğu bahçeleri ekip biçmeyi öğretmek için gerekli özeni başkaları göstereyin! Bırakınız, en değerli mo-bilyalar, en büyük ressamların yaptıkları tablolar, en zengin sofraya takımla-rı başkalarına ait olsun! Bize gelince: Onurlu bir barış yapmak için bütün çabamızı, bütün mutluluğumuzu ortaya koyalım ve böylece yüce bir zafer kazanalım. Bütün bu değerli şeyleri de bunları ivedilikle arayan meraklıla-rına satalım, Biz bu gibi şeylerle fazla övünmeyelim. Yabancılarla, bizi zi-yarete gelecek dostlarımıza göstereceğimiz bu gibi meraklı şeyler eksik ol-sun. Onlara yapacağımız en parlak gösteri; kuvvetiyle olduğu kadar keskin zekâsıyla da sivrilen, kesici-delici silahlarla olduğu kadar ateşli silahlarla da savaşmasını bilen, her çeşit oku atabilen, her türlü hareketi yapabilen, gözlerini üzerinden ve davranışlarından ayırmayan komutanının en ufak bir buyruğunu yerine getirmeye hazır, gözüpek ve savaşa can atan seçkin bir gençliğin gösterisi olmalıdır.

Türkler içinde Yeniçeriler bütün bu niteliklere sahip bulunmaktadır. Sultanın onlara umut bağlaması, imparatorluğunun en sağlam bir daya-

nağı gibi görmesi ve onları kendi çocukları olarak onurlandırmasının bir nedeni yok mudur? İşte sizin de böyle bir ordu kurmanız için konuşuyorum. Ortaya koyduğum bu tasarının Yüce Tanrı ve bütün Hristiyanlık dünyası tarafından kabul gördüğüne hiçbirimiz şüphe etmemeliyiz. Tasarının hepimizin yararını gütmekten başka bir amacı da yoktur. Bunun için de kılıçlarımızı bilemeli, zamanın akışıyla geciken zaferlerimizi yeniden silahlarımızla kazanmalıyız.

Bitiriyorum! Fakat birkaç sözle gözlerinizin önüne serdiğim bu oldukça haklı gerekçelerin beni size bu söylevi vermek zorunda bıraktığını kabul ediniz.

Türklerin bitmez tükenmez tutkularını, sonsuz zenginlik kaynaklarını, oldukça savaş deneyimi olan sayısız kuvvetlerini anlatmaya çalıştım. Vurdumduymazlığımız, uyuşukluğumuz, içinde bulunduğumuz güvensiz ortam devletimizi uçurumun kenarına götürmektedir. Hristiyanların kanını içmeye doymayan bir düşmanın boyunduruğu altına girmek korkusu iyice kökleşmiş, gerçek bir Tanrı inancının egemen olduğu vatanımızın tapınakları yıkılmak tehlikesiyle karşı karşıya kalmış, en kötü bir köleliğin utancı kendini duyurmaya başlamıştır. Benim gerçeklerimin haklılığı burada yatmaktadır. Bu denli büyük felaketleri önlemenin tek yolunu bize silahlar göstermektedir. Hem silaha sarılmalı, asker toplamalı, toplanan askerleri iyi bir talimden geçirmeli, hiçbir çıkar gözetmeyen ve savaş tekniğinde uzmanlaşmış kimseleri onları eğitmekle görevlendirilmeliyiz. Askerî görevlere öncelikle etkin, başarılı, kişisel yeteneği buna elverişli olanları getirmeliyiz. Bu amaca ulaşmak için astın üste bağımlılığını sağlamalı, kendi hesabımıza savaşacak yabancı askerlerin ücretlerini düzenli olarak ödemeliyiz. Böylece, sonuç olarak, adımıza yaraşır, onurumuzu kurtaracak her şeyi yapacak ve içinde bulunduğumuz tehlikeden sıyrılmak konusunda gereğini yerine getirmiş olacağız.

EK I

Busbecq, *Türk Mektupları* (Çev. H. C. Yalçın), 81-83

Biz huzurda iken büyük bir kalabalık vardı. Vilayet beylerbeylerinden birçoğu hediyelerle gelmişlerdi. Bütün hassa süvarisi, sipahiler, gurebalar, ulufeciler burada bulunuyordu. Birçok ta yeniçeri vardı. Bu koca mecliste

hiçbir adam yoktur ki, haiz olduğu mevkii ve rütbeyi kendi şahsî liyakat ve cesaretine borçlu bulunmasın. Hiç kimse sırf filanın neslinden gelmiş olmak dolayısıyla diğerlerinden mümtaz bir mevkîe çıkmaz. Her adama uhdesindeki vazife ve memuriyete göre hürmet edilir. Bundan dolayı, burada merasimde tefevvuk kavgası yoktur. Herkesin ifa ettiği vazifeye göre tayin edilmiş bir mevkii vardır. Herkese bizzat sultan vazife ve memuriyetlerini tevcih eder. Bunu yaparken ne zenginliğe ehemmiyet verir, ne boş rica ve davalara. Bir namzedin haiz olabileceği nüfuz ve şöreti hiç düşünmez. Yalnız liyakata bakar, seciye arar, fırî kabiliyet ve istidadı düşünür. İşte bu suretle her adam istihkakına göre mükâfat görüyor. Memuriyetlerin başında o vazifeleri görmeğe hâdim kimseler bulunuyor. Türkiye’de herkes kendi mevkii ve ikbalinin bânisidir. Sultanın hükmü altında en yüksek mevkilere çıkmış olanlar çok kere çobanlıktan yetişmişlerdir. Bunlar böyle küçük bir mevkiden doğmuş olmaktan utanmak şöyle dursun, bilâkis bunu bir iftihar neticesi telâkki ederler. Ecdatlarına ne kadar az borçlu bulunurlarsa kendilerini müftehir olmakta o kadar haklı görürler. Türkler insanlarda meziyetin irs tarikile intikal ettiğine, bir miras gibi elde edildiğine inanmazlar. Bunu kısmen Allahın bir ihsanı, kısmen de çalışmanın, zahmetin ve gayretin mükâfatı diye telâkki ederler. Nasıl güzel san’atlara, musikiye, yahut riyaziye veya hendeseye istidat irsi bir şey değilse, bir oğul nasıl mutlaka babasına benzemek lâzım gelmediğine, meziyetleri kendisine Cenabıhak tarafından bahşedildiğine kanidirler. İşte bu suretle, Türklerde şeref ve makam, idari mevkiler, liyakat ve maharetin mükâfatıdır. Namussuz, tembel ve atıl olanlar hiçbir zaman yükselmezler, ehemmiyetsiz ve hakir bir halde kalırlar. Türklerin neye teşebbüs ederlerse muvaffak olmalarının hâkim bir ırk haline gelmelerinin ve her gün hükûmetlerinin hudutlarının genişletmekteki hikmeti bundadır.

Bizim tatbik ettiğimiz hükümler ise bütün bütün başkadır. Bizde liyakat ve iktidara yer ayrılmamıştır. Bizde her şey doğuşa bağlıdır. Yüksek mevkilere çağrılacak adamların kimin neslinden geldiklerine bakılır. Bu mevzua dair ihtimal ki, başka bir yerde daha çok şeyler söyleyeceğim. Bu mütelaaları siz mahrem diye telâkki ediniz.

Şimdi benimle beraber geliniz ve sarıklı başlardan mürekkep bu azim kalabalığa gözlerinizi çeviriniz. Hepsî bembeyaz ipeklerden hadsiz hesapsız manialara sarılmışlar. Türlü türlü, renk renk parlak esvaplar; her tarafta altın, gümüş, lâal, ipek ve saten pırıltısı. Hepsini mufassal surette tarif etmek çok uzun bir iş olacak. Manzaranın yeniliğini yalnız kelimelerle anlatmak imkân haricinde. Gözlerim şimdiye kadar bundan daha güzel bir

manzara görmemişti. Maamafih, bütün bu servet ve ihtişam içinde gene büyük bir sadelik ve iktisat göze çarpıyordu. Herkesin esvabı, mevkileri ne olursa olsun, aynı biçimde idi. Bordürler, lüzumsuz işlemler yok. Halbuki bizde bu âdettir; birçok paraya mal olur ve üç günde bozulur. Onların en güzel ipek yahut saten esvapları, mutat veçhile, işlemeli olsa bile yalnız bir "ducat" ya çıkıyor.

EK II

Busbecq, *Türk Mektupları* (Çev. H. C. Yalçın), 296 - 300.

İhtimalki bazı kimseler imparatorun cengâverane teşebbüslerde bulunmamasına ve harp meydanlarında zafer aramamasına esef edeceklerdir. Denilebilir ki Türkler Macaristan'ı baştanbaşa tahrip ve yağma ettikleri halde biz şöhretimizin icap ettiği gibi imdada koşmadık. Şimdiye kadar çoktan Türklere karşı yürümeli ve kuvvetlerimizi hep bir araya getirerek şiddetli bir muharebe ile talihimizi denemeli idik. Bu mütalealar cesurane, fakat akılâne olmalarından şüpheliyim. Meseleyi biraz yakından muhakeme edelim. Fikrimce, kıralların ve imparatorların ehliyet ve liyakatini talihlerden ve elde ettikleri neticelerden ziyade plânlarla ölçmelidir. Plânlarını yaparken ihtimalleri, kuvvetlerini ve düşmanlarının mahiyet ve iktidarlarını hesaba katmak mecburiyetindedirler.

Bizce tamamen malûm, zafer prensiplerinden mahrum alelâde bir düşman topraklarımıza hücum etmiş olsa idi ve kuvvetlerimiz onunla müsavi olsa idi ve ona karşı göğüs germese idik ve ilerlemesine kat'î bir muharebede mâni olmasa idik bu korkaklığımıza hamlolunabilirdi.

Fakat düşmanın Cenabıhakkın gazabı neticesinde bize karşı gönderilmiş bir belâ ise (Meselâ eski zamanlarda Atılâ, büyük babalarımız zamanında Tamerlan, bizim günlerimizde de Osmanlı tufanları gibi) onlara karşı hiçbir şey bir set teşkil edemez, onların ilerlemesi karşısında her şey yıkılır. Böyle bir düşmana karşı küçük ve alelâcele toplanmış bir ordu ile acûlâne atılmak, korkarım ki, cesurluk değil, çılgınlık vasfına liyakat temin eder.

Süleyman, gerek kendisinin ve gerek ecdadının muvaffakiyetlerinin telkin ettiği dehşetle karşımıza dikiliyor. Macaristan ovalarını iki yüz bin süvari ile istila etti: Avusturya'yı tehdit ediyor.

Almanya'nın mütebaki kısımlarını tehdit ediyor. İran hududundan buraya kadar devam eden yerlerdeki bütün milletleri arkasından sürüklüyor. Birçok krallıkların menabiile teğhiz edilmiş bir ordunun başında bulunuyor. Nisf küremizin inkisam ettiği üç kıt'adan herbiri bizim imhamızı nihayete erdirmek hususuna iştirak ediyor. Bir yıldırım gibi çarpıyor, yıkıyor, yolunun üzerindeki her şeyi tahrip ediyor. Harp ve darbe alışkın ve gayet iyi talim görmüş bir ordunun başındadır. Ordu da onun idaresine alışmıştır. İsmi tâ uzaklara kadar dehşet salıyor. Hudutlarımız boyunda bir aslan kükrüyor, kâh oradan, kâh buradan geçmek istiyor. Bundan evvel, bundan çok daha az tehlikelerin tehdidine maruz kalan milletler kuvvetli düşmanlar karşısında memleketlerini terkederek başka yerlerde kendilerine bir yurt aramışlardır. Mübrem tehlikeler karşısında sakın kalmak ihtimali pek azdır. Fakat bizimki kadar müthiş bir düşmanın takarrübü üzerine memleket etrafımızda çatırdarken korkuya düşmemek bana çok büyük bir cesaret gibi görünüyor. Böyle olmakla beraber kahraman Ferdinand hiç sarsılmaz bir metanetle meydanda duruyor, mevkiinden hiç eksilmiyor, tuttuğu mevkidenden geri çekilmiyor. Eğer kuvvetleri kâfi olsa idi herşeyi talihli harbe havale edebilirdi ve bundan dolayı çılgınlık etmiş olmak muahezesine maruz kalmazdı. Fakat bu kahramanane hamleleri ihtiyat tadil ediyor. Bu kadar mühim bir teşebbüzte bir muvaffakiyetsizliğin kendi sadık tealarına, hayır, umumiyetle hristiyanlığa ne büyük bir felâket teşkil edeceğini görüyor. Kendisinin cür'etkârlığı yüzünden halkın giriftar olabileceği musibet hiç te arzu edilecek bir şey değildir. Yirmi beş yahut otuz bin piyade ile bir miktar süvariden mürekkep bir kuvvetin, harplerde pişmiş bir piyade kuvvetile takviye edilmiş iki yüz bin süvariden terekkül eden bir ordu ile karşılaşması be kadar gayri müsavi bir muharebe olacağını imparator düşünür. Böyle bir muharebeden ne beklenebileceği mazinin misallerinde pek aşikâr surette görülüyor. Nicapolis ve Varna felâketleri, hristiyanların ağarmış kemikleriyle örtülü Mohacs ovası hezimetini hatırlardan çıkmamıştır⁵¹.

İmparator Ferdinand'ın plânı Fabius Maximus'un plânının aynıdır⁵². İmparator kendi kuvvetile Süleyman'ın kuvvetini iyice mukayese ettikten sonra iyi bir generalin en son yapmağa mecbur olacağı şey talih deneme-

⁵¹ Nicopolis (Niğbolu) Muharebesinde İmparator Sigismon, Sultan Birinci Beyazıt tarafından mağlup edilmiştir. Varna'da (1444) Macaristan kralı Ladislav İkinci Murat tarafından perişan edildi.

⁵² Anibal ile kat'i bir harbe girişmeden onu yıpratın Roma kumandanı.

ğe kalkmak ve bu kadar müthiş bir düşmanşa kat'î bir muharebeye tutuşmak olacağını takdir etti. Binaenaleyh, bütün gayretini başka türlü sarfetmeğe karar verdi. Yâni setler ve mânialar vücuda getirerek, her türlü istihkâmlar yaparak istilâ dalgasını kırmak ve geciktirmek gayesini takibe başladı.

Şimdi takriben kırk sene oluyor ki Süleyman Belgradı zapt ile kral Luis'yi öldürdü. Macaristan'ı itaatı altına ladı, yalnız o vilayeti eline geçirmekle kalmayarak daha şimale doğru araziye demülküne ilhak imidini beslemeğe başladı. Bu maksatla Viyana'yı muhasara etti. Sonra tekrar harbe girişecek Güns'ü ele geçirdi, Viyana'yı tekrar tehlide kalktı. Fakat bu defa yalnız uzaktan bir tehdit ile iktifa etti. Fakat o kuvvetli ordusuile, payansız menabiile ne yapabildi? Zaptetmiş olduğu Macaristan parçasında zorlukla yapışıp kalıyor. Bir tek muharebede kudretli hükûmetleri mahvetmeğe alışkın olmasına rağmen, bu seferlerinin mükâfatı olarak yalnız iyi tahkim edilmemiş bazı hisarları, ehemmiyetsiz şeyleri ele geçirebildi; büyük Macaristan kütlesinden tedricen koparabilmiş olduğu parçaları da pek pahaliya mal etti. Vakiâ bir aralık Viyana'ya göz dikebilmişti. Fakat bu ilk ve son vak'a oldu.

Süleyman'ın üç büyük arzusu olduğu söyleniyor: Evvelâ camiinin inşaatını bitirmek. Bunun pek muazzam ve muhteşem bir bina olduğu muhakkaktır. Saniyen, eski su kemerlerini tamir ederek İstanbul'un su ihtiyacını tatmin etmek; salisen, Viyana'yı zaptetmek. İki gayesi temin edilmiştir. Üçüncü arzusu akim kalmıştır. Ümit ederim ki, edebiyen de öyle kalcaktır.

İSTANBUL RASATHANESİ'NDE YAPILMIŞ OLAN GÖZLEMLER*

Dr. REMZİ DEMİR

XVI. yüzyılın üçüncü çeyreğinde, *Takiyüddin bin Maruf* (1521 - 1585) tarafından İstanbul'da kurulan¹ rasathanede kullanılmış olan rasat aletlerinin türleri ve vasıfları hakkında yapılmış olan araştırmalar², İstanbul Rasathanesi'nin Ay ve Güneş rasatlarının yanında diğer gezegenlerin ve sabit yıldızların rasatlarının da yapılabilmesine imkân tanıyacak şekilde donatılı-

* 22 - 24 Nisan 1991 tarihinde İstanbul'da düzenlenen "İslam Medeniyetlerinde Bilim Kurumları" adlı uluslararası sempozyumda tebliğ olarak sunulmuştur.

¹ İstanbul Rasathanesi'nin kuruluş tarihini kesin olarak bilemiyoruz. S. Tekeli, rasathanenin kurulmaya başladığı tarihi 1576 ile en geç 1577 olarak alabileceğimizi söylüyor (bkz., S. Tekeli, "Nasirüddin, Takiyüddin ve Tycho Brahe'nin Rasat Aletlerinin Mukayesesi", *A. Ü. Dil ve Tarih, Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. XVI, S. 3-4, Ankara 1958, s. 311). Ancak, İsmet Miroğlu'nun yayımlanmış olduğu İstanbul Rasathanesi'ne ilişkin arşiv belgelerinden 26 Safer 983 (6 Haziran 1575) tarihli en eski belgede, rasathane binasındaki odaların yeterli olmaması sebebiyle yenilerinin yapılması emredildiğine göre (bkz., İ. Miroğlu, "İstanbul Rasathanesi'ne Ait Belgeler", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 3, İstanbul 1973, s. 77), rasathane inşasının hiç değilse bir kısmının 1575'den önce tamamlanmış olması gerekir. Muhtemelen gözlemlere de bu tarihten önce başlanmıştır.

² Sevim Tekeli'nin yapmış olduğu araştırmalar Takiyüddin'in İstanbul Rasathanesi'nde kullanmış olduğu aletler hakkında ayrıntılı malumat vermektedir. Bu konuyla ilgili olarak bkz., Sevim Tekeli, "Nasirüddin, Takiyüddin ve Tycho Brahe'nin Rasat Aletlerinin Mukayesesi", *Ankara Üniversitesi D. T. C. Fakültesi Dergisi*, C. XVI, S. 3-4, Ankara 1958, s. 301-393; Sevim Tekeli, "Takiyüddin'in Sidretü'l-Müntehâ'sında Aletler Bahsi", *Belleten*, C. XXV, S. 98, Ankara 1961, s. 213-238; Sevim Tekeli, *XVI. Yüzyılda Astronomi ve Takiyüddin'in Sidretü'l-Müntehâ Adlı Eseri*, (Basılmamış Doçentlik Tezi), Ankara 1960; Sevim Tekeli, "Meçhul Bir Yazarın İstanbul Rasathanesi Aletlerinin Tasvirini Veren *Alât-ı Rasadiyye li Zic-i Şehinşâhiye* Adlı Makalesi", *Araştırma*, S. 1, Ankara 1963, s. 71-122; Sevim Tekeli, "İstanbul Rasathanesinin Gözlem Araçları", *Araştırma*, S. 11, Ankara 1979, s. 29-44; Sevim Tekeli, "The Observational Instruments of Istanbul Observatory", *International Symposium On the Observatories in Islam*, 19-23 September 1977, İstanbul 1980, s. 33-45; Sevim Tekeli, "Takiyüddin", *Türk Ansiklopedisi*, C. XXX, s. 357-361. Tekeli, bunların dışında, A. Adnan Adıvar'ın yazdığı *Osmanlı Türklerinde İlim* adlı kitabın 4. baskısında yer alan (Ek-28)'de de aynı konuyu işlemiştir (bkz., İstanbul 1988, s. 101-103). Ayrıca bkz., Fatin Gökmen, "Râsîd Takiyüddin", *Cumhuriyet Gazetesi*, 14. Nisan. 1341, 17. Mayıs. 1341, 24. Mayıs. 1341, 4-6. Haziran 1341; Aydın Sayılı, "Alâuddin Mansur'un İstanbul Rasathanesi Hakkındaki Şiirleri", *Belleten*, C. XX, S. 79, Ankara 1956, s. 411-448; Aydın Sayılı, *The Observatory in Islam And Its Place In the General History of Observatory*, Ankara 1960, s. 289-305; Süheyl Ünver, *İstanbul Rasathanesi*, Ankara 1969, s. 13-31; Muammer Dizer, *Takiyüddin*, Ankara 1990, s. 53-64.

diğini göstermişti. Ancak, Takiyüddin'in zîclerinden sadece *Sidretü'l-Müntehâi'l-Efkâr fî Melekûti'l-Feleki'd-Devvâr*'ın dikkate alınmış olması sebebiyle, İstanbul Rasathanesi'nde yapılmış olan gözlemlerin Ay ve Güneş rasatları ile sınırlı kaldığı ve hatta Güneş rasatları tamamlandığı halde Ay rasatlarının tamamlanmadığı şeklinde yanlış bir kanaatin oluşmasına neden olunmuştur³. Biz, bu makalemizde, bu kanaatin yanlışlığını ispat ederek, Takiyüddin'in, İstanbul Rasathanesi'nde yapmış olduğu rasatlar hakkında genel bir malumat vermek istiyoruz.

Bu rasathanede yapılan gözlemler hakkında bilgi edinebildiğimiz eserler, şimdilik, Takiyüddin tarafından yazılan *Sidretü'l-Müntehâi'l-Efkâr fî Melekûti'l-Feleki'd-Devvâr*, *Teshîlu Zîci'l-Aşâriyyi's-Şehinşâhiyye* ve *Cerîdetü'd-Dürer ve Harîdetü'l-Fiker* adlı zîclerdir.

Yazım tarihi daha eski olan *Sidretü'l-Müntehâ*⁴, diğer zîclerden daha az sayıda gözlem tablosu ihtiva etmekte olup, bunların tamamı altmışlı sisteme göre hazırlanmış, yani yay ve açıların derece mertebesinin altındaki dakika mertebesi ile buna bağlı olan diğer mertebeler, âdet olduğu gibi, altmışlık kesirlerle ifade edilmiştir.

³ Bu kanaat Fatin Gökmen'e aittir (bkz. Fatin Gökmen, "Râsîd Takiyyüddin", *Cumhuriyet Gazetesi*, 24. Mayıs. 1341, s. 2; Süheyl Ünver, *İstanbul Rasathanesi*, Ankara 1969, s. 66 ve 96 dan naklen). Ona göre, *Sidretü'l-Müntehâ* Takiyüddin'in son eseri olmalıdır ve rasathaneye yiktırılmış olduğu için tamamlanamamıştır. (bkz., S. Ünver, *a.g.e.*, s. 66 ve 96'dan naklen). Oysa, 1584'de tamamlanan *Cerîdetü'd-Dürer*'in bu zîcden daha sonra kaleme alınmış olması kuvvetle muhtemeldir.

⁴ *Sidretü'l-Müntehâ*'nın "Hacı Çelebi" ismiyle maruf *Muhammed İsmet* tarafından istinsah edilen ve bugün Vatikan Kütüphanesi Paul Sbath Koleksiyonu No: 496'da bulunan nüshasının sonunda eserin yazım tarihine ilişkin herhangi bir kayda rastlanmamıştır. Gözlem tabloları da tarihsizdir. Bu nedenle zîcin yazım tarihi hakkında kesin bir malumat edinmek mümkün olmamıştır. A. Adnan Adıvar, eserin Nuruosmaniye Kütüphanesi No: 2930'da kayıtlı olduğunu söylediği bir başka nüshasında da sonsöz ve tarihin olmadığına, ancak kitabın içinde 982 (1574 - 1575) ve 985 (1577-1578) yıllarının birkaç defa geçtiğine dikkat çekiyor (bkz., A. Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul 1982, IV Baskı, s. 103). Buna göre, eserin 1577'den ya da 1578'den daha önce tamamlanmış olması imkansız gibi görünmektedir. Süheyl Ünver'in, halen Kandilli Rasathanesi Kütüphanesi No: 208/1'de kayıtlı olan diğer bir nüshanın sonundaki bir ibareyi yanlış tercüme ederek verdiği 1. Muharrem. 982 tarihi ise doğru değildir (A. S. Ünver, *a.g.e.*, s. 93) Çünkü, bu tarih, *Takiyüddin* tarafından ilk defa ihdâs edilen *Murad Han Takvimi*'nin ilk günü, yani başlangıç tarihidir ve Sultan III. Murad'ın 8. Ramazan. 982 tarihinde tahta çıkmış olması sebebiyle (bu tarih için bkz., Bekir Kütükoğlu, "Murad III.", *İslam Ansiklopedisi*, C. VIII, İstanbul 1979, s. 615) kabul edilmiştir. Âdet olduğu üzere, 8 Ramazan'da gerçekleşen hadise, 1 Muharrem'e nakledilmiştir.

Bu zîcdeki astronomik tabloları şöylece sıralamak mümkündür:

- 1) Günler, saatlar ve saatların kesirlerinde Güneş'in merkez hareketi tablosu.
- 2) Mecmu senelerde, Arabî aylarda ve tam günlerde Güneş'in merkez ve apoje hareketi tablosu.
- 3) Saat ve kesirlerinde Güneş'in merkez ve apoje hareketi tablosu.
- 4) Geceleriyle birlikte gündüzlerin tadili tablosu.
- 5) Mücerred merkeze nisbetle alınan ve yine buna ilâve edilen geceleriyle birlikte gündüzlerin tadil hissesi tablosu
- 6) Tadil edilmiş merkeze göre alınan apojeyle birlikte toplama eklenen Güneş'in tadili tablosu.
- 7) Ay'ın mecmu Arabî senelerdeki ve Arabî aylardaki, ortalama hareketini, anomali hareketini, merkez hareketini ve re's yani çıkış düğümünün hareketini gösterir Ay'ın ortalamaları tablosu.
- 8) Ay'ın tam günlerdeki ortalamaları tablosu.
- 9) Ay'ın saat ve kesirlerindeki ortalamaları tablosu.

Bu tablolar tetkik edildiğinde, Ay'ın mabsut senelerdeki ortalamaları tablosu ile, anomalistik tadil, ortalamanın tadili, tadil edilmiş anomaliye eklenen anomali dakikaları, ihtilaf miktarı ve "üçündü tadil" diye adlandırılan nakil dakikaları tabloları ile *zamanın takvîmine* uyması için *Güneş'in takvîmine* göre alınan ve *Ay'ın takvîminden* düşülen geceleriyle birlikte günlerin tadili tablosunun bu zîce alınmadığı görülecektir. Takiyüddin'in, daha çok kuramsal bir hüviyet arzeden *Sidretü'l-Müntehâ*'ya Ay'ın hareketine ilişkin tadil tablolarını almayı, eserin eksik kaldığı zannını uyandırmaktadır. Şayet bu doğruysa ve bunun sebebi, Fatin Gökmen'in dediği gibi, eserin tamamlanmasından önce rasathanenin yıkılmış olması⁵ ise, bu defa, bu tabloların çok dakik olarak hazırlanmış birer türünün nasıl olup da yazımı 1580 tarihinde bitirilmiş olan bir başka zîcde, yani *Teshîlu Zîcî'l-Aşâriyyi's-Şehinşahiyye*'de bulunduğu meselesini çözüme kavuşturmak gerekecektir. Her üç zîcde bulunan tablolar tetkik edildiğinde, Takiyüddin'in bir zîcdeki tabloya diğer iki zîcde yer vermediği gözlemlendi-

⁵ Bkz., S. Ünver, *a.g.e.*, s. 96'dan naklen.

ğine göre, belki de bu eksiklik görüntüsünün sebebi, yapılmış olan rastaların birden fazla zîce dağıtılmak istenmesi olabilir.

Takiyüddin'in bugüne kadar bilinmeyen ve onun yukarda ismi zikredilen diğer zîclerine nisbetle, çok daha fazla sayıda gözlem tablosu içeren *Teshîlu Zîci'l-Aşâriyyi's-Şehinşâhiyye*⁶, onlu sisteme göre hazırlanmış bilinen ilk eserdir. Hâtîme dışarda tutulacak olursa, sadece, İstanbul Rasathanesi'nde hazırlanmış tablolarından müteşekkil olan ve bu nedenle bir katalog görünümünü veren bu zîcin başlangıç sayfasında "Heze kitâbu zîci Takiyyüddin er-Râsîd ed-Dîmeşkî" ibâresine tesâdüf olunmaktayken, sonraki sayfaya düşülen kısacık bir ifâdeden, zîcin Takiyüddin bin Marûf'un hesaplarına göre hazırlanmış olduğu ve Sultan III. Murad'a atfen *Teshîlu Zîci'l-Aşâriyyi's-Şehinşâhiyyeti's-Sânî Aşara Fî Devleti'l-Osmâniyyeti'l-Murâdiyye* olarak adlandırıldığı ve nihayet, hâtîmeden ise, eserin hicrî 988 (1580) yılında tamamlandığı öğrenilmektedir.

Takiyüddin, bu zîcinde, aç ya da yayların derece mertebesinde sonra gelen dakika mertebesi ile bu mertebeye bağlı olan diğer mertebeleri ondalık kesirlerle ifâde etmiş ve böylece *Cerîdetü'd-Dürer*'in tamamlanma tarihi olan 1584'den takriben dört sene önce, ondalık kesirleri astronomiye uygulamayı ve bu yolla, astronomik yay ya da açılarının bulunması esnasında yapılan aritmetik işlemlerini basitleştirmeyi başarmıştır. *Teshîlu Zîci'l-Aşâriyyi's-Şehinşâhiyye* ye bu ismin verilmesi, Takiyüddin'in, ondalık kesirleri 1580'den daha önceki bir tarihte de bu amaçla kullanmış olabileceği izlenimini uyandırmaktadır⁷.

⁶ Takiyüddin'in bu zîcine umûmî bibliyografyalarda rastlanmıyor (bkz., C. Brockelmann, S II, s. 484; H. Suter, s. 191-192). Büyük bir ihtimalle otograf nüsha olan elimizdeki nüsha, Sevim Tekeli'ye Hindistan'dan gönderilen yazmalar arasında yer almaktadır ve bir kütüphaneye 2074 sıra numarasıyla kayıtlıdır. Fotokopi olduğu için çok güç okunmaktadır.

⁷ Takiyüddin, yazım tarihini kesin olarak bilmediğimiz ve bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi, Veliyüddin Carullah Koleksiyonu No: 1454'de kayıtlı olan *Bugyetü't-Tullâb min İlmi'l-Hisâb* adlı aritmetik kitabının "Ondalık Kesirler Hakkındadır" başlığını taşıyan Dokuzuncu Bölüm'ün hemen başlarında,

"Bununla (ondalık kesirlerle) Güneş'in ortalama, merkez ve apoje hareketini, günlerin tadilini, ortalamanın ve merkezin tadilini hesapladım ve bu yolla, Güneş'in takvîmini istenilene uygun vasıflarda tesbit ettim. Aynı şekilde, Ay'ın ortalamarı ile bunlara âit tadilleri de belirledim. Yüce Allah izin verirse, bu sistemle bir zîc yazmaya karar verdim. Çünkü, bununla yapılacak çarpma ve bölme işlemlerinde altmışlı tabloya ihtiyaç duyulmaz ve toplama da çok kolaydır".

demiş (42/a) ve ondalık kesirlere göre hazırlanmış tabloları içeren bir zîc yazmaya karar vermiş olduğuna dikkat çekmiştir. Anlatımından *Bugyetü't-Tullâb*'ın bu tür zîclerden önce

Bu zîcin kapsadığı gözlem tabloları şunlardır:

- 1) Güneş'in burçlara göre takvîmini gösterir tablo.
- 2) Mecmu ve mabsût senelerde, Arabî aylarda, tam günlerde, saatlerde ve saatların kesirlerinde Güneş'in merkez ve ortalama hareketi tablosu.
- 3) Merkeze göre alınan ve ortalamaya ilâve edilen Güneş'in tadili tablosu.
- 4) İstanbul'un boylamına göre mecmu ve mabsût senelerde, Arabî aylarda, günler ve saatlarla saatların kesirlerinde Ay'ın merkez, anomali, ortalama ve re's hareketlerini gösterir Ay'ın ortalamaları tablosu.
- 5) Ay'ın merkezi bir günlük hareket neticesinde $0^{\circ} 0'$ dan $11^{\circ} 24'$ 'ya gelirken, her 6 yay dakikası için, burçlara göre hazırlanmış ve ortalama harekete eklenmesi gereken anomali derecelerini gösterir tablo.
- 6) Ay günlerinin tadili tablosu.
- 7) Ay'ın enlem tablosu.
- 8) Mecmu ve mabsût senelerde, tam günlerde, tam saatlarda ve saatların kesirlerinde Satürn'ün merkez, anomali ve apoje hareketini gösterir Satürn ortalamaları tablosu.
- 9) Tadil edilmiş anomali, 6 burçtan daha az olduğundan, tadil edilmiş merkeze nisbetle alınan Satürn'ün anomasi dakikaları tablosu.
- 10) Merkeze nisbetle alınan ve tadil edilmiş olması, için anomaliye eklenen ya da ondan çıkarılan Satürn'ün "birinci tadil" tablosu.
- 11) Tadil edilmiş anomali, 6 burçtan daha fazla olduğunda tadil edilmiş merkeze nisbetle alınan Satürn'ün anomali dakikaları tablosu.
- 12) Takvîmini elde etmek için, tadil edilmiş anomali ile anomali dakikalarına göre alınan ve apojeyle birlikte tadil edilmiş merkeze ilave olunan Satürn tablosu.

kaleme alınmış olduğu ve burada işaret edilmiş olan zîcde gezegen hareketlerine ilişkin tabloların yer almadığı anlaşılmaktadır ki, şâyet bu doğruysa, biraz aşağıda görüleceği üzere, bu zîcin *Teshîl* olmaması icap eder. Öyleyse burada ya doğrudan doğruya *Cerîdetü'd-Dürer* ya da 1580'den önce yazımı tamamlanmış ve hâlen bilinmeyen başka bir zîc kastedilmiş olmalıdır.

13) Tadil edilmiş merkeze ve tadil edilmiş anomaliye göre Satürn'ün enlemi tablosu.

14) Mecmu ve mabsût senelerde, tam günlerde, tam saatlarda ve saatların kesirlerinde Jupiter'in merkez, anomali ve apoje hareketini gösterir Jupiter ortalamaları tablosu.

15) Tadil edilmiş anomali, 6 burçtan daha az olduğunda, tadil edilmiş merkeze nisbetle alınan Jupiter'in anomali dakikaları tablosu.

16) Merkeze nisbetle alınan ve tadil edilmiş olması için anomaliye eklenen ya da ondan çıkarılan Jupiter'in "birinci tadil" tablosu.

17) Tadil edilmiş anomali, 6 burçtan daha fazla olduğunda tadil edilmiş merkeze nisbetle alınan Jupiter'in anomali dakikaları tablosu.

18) Takvîmini elde etmek için, tadil edilmiş anomali ile anomali dakikalarına göre alınan ve apojeyle birlikte tadil edilmiş merkeze ilave olunan Jupiter tablosu.

19) Mecmu ve mabsût senelerde, tam günlerde, tam saatlarda ve saatların kesirlerinde Mars'ın merkez, anomali ve apoje hareketini gösterir Mars ortalamaları tablosu.

20) Tadil edilmiş anomali, 6 burçtan daha az olduğunda, tadil edilmiş merkeze nisbetle alınan Mars'ın anomali dakikaları tablosu.

21) Merkeze nisbetle alınan ve tadil edilmiş olması için anomaliye eklenen ya da ondan çıkarılan Mars'ın "birinci tadil" tablosu.

22) Tadil edilmiş anomali, 6 burçtan daha fazla olduğunda tadil edilmiş merkeze nisbetle alınan Mars'ın anomali dakikaları tablosu.

23) Takvîmini elde etmek için, tadil edilmiş anomali ile anomali dakikalarına göre alınan ve apojeyle birlikte tadil edilmiş merkeze ilave olunan Mars tablosu.

24) Mecmu ve mabsût senelerde, tam günlerde, tam saatlarda ve saatların kesirlerinde Venüs'ün merkez, anomali ve apoje hareketini gösterir Venüs ortalamaları tablosu.

25) Tadil edilmiş anomali, 6 burçtan daha az olduğunda, tadil edilmiş merkeze nisbetle alınan Venüs'ün anomali dakikaları tablosu.

26) Merkeze nisbetle alınan ve tadil edilmiş olması için anomaliye eklenen ya da ondan çıkarılan Venüs'ün "birinci tadil" tablosu.

27) Tadil edilmiş anomali, 6 burçtan daha fazla olduğunda tadil edilmiş merkeze nisbetle alınan Venüs'ün anomali dakikaları tablosu.

28) Takvîmini elde etmek için, tadil edilmiş anomali ile anomali dakikalarına göre alınan ve apojeyle birlikte tadil edilmiş merkeze ilave olunan Venüs tablosu.

29) Tadil edilmiş merkeze ve tadil edilmiş anomaliye göre Venüs'ün enlem tablosu (Boş bırakılmıştır).

30) Mecmu ve mabsût senelerde, tam günlerde, tam saatlarda ve saatların kesirlerinde Merkür'ün merkez, anomali ve apoje hareketini gösterir Merkür ortalamaları tablosu.

31) Tadil edilmiş anomali, 6 burçtan daha az olduğunda, tadil edilmiş merkeze nisbetle alınan Merkür'ün anomali dakikaları tablosu.

32) Merkeze nisbetle alınan ve tadil edilmiş olması için anomaliye eklenen ya da ondan çıkarılan Merkür'ün "birinci tadil" tablosu.

33) Tadil edilmiş anomali, 6 burçtan daha fazla olduğunda tadil edilmiş merkeze nisbetle alınan Merkür'ün anomali dakikaları tablosu.

34) Takvîmini elde etmek için, tadil edilmiş anomali ile anomali dakikalarına göre alınan ve apojeyle birlikte tadil edilmiş merkeze ilave olunan Merkür tablosu.

35) Tadil edilmiş merkeze ve tadil edilmiş anomaliye göre Merkür'ün enlem tablosu (Boş bırakılmıştır).

36) Tadil edilmiş anomaliye göre Merkür'ün inhiraf tablosu (Boş bırakılmıştır).

Teshîlu Zîcî'l-Aşâriyyi's-Şehinşâhiyye'nin temel hususiyetlerini şu şekilde sıralamak mümkündür:

1) Tamamen gözlem tablolarından oluştuğu için bir katalog hüviyetindedir.

2) Tabloların tümü İstanbul Rasathanesi'nde yapılan gözlemlere dayanılarak Takiyüddin tarafından hazırlanmıştır.

3) Derecenin askatları ondalık kesirlerle ifâde edilerek hesaplamalar kolaylaştırılmıştır.

4) Ay'ın merkezi bir günlük hareket neticesinde $0^{\circ} 0'$ 'dan $11^{\circ} 24'$ 'ya gelirken, her 6 yay dakikası için, burçlara göre hazırlanmış ve ortalama harekete eklenmesi gereken anomali derecelerini gösterir ayrıntılı bir tablo hazırlanmıştır.

5) Zîc'in hicrî 988 (1580) tarihinde tamamlanmış olması İstanbul Rasathanesi'nde bu tarihten önce çok sayıda gözlem yapıldığını gösterir. Şâyet rasathane 4. Zilhicce. 987 (22. Ocak. 1580) tarihinde yıkılmışsa⁸, bu zîc, Takiyüddin'in, rasathane yıkılmadan önce yapmış olduğu rasatlarla onlu sisteme göre hazırladığı son zîci olmalıdır.

6) Zîcin şüphesiz en önemli yönü, gezegenler için hazırlanmış tabloları da kapsamıdır. Takiyüddin bu tablolarda, mecmu ve mabsut senelerde, tam günlerde, tam saatlarda ve saatların kesirlerinde, gezegenlerin merkez, anomali ve apoje hareketini gösterir gezegen ortalamalarının yanında, tadil edilmiş anomali 6 burçtan daha az ya da daha fazla olduğunda tadil edilmiş merkeze nisbetle alınan anomali dakikalarını ve gezegenlerin birinci tadillerini de vermiştir. Ayrıca, Satürn, Venüs ve Merkür gezegenleri için birer enlem tablosu hazırlamış, fakat Satürn'ün tablosunu doldurduğu halde, diğerlerini boş bırakmıştır. Elimizdeki nüshada, Jupiter ve Mars için hazırlanmış enlem tablolarına tesadüf olunmamıştır.

Bu zîcde yer alan gezegen tabloları, İstanbul Rasathanesi'nde sadece Ay ve Güneş rasatlarının yapıldığı, Güneş tabloları tamamlandığı halde Ay tablolarının tamamlanamadığı şeklindeki iddianın yanlış olduğunu ispat etmektedir.

7) Bazı tabloların sütun başlıklarının Osmanlıca terkipler halinde yazılmış olduğu görülmektedir.

Takiyüddin'in, ölümünden bir sene önce yani 1584 tarihinde tamamladığı diğer bir zîci ise, *Cerîdetü'd-Dürer ve Harîdetü'l-Fiker*'dir⁹. Bu zîcde de, *Teshîl*'de olduğu gibi derece mertebelerinden sonra gelen askat mertebeleri

⁸ Rasathanenin 4. Zilhicce, 987'de Kaptan-ı Derya Kılıç Ali Paşa tarafından bir gece içinde yerle bir edildiğini yazan *Şakâik-i Numaniyye*'nin vermiş olduğu bu malumat ekseriyetle doğru olarak kabul edilmiştir. Mesela Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim* adlı eserinde bu malumatı nakletmiş (s. 105-106) ve herhangi bir çekince bildirmeksizin doğru olarak kabul etmiştir (s. 108).

⁹ Takiyüddin'in bu zîci, tarafımızdan doktora tezi olarak incelenmiş olup, Atatürk Kültür Merkezi yayınları arasında neşredilecektir.

leri ondalık kesirlerle ifâde edilmiştir. Bunun dışında trigonometrik fonksiyonların ifâdesi esnasında da aynı tip kesirlerin kullanılmış olduğu görülmektedir ve bu ikinci katkı, bilindiği üzere kalıcı olmuş ve bugün de kabul edilen bir ifâde şekli olarak trigonometriye yerleşmiştir. Hakikaten, *Ceridetü'd-Dürer*'in¹⁰ en önemli özelliği, ondalık kesirlerin aritmetik, trigonometri ve astronomi sahalarında kullanımının yaygınlaşmasını hedeflemesidir ve eser bu yönüyle çok seçkindir.

Bu zîcin içerdiği gözlem tabloları ise şu şekilde sıralanabilir:

1) Arabî aylarda Güneş ve Ay tutulmasının imkânının bilinmesi için enlemsel hareket tablosu.

2) *Esâbi el-kutr, esâbi el-cirm, sukût ve meks saatlarını* almak, tutulma zamanlarının sınırlarını bilmek ve Ay yüzeyini ölçmek için hazırlanan ve görünür Ay enlemi ile *Ay'ın buhtunun* altından kendisine girilen küllî ya da cüzî Ay tutulması tablosu.

3) 40° kuzey enlemi için, *âşirden* itibaren ölçülen açıklığa göre hazırlanan, *Ay'ın ondalık dakikalarla boylam ve enlemdeki paralaksı* tablosu.

4) *Esâbi el-kutr, esâbi el-cirm ve sukût saatını* almak, tutulma zamanlarının sınırlarını bilmek ve Güneş yüzeyini ölçmek için hazırlanan ve görünür Ay enlemi ile, *Ay'ın buhtunun* altından kendisine girilen küllî ya da cüzî Güneş tutulması tablosu.

5) İstanbul'un enlemi için ondalık olarak hazırlanmış *bud el-kutr ve el-asl el-mutlak* tablosu.

¹⁰ Bu zîc, Sâlih Zeki tarafından "Haridetü'd-Dürer ve Feridetü'l-Fiker" (*Asâr-ı Bâkiye*, C. I., İstanbul 1329, s. 138), A. Adivar tarafından "Haridetü'd-Dürer" (*a.g.e.*, s. 104), Fatih Gökmen, Süheyl Ünver ve Muammer Dizer tarafından yine "Haridetü'd-Dürer ve Feridetü'l-Fiker" (S. Ünver, *a.g.e.*, s. 100 ve M. Dizer, *a.g.e.*, s. 119) ismiyle zikredilmektedir. Bu yanlışlığın sebebi, muhtemelen, Salih Zeki Bey'in eline geçen nüshanın ilk varlığında eserin isminin bu şekilde yazılmış olmasıdır. Burada yeri gelmişken bir noktaya daha temas etmekte fayda vardır. S. Ünver Takiyüddin'in eserlerini tanıtırken, *Cedâvil-i Rasadiyye* başlığı altında, Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi Koleksiyonu No: 1976'da "Reisü'l-müneccimin Takiyüddin'in *Cedâvilitü'l-Takvim*" adında bir eserinin mevcut olduğu, fakat bu eserin yukardaki başlık altında verilen diğer eserlerle mukâyesesinin yapılmadığını söylemiştir (*a.g.e.*, s. 86). Söz konusu bu eser, aslında, *Ceridetü'd-Dürer*'den başka bir şey değildir. Yalnız, zîce âit olan tablolar, zîcin içinde, dahil oldukları konulardan sonra verilecekleri yerde, zîcin başına alınmışlardır. Enteresan olan nokta, bu tabloların başlıklarının ve sütun başlarının Farsça olarak yazılmış olmasıdır. Eksik olmalarına rağmen, *Ceridetü'd-Dürer*'e âit oldukları konusunda şüphe yoktur.

6) İstanbul rasathanesindeki gözlemlere istinâden hazırlanan *el-meyl el-evvel* ve onun tanjantı tablosu.

7) Hicretin 989 (1581)'uncu senesinde yıldızların durumlarına ilişkin bilinmesi gereken bilgileri içerir tablo.

8) İstanbul'un boylamına göre mecmu Arabî senelerde Güneş'in merkez ve apoje hareketi tablosu.

9) Mabsût tam Arabî senelerde Güneş'in merkez ve apoje hareketi tablosu.

10) Tam günlerde Güneş'in merkez ve apoje hareketi tablosu.

11) Saat ve kesirlerinde Güneş'in merkez ve apoje hareketi tablosu.

12) Tadil için merkeze nisbetle alınan ve buna ilave edilen Güneş'in geceleriyle birlikte gündüzlerinin tadili hissesi tablosu.

13) Merkeze nisbetle alınan ve buna ilave edilen Güneş'in tadil tablosu.

14) İstanbul boylamı için Ay'ın mecmu Arabî senelerdeki ortalamaları tablosu.

15) İstanbul boylamı için Ay'ın mabsût Arabî tam senelerdeki ortalamaları tablosu.

16) İstanbul boylamı için Ay'ın tam günlerdeki ortalamaları tablosu.

17) İstanbul boylamı için Ay'ın saatlardaki ortalamaları tablosu.

18) Ay'ın saatların kesirlerindeki ortalamaları tablosu.

19) Dâima anomali miktarına ilave edilen Ay'ın anomalistik tadili tablosu.

20) Dâima ortalama harekete eklenen ortalamanın tadili tablosu.

21) Tadil edilmiş anomalinin 6 burçtan daha az olması halinden anomali dakikaları tablosu.

22) Tadil edilmiş anomalinin 6 burçtan daha fazla olması halinde anomali dakikaları tablosu.

23) Düzeltilmiş anomali derecelerine göre alınan ihtilaf tablosu.

24) Enlem hissesini elde etmek için Ay'ın takvîmine eklenen cevzeher ortalaması tablosu.

25) Ay'ın enlemi ve "üçüncü tadil" diye adlandırılan nakil dakikaları tablosu.

26) Zamanın takvîmine uyması için, Güneş'in takvîmine göre alınan ve Ay'ın takvîminden düşülen geceleriyle birlikte günlerin tadili tablosu.

27) Oğlak başlangıcına göre ekliptikteki burçların metâlii tablosu.

28) İstanbul'un enlemi için burçların yerel metâlii tablosu.

Cerîdetü'd-Dürer'de bulunan gözlem tabloları hakkında şunları söylemek mümkündür:

1) Derece mertebesinin altındaki mertebeler yine ondalık kesirlerle ifâde edilmiştir. Öyleyse Takiyüddin'in bu tutumu bir istisna değildir ve bir geleneğin oluşmasına yöneliktir.

2) Takiyüddin diğer iki zîcine Ay ve Güneş tutulmalarına ilişkin tabloları almamışken, *Cerîdetü'd-Dürer*'de bunlara yer vermiştir.

3) Tabloların ekserisi Ay ve Güneş rasatlarına âittir ve tadil tabloları da tam olarak hazırlanmıştır.

4) Bütün gözlemler yine İstanbul'da yapılmıştır. Zîc'in 1584 tarihinde tamamlanmış olduğu göz önünde bulundurulacak olursa, Takiyüddin'in ölünceye değin rasat faaliyetlerine devam ettiği anlaşılmaktadır. Ancak 1580'den sonraki rasatların İstanbul Rasathanesi'nde yapılmış olması olasılığı oldukça küçüktür.

5) Takiyüddin 989 (1581) tarihinde bir sabit yıldızlar tablosu hazırlamıştır. Ay, Güneş ve gezegen rasatlarının yanında, onun sabit yıldız rasatları da yaptığını gösteren bu tablo, yeniden gözlemlenen 69 tane yıldızın, boylamını, enlemini, yönünü, deklinasyonunu, zeval rektesansiyoununu ve geçiş derecesini göstermektedir. Hazırlanmasında astrolojik kaygıların da belirli bir payı olduğu söylenebilir¹¹.

6) Diğer zîclerde yer alan tabloların üzerinde, İstanbul Rasathanesi'nde yapılmış olan gözlemlere dayanılarak hazırlandıkları açıkça belirtil-

¹¹ *Cerîdetü'd-Dürer*'in büyük bir kısmı astrolojiyle ilgili konulara tahsis edilmiştir (bkz., a.g.y., Kandilli Rasathanesi Kütüphanesi No: 183, 19/a ve onu takip eden sayfalar).

miş olduğu halde, *Cerîdetü'd-Dürer*'deki tablolar da bu ibareye tesadüf olunamamıştır. Bunun sebebi, söz konusu zîcin büyük bir olasılıkla rasathanenin yıkılmasından sonra yazılmış olması olabilir. İstanbul Rasathanesi tabiri sadece bir yerde, özel olarak imal edilmiş bir *zât el-şubeteyn* aletinden söz edilirken geçmektedir.

7) Fatin Gökmen, bu zîcde Ay'a ilişkin tabloların mevcut olduğunu, ancak rasatların Takiyüddin'e âit olmadığını söylemektedir ki¹², bu da yanlıştır. Zîcde Takiyüddin'e âit olmayan tek tablo, şerî merî ayların ilk günlerine intibâk eden Arabî Kamerî ayların ilk günlerinin çıkarsanması tablosudur ve Takiyüddin'in ağabeyi olan *Necmüddin bin Maruf* tarafından hazırlanmış olan bu tablo, burada söz konusu etmediğimiz takvim sahasına ilişkin tablolar arasında yer almaktadır.

Sonuç olarak, İstanbul Rasathanesi'nde yapılmış olan gözlemlerin bugüne değin sanılandan çok daha fazla sayıda olduğu, Ay ve Güneş gözlemlerinin yanında, diğer gezegenlere ilişkin gözlemleri de kapsadığı söylenebilir. *Cerîdetü'd-Dürer*'de bulunan gözlem tablolarına gelince, bunların İstanbul Rasathanesi'nde yapılmış gözlemlere dayanılarak hazırlandığına dair eser içinde herhangi bir ipucuna tesâdüf olunamamıştır. Tabloların sadece birinin, sabit yıldızlar tablosunun üzerinde 1581 tarihi vardır. İyimser bir tahminle rasathanenin bu tarihte faaliyette olduğu farzedilse bile, 1584'e kadar ayakta kaldığını düşünmek için hiçbir nedenimiz yoktur. Öte yandan, Takiyüddin'in onlu sisteme göre hazırlanmış diğer zîci 1580'de tamamlanmıştır. *Cerîdetü'd-Dürer*'deki tablolar bu tarihten önce hazırlanmış olsalardı, herhalde bu zîce değil, *Teshîlu Zîci'l-Aşâriyyi's-Şehinşâhiyye*'ye alınırlardı; ancak öyle yapılmamıştır. Şu halde, *Cerîdetü'd-Dürer*'deki gözlem tablolarının rasathanenin yıkılmasından sonra hazırlanmış olması kuvvetle muhtemeldir. Fakat, bu zîcin rasathanedeki faaliyetlerle bütün bütüne ilişkisiz olduğunu söylemek de mümkün olmasa gerek-

¹² Bkz., S. Ünver, *a.g.e.*, s. 66'dan naklen.

ADANA'DA 1572 YILINDA KULLANILAN TÜRK ERKEK ŞAHİS ADLARI

Dr. YILMAZ KURT*

Tarihte kullanılmış olan Türk şahıs adları üzerinde yapılacak çalışmalar tarih, dil, sosyoloji ve tarihî demografiyi ayrı ayrı ilgilendirmesi bakımından büyük önem taşımaktadır. Atalarımızın birinci Anayurt'tan Ebedî Anayurt'a gelinceye kadar geçirmiş olduğu bütün sosyal ve coğrafi çevrenin etkilerini onların almış olduğu şahıs adlarında izlememiz mümkündür.

Bugüne kadar yapılan bu konudaki çalışmaların çoğu Türkçe adları tanıtmak veya şahıs adlarının alfabetik bir listesini vermek şeklinde olmuştur¹. Şahıs adlarının arşiv belgelerine dayanılarak bilimsel bir metotla incelenmesini Sayın Hocam Bahaeddin Yediyıldız'ın Ordu yöresindeki şahıs adları üzerine yapmış olduğu çalışmalarda görmekteyiz². Şahıs adları üzerine yapılacak çalışmalarda birinci kaynak durumunda olan Osmanlı Tahrir defterlerinin -belki de yazısının siyakat türünden oluşu yüzünden - kullanılmayışı büyük bir eksiklik doğurmuştur. Şer'iyye Sicilleri de önemli bir kaynak olmasına rağmen onlardan da gerekli ölçüde yararlanılamamıştır³.

* Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Osmanlıca Okutmanı.

¹ Şahıs adları üzerinde yapılan çalışmalardan görebildiklerimiz içerisinde en eskisi Besim Atalay'a aittir. Kıymetli dilci B. Atalay *Türk Büyükleri veya Türk Adları* isimli eserinde 600 kadar kadın ve erkek adına yer vermiş, bu adların bir kısmı hakkında ansiklopedik kısa bilgi vermiştir. 1339 (1923) yılında TBMM Hükümeti Maarif Vekâleti tarafından İstanbul'da bastırılan bu eserde 15 kadar basılı eserden yararlanılmış, arşiv belgeleri ihmal edilmiştir. Bu konuda görebildiğimiz diğer çalışmalar da da aynı şekilde Tahrir Defterlerinden yararlanılmadığından önemli eksiklikler vardır. Meselâ S. Tuncay ve A. Aysan tarafından hazırlanan *Türk Adları Kılavuzu*'nda 10000 civarında erkek adına yer verildiği halde, yaptığımız karşılaştırmada 56 defa geçen Şah Kulu, 54 defa geçen Güvendik, 47 defa geçen Bulgar adları başta olmak üzere 163 adın bu kitapta yer almadığını gördük. Bu konuda çalışacaklar için bibliyografyaya bu tür kitapların listesini dahil ettik.

² Bahaeddin Yediyıldız-Özkan İzgi, "1455 yılında Ordu ve yöresinde kullanılan şahıs adları, H.Ü. Edebiyat Fakültesi Armağan, Ankara 1983.

³ Bu konuda yapılmış bir çalışma için bkz.: Cemil Cahit Güzelbey, "Gaziantep Şer'i Mahkeme Sicillerinde Türkçe Kişi Adları", *Türk Kültürü*, XXII/252 (Nisan 1984), s. 246-249.

Bu çalışma, Ankara Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan 114 numaralı ve 1572 M. (980 H.) tarihli Adana Mufassal Tahrir Defteri'ndeki şahıs adlarını konu almaktadır⁴. Defterde 21 binden fazla şahıs adı bulunmaktadır. Bunlardan toplam nüfusun % 2'sini oluşturan Ermeni ve Rumlara ait isimler ayrı olarak incelenmiştir. Deftere XVIII. yüzyılda eklendiğini tahmin ettiğimiz 2 cemaate ait 99 isim de aynı şekilde değerlendirmeye alınmamıştır. Değerlendirmeye dahil edilen isim sayısı 20.330'dur⁵. Çalışma sırasında sadece şahıs adları dikkate alınmıştır. Baba adları üzerinde yapılacak bir çalışma bir nesil içindeki değişmeyi göstermesi bakımından önemli olup, ayrı bir çalışmanın konusu olacaktır.

Çalışmamız sırasında özel olarak bastırdığımız teksirlerden fişler hazırlanmış ve bu fişlere şahıs adı, baba adı, altına ise az kullanılan adların klîşesi ve varak numarası alınmıştır. Böylece az kullanılan adların tam olarak tesbitine çalışılmıştır. Diğer bölgelere ait Tahrir Defterleri üzerinde de bu tür çalışmaların yapılması bölgeler arasında bir kıyaslama ve bundan birtakım sonuçlar çıkarabilme imkânı verecektir. Örnek olarak *Kansu* ve *Şahkulu* gibi adların İzmir'de, Niğbolu'da ne oranda kullanıldığını bilmek ad vermede coğrafi çevre ve kültürel etkilerden daha açık bir şekilde söz edebilmemizi sağlayacaktır. Bu bakımdan bizim burada yapacağımız çalışma daha çok bir durum tesbiti şeklinde olacaktır.

Sondaj metodunun kullanılmayışı 20 binden çok ad üzerinde çalışmak zorunluğunu ortaya çıkarmıştır⁶. Ancak bu yorucu çalışma en sağlıklı tesbitin yapılmasıyla amacına ulaşmıştır. Çünkü tesbit edilen 1080 ad içinde 557'si yalnızca bir defa, 128'i ise iki defa geçmektedir. Bu bakımdan her 5 veya 10 sayfadan bir sayfa almak şeklindeki bir sondaj çalışmasında bu bir-iki defa kullanılan adlardan birçoğunu tesbit edemeyecektik. Nitekim biz de önce defterde bulunan 437 cemaat, 47 köy ve 43 mahallede kayıtlı ilk altı isim alarak çalışmayı bu şekilde yaklaşık 3.000 isim

⁴ Tahrir Defterleri her vilâyetin vergi mükelleflerinin yerleşim bölgelerine göre tek tek, adlarıyla birlikte kaydedildiği vergi yazım defterleridir. Bu bakımdan bu Defterler Türk şahıs adları konusunda en önemli arşiv hazinesi durumundadır. Ancak burada vergi vermedikleri için kadınlar ve çocuklar kayıtlı değildir.

⁵ Defterdeki kayıtlara göre yapmış olduğumuz toplamada defterde 21.115 kişinin kayıtlı olduğunu hesaplamıştık (bkz. Yılmaz Kurt, *Adana Sancağı Mufassal Tahrir Defteri*, Ankara 1985, basılmamış yüksek lisans tezi). Arada 235 fark bulunmaktadır. Bu fark 20 binden fazla isim için neticeyi etkileyecek ölçüde görülmemiştir.

⁶ Yapılacak bu tür çalışmalarda en doğru ve pratik sonuçları alabilmek için bilgisayar kullanılması artık kaçınılmaz olmuştur.

üzerinde yapmak istedik. Ancak tam bir tesbit yapabilmek için duyduğumuz istek zor olanı seçmeye bizi yöneltti.

1572 yılında Adana Sancağı, Bahçe, Kadirli, Kozan, Feke, Saimbeyli, Tufanbeyli ve Pozantı'nın bir bölümü hariç bugünkü Adana ili sınırlarını kapsamaktaydı. Bölgede yaşayan nüfusun % 84'ü cemaat halinde yaşamaktadır. Bunlar Üçok'ların *Yüregir* koluna mensup Oğuz Türkmenlerdir. XIII. yüzyılda Horasan taraflarından gelmişlerdir. Nitekim *Hucendî* adı bize Horasan'ın izlerini hatırlatan bir örnek olarak kalmış gibidir⁷. Buna rağmen bu 20 bin isim içerisinde *Yüregir* adına raslamak mümkün olmamıştır. *Yüregir* 24 Oğuz boyundan birinin ismi olduğu gibi Ramazanoğulları Beyliği'nin kurucusu Ramazan Bey'in de babasının ismi olarak geçmektedir. Ancak buna bir daha şahıs adı olarak rastlanmayışı Ramazan Bey'in babasını değil de onun *Yüregir*lerden olduğunu göstermek için *Yüregir bin Ramazan* denilmiş olabileceğini düşündürmektedir. Nitekim belgelerde Pirî Bey için de *Ramazan oğlu Pirî Bey* denilmesi bu görüşü kuvvetlendirmektedir. Bugün *Yüregir* bir ova adı olarak geçmektedir⁸.

XIII. yüzyılda bölgeye gelen bu Türkmenler Memlûklerin de desteğiyle Çukurova'ya yerleşmişler ve bölgeye dağıyla taşıyla Türkleştirmişlerdir. Kullanılan coğrafya isimlerinin hemen tamamı Türkçe adlardır. Büyük çoğunluğu konar-göçer olan bu Türkmen topluluğu İslâmiyetin etkisiyle Arapça isimleri büyük ölçüde benimsemiştir. En çok kullanılan ad *Mehmed*'dir⁹. Mehmed (Muhammed) adı 1763 kişi tarafından kullanılmaktadır. Bu toplam nüfusun % 8,57'sini teşkil etmektedir. İkinci sırayı *Ali* adı almaktadır. Ali adı 1449 defa geçmekte ve toplam nüfusun % 7,12'sini oluşturmaktadır. Bu şekilde 100 ve daha fazla kişi tarafından kullanılan 33 isim bulunmakta, 14243 kişi bu 33 ismi kullanmaktadır. Bunun toplam nüfusa oranı % 70.05'dir. Bir başka deyişle nüfusun % 70'i 1080 ismin

⁷ Varak 96a, 75. isim. Ayrıca bu Horasan Türkleri Seyhun ve Ceyhun'un hatıralarını Çukurova'da yaşatmak istercesine Ceyhan'a Ceyhun adını vermişlerdir. Büyük bir ihtimalle Seyhan'a de Seyhun demişler bu isim daha sonra Kızılırmak veya Büyükmarmak diye anılır olmuştur.

⁸ Adana merkezinde kurulan iki kaymakamlıktan birisine *Yüregir* adının verilmesi tarihe bağlılık açısından bizleri sevindiren örnek bir davranış olmuştur.

⁹ Mehmed adı defterde baştan sona şeddesiz olarak yazılmıştır. Bu bakımdan hepsi de Mehmed olarak okunmuştur. Ancak Mehmed adını aslında Muhammed olduğu bilinmektedir. Türkler, Peygamberlerine duydukları sevgiyi en çok bu adı vererek gösterdikleri gibi, O'na duydukları saygıdan dolayı da zaman zaman kızdıkları oğullarına Muhammed değil Mehmed demeyi tercih etmişlerdir.

33'ünü yani % 3.05'ini kullanmaktadır. Geri kalan 1047 ismi ise nüfusun % 30'unu oluşturan 6087 kişi kullanmaktadır.

Bu en çok kullanılan 33 isim arasında sadece *Durak*, *Durmuş* ve *Sevindik* adları Türkçe olarak görülmektedir. Bu adları kullananların toplamı 362 olup bunun 14243'e oranı % 2,54'dür. Bu sonuç Arapça kaynaklı adların ne kadar yaygın olarak kullanıldıklarını göstermesi bakımından önem taşımaktadır¹⁰.

Tablo I : En çok kullanılan 33 ad ve yüzdeleri

Sıra no	Şahıs adı	Toplam	Yüzde	Sıra no	Şahıs adı	Toplam	Yüzde
1.	Mehmed	1763	8,67	18.	İsa	196	0,96
2.	Ali	1449	7,12	19.	İsmail	175	0,86
3.	Ahmed	956	4,70	20.	Ramazan	163	0,80
4.	Mustafa	874	4,29	21.	Yakub	154	0,75
5.	İbrahim	804	3,95	22.	Yunus	148	0,72
6.	Hasan	782	3,84	23.	Seydi	133	0,65
7.	Hüseyin	782	3,84	24.	Osman	133	0,65
8.	Hamza	741	3,64	25.	İmirza	132	0,64
9.	Halil	667	3,28	26.	Durak	126	0,61
10.	Veli	577	2,83	27.	Ömer	125	0,60
11.	Yusuf	490	2,41	28.	Abdullah	123	0,60
12.	Musa	469	2,30	29.	Durmuş	120	0,59
13.	Emin	383	1,88	30.	Sevindik	116	0,57
14.	Mahmud	375	1,84	31.	Nasuh	117	0,57
15.	Hızır	364	1,79	32.	Enbiya	103	0,50
16.	İlyas	304	1,49	33.	Ümmet	102	0,50
17.	Süleyman	297	1,46				
Toplam		12077	59,40			2166	10,65
GENEL TOPLAM		14243	70,05				

¹⁰ Türkler tarafından Arapça isimlerin yaygın olarak kullanılmasında çocuklara Kur'an-ı Kerim'den ad vermek çabasının büyük payı vardır. Halk arasında yanlış bir inanç yerleşmiştir: "Çoğun adı Kur'an'da geçen bir isim olmazsa öbür dünyada çağırılmayacaktır". Halbuki Kur'an'da sadece 1-2 kadın adının geçmesi bu düşüncenin ne kadar yanlış olduğunu açıkça göstermektedir. Peygamberin hadis'inde Müslümanlardan istenilen çocuklara utanacakları çirkin adların konulmamasıdır.

İncelediğimiz defterde 100 ile 50 arasında kişiye ad olmuş 25 isim bulunmaktadır. Bu adları kullanan 1771 kişi toplam nüfusun % 8,71'ini teşkil etmektedir. Bu adlar arasında *Murad*, *Hüdâverdi*, *Oğuzlu* (veya *Uğurlu*), *Budak*, *Güvendik*, *Çalabverdi* gibi Türkçe adların 417 kişi tarafından kullanıldıkları görülmektedir. Bunun 1771'e oranı ise % 23,54'dür. Bu durum az kullanılan isimlere gidildikçe Türkçe adların daha çok kullanıldığını göstermektedir.

Tablo II : 100 - 50 kişi tarafından kullanılan adlar

Sıra no	Şahıs adı	Toplam	Yüzde	Sıra no	Şahıs adı	Toplam	Yüzde
1.	Pirî	99	0.48	14.	Pir Veli	72	0,35
2.	İskender	96	0,47	15.	Bekir	69	0,33
3.	Abdurrahman	93	0.45	16.	Seydi Ahmed	67	0,32
4.	Murad	91	0.44	17.	Oğuzlu	67	0,32
5.	Kasım	91	0.44	18.	Budak	66	0,32
6.	Hüdâverdi	86	0.42	19.	Pir Ahmed	65	0,31
7.	Evliyâ	85	0.41	20.	Şah Kulu	56	0,27
8.	Dâvud	84	0.41	21.	Kubad	56	0,27
9.	Nebi	84	0.41	22.	Güvendik	54	0,26
10.	Süphanverdi	82	0.40	23.	Çalabverdi	53	0,26
11.	Şaban	79	0.38	24.	Şah Veli	52	0,25
12.	Mübarek	78	0.38	25.	Abdülkadir	51	0,25
13.	Minnet	77	0.37				
TOPLAM		1771	8,71				

Bugün de yaygın olarak kullanılan bu Arapça kaynaklı isimlerin dışında, *Ebu Hüreyre*, *Ebu'l-Beyt*, *Ebu'l-Leyl* gibi daha çok Araplarca kullanılan adlar da görülmektedir. Saruçam nahiyesinde 95 neferlik Sencerlü Cemaatinde Mustafa oğlu *Ebu-l-Hindî*'nin kardeşlerinin adlarının da *Abdülvehhab*, *Abdülgaftar*, *Ebu'l-Leyl* gibi Türkçede pek kullanılmayan adlar olması cemaat içinde az sayıda da olsa Arap topluluğun bulunduğuna işaret sayılabilir¹¹. Ancak bu şekildeki adların toplam nüfus içindeki payı yüzde ile ifade edilemeyecek orandadır: Ebu ile başlayan 14 adın 9'u *Ebu-bekir*, 10'u *Ebu'l-Kâsım*'dır. Bu adları taşıyanların toplamı ise 36'dır.

¹¹ Adana Mufassal Tahrir Defteri (TD.114), varak 55a.

Adana'ya yerleşen bu Horasan Türkmenleri İran kültürünün etkisini gösteren isimler de almışlardır. "Şah" kelimesi isimlerin başında bazan ikinci bir isim bazen de sıfat gibi kullanılmak suretiyle 21 isim meydana getirilmiştir. Bu şekilde, *Şah Kulu*, *Şah Ali*, *Şah Bende* gibi isimler taşıyan 166 kişi bulunmaktadır. Bazan de "şah" kelimesi isimlerin sonuna getirilerek, *Cihan Şah*, *Eğlen Şah (şeh)*, *Kalemşah* gibi isimler teşkil edilmiştir. Sonu "şah" ile biten 12 isim ve bu isimleri kullanan 38 kişi bulunmaktadır. Ayrıca *Cihangir*, *Cihansûz*, *Kalemdâr*, *Rûşen*, *Firûz* gibi Farsça isimlerden bir kısmı bugün de kullanılmaktadır.

Anadolu Selçuklu Sultanları tarafından kullanılan *Keykâvus*, *Keyhusrev*, *Keykubad* gibi adların defterde hiç geçmediğini de belirtmek gerekir. Bu durumu İran kültürünün Anadolu Selçuklu Sarayı üzerindeki etkisi ile açıklamak belki mümkündür. Sarayın, hanedan mensuplarının kullandığı bu adları halk benimsememiştir denilebilir. Ancak Selçuklu devletinin kurucusu *Çağrı Beyin* ve dedesi *Selçuk*'un adları da defterde hiç geçmemektedir. *Alp Arslan* bir defa, *Melik Şah* da yine bir defa kullanılmıştır. Bunun yorumunu Selçuklu tarihi araştırmacılarına bırakmak daha doğru olur sanırım.

Kansu, *Şeyhî*, *Hoşkadem* gibi adlar ise Çukurova Türkmenleri üzerinde 300 yıla yakın süren Mısır Memluk hakimiyetinin zayıf izleri gibidir.

Karaman, *Menteşe*, *İsfendiyar* gibi Anadolu Beylikleri'nin etkisini gösteren isimler içinde *Atçeken* oğlu *Karamanşah*'ın ayrı bir yeri vardır. Bu şahıs büyük bir ihtimalle Konya Karamanoğulları'nın *Atçeken* aşiretine mensuptur.

24 Oğuz boyuna ait isimlerden *Avşar (Afşar)*, *Bayındır*, *Çebni*, *Kayı*, *Salur (Salır)*, *Eymür* (İmir'in aslı olduğunu tahmin etmekteyim) şahıs adı olarak geçmektedir. *Bayındır* aynı zamanda *Bahçe* kazasında bir nahiye olarak da geçer. *Kınık* ve *Yüregir (Üregir)* birer nahiye adı olarak geçmelerine rağmen şahıs adı olarak defterde geçmemektedir.

Gündeş, *Kuştemür*, *Kulaguz (Kılavuz)*, *Savcı*, *Ağayılı* gibi adları aynı zamanda cemaat adı olarak görmekteyiz. Bunun dışında adların sonuna "lı" "lu" takısı getirilerek cemaat (kabile, aşiret) adları meydana getirilmiş ve yaygın olarak kullanılmıştır. *Ahmedcelü*, *Paşalu*, *Kayalu* gibi. Bazan da topluluk adları ismin başında bir sıfat gibi kullanılmaktadır: *Farsak Durmuş*, *Varsak Mustafa*, *Kürd Hüseyin*, *Arap Kara* gibi.

Ayas bugünkü Yumurtalık ilçesinin eski adıdır. Defterde Ayas, Maraş, Bayburd, Bayındır, Çumra, Çorlu, Erdebil gibi yer isimlerini aynı şekliyle şahıs adı olarak görmekteyiz. Bazan de yer isimlerinin sonuna Arapça mensubiyet “ye” si getirilerek *Irakî*, *Hucendî* şeklinde şahıs adları oluşturulduğu gibi sonuna Türkçe takı getirilerek *Portulu* gibi şahıs adı da yapılmıştır.

Şahıs adlarının başına sıfat veya ikinci ad olarak birtakım ekler getirilmiştir. Bunları bir tablo halinde şöylece gösterebiliriz.

Tablo III : Adların başına getirilen ekler

Şahıs Adı	Ad olarak	Adın Başında	Toplam kişi
Ali	1449	16	66
Deli (Delü)	—	8	8
Derviş	8	3	3
Divâne	—	3	3
Er	—	9	19
Gök	—	5	6
Hacı	14	86	330
Hoca	9	3	12
Kara	5	45	58
Kel (Gül)	—	5	5
Koca	4	4	10
Kör	—	4	6
Köse	2	2	2
Pir	—	21	281
Sarı	12	7	7
Seydi	133	8	133
Seyyid	—	3	3
Şeyh	1	9	63
Can	—	3	9
TOPLAM		249	1024

Ayrıca *Abdül* adını alan 10 kişi, Abd(kul) kelimesiyle Arapça tamlama olarak yapılmış *Abdullah*, *Abdülğaffar* şeklinde 27 isimde ise 433 kişi bulunmaktadır. Ebu ile başlayan 14 isimde 36 kişinin bulunduğunu daha önce belirtmiştik.

Şahıs adlarını sonlarına getirilen ekler bazan tek başına ad olarak da kullanılmakta bazan de sıfat gibi adların başına getirilmektedir. Bunlardan başlıcaları şunlardır:

Ek ad	Kullanılan ad sayısı	Örnekler
Bâli (Balı)	3	Dede Bâli, Hasan Bâli
Bey	18	Ahî Bey, Eyne Bey, Atlu Bey
Beyi	7	Eyne Beyi, İl Beyi, Uç Beyi
Çavuş	2	Aziz Çavuş, Mustafa Çavuş
Dede	5	Bayram Dede, Er Dede, Pir Dede
Derviş	13	Halil Derviş, İmir Derviş Karaca Derviş
Eri	4	Göç Eri, Gönül Eri, Kadem Eri, Yaban Eri
Fakih	57	Durak Fakih, Kara Fakih, Hızır Fakih
Gazi	5	Arafa Gazi, Eyne Gazi, Pir Gazi
Hacı	7	Aziz Hacı, Beylü Hacı, Pir Ali Hacı
Halife	19	Alaaddin Halife, Ömer Halife, Seydi Halife
Han	10	Garip Han, Atlu Han, Devlet Han
Hoca	3	Bayram Hoca, Eyne Hoca İmam Hoca
Kulu	9	Ali Kulu, Meydan Kulu, Yol Kulu
Paşa	3	Ali Paşa, Er Paşa, Han (Can) Paşa
Sofi (Sofu)	5	Abdurrahman Sofi, Veli Sofi, Hamza Sofi
Şah	12	Hürmetşah, Kalem Şah, Eğlen Şah (Şeh)
Verdi	7	Çalabverdi, Hakverdi, Sübhanverdi

At Güden, At Süren, Atlu Bey, Atlu Han gibi isimler konar-göçer Türkmenlerin hayatında atın ne kadar önemli olduğunu gösteren örnekler gibidirler. Onlar babalarına duydukları saygının bir nişânesi olarak çocuklarına babalarının adlarını yaygın bir şekilde vermişlerdir. Bu gelenek bir cemaat içinde belli adların yoğunlaşması sonucunu doğurmuştur. Saru Hamzalı cemaatinde 14 nefer içinde adı *Hamza* olan bir kişi, baba adı *Hamza* olan 4 ayrı kişi bulunmaktadır. Ad vermede bazan ahenge de önem verildiğini görmekteyiz: *Ahmed*'in iki oğlunun birisi *Pir Dede*, diğeri *Er Dede* adını taşımaktadır¹². *Kara Piri*'nin oğulları ise *Satılmış* ve *Yetilmiş* tir¹³.

¹² TD. 114, varak 120b, Cemaat-i Yardımşahlu.

¹³ TD. 114, varak 21a, Cemaat-i Nefs-i Gurbetân.

Evliya Çelebi, Adana için: “Ulemâsı çoktur, halkı ehl-i sünnettendir... Halkı çoğunlukla Bele’dir, yani Oğuz Tâifesidir” demektedir¹⁴. Bu bakımdan defterde geçen *Şahkulu*, *Şah Bende*, *Şahruh*, *İmam Kulu* gibi adların yorumlanmasında ihtiyatlı olmak gerektiği görüşündeyiz. Nitekim Dulkadir beylerinden ikisi de *Şahbudak* ve *Şahruh* adlarını taşımaktadırlar.

Adana’da bulunan Ermeniler şehrin 28 mahallesinden birisinde, Ayas’da bir köyde ve üç ayrı kalede sakindiler. Toplam nüfusun % 2’sini teşkil eden bu azınlıklar Türk kültürünü oldukça benimsemiş görünmektedirler. Burada yaşayan 451 Ermeni ve Rum’un 61’i Türk adları taşımaktadır. En çok kullandıkları ad ise *Karagözdür*. *Balı*, *Budak*, *Kaplan Arslan*, *Tanrıverdi*, *Tanrıvermiş*, *Durak*, *Karaca* ve *Karakoş* da çok kullanılan adlardır. *Aydın*, *Tombul*, *Sarı*, *Kara*, *Arık*, *Gökçe*, *Elâgöz*, *Elvan*, *Şahtimur*, *Murad*, *Dede*, *Ahiyar* adlarının yanında *Haydar*, *Fazıl*, *Sefer*, *Davud*, *İskender* gibi adlar da görülür. Buna rağmen Ahmed, Mehmed, Mustafa gibi kullananın Müslümanlığını gösterecek isimler kesinlikle geçmemektedir. Yukarıda sayılan adlar arasında görüldüğü gibi kullandıkları isimler daha çok İslâmiyet öncesi Türk isimlerindendir. *Karagöz* adı 20330 ad arasında sadece bir defa geçtiği halde burada 61 isim içerisinde 12 defa geçmektedir.

“Kara” sıfatının Türkçede ayrı bir yeri vardır. Kara renk bildirdiği gibi ayıp, eksiklik de bildirir. Kara aynı zamanda tâbilik bildirir. *Kara Er*, kötü adam demektir. Kara halk, avam anlamına gelir¹⁵. Kara, korku ve saygı bildirdiği gibi bir de savaşta yenik düşenlerin isimlerinin başına getirilirdi¹⁶. Defterde adı Kara olan 5 kişi olmasına rağmen isminin başında “Kara” yı bir sıfat gibi taşıyan 45 isimde 58 kişi bulunmaktadır. Bunlardan çoğunun bunu bir lakap olarak renginin karalığından dolayı almış olduğunu düşünebiliriz. Adana gibi sıcak bir bölgede bu gayet normaldir. Ancak “*Mübârek*” ismi önündeki “kara”nın daha ayrı bir anlama geldiğini tahmin etmekteyiz. Nitekim *Kara Mübarek* ismini altı kişi taşımaktadır. Bunlardan 5’inin babası Abdullah’tır. Buna bağlı olarak Mübarek adını taşıyanları incelediğimizde bu ismi taşıyan 78 kişiden 75’inin baba adlarının *Abdullah* olduğunu görmekteyiz. Buradan da *Mübârek*, *Kara Mübarek* ve *Abdullah* adları arasında bir bağ kurmamız mümkün gözükmektedir. *Abdullah* adını taşıyan 123 kişinin 43’ünün babalarının adları da Abdul-

¹⁴ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, c. IX-X, İstanbul 1984, s. 139.

¹⁵ Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*, İstanbul 1981, s. 135-136; *Tarama Sözlüğü*, c. IV, Ankara 1969.

¹⁶ Murad Uraz, *Türk Adları*, Ankara, 1935, s. 16.

lah'dır. Abdullah adı üzerinde yoğunlaşan bu durum daha az oranda da olsa diğer isimlerde de görülür. Yaptığımız genel bir incelemede baba adı ile aynı adı taşıyan, diğer isimlerde 53 kişi sayılmıştır.

Burada baba adlarına dayalı bir çalışma yapmadığımızdan konuyu dağıtmaktan kaçındığımız için şunları belirtmekle yetinmek istiyoruz:

Türk kültürünün etkisi altında kalmış ve aldıkları şahıs adları ile Türklüğü benimsemiş olan gayrimüslimlerin bir kısmının kendi istekleri ile İslâmiyeti kabul ettikleri bilinmektedir. Bunlara Müslüman adları verilmiş ve baba adları da *Abdullah* olarak Tahrir Defterlerine kayıt edilmiştir. Ancak bütün baba adları Abdullah olanların dönme olduklarını da düşünemeyiz. Çünkü İslâm peygamberi'nin de babasının adı Abdullah'tır ve Abdullah bugün de aynı şekilde yaygın bir Müslüman-Türk adı olarak kullanılmaktadır. *Uç Eri* cemaatinden *Varsak Mustafa*'nın da baba adı Abdullah'tır. Varsak (Farsak) lakabı O'nun Türklüğünü açık olarak göstermektedir. Bu sebepten böyle bir genellemeye gitmek tarihî gerçekleri saptırmak olur.

Alfabetik sıralamada şahıs adlarının kaçar defa kullanıldığını aşağıdaki tablodan açık olarak görmekteyiz. 1-2 defa kullanılan adlar genellikle Türkçe'dir. Yaygın olarak kullanılan isimlerde ise daha çok Arapça kaynaklı Müslüman-Türk isimleri kullanılmaktadır.

A harfi ile başlayan 106 ayrı isim bulunmaktadır. Bu 106 isimden 53 tanesi 1 defa, 15 tanesi iki defa, 7 tanesi üç defa kullanılmaktadır. 11 ve daha fazla kullanılan isim sayısı ise 16'dır. A ile başlayan 106 adı taşıyan toplam 3105 kişi bulunmaktadır. Sonuçta ise 1080 ayrı isim bulunduğu, bu 1080 isimden 577'sinin 1 defa, 128'inin 2 defa 70'inin 3 defa geçtiği görülmektedir. 1-10 defa geçen 916 adı 1940 kişi kullanmaktadır (2, 1 kişiye bir ad). Geriye kalan 18390 kişi ise 164 tür ad kullanmaktadır (112, 1 kişiye bir ad).

Tablo IV : 1-10 kez geçen şahıs adları.

Harf	Toplam ad	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	Toplam
A	106	53	15	7	2	2	2	2	3	2	2	16	3105
B	55	37	1	2	1	2	1	—	—	1	—	10	422
C	17	6	1	3	1	1	—	1	—	1	—	3	100
Ç	16	8	3	—	1	—	—	2	—	—	—	2	114
D	54	34	4	1	2	1	1	—	1	—	1	9	567
E	58	36	6	3	2	—	2	—	1	1	1	5	704
F	10	6	—	—	—	—	—	1	—	—	—	3	90
G	30	16	7	1	1	2	—	—	—	1	—	2	123
H	157	74	19	12	6	2	1	4	3	7	2	26	4114
I	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
İ	46	15	8	5	4	2	—	—	1	—	—	11	1929
K	132	88	13	8	3	3	5	3	—	1	1	7	486
L	4	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	%	32
M	67	33	10	6	3	—	—	—	1	—	—	14	3937
N	22	14	3	1	—	—	—	—	—	1	—	3	259
O	12	7	1	1	—	—	1	—	—	—	—	2	218
Ö	9	5	2	—	1	—	—	—	—	—	—	1	138
P	39	14	7	3	2	—	2	1	1	1	1	7	428
R	11	4	—	2	—	1	1	—	—	—	—	3	254
S	78	44	5	3	1	2	—	1	2	—	1	19	1136
Ş	53	27	9	2	3	—	—	3	2	—	2	5	360
T	42	22	6	7	2	—	—	1	—	1	—	3	151
U	5	3	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1	24
Ü	7	5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	137
V	9	5	—	—	—	1	—	—	—	—	1	2	611
Y	35	18	5	3	1	2	2	—	—	—	—	4	875
Z	5	1	2	—	1	—	1	—	—	—	—	—	15
Top. 1080 Ad :		577	128	70	38	21	19	19	15	17	12	164	20330
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10		
Kişi:		577	256	210	152	105	114	133	120	153	120	T.:	1940

SONUÇ

Büyük tarih hazinemiz olan Tahrir Defterlerine dayalı olarak Türk şahıs adları üzerinde yapılacak olan çalışmalar Tarih, Dil ve Tarihi Demografi gibi bilim dallarında önemli gelişmelere hizmet edecektir.

Adana Mufasssal Tahrir Defteri'nde geçen şahıs adları üzerinde yaptığımız bu çalışmada İslâmiyete geçişle birlikte Müslüman Arap kaynaklı isimlerin yaygın olarak kullanıldığını, Türkçe adların ise çeşit bakımından çok daha fazla olmakla birlikte bu adları kullananların sayısının XVI. yüzyılda iyice azalmış olduğunu gördük. Değerlendirmeye alınan 20.330 kişi sıfat ve lakabları ile birlikte 1080 ayrı ad kullanmaktadır. Burada 50 ve daha fazla kullanılan 58 adı taşıyan 16.014 (% 70, 70) kişi bulunmaktadır. Bu 58 adın sadece 9'u Türkçe'dir. Bu 9 adı taşıyan 779 kişi'nin 16014'e oranı 4, 06'dır. Halbuki daha az kullanılan adlarda Türkçe oranı artmaktadır. Bir-iki defa geçen adların ise tamamına yakını Türkçe adlardır. Farsça'nın etkisi ise Arapça'ya göre daha az görünmektedir. Aynı bölgede baba adları esas alınarak yapılacak çalışmalar ile daha eski tarihli Tahrir Defterleri üzerinde yapılacak araştırmalar Türk Şahıs adlarının zaman içindeki değişim sürecinin matematik oranlar halinde açıkça gösterecektir. Anadolu'nun ayrı bölgelerinde yapılacak bu tür çalışmalar ise bölgeler arasında bir karşılaştırma yapma imkânı sağlayacaktır.

XVI. yüzyılda Adana bölgesinde kullanılan şahıs adları konusunda yaptığımız bu tesbit ile Türk şahıs adları sözlüğüne ve Türk bilimine ufak bir katkıda bulunabilmişsek kendimizi mutlu sayacağız.

BİBLİYOGRAFYA

- ATALAY BESİM, *Türk Büyükleri veya Türk Adları*, TBMM Hükümeti Maarif Vekâleti Neşriyatı, Matbaa-ı Âmire, İstanbul 1339 (1923).
- EVLİYA ÇELEBİ, *Seyahatnâme, c. IX-X*, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1984 GENÇ REŞAT, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, İstanbul 1981.
- GENÇOSMAN, KEMAL ZEKİ, *Ansiklopedik Türk İsimleri Sözlüğü*, Hürriyet Yayınları, İstanbul 1975.
- GÜZELBEY, CEMİL CAHİT, "Gaziantep Şer'i Mahkeme Sicillerinde Türkçe Kişi Adları", *Türk Kültürü*, XII/252 (Nisan 1984), s. 246-249.
- KUTLU, ŞEMSETTİN, *Türkçe Kadın ve Erkek Adları*, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara 1969.
- PAR ARİF HİKMET, *A'dan Z'ye Ansiklopedik Türk Adları ve Soyadları Sözlüğü*, Serhat Dağıtım-Yayınevi, İstanbul 1981. (İsimlerin anlamları da açıklanmış ve bazıları hakkında ansiklopedik bilgi verilmiş, ancak pek çok şahıs adı bu kitaba alınmamıştır).
- PÜSKÜLLÜOĞLU ALİ, *Seçilmiş Çocuk Adları Sözlüğü*, Maya Matbaacılık, Ankara 1981. (Sözlüklerden ve PTT rehberinden yararlanılarak 1000 kadın, 3000 kadar erkek adı derlenmiştir. Bunların bir bölümü de yeni türetilen adlardır).
- Süldür Fahrettin, *Türk Adı Albümü*, Ajans-Türk Matbaacılık, Ankara 1972.
- TUNCAY SELMA-AYSAN ADVİYE, *Türk Adları Kılavuzu, Dilimizde Kadın ve Erkek Adları*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1981. (Dipnotta açıklama yapıldı).
- URAZ MURAD, *Türk Adları*, Bozkurt Matbaası, (Ankara? 1935. (Adların kısa açıklamaları ve bir kısmı hakkında ansiklopedik bilgi verilmiş. Di-li, o dönemin aşırı özleştirme çabalarının öncülüğünü yaparcasına yaşayan Türkçe'den uzak bir eser).
- YEDİYILDIZ BAHAEDDİN-İZGİ ÖZKAN, "1455 Yılında Ordu ve Yöresinde Kullanılan Şahıs Adları "Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Armağan Dizisi I (Şükrü Elçin'e Armağan), Ankara 1983, s. 361-368.

AÇIKLAMA

1. Şahıs adlarının yazılışında transkribe kurallarına Ebu'l-beyt gibi az kullanılan isimlerin dışında gerek görülmemiştir.

2. Birleşik isimlerin yazılışında kelimenin daha açık görülebilmesi için iki kelimeyi ayrı yazmak tercih edilmiştir. Şadiyâr, Kalemdâr, Kalemşah gibi adlar ise birleşik yazılmıştır. Aynı şekilde “verdi” “geldi” gibi fiillerle yapılan şahıs adları da birleşik yazılmıştır.

3. Şahıs adlarından sonra varak numaraları verilmiştir. Az kullanılan kimi adların kolayca bulunabilmesi için o varakta kaçınıcı ad olarak geçtiği varak numarasından sonra parantez içerisinde gösterilmiştir. Daha sonra o adın defterde kaç defa kullanıldığı ve daha sonra da 50 ve daha çok kullanılan isimlerin yüzde oranları verilmiştir. Örnek:

Ank Ali, 65a⁵¹ 1, denildiğinde, Ank adı 65a nurmaralı varakta 51. isim olarak geçmekte ve sadece 1 defa kullanılmaktadır.

		A			
	Toplam	%		Toplam	%
Abbas, 35a	1		Âhi Bey, 96b (10)	1	
Abdi, 74b	34		Âhi Evren, 101a (27)	1	
Abdi Sofi, 47b	1		Ahmed	956	4,70
Abdül, 98b	10		Ahmedce, 103a (7)	1	
Abdülâlim 54b	1		Ahmed Derviş	2	
Abdülazîm, 4a (35)	1		Ahmed Fakih	15	
Abdülazîz, 162a	20		Âil (Âyil), 63b	1	
Abdülbâki, 166b	6		Âilverdi, 61b	1	
Abdülcebbâr, 62a	9		Ak Koca, 15a (7)	1	
Abdülcelîl, 35a	11		Alaaddin Halife, 55b	1	
Abdülfezzâh, 47a	2		Alemdar, 69a	2	
Abdülgaflar, 167b	14		Alaaddin, 55a	7	
Abdülfanî, 40b	14		Ali	1449	7,12
Abdülhâdi, 55a	2		Ali Bâki, 48b.	1	
Abdülhâlîm, 165a	3		Ali Bâli,	1	
Abdülhamîd, 162a	3		Ali Bey, 43b	2	
Abdülkâdir,	51	0,25	Ali Cafer,	1	
Abdülkerîm	35		Alican, 111b (5)	6	
Abdullah	123	0,60	Ali Derviş, 187a	1	
Abdüllatîf, 2b	8		Ali Fakih,	18	
Abdülmeccid, 32b	3		Ali Halife,	1	
Abdül Musa,	1		Ali Kaya, 172b	5	
Abdurrahim	1		Ali Koca, 171a VII	1	
Abdurrahman	93	0,45	Ali Köşker, 100a (14)	1	
Abdurrahman Fakih, 98b	1		Ali Kulu, 121b (57)	1	
Abdurrahman Sofi,	1		Alî Paşa,	2	
Abdürezzak, 43a	26		Ali Sofi, 178b	2	
Abdüssamed, 42b	2		Alişar, 72a	8	
Abdüsselâm, 109a	9		Aliyar, 71b	5	
Abdülvehhâb, 174a	11		Allahverdi, 177b/11)	1	
Acar, 12a (20)	1		Allâme, 175b	1	
Adalı,	1		Alp Arslan, 5b (17)	1	
Âdil, 58b (26)	1		Alpı, 69b (48)	1	
Âdil Bey, 81a	3		Anber, 158b(2), 163b(47)	2	
Âdil han, 105b (39)	3		Arab Kara, 31b (12)	1	
Ağayillu, 184b (2)	1		Arafa, 118b	8	
Ağca, 185a (7)	1		Arafa Gâzi, 74b, 41b	2	
Ağsak Hasan, 17b (14)	1		Aral? 91a (6)	1	
Âhi,	1		Ank, 137a	1	

	Toplam	%		Toplam	%
Arık Ali, 65a (51)	1		Bayburd, 21a (12)	1	
Arık Mehmed	1		Bayındır, 176a	1	
Armağan	2		Bayram, 91a	18	
Arkacı, 5a (10)	3		Bayram Dede	1	
Arslan, 165b, 31b	2		Bayram Hoca, 31b	28	
Aslıhan?, 96b (25)	1		Bayramlı, 12a	9	
Aşçı Halil, 5a (11)	1		Baytemür, 139a, 124b	4	
Âşık, 102a (14)	1		Bedir, 16b, 965b (6)	22	
Âşir,	1		Beğban ?, 137b	1	
Âşiyân?, 66b(70), 72b(43)	2		Beğce Süleyman, 181b	1	
Âşûr, 188b	1		Beğendik, 85b, 93b (48)	2	
Atgüden, 89aII (56)	2		Beğlik (Beylik) ?, 94, 58b	5	
Atsüren, 125a (44)	1		Behrâm,	1	
Atlu Bey, 13b (18)	3		Bekir,	69	0,33
Atlu Han, 62b	1		Bekir Esen?, 165b (20)	1	
Avnullah, 68a	4		Bekir Fakih, 144a	1	
Ayas, 162b (20)	1		Bekir Minnet, 129a (12)	1	
Aydın, 92b	10		Bekirtem ? , 106a (8)	1	
Aydoğan, 100b	4		Bektaş,	5	
Aydoğdu,	2		Benek, 80a	1	
Aydoğmuş, 100b	25		Beşir, 89b	6	
Aydu?, 182a	1		Berekât, 111b (24)	1	
Ayvelâ ?, 73a (27)	1		Bey Kurd Alp ?, 96a (64)	1	
Aziz (Üzeyir), 55b	7		Beylü, 93a (6)	1	
Aziz Bey,	1		Beylü Hacı, 72b	1	
Aziz Çavuş, 149b (7)	1		Beylü Hamza, 174a	1	
Aziz Hacı, 32a	1		Beyrek, 12a	17	
			Bilâl, 41b	30	
B			Bora, 102b (10)	1	
			Boyacı, 177a (5)	1	
Baba Acem, 4a (53)	1		Boz (Nur, Tur) Evliya,		
Baba Halil, 37a	1		66b (58)	1	
Bacı Ali, 102a (12)	1		Boz Hasan, 116b	1	
Bacı Mehmed, 125a (26)	1		Boz Kara Ramazan, 116a	1	
Bağcacı, 109a (77)	1		Böğel, 80a (74)	1	
Bahri, 102b (9)	1		Börkcü, 4a (36)	1	
Bahtiyar, 36a	3		Budak, 3a	66	0,32
Bâli (Balı), 130a	20		Budak Fakih, 22b (8)	1	
Ballu, 124b (4)	1		Budra Ali (?), 31b	1	
Bâri Bey, 40a	1		Bulanık, 188b	1	
Bayezid, 39a	31		Bulduk, 31a	1	

	Toplam	%		Toplam	%
Bulgar, 5a	47		D		
Bulhayır ?, 59a (2)	1				
Burhan, 105b (45)	3		Dağıl? Mehmed, 68a (27)	1	
Bükâyık, ?, 85a (21)	1		Dalyan,	2	
C			Dâneğîr?, 33a (70)	1	
Câbir, 26a (25)	1		Danışman ?, 137a (46)	1	
Cafer	24		Danyal, 55a	10	
Câhid, 137b	1		Dârullah, 166b (22)	1	
Can Budak, 176a	1		Davud, 48b	84	0,41
Can Mustafa, 67a (20)	1		Dede, 57a	27	
Can (Han) Paşa, 18a	7		Dede Bâli, 78b	3	
Celâl, 110a	3		Dede Mehmed, 91b	1	
Cemâl, 69a (41)	3		Deli Hamza, 183b	1	
Cemaliyân, ?	1		Deli Veli	1	
Cemre 36a (4), 169b (15)	2		Delü Enbiya, 34a	1	
Cemşid, 15b(10), 68b(57)	3		Delü Gazi, 2b	1	
Cevher, 5a (7)	11		Delü Mahmud, 101b	1	
Cihan, 47a (34)	4		Delü Nur, 102b (14)	1	
Cihangir, 93b (5)	1		Delü Salih, 88a	1	
Cihansûz, 12b	5		Delü Yakub,	1	
Cihanşah 68b	9		Demürca, 96a	1	
Cuma, 35b	23		Demürca (Demirci), 4a (14)	1	
Ç			Demürca Halil, 93a (106)	1	
Çalabverdi, 57b	53	0,26	Demürtaş, 78b	2	
Çalış, 64b (8)	1		Deniz, 81b, 165a	5	
Çatal Hüseyin, 64a (23)	1		Derviş, 75a	8	
Çavuş, 166a	2		Derviş İbrahim,	1	
Çebni, 14b (15) 109b	2		Derviş Mehmed, 2a	1	
Çelebi, 96b	29		Derviş Veli	1	
Çeküç Mehmed, 66b	1		Devletgeldi, 35b	33	
Çerkes, 21a (20), 129b	2		Devlethan, 53b (21)	4	
Çevrik Receb, 66b (14)	1		Devletyar, 175b	1	
Çırak, 186a	7		Dinullah ?, 99b (5)	1	
Çirkin, 26b, 89a (53)	4		Divâne ali, 74a	1	
Çoban, 105a (7)	7		Divân Durmuş, 101a	1	
Çomak, 64a (81)	1		Divâne İbrahim, 158b	1	
Çopur, 5a (55)	1		Divane Mehmed, 138b	1	
Çorlu, 38a	1		Doğan, 37b	1	
Çumra, 61b	1		Dostî ?, 89a II (53)	1	
			Doyuran, 64a (30)	1	
			Dulkâdir, 34a	17	

	Toplam	%		Toplam	%
Duman, 120a (10)	2		Elim Bey, 72a	1	
Durak, 169a	126	0,61	Elvan, 36b	12	
Durak Ali	1		Emîn	383	1,80
Durak Fakih, 40a	43		Emin Fakih, 71b	1	
Durak Minnet	1		Emin Hacı	3	
Dur Ahmed, 1365 (22)	1		Emre, 18a (8)	1	
Dur Ali, 95b	45		Emrullah, 3a	17	
Duranşah	1		Enbiyâ, 94a	103	0,50
Dura, 164b	1		Erbasan, 89aII (58)	1	
Durdu, 56a	11		Erdebil, 2b	3	
Durduhan, 179a (17)	1		Er Dede, 120b	1	
Durmuş, 94b	120	0,59	Er Divan, 136a (9)	1	
Durmuş Fakih, 119a	2		Er Doğan, 66a (32)	1	
Dursun, 73a	6		Er Doğdu, 12b (12)	6	
Dündar, 37b	22		Er Gaib (Er Gâyib), 97a	4	
			Er Kulu, 89b, 120b	3	
E			Er Paşa,	1	
			Er Yendi, 88a (18)	1	
Ebubekir, 98a	9		Es Bali, 72a	1	
Ebu Derda	1		Esbay, 71b (27)	1	
Ebu Han, 180a (10)	1		Esin, 144b	1	
Ebu Hüreyre, 55a 523)	1		Eslemez, 188b	1	
Ebu Saîd	1		Evlice ?, 73a	1	
Ebû Yusuf, 167b (80)	2		Evliyâ, 13a	85	0,41
Ebu Zer	1		Evliyâ Fakih, 98b (63)	1	
Ebu'l-beyt	1		Evren, 12b	1	
Ebu'l-hayr, 135b	2		Eyûb	8	
Ebu'l-Hindî, 55a (18)	1		Eyüce, 178b (31w)	1	
Ebu'l-Kâsım, 183a	10		Eylük, 14a (15)	1	
Ebu'l-Leyl, 58a (21)	4		Eyne Bey,	6	
Ebu'l-leyl Fakih, 38b	1		Eyne Beyi	2	
Ebu'l-Mehdî, 167b (17)	1		Eynece Fakih, 89bI	1	
Ece, 55b	1		Eyne Gâzi, 14b (7)	1	
Edhem, 28a	5		Eyne Hoca	1	
Edîbe ?, 42a (4)	1		Eyneverdi Hacı	1	
Efendi, 21a, 90b	2				
Eğlence, 63b, 115b	2		F		
Eğleşşeh (Eğlenşah), 181a					
(32), 182b	2		Fahreddin	1	
Elebasan, 37b (6)	1		Farsak Durmuş, 66b (21)	1	
Elîm, 61b	1		Fâzıl	1	

	Toplam	%		Toplam	%
Fazlı, 40a	1		H		
Ferhad, 12a	26				
Ferruh, 30b	39		Habîb, 54b	35	
Fethullah, 21a (7)	12		Hâbil, 70a	4	
Feti, 60a 57)	1		Hacı, 60a	14	
Firûz, 36a	7		Hacı Abdi	1	
Fuâd, 36a	1		Hacı Abdullah, 54a	2	
			Hacı Ahi, 59a, 167b	2	
G			Hacı Ahmed, 74a	13	
			Hacı Âlim, 186a	1	
Gâib	1		Hacı Ali, 32b	28	
Gamsuz, 111b (37)	1		Hacı Aydoğmuş, 68b	1	
Ganî, 144a (21)	2		Hacı Aziz,	1	
Ganî Bey 60b	3		Hacı Bayram, 61a	12	
Garıb, 1234 (47)	1		Hacı Bekir,	1	
Garib Han, 88b (31)	1		Hacı Bey, 92a	1	
Gâzi, 12a	13		Hacı Beytimur, 101a	w	
Göç Beyi, 21b	2		Hacı Bilal, 123a	2	
Göçek, 99a (6)	1		Hacı Budak, 171bVI	1	
Göç Eri (Güçeri), 22a	5		Hacı Celâl	1	
Gök Ali,	2		Hacı Cemîl, 58b	1	
Gök Emin	1		Hacı Çelebi,	2	
Gök Hamza, 118b	1		Hacı demür, 91a	1	
Gök Mehmed, 115a	1		Hacı Durak, 22a	3	
Gök Nişan, 63a (31)	1		Hacı Durmuş,	1	
Gökçe, 61a, 188b	2		Hacı Derviş	1	
Gökçe Mürüvvet	1		Hacı Davud, 6a	3	
Göle Ferhad, 80b (51)	1		Hacı Edhem	2	
Gönül Eri, 188b	1		Hacı Emin, 22a	5	
Gökşan, 61a, 61b	2		Hacı Fakih, 41b	1	
Gökşen 92b, 173a	2		Hacı Ferhad 68b	1	
Gökşen Veli	1		Hacı Gilan ?, 179b	1	
Güçlü, 95b (60)	1		Hacı Gülâbî	1	
Gülâbî, 73a, 177b	9		Hacı Güvendik, 80b	1	
Gündeş, 17a 57)	1		Hacı Hızır, 49a	11	
Gündoğdu	2		Hacı Hoşver ?, 2b	1	
Gündoğmuş, 13a	4		Hacı Hüdâverdi,	1	
Gündüz, 47b	5		Hacı Halil, 73a	13	
Güreşçi Ali, 112a	1		Hacı Hamza, 65a	16	
Güvendik, 153b	54	0,26	Hacı Hasan, 5b	9	
			Hacı Hüseyin, 52b	7	

	Toplam	%		Toplam	%
Hacı İbâdullah, 3a	1		Hacı Tanrıverdi	1	
Hacı İbrâhim, 171bVI	11		Hacı Turgud, 17b	1	
Hacı İlyas, 48b	7		Hacı Ümmet	2	
Hacı İsâ	4		Hacı Üveys	2	
Hacı İmir	1		Hacı Veli, 57a	9	
Hacı İskender	1		Hacı Yakub, 'A	1	
Hacı İsmail	1		Hacı Yunus,	3	
Hacı Kaya, 179b	1		Hacı Yusuf, 22a	9	
Hacı Kenan, 164a	1		Hacı Zeynel, 32a	1	
Hacı Kerîm, 22a	1		Hâdi, 39a	1	
Hacı Kırdı,	1		Hâdi Dervîş, 64a	1	
Hacı Koç, 36a, 2b	2		Hakverdi, 130a	31	
Hacı Kubad	1		Hâli, 5b	3	
Hacı Kulaguz, 42b (27)	1		Hâlid,	1	
Hacı Lala, 54a	1		Halife	1	
Hacı Lutfî,	1		Hâlid Fakih, 161b	1	
Hacı Maksûd	1		Halil	667	3,28
Hacı Mahmud, 64b	7		Halil Abdâl, 78b	1	
Hacı Mehmed, 85b	43		Halil Dervîş	1	
Hacı Murad	5		Halil Fakîh	4	
Hacı Musa, 64a	11		Hambul ?, 6a (10)	1	
Hacı Mustafa, 102a	14		Hamîd, 40a (37)	11	
Hacı Nasuh, 123b	4		Hâmid, 86a (40), 94b	2	
Hacı Nebi, 173a	3		Hâmil	1	
Hacı Osman, 47b	4		Hâmis, 61b, 12a	9	
Hacı Ömer, 171bVI	2		Hamza	741	3,64
Hacı Pir Gâib, 69b	1		Hamza Dervîş, 117a	4	
Hacı Pir Veli	2		Hamza Fakih, 141b	10	
Hacı Ramazan	2		Hamza Sofu	2	
Hacı Kasım	1		Hanifi Dervîş, 97b	1	
Hacı Salih	1		Hanifi, 5b	29	
Hacı Selman, 65a	1		Han (Can) Paşa, 56a, 17b	3	
Hacı Süleyman, 72a	1		Has, 135a	1	
Hacı Seyfeddin, 3a	1		Hasan	782	3,84
Hacı Sevindik, 123a	2		Hasan Ali, 93b	17	
Hacı Seydi, 55b	2		Hasan Bâli	1	
Hacı Seydi Ali, 48a	1		Hasan Bey	1	
Hacı Sunullah, 3a	1		Hasan Dede	1	
Hacı Şahveli	1		Hasan Dervîş, 82a	2	
Hacı Şeyh (Şih) Ali,	1		Hasan Fakih, 144b	10	
Hacı Tahir	3		Hasan Halife	1	
			Hasîb, 68b (54), 22a	7	

	Toplam	%		Toplam	%
Hatib, 143a	1		İlbasdı, 58a (85), 96a (61)	3	
Haydar, 3b	9		İl Bey, 32b 58b	12	
Haydar Ali	1		İl Beyi, 13b (15)	4	
Hayrân, 57b, 5a	2		İlhan, 14b	4	
Hayır Bey	1		İlyas	304	149
Hayreddin	2		İlyas Fakih, 128a	2	
Hayreddin Halife, 6b	1		İlyas Han, 40b (6)	1	
Hayrullah, 16a	3		İmâd Kulu, 65a (26), 145a	2	
Hâzır, 74a	8		İman, 709b, 134a	2	
Hızır (Hıdır)	364	1,79	İman Hoca, 110a	1	
Hızır Ali	1		İmanşah	1	
Hızır Bâli, 69a	8		İmir (Eymir, Eymür)	51	0,25
Hızır Fakih, 88a	9		İmir Ali	2	
Hızır İlyas, 4b	12		İmir Derviş	1	
Hızır Nebî,	1		İmir Gâzi	1	
Himmet, 79a	26		İmir Han, 102a	2	
Hişâm (Hüsâm), 5b, 65b	12		İmir Saîd, 39b	1	
Hoca, 56a	9		İmirşah, 17a	5	
Hoca Ali	3		İmirza	132	0,64
Hoca Mehmed, 52a	3		İmirzâde, 64b (20)	1	
Horzâd ?,	1		İnal, 91a	3	
Hoşkadem, 54b	3		İnce, 71a (30)	1	
Hucendî, 9a (75)	1		İnsan Kulu, 59b (147	1	
Hüdâvedî, 75b	86	0,42	İrişdi	1	
Hürmet	1		İsâ	196	0,96
Hürmetşah, 66a(72), 89a(42)	2		İsa Fakih, 76a	3	
Hürrem, 69a	1		İsfen (Esfen)?, 69b. (1)	1	
Hüseyin,	782	3,84	İsfendiyâr, 40a	8	
Hüseyin Âşık	1		İshak,	43	
Hüseyin Fâkih, 79a	8		İskender,	96	0,47
Hüsâm (Hişâm) Halife	1		İslâm, 131b	5	
Hüsrev, 32b (22)	3		İsmâil (İsma'il)	175	
I — İ			İspan (Espan) ?, 66b (647	1	
Irakî, 96a (10)	1		İsrâfil, 56b	4	
İbrahim	804	3,95	İsrâil, 139a, 77a	4	
İbrahim Fakih, 2b	1		İvaz (Ayvaz?)	2	
İdris, 2a	21		İzzet (Arab), 38a, 40a	15	
İhtiyar, 72a	3		İzzeddin	1	
İlaldı, 49b, 56b	2		İzzet Fakih	1	

K	Toplam	%		Toplam	%
			Kara Halil	1	
			Kara Hamza, 48b	1	
			Kara Hasan	1	
Kabaca Mehmed, 59b (57)	1		Kara Hızır, 35b	2	
Kâbil, 21a	4		Kara Hüseyin, 31b (8)	1	
Kaçmaz, 96b (21)	1		Kara Hüdâverdi, 101b	1	
Kadem Eri, 178b, 12b	2		Kara İbrahim	1	
Kadı, 152b (7)	1		Kara İlyas	1	
Kâdir	3		Kara İmir, 67a	1	
Kâdir Fakih, 167b (38)	1		Kara Kanber, 34b, 48b	3	
Kadirî, 15a (7)	1		Kara Kâsım	1	
Kadir Kulu	1		Kara Koç, 94b	2	
Kaldı, 55a (10)	1		Kara Kurd, 61a	1	
Kalemdâr, 21a	3		Kara Mahmud,	1	
kalemşah, 17b (9)	1		Kara Mehmed, 42b	1	
Kalender, 173a	14		Kara Mercan, 136b	1	
Kulkal?, 53b (3), 64b (7)	4		Kara Musa	2	
Kalkan, 166a (8)	1		Kara Mustafa	1	
Kanber, 31a	9		Kara Mübârek, 42a, 48b	6	
Kanca Hacı, 64a	1		Kara Mürüvvet	1	
Kansu, 136b	10		Kara Oğlan, 49b	2	
Kantara Mehmed	1		Kara Oğuzlu (Uğurlu)	1	
Kara, 48b (2)	5		Kara Osman	1	
Kara Abdullah, 48b (10)	3		Kara Sadullah	1	
Kara Ahmed, 57a	5		Kara Saîd, 48a	2	
Kara Ali, 113b	6		Kara Solak, 5a (9)	1	
Kara Bayramlı, 132a	1		Kara Şaban, 115a	1	
Kara Bey, 124a	1		Kara Veli, 14a	7	
Kara Bilâl, 131a	3		Kara Yakub	1	
Karaca, 62a	21		Kara Yusuf	2	
Karaca Ali,	1		Karlı, 103a	3	
Karaca Derviş	1		Karaman (Kahraman), 121a	25	
Karaca İskender	1		Karamanşah 64a	1	
Kara Cebel	1		Kasarıcı, 163b (42)	1	
Kara Çandar, 179a (14)	1		Kâsım, 66a	91	0,44
Kara Deli, 111a (25)	1		Kâtib Ahmed, 4a (58)	1	
Kara Deve, 95a (13)	1		Kavuştu ?, 64b (19)	1	
Kara Durak,	1		Kaya, 3a	16	
Kara Fakih, 169b (12)	1		Kaydı ?, 63b	1	
Kara Geyik, 67a (8)	1		Kaygusuz, 188b (8)	1	
Karagöz, 146a	1		Kayı, 44b	1	
Kara Hacı	1				

	Toplam	%		Toplam	%
Kaymas Kethüdâ, 12b	1		Kulaguz, (Kılavuz), 62a	3	
Kays, 39a (2)	1		Kul Kara, 33b	1	
Kekeç İbrâhim, 35b (38)	1		Kulu, 4b, 42b	28	
Kel Ahmed, 173a	1		Kuran, 90b	1	
Kel Derviş, 17a (10)	1		Kuştemür, 76b	6	
Kel Kara Mehmed, 116a	1		Kutlamış ?, 123a (41)	1	
Kel Mehmed, 81b	1		Kutlu Bey	2	
Kel Pir Ali, 109a	1		Küçük, 16a	7	
Kemâl	5		Küçük Ali	1	
Kenân, 109a	2		Kürd Hüseyin, 167b	1	
Kerîm,	2		Kürd Mehmed, 3a	1	
Kılıç, 56b	6				
Kılıç Ali, 144a	1		L		
Kırık Ali, 38a, 178b	2				
Kıyâs, 76b	1		Latîf	18	
Kızıl Ali	1		Latîf Fakîh	1	
Kızıl İlyas, 66b	1		Lutfî, 2b	2	
Kiçi, 21a	1		Lutfullah, 3b	11	
Kirâm, 99a, 69b	2				
Koca, 48b	4		M		
Koca Ahmed, 59b	7				
Koca Halil	1		Mahmud	375	1,84
Koca Kara, 43b	1		Mahmud Derviş	1	
Koca Yusuf, 139a (24)	1		Mahmud Fakih, 111b	4	
Koçağan, 96a	1		Maksûd, 64b	13	
Koç Kara, 102b	1		Malkoç, 12b (9)	1	
Korkmaz, 179a	6		Mansûr, 47a (19)	25	
Koyun Ali, 67a	1		Mansur Erzâde, 38b (14)	1	
Koyuncu Halil, 5b	1		Mansur Fakih,	1	
Köker, 140a	1		Mar'aş, 193a (11)	1	
Köse	2		Masatçı Mehmed, 68a	1	
Köse Mehmed	1		Mazhar, 75b	2	
Köse Hüseyin	1		Mehdî, 139a	8	
Köşker Mehmed	1		Mehmed	1763	8,67
Kör Ahmed	1		Mehmed Derviş, 81b	1	
Kör Ali	1		Mehmed Fakih, 92a	15	
Kör Halil, 66b	3		Mehmed Hacı	1	
Kör Hasan, 163b	1		Mehmed Kara	1	
Kubad, 40b	56		Melikşâh, 89bII	1	
Kubad Fakih	1		Memî, 163b	2	
Kulya ?, 94a (58)	1		Memik, 109a	1	

	Toplam	%		Toplam	%
Memiş 3a, 96a	2		Mü'min, 74a	4	
Menteşe, 35b	15		Mürsel, 149a	16	
Mercan, 5a, 21b	4		Mürüvvet, 81b	16	
Merdân, 124b	1		Müsellehân? Yusuf, 175a	1	
Merdşâh, (Merdşâ) ?, 94a	1		Müslüman Mehmed, 82a	1	
Mestan, 73b	3		Müzâhir, 54b	3	
Mesûd, 37a	3				
Mevlâna Evliyâ Halife, 72a	1		N		
Meydan Kulu, 188b	1				
Meymendi?, 71a (14)	1		Nâdir, 100a	1	
Mezîd, 59a	19		Nâsir, 12b	2	
Miftâh, 163b, 148b	2		Nazar, 62a	26	
Mihal, 92b, 79a	3		Nasûh, 3a	117	0,57
Mihmâd, 63b	1		Nasûh Fakih	2	
Mihnet, 89aII	1		Neccar, 149b	1	
Mikned Bey, 97b (64)	1		Nebî, 75a	84	0,41
Minnet, 54a	77	0,37	Nebî Fakih	1	
Minnet Fakih, 95b	1		Nebî Kethûda	1	
Mirza, 173b, 158b	2		Nefes (Nakış) ?, 61a	1	
Misâfir, 103a	3		Nur (Boz) Ali, 77	1	
Monla (Molla) Kâsım	1		Nur Bekir?, 101a (22)	1	
Muharrem	2		Nureddin, 69b	3	
Muhlis, 106b	1		Nureddin Halife, 4b	1	
Muhsin, 178b	1		Nur Himmet, 33a	1	
Muhyiddin (Muhiddin)	2		Nur Hisâr, 68a	1	
Muhyiddin Halife	1		Nurlu, 63a	2	
Mukaddem	2		Nur Mehmed, 175b	1	
Murad	91	0,44	Nurullah, 4b	9	
Mukbil, 139b	1		Nurullah Fakih	1	
Murad Fakîh, 95a	3		Nidâ, 59b	1	
Murad Halife	1		Nimetullah, 34a	1	
Musa	469	2,30			
Musa Bey	1		O		
Mustafa	874	4,29			
Musâ Fakih, 140a	2		Oğuz (Uğur)	2	
Mustafa Çavuş	1		Oğuz Dede, 71b	1	
Mustafa Fakîh, 128b	2		Oğuzlu (Uğurlu)	67	0,32
Mustafa Halife, 71a	1		Oğuzlu Fakih, 37b	1	
Muzaffer, 79b	1		Oğuzlu Halife	1	
Mübârek	78	0,38	Onduran ?, 62b	1	
Müftü, 161b	1		Orhan, 58a	3	

	Toplam	%		Toplam	%
Oruç, 142b	6		Pir Hasan	2	
Oruç Gazi	1		Pirî Hacı	1	
Osman, 96b	133	0,65	Pir Kadir	1	
Osman Halife, 37a	1		Pir Kalem, 14a	1	
Oyluvelayet?, 57a (227	1		Pir Kulu, 157a	6	
Ö			Pir Mahmud	2	
			Pir Mehmed, 112b	7	
			Pir Mezîd	1	
Öküz Ali, 77a	1		Pir Nazar, 22a	1	
Öküz Ahmed, 15b, 105a	2		Pir Ömer, 97b	8	
Öküz emin, 182a	1		Pirûz, 64b (29)	1	
Örküd, 89b, 90b	4		Pir Veli, 109b	72	0,35
Ömer	125	0,60	Pir Veli Halife, 48a	1	
Ömer Demürçi, 128b	1		Pirzâde, 22a	10	
Ömer Derviş, 48a	1		Polad, 55b	6	
Ömer Halife, 80a	2		Porlulu, 96a	2	
Özdek 16b	1		Pürcan Ahmed, 167b	1	
P			Pür Kelle, 140b	1	
			R		
Paşa, 90b	4				
Paşa Bey, 124a	2		Ramazan	163	0,80
Pars, 71a (67)	1		Ramazan Fakih, 77a	1	
Pervâne, 3a, 4b	3		Receb, 6b	33	
Pervîn ?, 89aII (46)	1		Rehber Hüdâverdi, 48b	1	
Pir Ahmed, 5a	65	0,31	Resûl, 26b	37	
Pir Ahmed Fakih	2		Resûl Fakih, 78a	3	
Pir Ali, 101a	39		Resûl Halife	1	
Pir Ali Hacı, 69a	2		Rüstem, 21a	3	
Pir Aziz	3		Reşîd, 166a	1	
Pir Bedir	1		Reyhan, 34b	6	
Pir Budak, 175a	18		Rûşen, 121b	5	
Pirce, 110a	3				
Pir dede, 53b	19		S		
Pirî	99	0,48			
Pirî Bey	1		Sadaka, 2a	7	
Pirli 67a	9		Sâdık,	5	
Pirî Can	1		Sa'dullah, 27a	44	
Pirî Fakih, 131b	2		Sadullah Fakih,	1	
Pir Gâib, 124b	25		Safâ, 22a	4	
Pir Gâzi, 61a	4		Saffet	1	

	Toplam	%		Toplam	%
Sağır Hamza, 48b	1		Sevindik Hacı	1	
Saib, 57b	2		Seydal ?, 77b	1	
Saîd, 31b	18		Seydi, 80b	133	0,65
Sakalcı Mehmed ?, 4a (12)	1		Seydi Ahmed, 56a	67	0,32
Salcı Fakih, 98a	1		Seydi Ali, 63a	41	
Salı (Satı), 41b	11		Seydi Fakih, 88b	1	
Salır, 59a (9), (113)	2		Seydi Gazi, 57b	12	
Sâlih, 61b	20		Seydi Halife	1	
Salih Halife, 1b	1		Seydi Han, 35b	2	
Sâlim, 101a	3		Seydi Mahmud	1	
Sallama ?, 69b	1		Seydi Mehmed, 180b	3	
Salma, 76b	1		Seyfeddin, 21a	1	
Salur, 60a, 115a, 59b	3		Seyfi,	1	
Sarı, 120a	12		Seyfullah, 14a	17	
Sarı Aydoğmuş, 167b	1		Seyyid Hanifi	1	
Sanklu, 188b	1		Seyyid Hızır, 5b	1	
Sarı Koç, 91a	1		Seyyid İsmail	1	
Sarım, 171bVI	1		Sinan, 1b	5	
Sarı Mehmed,	1		Sinan Fakih	1	
Sarı Murad, 48a	1		Sinan Halife	1	
Sarı Sofu,	1		Sultan	1	
Sarı Süleyman	1		Sultanşah, 58b	10	
Saru Emîn, 67a	1		Sunkur (Sungur), 80a, 103a	2	
Satılmış, 90b	25		Sun'ullah,	8	
Savcı, 90a, 170a	2		Sübhanverdi, 97b	82	0,40
Sefer, 121a	8		Süleyman	297	146
Sefil, 159b	1		Süleyman Fakih, 136b	1	
Selâmullah, 73b	1		Sülmen, 22a, 59b	26	
Selgar ?, 64a	1		Sülü, 57a	24	
Selîm, 32b	22		Sümbül, 169b	1	
Selman, 186b	48		Sümbül Ali, 21a	1	
Selman İskender, 123b	1				
Semâbeyt ?, 105b (30)	1		Ş		
Semâyil (İsmâil) ?, 139a	1				
Semer ?, 16a (11)	1		Şaban, 22b	79	0,38
Serdoğan, 90b	1		Şaban Fakih, 132b	1	
Sevdi	1		Şâdi, 64b	8	
Sevdiyâr, 69a	11		Şadiyâr, 64b	1	
Sevinç, 95b (38)	1		Şâdman, 4a	10	
Sevindik,	116	0,57	Şah Ali, 60b	2	
Sevindik Fakih, 66b	1		Şah Bende	2	

	Toplam	%		Toplam	%
Şah Budak 41a	11		Şeyh Usun ?, 107a (21)	1	
Şah Dede, 63b	1		Şimşek Ali, 15b	1	
Şah divan, 136a	1		Şücâ ^c 64a	2	
Şah Hüseyin, 153a	4		Şücâ ^c Halife, 80b	1	
Şahin, 30b, 107a	2		Şükûr, 21a	1	
Şahin Ali, 88b	1		Şükruallah, 32b	1	
Şah Kulu, 41b	56	0,27			
Şah Kulu Fakih, 93a	1		T		
Şah Mansur, 64a	2				
Şah Mîr, 89aII, 106b	4		Taceddin	1	
Şah Murad, 59b, 120b	10		Tâhir, 149a	9	
Şah Ruh 65b	4		Tannverdi, 100b	33	
Şah Sultan 77a	1		Tannvermiş, 2a	1	
Şah Temür (Şah Temur),			Tapdık, 57a, 89a, 106a	3	
74b, 98a	3		Taş, 76b	1	
Şah Veli, 47a	52	0,25	Taşçı Hüseyin, 4b	1	
Şah Veli Derviş, 48a	1		Taşdemür 69b, 96a	3	
Şahverdi, 66a	2		Taşkın, 88b	1	
Şahveren, 96a	1		Taştemür, 85b	3	
Şah Yansır, 153a	1		Tatıl Hasan	1	
Şamlı, 12b	1		Tayyib, 13b	1	
Şaraldı, 16a	1		Tebriş, 36a (25)	1	
Şehnümâ, 43b	1		Teke Bey, 101a	2	
Şehriyâr, 77a	7		Tekür Ahmed, 67b	1	
Şehsüvâr, 55a	3		Tercan (Bircan) ?, 74b	1	
Şeker Ahmed, 1b	1		Tercüman, 188b	1	
Şems, 55a	1		Terken, 63a	1	
Şemseddin, 61a	2		Tevfik (Terfik) ?, 55a	1	
Şenlik, 90a	1		Timur, 34b	21	
Şeref, 60b	2		Timur Han, 68b	2	
Şerefihan, 88b	1		Timurtaş, 5a	1	
Şeyh	1		Timur Veli	1	
Şeyh Ali, 73b	42		Torasan, 94b	3	
Şeyh Ali Fakih	1		Tufan, 40a	2	
Şeyh Durak	2		Tuğrul, 97b	3	
Şeyh Hamid	1		Tulas, 65a	1	
Şeyhî 34b	8		Tur, 117a	1	
Şeyh İdris	1		Tura Fakih, 42a	2	
Şeyh Minnet, 5a	7		Tura Han, 3b	7	
Şeyh Murad, 65a	7		Tura, Koca, 66b	4	
Şeyh Sami, 85a	1		Turan Şah, 65a	3	

	Toplam	%		Toplam	%
Tur Beyi,	1		Yadigar	1	
Turceûn, 22a, 53b	2		Yağmur, 21b, 35b	2	
Turgud, 34b	18		Yağmurca, 57b	2	
Turgud Fakih	1		Yahşi, Han, 63b	2	
Tur Hamza, 183a	1		Yahya, 56a	20	
Turhan, 120a	4		Yakub Dede	1	
Tur Hasan, 44b	3		Yakub Fakih	1	
Tutu, 124b	1		Yakut, 2a	3	
Tuval, 68a	1		Yalın Ay ?, 71b	1	
Türemiş, 41a, 43a	2		Yalkın, 66b	1	
			Yansır, 153a, 156a	3	
U — Ü			Yar Ahmed	1	
			Yaramış, 89b, 16a	2	
Uç Beyi, 95b	1		Yaraş?, 3a	1	
Ulaş, 32b	17		Yardım Şah, 61b, 62a	2	
Umûr, 89bII	4		Yarlı, 89b	1	
Uşşak, 163b	1		Yatalak, 162 b	1	
Uzun Seydi,	1		Yavaş Bayı, 63a, 89aII	3	
Umîd, 62a	1		Yayla	1	
Ümmet,	102	0,50	Yayla Beyi, 13b, 38b	4	
Ümmet Bey, 128b	1		Yeğen Bey?, 59a	1	
Üremiş, 89bI	1		Yeni, 161b	1	
Üşenmiş, 177a	1		Yeni Bey, 52a	5	
Üveys, 76b	30		Yenmiş, 130a	1	
Üveys Fakih, 69a	1		Yetilmiş, 90b	6	
			Yevm Hayr	5	
V			Yevmü'l-Hayr 171aVII	6	
			Yolcu ?, 34b	1	
Varsak Mustafa	1		Yolgeldi, 18a (12)	1	
Velâyet, 115a	1		Yol Kulu, 65a (54)	1	
Veled, 56a	14		Yunus	148	0,72
Veled Derviş	1		Yusuf	490	2,41
Veli	577	2,03	Yusuf Fakih	1	
Veli Fakih	5				
Veli Hacı, 57a	1		Z		
Veli Sofu	1				
Veysel, 80b	10		Zekeriyya, 8a	2	
			Zeynel, 55a	2	
Y			Zeyyâdin, 2, 100b (30)	1	
			Zeyyâl, 71b	6	
Yaban Eri, 101b	1		Zu'l-fikâr, 186a	4	

DÂRULFÜNÜN TARİHÇESİNE GİRİŞ (II) ÜÇÜNCÜ TEŞEBBÜS: DÂRULFÜNÜN-I SULTANİ

EKMELEDDİN İHSANOĞLU

Tanzimat döneminde medreseden farklı yeni eğitim müesseseleri kurma teşebbüsleri içerisinde “Dârulfünûn” kurma düşünceleri 1845 yılından itibaren ortaya çıkmıştır. Bu dönemde ilki 1863-65, ikincisi de 1870-1873 yılları arasında olmak üzere iki defa Dârulfünûn kurmaya teşebbüs edilmiş ancak her iki teşebbüs de, daha önceki araştırmalarımızda belirttiğimiz üzere başarısız olmuştur. Bu incelemede ise 1874 yılında Galatasaray Sultanîsi dahilinde kurulan ve üçüncü teşebbüs diyebileceğimiz Dârulfünûn-ı Sultanî ele alınmıştır.

Dârulfünûn tarihçesine giriş mahiyetindeki önceki çalışmamızda, Osmanlı idarecilerinin, ilk teşebbüslerde nasıl bir müessese kurmak istediklerini açık bir şekilde bilmeden yola çıkmış olduklarını ve bu konuda ilk düşüncelerinde, değişen ve bazı yönleri ile modernleşen Osmanlı idaresinin muhtac olduğu “münevver memur” yetiştirme gayesinin ağır bastığını ifade etmiştik. Daha sonraları ise Dârulfünûn, her türlü bilimin okutulabileceği kapsamlı bir yüksek eğitim müessesesi olarak ele alınmıştır. Ancak tespit edebildiğimiz kadarıyla gerek birinci gerekse ikinci teşebbüste Dârulfünûn’un eğitim faaliyetleri daha çok halka açık “ders-i ’am” yani konferanslar şeklinde olmuştur. Her iki teşebbüste de devlet tarafından inşa edilen, birincisi çok büyük, ikincisi nisbeten daha küçük olan Dârulfünûn binalarını kullanacak veya dolduracak orta eğitim görmüş talebe potansiyeli bulunamamıştır. Dârulfünûn’un bahsettiğimiz ilk iki dönemdeki başarısızlığına yol açan sebepleri iki ayrı kategoride mütalaa edebiliriz. Birincisi yukarıda bahsettiğimiz gibi hedeflerinin açık olmaması yanında bu yeni eğitim müessesesinin modelinin tam olarak belirlenmemiş ve mali kaynaklarının sağlam bir şekilde tespit ve temin edilmemiş olması gibi unsurlardır. İkinci kategoride ise, başta yeterli öğretim kadrosunun olmayışı ve orta eğitimi bitirmiş kâfi sayıda talebenin bulunmayışı, burada okutulacak bilimlere ait Batı dillerinden Türkçe’ye tercüme edilen ders kitaplarının eksikliği ve ayrıca, Türkçe’nin bir bilim dili olarak yeni

terimleri karşılayacak şekilde henüz işlenmemiş olması gibi amiller mütalaa edilebilir¹.

Başarısız olan ilk iki teşebbüsten kısa bir müddet sonra Osmanlı devlet adamları Dârulfünûn kurma hususundaki üçüncü teşebbüslerine daha temkinli ve oldukça ihtiyatlı bir tavır ile başlamışlardır. Bu yeni teşebbüste, eşki şaşaalı açılışlar yerini sessizce, mevcut bir müessesenin alt yapısına dayanarak ve mütevazi bir şekilde kurulmaya bırakmıştır. Tanzimat ricalinin yeniden kurmayı tasarladıkları Dârulfünûn bu sefer 1868'de kurulan Galatasaray Mekteb-i Sultanîsi'nin temeli üzerine oturtulmaya çalışılmış ve böylece bu yeni orta eğitim müessesesinin gövdesine yüksek eğitim filizini aşılama hedeflenmiştir².

Dârulfünûn-ı Sultanî'yi incelemeye geçmeden önce, Galatasaray Mekteb-i Sultanîsi hakkında bazı temel bilgiler sunmak faydalı olacaktır. Çünkü yukarıda da belirttiğimiz gibi, kurulması tasarlanan bu yeni Dârulfünûn filizi, Galatasaray Sultanîsi gövdesine aşılanmak istenmiş, Sava Paşa'nın tabiri ile de onun "fidanlığına yeni bir tohum" olarak ekilmiştir.

1868 yılının ilk aylarında Fransa'nın İstanbul sefiri M. Bourée, sadrazam Âli Paşa ve Hariciye Nazırı Fuad Paşa ile İstanbul'da, Avrupa liseleri seviyesinde Fransızca eğitim yapacak bir mektep açılması için ilk görüşmeleri yaparak, bu müessesenin dayanacağı esasları tespit etmeye ça-

¹ Ekmeleddin. İhsanoğlu "Dârulfünûn Tarihçesine Giriş İlk İki Teşebbüs", *Belleten*, sayı 210, Ankara 1990. s. 699-739.

² Dârulfünûn-ı Sultanî adı ile bilinen bu üçüncü teşebbüs şimdiye kadar sistematik bir şekilde incelenmiş değildir. Bu konu hakkında Mahmud Cevat, (*Maarif-i Umumiye Nezaretî Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*; (İstanbul) 1338); Mehmed Ali Aynî (*Dârulfünûn Tarihi*, İstanbul 1927) ve Osman Nuri Ergin, (*Türkiye Maarif Tarihi*, C. 1-5, İstanbul 1977) gibi tarihçilerin verdikleri bilgiler, konuya daha sonra temas edenler tarafından fazla bilgi ilaveleri yapılmadan, tarihleri karıştırılarak tekrar edilmiş ve bunlar bir takım yanlış anlamalara ve değerlendirmelere yol açmıştır. Bu araştırmamızda, yukarıda zikredilen kaynaklarda verilen bilgiler değerlendirilirken; incelememizde başta, Sava Paşa'nın yayınlamış olduğu *Université Impériale Ottomane, Règlement et Programme* (Constantinople 1876) ve *Mekâtib-i Aliye-i Fenniye yani Dârulfünûn-ı Sultanî'nin Nizamname-i Dahiliyesiyle Dürüs Cedveli*, (İstanbul 1876)'nden faydalanılmıştır. Bu kaynak eserlere makalemizde kısaca "*Règlement*" ve "*Dürüs Cetveli*" şeklinde atıfta bulunulmuştur. Diğer taraftan 1291-98 (1874-81) yıllarına ait "*Mekteb-i Sultanî Tevzi-i Mukafat Cetvelleri*" (kısaca MSTMC) taranmıştır. Bu cetvellere dikkatimizi çeken ve birer kopyasını bize vermiş olan Ziyad Ebüzziya Beyefendi'ye burada teşekkür ederim. Bu kaynaklar dışında *Düstur*, *Devlet Salnameleri* ve dönemin gazeteleri ile tespit edebildiğimiz arşiv belgelerine dayanarak tarih ve sair yanlışlıklar düzeltilmeye çalışılmıştır.

lşmıştır³. Fransa Eğitim Bakanı M. Victor Duruy da bu mektebin açılması için her türlü desteği sağlayacağını vaatetmiş ve mektebin kuruluş hazırlıklarını gerçekleştirmek üzere Dr. Alfred Levistal'i tavsiye etmiştir. Bu zat 5 yıllık bir sözleşmeyle, kurulacak olan lisenin müdür muavinliğine getirilmiştir. M. Levistal, 4 Nisan 1868'de İstanbul'a gelerek hazırlıklara başlamış ve gerekli bina ve personel temini ile, en önemlisi eğitim kadrosunu oluşturmuştur.

Mektep, 1 Mayıs 1868'de talebe kaydına başlamış ve 1 Eylül 1868'de büyük bir merasimle Beyoğlu'nda kendisine devlet tarafından tahsis olunan Galatasaray'ı adı ile bilinen eski Askerî İdadi binasında resmen açılmıştır⁴. Haziran 1873'te çıkan bir irade-i seniyye ile mekteb-i Sultanî ile Mekteb-i Tıbbiye yer değiştirmiştir. Mekteb-i Sultanî Gülhane'ye, Mekteb-i Tıbbiye de Galatasaray'ına nakledilmiştir⁵. Bunun üzerine 1873-74 ders yılına Gülhane'de başlanmış⁶ ve Dârulfünûn-ı Sultanî adı ile bilinen

³ Mekteb-i Sultanî'nin kurulmasında, 1856 Islahat Fermanı'nda öngörülen eğitim reformunun, fermanın ilanından sonra 10 yıl geçmesine rağmen her hangi bir gelişme kaydedilmediği ve özellikle gayri müslimlerin durumunun düzeltilmesi hususunda Fransa'nın Osmanlı Devleti'ne vermiş olduğu muhtıra önemli rol oynamıştır: Ekmeleddin İhsanoğlu, "Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı", *150. Yılında Tanzimat*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1992, s. 370-71; İhsan Sungu, "Galatasaray Lisesinin Kuruluşu", *Belleten*, sayı 28, Ankara 1943, s. 317.

⁴ Mektep Avrupa'da "derece-i saniye" olarak tabir edilen orta eğitim modelinde ve iki kısımdan müteşekkil olacaktır. Birincisi mektebe kayıt sırasında eğitim durumları yeterli görülen talebelerin devam edeceği ve öğrenim süresi 5 yıl olan "dahil" kısmı, ikincisi giriş esnasında yeterli malumat ve bilgi sahibi olmayanların devam edecekleri hazırlık mahiyetindeki 3 yıllık "idadi" kısmıdır. A. Şişman, *Galatasaray Mekteb-i Sultanisinin Kuruluşu ve ilk Eğitim yılları 1868-1871*, s. 9-12, 13, 23; Acemi oğlanların yetiştirildiği Galatasaray binası, 1839'da Sultan II. Mahmud tarafından yeniden tamir ettirilerek Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'ye tahsis edilmiş ve 1848'de geçirdiği bir yangından sonra uzun yıllar metruk vaziyette kalmıştır. Bugünkü Galatasaray Lisesi'nin bulunduğu bina, Sultan Abdülaziz'in 1864'te buraya kargir olarak yeniden inşa ettirmiş olduğu kışladır. Kışla daha sonra askerî idadi mektebi olarak kullanılmıştır. 1868'de Galatasaray Sultanisi'ne tahsis edilen bu bina, Âli Paşa'nın vefatından iki yıl sonra 1873 yılında Mekteb-i Tıbbiye'ye tahsis olunmuştur. Mekteb-i Sultanî de Tıbbiye'nin Gülhane'deki binasına taşınmıştır.

⁵ Gülhane'deki bir kışlada bulunan Mekteb-i Tıbbiye'nin yöneticileri daha fazla talebe yetiştirmeye uygun olan Beyoğlu'ndaki Mekteb-i Sultanî binasının kendilerine verilmesi için yaptıkları müracaat sonucunda, sadaret konuya müspet yaklaşmış ve 24 Mayıs 1873'de pa-dışaha arz etmiş, 25 Mayıs 1873 tarihinde de iradesi sadır olmuştur: Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) İrade Dahiliye, nr. 46449.

⁶ *Basiret*, nr. 945, 9 Rebiyülahır 1290 (6 Haziran 1873) s. 1, st. 1; *Hakayıku'l-Vakayı*, nr. 894, s. 1, st. 2; *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, nr. 2303, 6 Ramazan 1290 (27 Ekim 1873) s. 4, st. 1.

yüksek okullar burada kurulmuştur. Mektebin adı Fransızca yazışmalarda Mekteb-i Soultani, Lycée Impérial Ottoman de Galata-Sérai, Osmanlıca yazışmalarda ise Galatasaray Sultanîsi veya Galatasaray Mekteb-i Sultanîsi olarak geçmektedir.

Bu yeni mektep, sadece dinî makamlardan ve ilk olarak da Vatikan'dan tepki görmüştür. Daha mektep açılmadan önce, Papalık makamı iki emirname ile Katoliklerin bu mektebe girmesini yasaklamıştır. İkinci tepki Osmanlı başkentinde Fransız nüfuzunu kırmak için büyük çaba sarfeden Rus Elçisi İgnatyef'ten gelmiş ve İgnatyef Ortodoks Rumların bu mektebe girmesine karşı propaganda faaliyetlerinde bulunmuştur. Musevi cemaati içinde de çocuklarını Müslümanların sahip olduğu, Hristiyanların yönettiği bir mektebe göndermekte tereddüt edenler çıkmış ve bunun yanında yemeklerde İbrani kaidelerine aykırı yiyecekler olmamak şartıyla çocuklarını gönderenler olmuştur. Ulemâdan, Müslüman çocukların mektebe verilmesine karşı resmî bir muhalefet gelmemiştir. Bununla beraber, birçok aile başlangıçta mütereddid davranmıştır. Osmanlı basını mektebin lehine yazılar yazarak, geleceğin mühendislerinin, öğretmenlerinin ve iktisatçıların, Avrupa dillerini öğreten bu mektepten yetişeceğini yazmışlardır. Ayrıca, Müslüman çocukların Avrupa'ya gönderilmesine lüzum kalmayacağını, Hristiyanlarla temaslarının Müslüman inançları üzerine zararlı bir etkisi olmayacağını da belirtmişlerdir⁷. İşte bu şartlarda eğitimi sürdüren ve Osmanlı orta öğretiminde bir dönüm noktası sayılan Mekteb-i Sultanî, daha sonraki yıllarda, devlet adamları tarafından bünyesinde yeni bir yüksek öğretim müessesesinin temellerinin atılacağı zemin olarak görülmüştür.

Dârulfünûn-ı Sultanî'nin Kuruluşu

İkinci Dârulfünûn'un 1873'de kapanmasından sonra, ülkenin Batı tarzında bir üniversiteye ihtiyacı bulunduğu inanan Tanzimat ricali bu yoldaki teşebbüslerinden vazgeçmemiştir. Mekteb-i Sultanî 1873'de Galatasaray'ından Gülhane'ye nakledildiğinde, dönemin Maarif Nazırı Ahmed Cevdet Paşa bu Mektebin ileri sınıflarında Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye'nin ve Roma Hukuku'nun tedrisini sağlamıştır⁸. Böylece kurulacak olan Hukuk Mektebi'nin ilk tohumu atılmıştır. Yine Cevdet Paşa'nın nazırlığı

⁷ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Doğu-Batı Yay. nr. 1, İstanbul, tarihsiz, s. 239.

⁸ *Dürus Cedveli*, s. 4.

döneminde kurulması kararlaştırılan Mülkiye Mühendis Mektebi'nin Mekteb-i Sultanî dahilinde ve devlet hazinesine külfet olmadan tesisi, 20 Nisan 1874 tarihli irade-i seniyye ile gerçekleşmiştir⁹. Bu konuda Müşir-i Has Şehzade Yusuf İzzeddin Efendi, 1873-74 öğretim yılı sonunda Mekteb-i Sultanî tevzi-i mükâfat merasiminde irad ettiği nutkunda, Mülkiye Mühendis Mektebi'nin, devletin intizam ve imarına büyük katkı sağlayacağından bahisle, memnuniyetini beyan ederken, zımnın de padişahın desteğini göstermiştir¹⁰.

Safvet Paşa, 1874 senesi yazında, Mekteb-i Sultanî müdüriyetine, daha önce programa alınan, ancak mektebin seviyesini aşan Mecelle, Roma Hukuku ve Hukuk-ı Mîlel gibi bazı derslerin, orta tedrisattan ayrılmasını ve mektebin dahilinde mezun olmuş diplomalı talebelere tahsis edilmek üzere bir Hukuk Mektebi'nin ihdas edilmesini emretmiştir. Ayrıca bir irade-i seniyye ile Hukuk Mektebi'nin kuruluşunu kanunlaştırmıştır. Safvet Paşa, Mülkiye Mühendis Mektebi ile Hukuk Mektebi'nin bir arada "Avrupa Dârlfünûnları usûlune tevfiken muntazam bir *dâru't-tahsil* (tahsil evi)" şeklinde kurulmasını tensip etmesiyle derhal gereken işler yapılarak, bu yeni "*talimhâne-i cedîde*"nin kuruluşu gerçekleşmiş ve müesseseye "*Mekâtib-i Âliye-i Sultanîye*" adı verilmiştir¹¹. Böylece bir orta tahsil müessesesi olan Mekteb-i Sultanî'den ayrı, fakat aynı bina dahilinde kurulması hedeflenen Dârlfünûn-ı Sultanî'nin ilk esasları tespit edilmiştir¹².

Dârlfünûn-ı Sultanî'nin idaresiyle de görevlendirilen Mekteb-i Sultanî Müdürü Sava Paşa, Dârlfünûn'u, Mekteb-i Sultanî'nin tamamlayıcısı ve imparatorlukta mevcut bütün mekteblerin en son merhalesi olarak vasıflandırmaktadır. Yeni kurulan bu müessesenin tanzim edilip, geleceği teminat altına alınıncaya kadar halka duyurulmaması için Sava Paşa'dan çok dikkatli olması ve her türlü şaşaadan kaçınması istenmiştir¹³. Tespit

⁹ Mülkiye Mühendis Mektebi'nin kurulması için Cevdet Paşa'nın başkanlığında teşkil edilen bir komisyonun hazırlamış olduğu tahrir ve layiha: BOA, İrade Dahiliye, nr. 47568 ve ekleri.

¹⁰ *Takvim-i Vakayî*, nr. 1673, 30 Cemaziyelevvel 1291 (15 Temmuz 1874), s. 2, st. 1-2.

¹¹ *Dürus Cetveli*, s. 3-4.

¹² *Réglement*, 13-14; *Dürus Cetveli*, s. 12-14.

¹³ Sava Paşa, daha önce kurulan Osmanlı Dârlfünûnlarında derslere devam eden talebelerin yoklama ve imtihanlara riayet etmediğini ve bunlarda okutulan derslerin muntazam üniversite dersinden çok bir ders-i 'am (açık konferans) şeklinde olduğunu belirterek yeni kurulan Dârlfünûn'da gerek talebelerin derslere devamı ve gerekse okutulan dersler bakımından muntazam bir üniversite oluşturulmaya çalışıldığından bahsetmektedir: *Réglement*, s. 12; *Dürus Cetveli*, 1293, s. 3-4.

edebildiğimiz kadarıyla Dârülfünûn-ı Sultanî ile ilgili halka tafsilatlı malumat ancak 1876'da verilmiştir. Sava Paşa bu gecikmeyi şöyle dile getirmektedir: "Dârülfünûn bundan iki-ikibuçuk sene evvel kurulduğu halde bunun hakkında ancak şimdi umûma tafsilatlı malûmat verilmeye başlanmasının sebebi şudur ki; böyle bir mekteb-i âlinin tesis ve ikmali az müddet zarfında mümkün olmayıp kaç sınıftan ibaret ise ikmali dahi ol kadar senenin mürûruna bağlı olduğundan ve şimdi ise işbu mekâtib-i âliyenin üçüncü sınıfları tertib olunup yalnız birer sınıfları noksan kalmakla artık ikmal olmuş derecesine varmış bulunduğundan hâl ve istikbalinden milleti âgâh etmek iktiza eylemiştir" ¹⁴.

Dârülfünûn'un sessizce kurulmasının pek çeşitli sebepleri olabilir. Bizce en mühimi, kısa bir müddet önce ikinci Dârülfünûn'un kapatılmış olması karşısında bu yeni teşebbüste idarecilerin daha temkinli olmak ve halkın tepkisine hedef olmamak gibi bir düşünceyle yeni Dârülfünûn'u üstü kapalı bir şekilde kurma yolunu seçmiş olmalarıdır. Bu müessesenin fiilen mevcut bir mektep dahilinde açılmasının ve halka, kuruluşundan üç sene sonra duyurulmasının sebepleri bunlar olmalıdır.

1876-77 öğretim yılında Dârülfünûn-i Sultanî Hukuk ile Turuk u Maabir mekteplerinde üçüncü sınıfa ait olan derslerin başladığını ve Dârülfünûn'un her bölümünün şimdilik yalnız 3 sınıfının bulunduğunu, ertesi sene ise bütün sınıfların tamamlanacağını belirten Sava Paşa, talebe adedinin yüzü bulunduğunu ve bu talebelerin çeşitli milletlere mensub olduklarını zikretmekle beraber, Edebiyat Mektebi'nden hiç bahsetmemektedir.

Sava Paşa, gerek Avrupa'daki örneklerinde olduğu gibi, gerekse 1869 tarihinde çıkarılan Osmanlı Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nde açıklandığı üzere Darülfünûn'un Tıp, Fen, Edebiyat, İlahiyat ve Hukuk mekteplerinden ibaret olması gerektiğine işaret etmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nda tıp eğitimi veren iki müessese bulunduğundan, yeni bir tıp fakültesi kurulmamış ve mevcut medreseler ile diğer milletlere ait dinî okullar da ilahiyat fakülteleri olarak addedildiğinden, Darülfünûn'da sadece üç mektebin yer alması öngörülmüştür. Bunlardan Hukuk ve Fen eğitimi verenlerine "Hukuk Mektebi" ve "Mülkiye Mühendis Mektebi", Edebiyat eğitimi yapana da Türkçe metinde "Edebiyat Mektebi", Fransızca metinde *Faculté des Lettres* yani Edebiyat Fakültesi adı verilmiş olup üçüne birden *Mekâtib-i Âliye* (yüksek okullar) denmiştir ¹⁵.

¹⁴ *Dürus Cetveli*, s. 38.

¹⁵ *Dürus Cetveli*, s. 5-6; Aynî, *Darülfünûn Tarihi*, İstanbul 1927, s. 29.

Dârulfünûn-ı Sultanî'de eğitime 1291 (1874-75) yılında Hukuk ve Mühendisîn-i Mülkiye mekteplerinde başlanmıştır¹⁶. Sava Paşa Mekteb-i Sultanî müdürü sıfatı ile, Ağustos 1875 tarihinde Mektebi Sultanî tevzi-i mükâfat merasimindeki konuşmasında, bir önceki (1873-74 öğretim yılı) merasimde Müşir-i Has Şehzade Yusuf İzzeddin Efendi'nin, Sadrazam, Şeyhülislâm ve sair yüksek rütbeli devlet adamlarının da hazır bulunduğunu, o sırada yeni açılan Mülkiye Mühedisin Mektebi için "Şehzade Yusuf İzzeddin Efendi Hazretlerinin teşvikkâr nutkunun bir semeresi olarak Mektebin rağbet gördüğünü, birinci sınıf imtihanının yapıldığını ve bu mektep daha önce bir âdî Mülkiye Mühendishanesi olmak üzere teşkil olunmuşken, vaki olan ihtiyaca göre geliştirilerek bir Turuk u Maabir Mühendisliği derecesine gelmiş" olduğunu söylemektedir¹⁷.

Sava Paşa Dârulfünûn'un kuruluşu hakkında da şu açıklamalarda bulunmuştur: "bu fidanlığa bir tohum atılmış yani, işbu Mekteb-i Sultanî'de hukuk dersleri talimine başlanmış idi. Şimdi anın dahi bir güzel meyve veren ağacı olmak üzere, hukuk dersleri yolunda tanzim olunarak işbu Mekteb-i Sultanî dairesinde bir Hukuk Mektebi küşad olunmuş ve bir sene zarfında tahsil-i ulûm ve fûnûn eden talebenin Turuk u Maabir talebesi gibi bu kere imtihanları yapılmıştır. İşte şimdi umuma lisan-ı şükran-i yetle ilân ediyorum ki, hayli vakitten beri arzu olunan Darülfünûn'un derslerinden iki şubesi işbu Mekteb-i Sultanî dairesinde açılmış ve bu Mekâtib-i Aliye (yüksek okullar), "Dârulfünûn" heyetine girmek derecelerine gelmiş ve *Mekâtib-i Aliye-i Sultanîye* ünvanıyla yad olunmak şayan olmuştur" demektedir. Sava Paşa konuşmasını "İşbu Hukuk Mektebi ile, Turuk u Maabir Mektebi'nin diğer sınıfları dahi tertib ve noksanları ikmal olunarak üç sene sonra doktor ünvanıyla çıkacak talebenin Avrupa mekteplerinden çıkan talebeyle rekabet, belki yarışabilecek derecede talim olunmaları arzu olunup zat-ı sami-i hazret-i sadaret penahiden (sadrazam) ve Maarif Nezareti'nden görülen himmetler ve himayeler üzerine şimdi bu babda lazım gelen tedbirler ve ıslahata gayret sarf edilmektedir"¹⁸.

Dârulfünûn 1294 (1877) yılında öğretime geçici olarak bir yıl ara vermiştir. Bunun sebeplerini tam olarak anlamak mümkün olamamıştır. 1 Ocak 1877 tarihinde Mekteb-i Sultanî'nin müdürlüğüne getirilen Ali Sua-

¹⁶ MSTMC, 1292. s. 3; *Dürus Cetveli*, s. 3 Mahmud Cevad, a. g. e., s. 163.

¹⁷ *Takvim-i Vakayi*, nr. 1750, 11 Recep 1292 (13 Ağustos 1875), s. 1-2, st. 1-3; Mahmud Cevad, a. g. e., s. 152-155.

¹⁸ *Takvim-i Vakayi*, nr. 1750, aynı yer.

vi'nin mektepte yeni düzenlemelere gitmesi ve mektebi gayri müslümlerin ezici çoğunluğundan kurtarma çabaları bu konuda bir fikir vermektedir. Ali Suavi mektebin idaresinde gördüğü aksaklıkları ıslah etmek üzere Maarif Nezareti'ne birçok defa müracaatta bulunmuş, ancak bir netice alamadığı gibi, yazılarına cevap dahi verilmemiştir. Bunun üzerine doğrudan padişaha bir arıza göndererek mektebin durumunu bildirmiştir¹⁹. 11 Ağustos 1293/24 Ağustos 1877 tarihli arızada Ali Suavi, mektebin hâl-i hazırdeki durumu, müslüman ve gayri müslim talebelerin sayısı ve bunların "burslu" veya "yatılı" olarak nispetlerinin mukayesesinden, gayri müslim muallimlerin kanunsuz hareketleri ve bunların bir çoğunun Bulgar komitacıları olduğundan ve ıslahat programından bahsetmiştir.

Mekteb-i Sultanî ilk kurulduğunda Müslüman ve gayri müslim 409 talebe ile öğretime başlamış, Osmanlı idarecilerinin yakın alâkası sayesinde çok revaç bulmuş ve yıl sonunda talebe sayısı 524'e kadar yükselmiştir²⁰. Ali Suavi'nin, o gün için mektepte 162 müslüman, 377 gayri müslüm talebenin bulunduğu ve tam ücret ödeyenlerin sayısının 26 olduğu ve bunların yarısına yakınının mektebin mevcuduna göre daha az sayıdaki müslüman talebeler olduğunu rakamlarla açıklamasından, zamanla burslu talebe adedinin çok artmış, buna karşılık tam ücret ödeyenlerin sayısının o nispette azalmış olduğu anlaşılmaktadır. Ali Suavi, bu sebeple mektebin gelirlerinin düştüğünü ve gayri müslimlerin Müslümanlara nazaran Mekteb-i Sultanî'den daha fazla yararlandığını ileri sürmüştür²¹. Arızanın sonunda "mesâil-i mezkûrenin kaffesinde öteden beri Maarif Nazırı'nın muavenetine müracaat oluna geldiyse de hiç biri icraya müsaid görünmediğinden bu bâbda yazılan muharrerât-ı resmîyeye cevap verilmeye bile cesaret edilmediğinden Cenab-ı hakka mütevekkilen ve zaman-ı hakkaniyet-ı adâlet penahiye müsteniden vazife-i acizi icrasına cesaret kılındı ol bâbta ve herhalde emr-ü ferman hazret-i veliü'l-emrindir. fî, 14 Şaban 1294/11 Ağustos 1293 (24 Ağustos 1877).

1877-1878 Osmanlı-Rus harbinin başlaması, Meclis-i Mebusan'ın kapatılması ve Sultan II. Abdülhamid'in "mîle-i saire" hakkında ihtiyatkâr bir tavır alması gibi faktörlerin yanında Ali Suavi'nin bu arızası Mekteb-i

¹⁹ İsmail Doğan, *Tanzimatın İki Ucu: Münif Paşa ve Ali Suavi*, İstanbul 1991, s. 329-341.

²⁰ İ. Sungu, *a. g. m.*, s. 323; M. Sandıkçıoğlu, F. Turanç, V. Semenderoğlu, *Galatasaray Lisesi "Mekteb-i Sultanî" 1868-1968*, İstanbul 1968, s. 16.

²¹ İ. Doğan, *a. g. e.*, s. 329-341.

Sultanî'deki Dârlfünûn'un tatiline sebep olduğu bir yorum olarak ileri sürülebilir. Ali Suavi'nin öldürüldüğü Çırağan Vakası'ndan sonra, Mekteb-i Sultanî Müdürü Halil Bey zamanında Dârlfünûn-ı Sultanî, Ekim-Kasım 1878'de tekrar eğitimine başlamıştır. 1878-1879 öğretim yılı sonunda tevzi-i mükâfat merasiminde konuşan mektebin müdürü Halil Bey "Hukuk ve Turuk u Maabir Mektepleri her nedense tatil edilmiş ve bunlar bu defa yeniden tanzim ve tevsi kılınmıştır" demektedir²².

Hukuk Mektebi

Dârlfünûn-ı Sultanî'nin -yukarıda belirtildiği gibi- ilk kurulan mekteplerinden birisi Hukuk Mektebi'dir. Bu mektebin kuruluş gayesi, yeni bir idarî döneme başlayan Osmanlı Devleti'nde özellikle yeni kurulan adli müesseselerde ihtiyaç duyulan elemanları yetiştirmek olarak açıklanmıştır. Bu mektebin kurulması ile ilgili olarak, Sava Paşa "İşte bir kaç günde idare-i devletin usûl-ı cedidesi ilân olunup (Birinci Meşrutiyetin ilânı 1876) Meclis-i Umumi (Meclis-i Mebusan) toplanacaktır. Lakin işbu meclise gelip mil-i Osmaniye'ye bihakkın vekâlet edecek ashab-ı ilm-i hukuk zevat pek azdır. İslâmlarda pek çok büyük fıkıh âlimleri var ise de ekseri memuriyetlerde bulunurlar ve mil-i saire-i Osmaniye'de bulunan ashâb-ı ilm-i hukuk Türkçeyi layıkıyla bilmedikleri cihetle malumâtları külliye faidesizdir. İşte ilm-i hukukun bize ne derecelerde lüzûmu olduğunu ve bunu tahsil edecek olanların ne suretlerde istifade edebileceklerini bu hâl dahi isbat eder"²³. sözleriyle mektebe duyulan ihtiyacı belirtirken, hukuk tahsili için, Osmanlı ve Fransız lisanı yanında felsefe, mantık, coğrafya, umumi tarih ve bir dereceye kadar matematik ve Latince'ye vakıf olmanın gerekliliğini öne sürmekte ve "velhasıl her bir ilm-i mahsûsun mukaddimesi mesabesinde dürüs-ı umûmiden (umumi dersler) lüzûmu kadar malumâtları bulunmak taht-ı elzemiyettir. Zira mebâdi-i fûnûndan (bilimlere giriş) bî-behre olan bir kimse ilm-i hukuk gibi ilmi-i vasi (kapsamlı bilim) tahsiline sarf edeceği imkanların beyhude gideceğine şüphe yoktur" diyerek, bu bilimlerin hukuk eğitimi için mutlaka gerekli olduğunu ifade etmektedir²⁴.

Halkın davalarına bakmak ve hukukun üstünlüğünü muhafaza etmek için "bilgili zevat" yetiştirmek gayesiyle kurulmuş olan Hukuk Mektebi'nin

²² *Vakit*, nr., 1340 26 Recep 1296/15 Temmuz 1879, s. 2, st. 2; M. Cevad. a. g. e., s. 179-180.

²³ *Dürus Cetveli*, s. 10.

²⁴ *Dürus Cetveli*, s. 12.

nizamnamesine göre: Mektepten mezun olanlar Adliye Nezareti'nde memur veya diğer hizmetlerde görevlendirilecek ve Osmanlı memleketinin her yerinde avukatlık yapabileceklerdir. Buraya, Mekteb-i Sultanî ve idadi mektepleri veya Dersaadet ve taşra hususî mekteplerinden (azınlık özel okulları) mezun olmuş diplomalı talebeler alınacaktır. Yanında şahadetnamesi olmayan, ancak daha önceleri Osmanlıca, Fransızca ve fen tahsili görmüş bilgili kimseler, kurulacak bir heyet huzurunda imtihan edilerek okula kabul edilebileceklerdir. Başarılı olamayanlar, eksikliklerini tamamlamak için Mekteb-i Sultanî'de bulunan özel sınıflara talebe olarak devam edebilecek ve bir veya iki yıl sonra tekrar imtihan edileceklerdir. Başarılı oldukları takdirde Hukuk mektebine kabul edileceklerdir. Öğretim süresi dört yıl olup, dört yıl sonunda dersleri başarıyla tamamlayan talebeler doktor ünvaniyle mezun olacaklardır. Bu mektebe kayıt yaptırmadan (harîçten) derslere devam eden ve özellikle memur kesiminden olan "müstemîlere" (dinleyiciler) diploma yerine dersleri takip ettiklerine dair birer tasdikname verilecektir. Talebeler dört yıl boyunca kayıt ve sair muamelelerin hiçbirini için para ödemeyeceklerdir. Yalnızca doktora risalelerini (mezuniyet tezlerini) kendi paralarıyla tab' edeceklerdir²⁵.

Mektebe kayıt yaptıran bir talebenin hergün derslere devam etmesi ve muallimlerin sorularına doğru cevap vermesi gerekmektedir. Bir sene zarfında dört defa kayıt yenilemek ve yazılı ve sözlü yapılan sene sonu imtihanlarına girmek mecburiyetindedirler. Dört yıllık eğitimin sonunda talebeler doktora (mezuniyet) imtaihanına girmeye hak kazanırlar. Bu imtihanda yazılı ve sözlü yoklamadan başka bir ilmi mesele üzerine risale kaleme alıp (mezuyinet tezi) Maarif Nazırı'nın başkanlığında müdür ve diğer muallimlerin huzurunda risalenin savunmasını yapacaklardır. Bunu hazırlayamayanlar, doktoradan daha hafif bir imtihana girip "lisansiye" ünvanıyla mezun olacaklardır.

Hukuk Mektebi Ders Programı:

Hukuk Mektebi'nin ders programı ile ilgili dört temel kaynakta (*Düstur*, *Réglement*, *Dürus Cedveli* ve *Salname*) tekrar mahiyetinde bilgiler bulunmaktadır. Bu kaynaklar arasında programı sınıflara ayırarak yıl yıl veren *Réglement*, en tafsilatlısıdır. Hukuk eğitimi tarihiyle ilgilenenler için

²⁵ Hukuk Mektebi Nizamnamesi, *Düstur*, 1. tertip C. III, 1293, s. 439-443.

faydalı olacağını ümid ettiğimiz bu değişik versiyonları burada kaydediyoruz. *Réglement*'a göre Hukuk Mektebinde okutulan dersler:

Birinci Sene: Hukuk'a giriş, Mecelle (fıkıh), mukayeseli Roma hukuku, Roma müesseseleri (tarihî açıdan).

İkinci Sene: İslâm hukuku (usûl-ı fıkıh), Mecelle, mukayeseli Roma hukuku, Osmanlı ticaret hukuku.

Üçüncü Sene: Mecelle, usûl-ı fıkıh, mukayeseli Roma hukuku, mülki ve ticarî davalar, ceza hukuku ve muhakeme usûlü.

Dördüncü Sene: Mukayeseli Roma hukuku, İdare hukuku, Amme hukuku (yerli ve yabancı), ekonomi politik (tedbir-i müdun)²⁶.

1876 yılında yayınlanan bu programın dışında *Düstur*'da çıkan Hukuk Mektebi nizamnamesinde yer alan ders adları ile *Dürus Cetveli*'ndeki ders adları aynıdır. Bunlar; fıkıh, Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye, usûl-ı fıkıh, hukuk-ı umûmiye, (yani ilm-i hukukun millî-i salifede bulunduğu derecatı muhtasar gözden geçirme), kavanîn ve nizamât-ı Devlet-i Aliye, Roma kavanîni, kanun-ı ticaret, usûl-ı muhakeme, kanun-ı ceza ve usûl-ı istintak, kavanîn-i bahriye, hukuk-ı düvel ve milî-i muahedat, tedbir-i müdun yani servet-i milî (ekonomi politik)²⁷.

Hukuk Mektebi'nde öğretime başlandığı ilk senede sadece iki hoca'nın ders verdiği görülmektedir. Bunlar, Mecelle dersi hocası Muallim Rauf Efendi ve hukuk-ı milî dersi hocası Muallim M.D. Hollys'dir. Hukuk Mektebi'nde eğitime başlanılan 1874-75 ilk öğretim yılında kaç talebenin bu mektebe kaydolduğu bilinmemekle beraber, sene sonunda 21 talebenin imtihanlara girdiğini ve bunlardan dördünün mükâfata, altısının zikr-i cemile layık olduğu görülmektedir²⁸. 1877 senesinde mektebin talebe mevcudu 61 kişiye yükselmiştir²⁹. Bu da yaklaşık olarak her yıl 20 kişinin Hukuk Mektebi'ne girdiğini ortaya koymaktadır.

²⁶ *Réglement*, s. 62-63 ve ekteki program listesi.

²⁷ *Düstur*, 1. tertip, c. III, s. 442; *Dürus Cedveli*, s. 47.

²⁸ *MSTMC*, 1291, s. 3-5.

²⁹ *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, sene 1294, s. 382-83.

Birinci öğretim yılı sonunda imtihanlarını başarıyla tamamlayarak mükâfat ve zikr-i cemile layık görülen talabeler şunlardır.

Mecelle dersinden;

Osman Halim Efendi,	Mükâfat-ı evvel
Agop Nazlıyan Efendi,	Mükâfat-ı saniye
Mehmed Refik Efendi,	Birinci zikr-i cemil
Mehmet Efendi,	İkinci zikr-i cemil
Mehmed Sadık Efendi,	Üçüncü zikr-i cemil
Agopyan Efendi,	Dördüncü zikr-i cemil

Hukuk-ı mîlel dersinden:

Jan Yuanidis Efendi	Mükâfat-ı evvel
Yusuf Tevfik Bey	Mükâfat-ı saniye
Sadık Bey	Birinci zikr-i cemil
Mehmed Efendi	İkinci zikr-i cemil
Serkizdoz	İkinci zikr-i cemil

1875-76 öğretim yılında ders ve hoca sayısının arttığını tespit etmekteyiz. 1293 senesi *Devlet Salnamesi*'nde Hukuk Mektebi muallim ve ders sayısı 5 olarak kayıtlıdır³⁰.

Fıkıh	Ahmed Efendi
Roma hukuku	M.D. Hollys
Ticaret hukuku	Nikolaki Efendi
Mecelle	Rauf Efendi
Roma idare mahkemesi tarihi	M. Goold

Üçüncü senede ders ve hoca sayısının yediye yükseldiğini görüyoruz³¹.

Roma hukuku	M.D.Hollys (doyen)
İslâm hukuku (fıkıh)	Ahmed Efendi
" "	Muallim muavini Ahmed Fazıl Efendi
Ticaret hukuku	Nikolaki Efendi
Mecelle-i Ahkam-ı Adliye	Rauf Efendi
Roma idare mahkemesi tarihi	M. Goold
Ceza hukuku ve usûl-ı muhakeme	M. Miltiade Jakobo

Hukuk Mektebi'ni Dârulfünûn-ı Sultânî'den ayırma teşebbüsleri:

Dârulfünûn-ı Sultânî'nin 1876'da Gülhane'den Galatasaray'a taşınması hususu ortaya çıkınca, Hukuk Mektebi'nde okuyan memurlar (Bâb-ı

³⁰ *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, sene 1293, s. 138.

³¹ *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, sene 1294, s. 382-83; *Réglement*, 67-68.

Âli ketebe) mektebin Beyoğlu'na taşınmasına mani olmak istemişlerdir. Buna sebep olarak da mektebe gidiş-gelişin zorluğunu ileri sürmüşler ve dolayısıyla Hukuk Mektebi'nin Galatasaray'ından ayrılarak Bâb-ı Âli civarında bir yerde kurulması için idarecilere baskı yapmışlardır.

Bu durumun, bazı mevki ve makam sahibi olmak isteyenler tarafından da desteklendiğini³² iddia eden Sava Paşa ise, ayrılmanın mahzurlarını uzun uzadıya anlatmaktadır: "Hukuk Mektebi'nde ders veren muallimlerin bir kısmı Mekteb-i Sultanî hocalarıdır ve bunların maaşlarına yapılan ufak bir zamlı bu okulda ders vermeleri sağlanmıştır. Hukuk Mektebi ayrılır ise yapılan bu zamlı yetinmeyecekleri gibi ek ders vermek için de vakitleri olmaz. Mektebin taşınmasıyla birlikte okulun idarî işlerini yürütecek olan yeni memurlara ihtiyaç duyulacaktır. Bunun da hazineye ek masraflar getirmesi kaçınılmazdır. Avrupa'nın birçok ülkesine tahsile giden talebeler döndüklerinde Türkçe'yi ve ilm-i fikhî bilemediklerinden mahkemelerde ve diğer hizmetlerde istihdam edilememektedirler. Bunun haricinde tahsil esnasında kazandıkları kötü fikirlerle de devlete ve millete zararları dokunmaktadır. Bu gibilerin İstanbul'a gelip ilm-i hukuk'u senelik 25-30 liraya yatılı olarak tahsil eylemeleri sağlanmıştır. Zaten bu mektebin tesisinin bir ciheti, bu talebelerin ayağını ecnebi mekteplerinden kesmek olduğundan, eğer Hukuk Mektebi Galatasaray'dan ayrılırsa yatılı talebe kabul olunmayacaktır. Hukuk ve Turuk u Maabir Mektebi'ne devam eden talebeler birinci ve ikinci sene aynı Avrupa üniversitelerinde olduğu gibi, Edebiyat Mektebi'nin derslerine devam etmektedirler. Eğer Hukuk Mektebi nakl olursa talebeler Galatasaray'da verilmekte olan Edebiyat Mektebi derslerini takipte zorluk çekeceklerdir. Mektebin ayrılmasını gidip-gelmeyenin zorluğundan isteyen memurlar ve diğerleri, *İlim Çin'de bile olsa gidip öğreniniz* hadis-i şerif'ine ters düşmektedir" şeklinde bir ifade kullanmıştır³³.

Dârulfünûn-ı Sultanî'deki Hukuk Mektebi'nin Dersaadet'e taşınmasından vazgeçilmiş olması, Sava Paşa'nın yukarıda özet olarak vermeye çalıştığımız açıklamalarının idarecilerin üzerinde bir tesir yarattığını göstermektedir. Fakat iki sene sonra Dersaadet'te yeni bir Hukuk Mektebi açılması yoluna gidilerek Dârulfünûn'un bu fonksiyonunun Adliye Nezaret'i'ne devredilmesi yolunun tercih edildiği görülmektedir.

Hukuk Mektebi, daha önce de zikrettiğimiz gibi 1877-78 öğretim yılında Dârulfünûn'da derslere ara verilmesinde tatil edilmiş ve bir yıl sonra

³² *Dûrus Cetveli*, s. 27.

³³ *Dûrus Cetveli*, s. 15-17.

gazetelerde, mektebin yeniden derslere başlayacağına ve isteyenlerin müracaat edebileceklerine dair ilânlar çıkmıştır. 12 Ekim 1878 tarihli ilânda “Mekteb-i Sultanî derununda bulunan Hukuk Mektebi’nin bu defa yeniden küşadına Nezaret-i Celile-i Maarifçe karar verilerek 16 Ekim Pazartesi günü sabahleyin derslere başlanacağından bundan evvel mektebe devam etmiş olan talebe ile yeniden devam etmek arzusunda olup da ellerinde matluba muvafık şahadetnameleri bulunan talebenin kayd ve kabulleri için sabahleyin alafranga saat dokuzdan akşam dörde kadar Galatasaray’ında mekteb-i mezkûr kalemine müracaat eylemeleri ve yedlerinde şahadetnameleri olmayanların kayd ve kabulleri Türkçe ve Fransızca’dan matlubu vechile imtihan vermeğe mütevakkıf (bağlı) idüğü ilân olunur” denilmektedir³⁴.

Bundan da anlaşılacağı üzere Hukuk Mektebi’nde eğitim 16 Ekim 1878 Pazartesi günü tekrar başlamıştır. Mektepte okutulan derslerin ve muallimlerin adları ise 1296 (1879) senesi *Devlet Salnamesi’ne*³⁵ göre şöyledir:

<u>Dersin adı</u>	<u>Muallimin adı</u>
Roma hukuku	M.D.Hollys
Usûl-ı fıkıh	Ahmed Hamdi Efendi (Şirvanî)
Mecelle	Rauf Efendi
Hukuk-ı ticaret-i Osmaniye	Nikolaki Efendi
Hukuk-ı cezaiye ve usûl-ı muhakeme-i medeniye	M. Baruçi
Roma hukuku	Miltiade Jakobo
Mukaddemat-ı ilm-i hukuk ve ilm-i servet-i milel	M. Karo
Hukuk-ı siyasiye	M. Chevalier

Mart 1880 tarihinde Dârulfünûn-ı Sultanî Hukuk Mektebi padişahın himayesine alınmıştır. Bu tarihten sonra Hukuk Mektebi muallimlerine maarif bütçesinden toplam 8640 kuruş maaş tahsisi kararlaştırılmıştır³⁶.

1297 (1880) senesi Hukuk Mektebi ders programı:

³⁴ *Vakit*, nr. 1079, 15 Şevval 1295/30 Eylül 1294/12 Teşrin-i evvel 1878. s. 4, st 3.

³⁵ *Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye* sene 1296, s. 72.

³⁶ (BOA), Bâb-ı Âli Evrak Odası (B.E.O) tasnifi, Ayniyat Defteri, nr. 1419, s. 6.

<u>Dersin adı</u>	<u>Muallimin adı</u>
Roma hukuku	M.D. Hollys
Usûl-ı fıkıh	Ahmed Hamdi Efendi (Şirvanî)
Mecelle	Rauf Efendi
Hukuk-ı ticaret-i Osmaniye	Nikolaki Efendi
Hukuk-ı cezaiye ve usûl-ı muhakeme-i medeniye	M. Baruçi
Mukaddemat-ı ilm-i hukuk ve ilm-i sevet-i milel	M. Karo
Hukuk-ı siyasiye	M. Chevalier ³⁷

1881 senesi için ayrıntılı ders programına rastlanmamıştır. Bu senenin muallim sayısı (1298/1881) *Devlet Salnamesi*'nde 8 olarak verilmiş, fakat ne muallimlerin, ne de derslerin adları belirtilmiştir³⁸.

Hukuk Mektebi'nden imtihana girip şahadetname alarak biri müslüman olmak üzere yedi kişi mezun olmuştur. Mezunların doktor unvanıyla mı yoksa lisansiye unvanıyla mı mezun oldukları tespit edilememiştir. Hukuk Mektebi'nin ilk mezunları: Sadık bey, Hırsto Faridi, Toruzyan, Uncıyan, Zoryan, Bezeryan, Balbalyan Efendilerdir³⁹.

Eğitime, 1877-78 öğretim yılında bir yıl ara verilmesi sebebiyle Hukuk Mektebi ilk mezunlarını Ekim 1880 de vermiştir. Ancak, öğretime 1874-75 yılında başlayan mektepten, bir yıllık derslerin tatil de hesaplandığı halde, ilk mezuniyetin 1878-1879 öğretim yılında olması icabetmektedir. Bu bir yıllık gecikmenin sebebi anlaşılamamıştır.

Hukuk Mektebi'den 1881 yılında altı talebenin "lisansiye" unvanıyla mezun oldukları tespit edilmiştir. Bunlar bu mektebin son mezunlarıdır. Ancak tamamı gayri müslim olan bu talebelerin adları bilinmemektedir. Bu talebeler daha sonra hukuk uygulamalarını öğrenmek üzere mahkemelere mülazım olarak tayin edilmişlerdir⁴⁰. Bu tarihten sonra Dârulfünûn-ı Sultanî ve diğer bölümleri hakkında bilgi bulunamadığından, Hukuk Mektebi'nin faaliyetlerinin sona erdiğini söyleyebiliriz. Bundan sonra adli mercilerin personel ihtiyacı ise 1880 yılında Dersaadet'te idarî bakımdan

³⁷ *Salname-i Devlet-i Aliye*, sene 1297, s. 400.

³⁸ *Salname-i Devlet-i Aliye*, sene 1298, s. 275.

³⁹ M. Cevad, a.g.e, s. 202-203.

⁴⁰ M. Cevad, a.g.e, s. 205.

Maarif Nezareti'ne, tedris yönünden Adliye Nezareti'ne bağlı olarak, devlet eliyle açılan Mekteb-i Hukuk tarafından karşılanmaya çalışılmıştır⁴¹.

Turuk u Maabir Mektebi

Dârülfünûn-ı Sultanî dahilinde kurulan ikinci mektep, Turuk u Maabir Mektebi olmuştur. 1874 yılında sivil mühendis yetiştirmek üzere 4 yıllık bir mektep teşkil edilmesi hususunda çıkan irade-i seniyye gereğince, Maarif Nazırı Ahmed Cevdet Paşa başkanlığında toplanan ve Şuray-ı Devlet reisi muavini, Nafia Nazırı Edhem Paşa, Maarif Müsteşarı Salih Efendi, Mekteb-i Sultanî müdürü Fotyadi Bey, Mekteb-i Sultanî ikinci müdürü M. Grana ve Nafia Meclisi azası M. Rithe'dan mürekkep bir komisyon oluşturulmuştur. Komisyon tarafından yapılan mütalaa neticesinde 20 Safer 1291 (7 Nisan 1874) tarihinde sadarete sunulan raporda, tasavvur olunan dört yıllık Mülkiye Mühendis Mektebi'nin Mekteb-i Sultanî dahilinde ve iki yıllık olarak kurulması öngörülmüştür. Sebep olarak da Mülkiye Mühendis Mektebi'nin ilk iki yıl derslerinin Mekteb-i Sultanî dersleri ile aynı ve buraya Mekteb-i Sultanî'den mezun talebelerin alınması durumunda eğitim süresinin iki yıl kısılacak olması ileri sürülmüştür.

Bu mektebin kuruluşu için üç yüz bin kuruşluk bir tahsisata ihtiyaç duyulmuş, ancak öğretim süresinin iki yıla indirilmesi ve hocaların küçük bir maaş ilavesiyle Mekteb-i Sultanî'den getirilmesi halinde ilk yıl için bütün masrafları dahil olmak üzere 95 bin kuruş kâfi görülmüştür. Bu para da müdür M. Fotyadi tarafından, Mekteb-i Sultanî gelirlerinden karşılanacaktır. Mülkiye Mühendis Mektebi, böylece devlet hazinesine bir külfet getirmeden kurulmaya çalışılmıştır.

Bu komisyon ayrıca, Mülkiye Mühendis Mektebi nizamnamesini hazırlamıştır. Altı maddelik bu nizamnameye göre, mektebin kontenjanı 12 ila 15 kişi arasında sınırlandırılmıştır. Kayıt için, Nafia Nezareti mühendisleri tarafından imtihan edilecek adaylarda, en az Mekteb-i Sultanî mezunları derecesinde bilgili olmaları şartı aranacaktır. Mektep Maarif Nezareti'ne bağlı olacak ve Nafia Nezareti tarafından üç ayda bir teftiş edilecektir. Mektebin mezunları Nafia Nezareti'nde mühendis muavini ve daha sonraları mühendis olarak istihdam edileceklerdir. Mülkiye Mühendis Mektebi, bu şekliyle 2 Rebiyülevvel 1291 (20 Nisan 1874) tarihinde çıkan irade-i seniyye ile resmen kurulmuştur⁴².

⁴¹ Ahmed Bahtiyar Esen, "Hukuk Mektebi Tarihçesi", *Aylık Ansiklopedi*, C. II, s. 626.

⁴² BOA, İrade Dahiliye, nr. 47568.

Avrupa üniversitelerinin beş fakültesinden biri olan fen fakültesi yerine, devletin ve toplumun ihtiyaçları göz önünde bulundurularak kurulan ve 1874-1875 öğretim yılında eğitime başlayan Mülkiye Mühendis Mektebi'nin adı, birinci senenin sonunda *Turuk u Maabir Mektebi* olarak değiştirilmiştir. Riyâzî (matematik) ve tabiî bilimlerin okutulduğu mektepte, münhasıran fen eğitimi yapmak yerine, devletin geniş imparatorluk toprakları üzerinde giriştiği bayındırlık faaliyetlerini ve özellikle ulaştırma sahasında yapmak istediği hizmetleri yürütecek mühendislerin yetiştirilmesi ne dikkat edilmiştir.

Sava Paşa 1292 (1875) senesi Mekteb-i Sultanî tevzi-i mükâfat merasiminde yaptığı konuşmasında Mühendis-i Mülkiye Mektebi'nin birinci sınıfının imtihanlarının yapıldığını belirttikten sonra, "bu mektep daha önce bir adi mülkiye mühendishanesi olmak üzere teşkil olunmuş iken mevcut ihtiyaçların gözönünde bulundurulmasıyla daha da genişletilerek bir *Turuk u Maabir Mühendisliği* derecesine gelmiştir⁴³ demektedir.

Sava Paşa, *Turuk u Maabir Mektebi*'nin önemini, "Mühendisin-i Mülkiye Mektebi'nden çıkacak talebenin emniyet-i istikbali dahi ilm-i hukuk doktorlarından hiç aşağı değildir. Çünkü Hükümet-i Seniyye'nin fûnûn-ı riyâziye ve tabiiyede maharet-i fevkaledeleri müsellemler olacak memurlara muhtaç olduğundan maada Memâlik-i Mahrusa'da her gün demiryolları inşası ve maden taharrisi (araştırma) ve bu gibi daha pek çok sanayinin icrası için bu kadar şirketler teşkil olunmaktadır ki bunlar için lazım olan mühendislerin kaffesi şimdilik Avrupa'dan celb ettirilmektedir" şeklinde vurgulamıştır⁴⁴.

Turuk u Maabir Mektebi, 1876'da yürürlüğe giren Hukuk Mektebi'nin nizamlarına uygun olarak idare edilecek ve buradan mezun olanlar Nafia Nezareti'nde istihdam edileceklerdir. Mektepten mezun mühendisler "doktor" ünvanını haiz olacaklar ve ona göre münasip bir memuriyete getirilecekler. Bu ünvanı alamayanlar ise doktorlardan daha hafif bir imtihan vererek kondüktör ünvanına nail olacak ve kodüktörlük veya buna mümasil memuriyetlerde istihdam edileceklerdir⁴⁵.

⁴³ Mahmud Cevad, a.g.e, s. 152-155.

⁴⁴ *Dürus Cetveli*, s. 10.

⁴⁵ *Düstur*, I. tertip, C. III. s. 442-443; *Dürus Cetveli*, s. 48.

istimali (kullanılması), inşaatın derece-i takviyesiyle inşaata lazım olan eşyanın taşınması, arazi üzerinde ameliyat, yollar ve köprülerin tesviye ve inşası, sed ve bendlerin inşası, demiryolların tesviye ve inşası, bataklıkların tecfif ve tathiri (kurutulması ve temizlenmesi), bilcümle inşaatın keşfi ve haritası ve bunlara ait olan hesab-ı zıra ile sarfı lazım egelen meblağ mikdarı ve bunların üzerine mükemmel lâhiya tanzimi (keşif ve proje).

Turuk u Maabir Mektebi'ne bağlı ve iki yıllık eğitim veren Kondüktör Mektebi'nin de açılmış olduğunu zannetmekteyiz. Bu mektep hakkında *Réglement*'da ekli ders programından başka bir malumat bulunmamaktadır⁴⁸. Muhtemelen mühendislik mektebinden daha alt seviyede eğitim görmek isteyen talebelerin devam ettikleri bir mektep olmalıdır. Yine muhtemelen, bu mektebi bitirenler kondüktör olarak istihdam edilmektedir.

Kondüktör Mektebi ders programı şöyledir:

Birinci Sene

Cebir (ikinci dereceden denklemlerin çözümüne kadar).

Trigonometri (üçgenlerin çözümü, logaritmanın kullanımı.)

Geometri (Düzlem geometri, uzay geometrisi ve uygulamaları.)

Arazi ölçümü (eğriler teorisi ve uygulamaları.)

Türkçe kompozisyon (mühendislik çalışmalarıyla ilgili resmî yazıların hazırlanması.).

Fransızca kompozisyon.

Muhasebe (inşaat, yol ve mimarlık çalışmalarına uygulanması.)

Çizim (her cins çizim aletinin kullanılması, çeşitli şekillerin çizilmesi.)

İkinci Sene

Topografya (ilk kısım, planimetri, çeşitli topografya aletlerinin kullanılması, basit tesviye.), yolların inşaatı, köprülerin inşaatı, mimarlık, Türkçe kompozisyon, Fransızca kompozisyon (terminoloji), çizim (çeşitli büyüklükte ve profilde haritalar).

⁴⁸ *Réglement*, ekteki liste.

1874-75 ilk eğitim yılında adı Mühendisin-i Mülkiye olan Turuk ve Maabir Mektebi'nde beş muallim görülmektedir. 1292 senesi *Devlet Salnamesi*'nde mevcut muallimlerin adları ve hangi dersleri verdikleri kaydedilmiştir⁴⁹.

<u>Dersin Adı</u>	<u>Muallimin Adı</u>
Fransızca ilm-i cebir ve riyaziyat-ı aliye	Hüsnu Bey
İlm-i mesaha-yı arz ve tahsil-i levazımat-ı bina ve tarik	M. Briot
Miyah-ı cari ve fenn-i mihanik	M. Fradé
Diğer Fransızca riyaziyat-ı aliye	M. Girard
Ebniye ve resim ve hendese	M. Lambert

İlk yıl mektebe devam eden ve yıl sonu imtihana giren talebe sayısı 26 kişi olup, bunlardan ikisi mükâfata, dördü zikr-i cemile layık görülmüştür⁵⁰.

Kostantin Marikot	Mükâfat-ı Evvel
İstefan Damadiyan	Mükâfat-ı Sani
Maksut Kalust	Zikr-i cemil-i evvel (ma mükâfat)
Jan İftikidis	Zikr-i cemil-i sani (ma mükâfat)
Konstantin Mauridis	Zikr-i cemil-i evvel (bila mükâfat)
Kirkor Zakaryan	Zikr-i cemil-i sani (bila mükâfat)

1875-1876 ikinci öğretim yılında mektebin talebe ve muallim sayısında bir artış olduğu görülmektedir⁵¹.

<u>Dersin Adı</u>	<u>Muallimin adı</u>
İlmi mesaha-yı arz ve tahsili levazımat-ı bina ve tarik	M. Briot
Fransızca riyaziyat-ı aliye	M. Pinar
Makina-i tatbiki	Kol Ağası Refik Efendi

⁴⁹ *Salname-i Devlet-i Aliye*, sene 1292, s. 134.

⁵⁰ Zikr-i cemile layık görülen talebe sayısı beş olarak verilmesine rağmen listede sadece dört isim zikredilmiştir. *MSTMC*, 1292, 3-4.

⁵¹ *Salname-i Devlet-i Aliye*, sene 1293, s. 138.

Fenn-i tefazuli ve temami	Binbaşı Ahmed Efendi
Topografya	Yüzbaşı Emin Efendi (muallim muavini)
Hidrolik ve mekanik	M. Fradé
Ebniye ve hendese-i resmiye	M. Lambert
İnşaat ve arazi üzerine ameliyat	Kolağası Rıfat Efendi
Cebir-i âlâ	Kolağası Ethem Efendi
Hendese-i halliye	Yüzbaşı Daniş Efendi

Üçüncü öğretim yılında (1876-77) Turuk u Maabir Mektebi muallimleri ve verdikleri dersler⁵² şunlardır.

<u>Dersin Adı</u>	<u>Muallimin adı</u>
İnşaat ve arazi üzerine ameliyat	M. Briot
Topografya ve resim	M. Lambert
Makine-i tatbikiye ve ilm-i seyyalat(elektrik)	M. Fradé ile Rıfat Bey
Hikmet-i sanayi	Aziz Bey
Hendese-i resmiye	Refik Bey
Cebir-i âlâ ve müsellesat	Edhem Bey
Hendese-i halliye	Daniş Bey
Hesab-ı tefazuli ve temami	Ahmed Bey
Kimya-i sanayi	M. Fleury
İlmü'l-arz ve madeniyat	M. Charell
Makina riyâziyesi	M. Abrami
Topografya ve resim	Hayri Bey
Mamulat-ı kimyeviye mustahzırı	M. Girard
	Kondüktör M. Cassan

Mektebin ilk açılışında talebe sayısı 26 iken üçüncü senesinde bu sayının 43'e yükseldiğini görmekteyiz. Ancak Hukuk Mektebi'nde bu üç yıl içinde talebe sayısının 21'den 61'e yükselmiş olduğu gözönüne alındığında talebelerin Turuk u Maabir Mektebi'ne daha az rağbet ettikleri ortaya çıkmaktadır.

1877-78 öğretim yılında Dârulfünûn'da derslere ara verilmesinden dolayı Turuk u Maabir Mektebi de derslerine ara vermiş ve 1878-79 öğretim yılında tekrar açılmıştır. Mektebin açılışı yine gazeteler vasıtasıyla halka duyurulmuştur. Gazetelerde yer alan ilân şöyledir:

⁵² *Salname-i Devlet-i Aliye*, sene 1294, s. 382-383.

“İlân-ı Resmî: Mekteb-i Sultanî dahilinde bulunan Turuk u Maabir Mektebi bu kere saye-i maarif vaye-i cenab-ı cihanbânî’de Maarif-i Umûmiye Nezaret-i Celilesi tarafından tevsî ve ıslah olunarak işbu doksan dört senesi şehr-i teşrîni saninin ibtidasından itibaren tekrar küşad olunup ikinci, üçüncü ve dördüncü senesi derslerine şehr-i mezkûrun altıncı ve birinci sene derslerine dahi on üçüncü pazartesi günü talebe kaydına başlanacaktır”⁵³.

6 Kasım 1878’de tekrar açılan Turuk u Maabir Mektebi’nde 1878-79 öğretim yılında okutulacak dersler ve muallimlerin adları şöyledir”⁵⁴.

<u>Dersin Adı</u>	<u>Muallimin Adı</u>
Cebir ve müsellesat	Zeki Bey
Hendese-i resmiye	Lökuk Bey
İlm-i hikmet	M. Charrel
• Resim (topografya)	M. Lambert
Umumi cerr-i eskal	M. Lambert
Cerr-i eskalın tatbikatı	M. Gazier
Fenn-i inşaat	M. Briot
Şimendifer	M. Briot

Daha sonraları ise *Vakit Gazetesi*’nde, Maarif Nazırı Münif Efendi’nin (Paşa) emri üzerine Galatasaray’dan Hukuk Mektebi ile Turuk u Maabir Mektebi’nin tenkihat sebebiyle ilga edildiğine dair “*Moniteur de Commerce*” gazetesinde çıkan bir haberin, Maarif Nezareti’nce 26 Zilkade 1296 (11 Kasım 1879) tarihli resmi bir ilânla tekzib edildiği görülür.

“19 Zilkade 1296 (4 Kasım 1879) salı günü tarihiyle gazetenizde *Moniteur de Commerce* gazetesinden naklen; Mekteb-i Sultanî dahilinde bulunan Hukuk ve Turuk u Maabir Mekteplerinin lağvedildiği yazılmıştır. Müâhheren icra olunan tenkihat münasebetiyle mezkur mektepler hakkında bazı müşkülât tekevvün etmiş ise de mealivaye-i hazret-i padişahenede bekalarının çaresi bulunarak kemakan ibka kılınmıştır. Fakat Mühendisin-i Mülkiye Mektebi’nin ikinci ve üçüncü sınıflarında şakird bulunmaması hasebiyle yalnız bu mektebin işbu sınıfları lağvedilerek birinci sınıfı

⁵³ *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 119, 14 Teşrin-i sani 1878, s. 2, st. 4; *Vakit*, nr. 1103, 15 Teşrin-i Sani 1878, s. 3, st. 4.

⁵⁴ *Salname*, 1296, s. 72. Mahmud Cevat, a.g.e, s. 183-84.

bırakılmış ve biminneti-taâlâ ilerde bunun hâl-i sabıkına iadesi mümkün olacağını memul ederiz. Tashih ve ilân olunması temenni olunur”⁵⁵.

1879-1880 öğretim yılında Mühendisin-i Mülkiye Mektebi adıyla resmî kayıdlarda yer alan Turuk u Maabir Mektebi’nde sadece iki hocanın ders verdiği görülmektedir. M. Orpilidi İskanovi, fenn-i inşaat, şimendifer ve turuk-u maabir derslerini, M. Depro ise resm-i hattî (dessin linéaire) dersini okutmaktadır⁵⁶. Muallim sayısı ve buna paralel olarak ders sayısının çok azalmış olması, mektebe gösterilen ilginin büyük ölçüde kaybolduğunun bir diğer delilidir.

Turuk u Maabir Mektebi ilk mezunlarını Hukuk Mektebi ile birlikte 1880 yılında vermiştir. Mezunlarının tam sayısı bilinmemekle beraber, içlerinden Karakoç ve Handabayan Efendilerin Sivas Vilayeti’ne mühendis olarak tayin edildikleri görülmektedir⁵⁷. 1881 yılında Hukuk Mektebi mezun verirken Turuk u Maabir Mektebi mezun vermemiştir. 1881 yılı ve sonrasında bu mektep veya Dârulfünûn-ı Sultanî hakkında herhangi bir bilgi veya belgeye rastlanmamıştır. Bu durum Dârulfünûn Sultanî’nin 1881 yılında kapanmış olabileceğini göstermektedir.

Edebiyat Mektebi

Osmanlı Devleti’nde mevcut mekteplere öğretmen yetiştirmek gayesi ile Dârulfünûn-ı Sultanî dahilinde kurulan Edebiyat Mektebi hakkındaki bilgilerimiz diğer iki mektebe göre oldukça mahduttur. 1875 yılı tevzi-i mükâfat merasiminde konuşan Sava Paşa bu mektep hakkında hiçbir söz söylemediği halde, 1876 yılında yayınladığı *Réglement*’da “Faculté des Lettres” olarak isimlendirdiği Edebiyat Mektebi’nin varlığından ve nizamnamesinden bahsetmektedir.

Hukuk ve Turuk u Maabir Mektepleri ile aynı nizamnameye tabi olduğu belirtilen Edebiyat Mektebi’nin diğer şubelerle bazı farklılıkları olduğu göze çarpmaktadır. Bunlar arasında, nizamnamesinin *Düstur*’da değil *Réglement* ve *Dürrus Cedveli*’nde yayınlanması; bu nizamnameye göre, ders programının, diğer bölümler gibi dört ayrı sınıf olarak değil, sadece tek bir program olarak verilmesi sayılabilir. Otuz beş kişi kadar talebesi bulunmasına rağmen Hukuk ve Turuk u Maabir Mekteplerinin birinci ve

⁵⁵ M. Cevad, a.g.e, s. 188.

⁵⁶ *Salname-i Devlet-i Aliye, sene 1297, s.400.*

⁵⁷ M. Cevad, a.g.e, s. 203.

ikinci sınıf talebelerinin de Edebiyat Mektebi derslerini takip etmeye mecbur tutulmuş olması bir diğer farklılıktır⁵⁸.

Nizamnamesine göre Edebiyat Mektebi'nde okutulacak dersler şunlardır⁵⁹.

Mantık

Edebiyat-ı Arabiye

Edebiyat-ı Yunaniye

Edebiyat-ı Latiniye

Hikmet (ilm-i felsefe)

İlm-i asar-ı atika (arkeoloji)

Tarih-i umumi

Edebiyat Mektebi'nin derslere ne zaman başladığı tam olarak bilinmemektedir. 1876 yılında, nizamnamesinin yayınlandığı yılın *Devlet Salnamesi*'nde Edebiyat Mektebi derslerinin ve muallimlerinin zikredilmiş olduğu görülmektedir. Buna göre mektebin 1875-76 öğretim yılında derslere başlamış olması muhtemeldir.

1293 (1876) senesi *Devlet Salnamesi*'nde Edebiyat Mektebi ders programı ve muallimlerinin adları verilmiştir⁶⁰.

Dersin Adı	Muallimin Adı
İlm-i mantık	Kerim Efendi
Roma ve Latin edebiyatı	M. Carolidés
İlm-i asar-ı atika	M. Jaquemot
İlm-i hikmet	M. Perrard

1294 (1877) *Devlet Salnamesi*'ne göre, Edebiyat Mektebi muallimleri ve verdikleri dersler şunlardır⁶¹.

⁵⁸ *Réglement*, s. 15; *Dürus Cetveli*, s. 16-17.

⁵⁹ *Réglement*, s. 66; *Dürus Cetveli*, s. 50.

⁶⁰ *Salname-i Devlet-i Aliye*, sene 1293, s. 138.

⁶¹ Bu yılın salnamesinde Dârülfünûn-ı Sultani'nin talebe mevcudu verilmiştir. Burada, Edebiyat Mektebi'ne 35, Hukuk'ta Mektebi'ne 61, Turuk-u Maabir Mektebi'ne 43 talebenin devam ettiği ve bu mekteplerde toplam 139 talebenin mevcut olduğu kayıtlıdır. *Salname-i Devlet-i Aliye*, sene 1294, s. 382-83.

<u>Dersin Adı</u>	<u>Muallimin Adı</u>
Mantık ve edebiyat-ı Arabiye	Kerim Efendi
Tarih-i umûmî ve hikmet (felsefe) tarihi	M. Goold
Edebiyat-ı Yunaniye ve Latiniye	M. Carolidés
Hikmet (felsefe)	M. Perrad

1877-78 öğretim yılında diğer iki mektebin kapatıldığı ve 1878'de tekrar açıldığını belirtmiştik. Her iki mektebin açılışı ile ilgili gazetelerde ilânlar çıktığı halde, Edebiyat Mektebi için herhangi bir ilân bulunmamaktadır. Aynı şekilde, daha sonraları diğer iki mektep mezun verirken, Edebiyat Mektebi'nin mezun vermemiş olması onun ilk düşünüldüğü gibi bağımsız bir mektep olarak değil, diğer iki mektebin talebelerine kültür dersleri veren bir şube olarak kurulduğunu ortaya koymaktadır. Burada dikkati çeken en bariz husus Arap, Yunan ve Latin edebiyatı okutulurken Osmanlı-Türk edebiyatının okutulmamış olmasıdır.

Dârulfünûn-ı Sultanî'nin İdari ve Mali Yapısı:

Dârulfünûn-ı Sultanî üzerine yapmış olduğumuz bu incelemede, her ne kadar kuruluşunda Fransız üniversiteleri örnek alınmak istenmiş ise de Osımanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu şartlar, devletin ihtiyaçları, idarecilerin ve kamuoyunun temayülleri istikametinde kendine has bir şekilde geliştiği ve aynı zamanda daha önceki tecrübelerin ışığında bazı yeni düzenlemelerin yapılmış olduğu görülmektedir.

Dârulfünûn-ı Sultanî ile Mekteb-i Sultanî aynı bina içinde kurulmuş farklı eğitim program ve seviyelerine sahip olmalarına rağmen aynı müdür tarafından idare edilmektedir. Devlet Salnamelerinde gerek Darulfünûn'un, gerekse Mekteb-i Sultanî'nin Maarif Nezareti'nin "taht-ı nezaretinde" olduğu belirtilmektedir⁶². Mektebin ilk müdürü olan M. de Salve hariç sonraki bütün müdürler Maarif Nezareti tarafından tayin edilmiştir⁶³.

Dârulfünûn-ı Sultanî'de eğitim dört yıldır. Dârulfünûn'da talebenin ve dışardan gelenlerin istifadesi için "ilm-i hukuk, fünûn-ı tabiiye ve saireye ait" Avrupa'dan getirilmiş kitaplarla zenginleştirilmiş bir kütüphanesi ve

⁶² *Dürus Cetveli*, s. 13; *Salname-i Devlet-i Aliye*, sene 1287, s. 132.

⁶³ M. Sandıkçıoğlu, a.g.e. s. 29-31.

yine parası devlet tarafından ödenerek, Avrupa'dan getirtilen aletlerle donatılmış bir kimyahaneye ve müzhanesi bulunmaktadır⁶⁴.

Nizamnamesinde, Dârülfünûn-ı Sultanî'de talebe kayıtlarının 15 Eylül-15 Ekim tarihleri arasında yapılması öngörülmüş ve açılış tarihi de Ekim ayının birinci günü olarak tespit edilmiştir. Öğretim Süresi 9 ay olup, bunun 20 günü derslerin tekrarına, 10 günü imtihanlara ayrılmış bulunmaktadır⁶⁵.

Dârülfünûn-ı Sultanî, Mektep müdürü başkanlığında teşkil olunan bir "heyet-i idare" tarafından yönetilmektedir. Tespit ettiğimiz kadarıyla, 1876 yılında "heyet-i idaresi"nin tamamının gayri müslim şahıslardan oluştuğunu görmektediriz. İdare heyetinde bulunan şahıslar şunlardır⁶⁶.

Müdür [directeur]	Sava Paşa [Sawas] (Rumeli Beylerbeyi)
Kalem Müdürü ve Mütercim [chancellor]	Yanko Efendi [Yanco Vithynos]
Kalem Müdürü Muavini [chancelier-adjoint]	Ekonomus Efendi [Economus]
Kütüphaneci [bibliothécaire]	M.C. Labo

Her ne kadar kuruluşu esnasında "devlete hiçbir külfet getirmeyeceği" belirtilmiş ise de, daha sonraları, malî dayanağı olan Mekteb-i Sultanî'nin imkanları kendini finanse etmekte yeterli olmadığından Dârülfünûn-ı Sultanî malî yönden büyük ölçüde devlete bağımlı kalmıştır.

Mekteb-i Sultanî, ilk kurulduğu yıllarda talebe sayısının çok olması sebebiyle bu talebelerden toplanan paralarla mektebin ihtiyaçlarını, mualim maaşlarını ve sair giderlerini karşılayacak imkanlara sahipti. Ancak daha sonra bu mektepten mezun olacakların bir memuriyete tayinleri söz konusu olmadığından, talebe sayısında azalma meydana gelmiştir. Bu yüzden, mezunları devlet hizmetinde istihdam edilecek yüksek kısımların, yani "Dârülfünûn'un" açılması yoluna gidilmiştir.

Dârülfünûn'un harcama ve giderlerinin Mekteb-i Sultanî tarafından karşılanmasından dolayı, yılda 25-30 lira arasında bir ücret ödeyecek olan yatılı talebeler hariç diğer bütün talebeler ücretsiz olarak Dârülfünûn'a kabul edilmişlerdir. Sadece bitirme tezlerinin basımı için gereken paranın talebelerden tahsil edilmesi kararlaştırılmıştır. Sava Paşa, 1876 yılında Hu-

⁶⁴ *Dürus Cetveli*, s. 13.

⁶⁵ Hukuk Mektebi Nizamnamesi, *Düstur*, tertip C. III, İstanbul 1293, 439-43.

⁶⁶ *Dürus Cetveli*, s. 50; *Salname*, 1294, s.382-83; *Réglement*, s. 67.

kuk Mektebi'nin Dârulfünûn'dan ayrılması meselesine karşı çıkarak, bu müessesenin devlete yük olmadığını ve hatta son iki yılda yaklaşık 100 bin kuruş hazineye hibe ettiğini belirtmiş ve Dârulfünûn'un Mekteb-i Sultanî'den ayrılması durumunda mektebe devam eden talebe sayısının düşeceğini, dolayısıyla mektebin ve Dârulfünûn'un gelirlerinin azalacağını ileri sürmüştür.

1877 yılında Ali Suavi'nin Mekteb-i Sultanî müdürlüğü sırasında mektepte okuyan talebelerin büyük çoğunluğunun burslu okudukları ve Devletin her yıl bu mektebe büyük miktarlarda yardımda bulunduğu belirtilmektedir. Ali Suavi bu mektebe verilegelen "tahsisat-ı külliye'nin" tedrici olarak beş sene zarfında tamamen kaldırılmasının gerektiğini söylemektedir. 1878 yılında Hukuk ve Turuk u Maabir mektepleri yeniden açılırken muallim maaşları devlet hazinesinden ödenmeye başlanmış ve Hukuk Mektebi Padişahın himayesine alınmıştır⁶⁷.

1870 yılında İkinci Dârulfünûn kurma teşebbüsünde talebelerden belli bir miktarda para alınması yoluna gidilmişti ve muhtemelen bu sebepten teşebbüs başarısız olmuştu. Dârulfünûn-ı Sultanî'de öğretimin ücretsiz olarak yapılması öngörülmüş olmakla beraber, müessese büyük nispette devletin desteğiyle ayakta durabilmiştir. Diğer taraftan, Dârulfünûn-ı Sultanî'nin 1881 yılında kapanmasında malî durumundan ziyade, siyasî unsurların sebep olduğu görülmektedir.

Öğretim Dili

Dârulfünûn-ı Sultanî'nin kuruluşuyla birlikte eğitimin hangi lisansla yapılacağı hususunda iki görüş ortaya çıkmıştır. Bu görüşlerden biri, eğitim dilinin Türkçe, diğeri ise Fransızca olmasını savunanlara aittir. Eğitim dilinin Fransızca olmasının gerekliliğini savunanlar, iddia olarak, üniversite seviyesinde yazılmış ilmî eserler ile fen derslerini Türkçe verecek kâfi sayıda muallimlerin bulunmadığını ve Türkçenin ilim ve fenni ifade etmek için yetersiz kaldığını ileri sürmektedirler.

Eğitim dilinin Türkçe olmasını savunanlar ise, İstanbul'da pek çok "ashab-ı fen ve maarifet" muallim bulunduğunu, bunlar ihtiyacı karşılayamaz ise lüzumu kadar muallimin dışarıdan getirtilebileceğini iddia etmektedirler. Yalnız, alınacak muallimlerin, seçiminde, onların, devletin ve

⁶⁷ BOA, Bâb-ı Ali Evrak Odası (BEO), Ayniyat Defterleri nr. 1419, sayfa 6.

memleketin istifade edebileceği vasıfları haiz olmasına dikkat edilmesi gerektiğine inanmışlardır. Üzerinde hassasiyetle durdukları konu, bunların Türkçeyi bilmedikleri gibi, mesela bir hukuk âliminin ilm-i fıkhnın ne olduğunu dahi bilemeyeceğini, bu yüzden dışarıdan getirtilecek muallimlerin “Avrupa’nın en müstamel lisanı ve ulûm ve fûnun-ı cedidesiyle beraber” Osmanlı kanunlarını, örf ve adetlerini ve resmî lisanını bilen adamlar olması gerektiğidir⁶⁸.

Maarif Nezareti ile Dârülfünûn-ı Sultanî idarecileri arasında bir mutabakat sağlanmış ve o an için en makul görülen karara varılmıştır. Buna göre, bütün derslerin Türkçe olarak yapılabilmesi için gerekli muallimler yetiştirilene ve lüzumlu kitaplar hazırlanıncaya kadar, şimdilik bazı derslerin Türkçe, bazılarının da Fransızca yapılması, Fransızca okutulan derslerin, muallim muavinleri tarafından Türkçe’ye çevrilerek tekrar edilmesi öngörülmüştür⁶⁹. Bu karara göre: Hukuk Mektebi’nde; fıkıh, ticaret hukuku, bahriye hukuku ve usûl-ı muhakeme dersleri Türkçe, Roma hukuku, Roma müesseseleri ve genel hukuk dersleri Fransızca yapılacaktır.

Turuk u Maabir veya Mühendisin-i Mülkiye adları ile bilinen mektepte, yüksek matematik dersleri Türkçe, fizik ve kimya-ı sinai, topografya, uygulamalı ve genel mekanik, hidrolik ve malzeme hazırlama dersleri Fransızca okutulacaktır.

Edebiyat Mektebinde: ilm-i hikmet ve tarih-i umumiye dersleri Fransızca verilirken, ilm-i mantık hem Fransızca hem de Arapça verilecek, ayrıca Edebiyat-ı Arabiye dersi tabii olarak Arapça işlenecektir⁷⁰.

Dârülfünûn-ı Sultanî Tercüme Heyeti ve Ders Kitabı Tercümeleri

Dârülfünûn-ı Sultanî’de bütün ilim ve fenlerin eğitimini Türkçe verebilecek muallimleri yetiştirene kadar bazı derslerin Türkçe bazılarının ise Fransızca yapıldığını zikretmiştik. İşte buna uygun olarak Darülfünûn’da ilmî eserleri Türkçe’ye kazandırmak için bir tercüme heyeti oluşturulmuş ve başkanlığına da Yanko Efendi getirilmiştir⁷¹.

Bu heyet, ikisi Hukuk Mektebi, ikisi Turuk u Maabir Mektebi için toplam dört kitap tercüme etmeyi ilk hedef olarak tespit etmiştir. Heyetin

⁶⁸ *Dürus Cetveli*, 6-7.

⁶⁹ *Réglement*, s. 16-18.

⁷⁰ *Réglement*, s. 18.

⁷¹ *Réglement* s. 50.

başarılı çalışmaları arasında hukuk konusunda fıkıh muallimi Şirvanî Ahmed Efendi'nin Arapça'dan Türkçe'ye çevirdiği *Levami'ül-Dekayık fi Terce-met-i Mecamiü'l- Hakayık* (Usûl-ı Fıkıh) (İstanbul, El-Hacc Mustafa Efendi Matbaası, 1293/1876) ile Nikolaki Efendi tarafından Fransızca'dan Türkçe'ye çevrilen *Ticaret Hukuku* adlı eserler zikredilebilir. Turuk u Maa-bir Mektebi için, M. Lambert'in telif ettiği Topografya dersleri adlı kitap Dârulfünûn-ı Sultanî mütercimi Yanko Efendi ve M. Lambert'in muavin-leri Zabit Emin, Bedri ve Hayri Efendiler tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir⁷². Bir de M. Fleury tarafından Türkçe'ye tercüme edilen *Kim-ya-i Sınai* adlı kitap zikredilebilir⁷³. Bu eserlerden Şirvanî Ahmed Efendi'ninki basıldığı halde, diğerlerinin basılıp basılmadığı tespit edilememiştir.

Genel Değerlendirme

Dârulfünûn-ı Sultanî, Osmanlı yüksek öğretim sisteminin veya politikasının modernleşme yönünde önemli bir merhalesini oluşturmuştur. 18. asrın sonlarından itibaren, Osmanlı'da görülen eğitimde Batılılaşma ve modernleşme teşebbüsleri, doğrudan yüksek öğrenimle başlamıştır. Mühendishaneler, Tıbbiye Mektebi ve Harbiye mektebi gibi ilk örneklerde, Osmanlı Devleti kendi kültür ve idarî yapısına uygun olarak, yüksek öğrenimi bir külliye dahilinde değil, münferid ve birbirinden bağımsız kurduğu müesseseler halinde ele almış ve daha ziyade devlet ve toplumun ihtiyacı olan yüksek eğitim görmüş personel yetiştirmeyi hedeflemiştir.

Askerî tıp ve teknik eğitim veren mektepler dışında, Osmanlılarda yüksek öğretimde ilk farklı yaklaşımlar, 1845 yılında birinci Dârulfünûn kurma teşebbüsüyle başlamış, ancak bu yeni müessese mevcut sistemin yapısına tam olarak uymadığından, uygulamada, istenilen hedeflere ulaşamamıştır. Kâfi sayıda orta öğretim görmüş talebe potansiyelinin olmaması, yeterli öğretim kadrosunun bulunmaması, ders kitaplarının hazırlanmamış olması ve bu yeni müessesenin Osmanlı idarecileri tarafından tam olarak anlaşılamamış olması gibi bazı aksaklıklar sebebiyle Dârulfünûn, halkı aydınlatmak üzere umuma açık konferansların verildiği bir müessese olarak görülmüştür.

1869'da Sadullah Paşa ve yardımcıları tarafından Fransız Eğitim sisteminin tercüme ve adaptasyonu ile hazırlanan "Maarif-i Umûmiye Ni-

⁷² *Réglement* s. 51.

⁷³ *Réglement* s. 51; *Dürus Cetveli*, s. 37-39.

zamnamesi" ile, ilk defa Batı sistemine uygun bir eğitim modeli ortaya konmaya çalışılmıştır. Bu Nizamname, Osmanlı sistemine tam olarak uymamakla birlikte (Özellikle medreselerin ihmal edilmesi), Dârulfünûn ile ilgili maddeleri Avrupa üniversiteleriyle benzerlik taşımaktadır. Fakat uygulamada başarılı olunamamış ve 1870'te açılan ikinci Dârulfünûn 1873'e kadar zorlukla ayakta kalabilmiştir. Bu döneme kadar, yüksek öğretimde modernleşme teşebbüslerinde, Osmanlı kültür ve sosyal yapısına uygun bir sistemin bulunamadığı ve özellikle Dârulfünûn kurmada başarılı olunamadığı görülmektedir.

Dârulfünûn kurmada üçüncü teşebbüste ise, 1873 yılında Galatasaray Sultanîsi dahilinde kurulduğunu gördüğümüz Dârulfünûn-ı Sultanî'de üç ayrı yüksek öğrenim mektebinin bir arada, bir külliye halinde, yani bir üniversite şeklinde olması, yukarıda bahsettiğimiz, Osmanlı yüksek öğrenim sisteminde yeni bir merhale ve önemli bir gelişmedir.

1873 yılında Maarif Nazırı Ahmed Cevdet Paşa önce Galatasaray Sultanîsi'nin yüksek sınıflarında Mecelle dersinin okutulmasını sağlamış ve 20 Nisan 1874'te burada bir Mülkiye Mühendis Mektebi açılmasına önayak olmuştur. Daha sonra Safvet Paşa mektebin Müdürü Sava Paşa'yı aynı bina da bir Dârulfünûn kurmakla görevlendirmiştir. Daha önceki iki teşebbüste karşılaşılan zorluklar göz önünde bulundurularak, bu defa Dârulfünûn'un kuruluşu halka açıklanmamış ve öncekiler gibi şaşırtıcı açılışlardan, büyük binalar inşa etmekten kaçınılmıştır.

Dârulfünûn-ı Sultanî adı verilen bu müessesede Hukuk Mektebi, Mülkiye Mühendis Mektebi (bir yıl sonra T'uruk u Maabir Mektebi adını almıştır) ve Edebiyat Mektebi'nden oluşan üç şube açılmıştır. Her ne kadar Avrupa üniversitelerinin en az beş fakülteden oluştuğu bilinmekte ve 1869 yılında yayınlanan Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi'nde de Dârulfünûnların tıp, fen, edebiyat, hukuk ve ilahiyat fakültelerinden oluşması öngörülmekte ise de Osmanlı İmparatorluğu'nda tıp eğitimi veren iki yüksek okul bulunduğundan ve mevcut medreseler ile gayri müslimlerin dinî okulları ilahiyat fakülteleri olarak addedildiğinden, sadece hukuk, edebiyat ve fen fakültelerinin açılması tercih edilmiştir. Fen fakültesi de devlet ve toplumun o dönemdeki ihtiyaçları istikametinde, sivil mühendislik eğitimi veren bir yüksek okul halinde kurulmuştur.

1874-1881 yılları arasında eğitim veren Dârulfünûn-ı Sultanî, 1877-1878 öğretim yılında derslerine ara vermekle beraber faaliyetlerini ancak

altı yıl devam ettirebilmiştir. Bu dönem içerisinde, Hukuk Mektebi iki, Turuk u Maabir Mektebi bir dönem mezun verebilmiştir. Dârulfünûn'un ilk defa mezun vermesi, Osmanlı eğitim tarihinde önemli bir gelişme olarak kabul edilmelidir.

Dârulfünûn-ı Sultanî'nin diğer iki teşebbüsten farklı yönlerini kısaca ele alacak olur isek, başta malî yönden devlete daha az bağımlı olduğunu ve gelir kaynaklarının Mekteb-i Sultanî talebe harçlarından sağlanmaya çalışıldığını söyleyebiliriz. İkinci olarak modern Avrupa üniversitelerinden yola çıkarak fakülteler (mekâtib-i âliye) oluşturulmuş ve bu fakülteler mezun vermiştir. Son olarak da daha önceki Dârulfünûnlarda devletin "münevver memur" yetiştirme hedefinin burada "meslek adamları" yetiştirmeye yönelmiş olduğu görülmektedir.

Batı kültürüyle yetişmiş devlet adamlarının büyük destek ve himayelerinin bulunmasına rağmen, Dârulfünûn-ı Sultanî'nin resmi bir statüye kavuşturulamadığı anlaşılmaktadır. 1876'da Birinci Meşrutiyet'in ilânı, Meclis-i Umûmî'nin toplanması ve imparatorluğun yeni bir idari döneme başlaması ile büyük bir değişiklik geçirdiği bir devirde, özellikle gayri müslim teb'anın mecliste temsil hakkına sahip olmaları, toplumda yeni bir takım ihtiyaçlar ortaya çıkarmıştır.

Dârulfünûn-ı Sultanî'nin bir de siyasî vechesi bulunmaktadır. İlk müdürü ve aslen Rum olan Sava Paşa, Osmanlı İmparatorluğu'nun her vilayetinde, birçok gayri müslim talebenin Avrupa, Rusya ve Yunanistan üniversitelerine tahsile gittiklerini ve dönüşlerinde Osmanlı dil, örf-adet ve kanunlarına yabancı kaldıklarından herhangi bir vazifeye getirilemediklerini belirtmektedir. Sava Paşa, bu gibi talebelerin Dârulfünûn-ı Sultanî'ye alınıp buradan mezun oldukları takdirde dallarına göre Adliye veya Nafia Nezaretlerinde istihdam edilebileceklerini ve bundan da devlete büyük faydalar sağlanacağı görüşündedir.

Bizce, Sava Paşa'nın devlete fayda sağlayacağını söylediği bu uygulamada, başka hedefinin de olabileceği göz ardı edilmemelidir. Bu hedef, Galatasaray Sultanîsi'nde okuyan, ancak mezun olduklarında herhangi bir vazifeye tayin edilme imkanları olmayan, büyük çoğunluğu gayri müslim talebelerin, açılan Dârulfünûn-ı Sultanî'den mezun olduğunda, Meşrutiyet idaresinin sağladığı imkanlar dairesinde, devletin önemli mevkilerinde istihdamını sağlamak olduğu, bir yorum olarak ileri sürülebilir. Hukuk ve Turuk u Maabir Mekteplerinden 1880 ve 1881 yıllarında mezun talebele-

rin tamamına yakınının gayri müslim olmaları bunu destekleyen bir gerçektir.

Son olarak, bilim tarihi açısından bir değerlendirme yapacak olursak, her ne kadar Avrupa üniversiteleri örnek alınarak kurulmaya çalışılmışsa da burada temel bilim eğitiminden ziyade, pratiğe yönelik ve hukuk, mühendislik ile öğretmenlik gibi geniş uygulama sahalarına sahip dallar üzerinde yoğunlaşmıştır. Akademik olarak, dil meselesine bir çözüm bulunması, modern ders kitaplarının telif veya tecüme yoluyla kazandırılması yoluna gidilmesi ve talebelerin araştırmaya dayalı bitirme tezi hazırlamaları önemli gelişmeler olarak görülmelidir. Bütün bunlar Dârülfünûn-ı Sultanî'nin Osmanlı yüksek öğretimindeki yerini belirleyen hususlardır.

Dârülfünûn-ı Sultanî Kronolojisi

1845	İlk Dârülfünûn kurma teşebbüsü.
13 Ocak 1863	İlk Dârülfünûn'un açılışı
4 Nisan 1868	Galatasaray Mekteb-i Sultanî'si'nin kuruluş hazırlıklarının başlaması.
1 Mayıs 1868	Mekteb-i Sultanî'ye talebe kaydına başlanması
1 Eylül 1868	Mekteb-i Sultanî'nin resmen açılışı
1869	Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi'nin yayınlanması
1870	İkinci Dârülfünûn'un kurulması
25 Mayıs 1873	Mekteb-i Sultanî'nin Gülhane'ye, Mekteb-i Tıbbiye'nin de Galatasaray'a taşınmasına dair çıkan irade-i seniyye
Haziran 1873	Mekteb-i Sultanî'nin Gülhane'ye taşınması
1873	Maarif Nazırı Ahmed Cevdet Paşa'nın Mekteb-i Sultanî'nin ileri sınıflarında "Mecelle ve Roma Hukuku" gibi derslerin tedrisini sağlaması
7 Nisan 1874	Cevdet Paşa başkanlığındaki bir heyetin Mekteb-i Sultanî dahilinde Mülkiye Mühendis Mektebi'nin kurulması hususunda hazırladıkları raporun padişaha sunulması
20 Nisan 1874	Mülkiye Mühendis Mektebi'nin kurulmasına dair irade-i seniyyenin çıkması
15 Temmuz 1874	Şehzade Yusuf İzzeddin Efendi'nin 1873-74 öğretim yılı Mekteb-i Sultanî tevzi-i mükâfat merasiminde Mülkiye Mühendis Mektebi'ne girmeleri için talebeyi teşvik mahiyette bir konuşma yapması

- 1874 Safvet Paşa'nın, Mekteb-i Sultanî müdürü Sava Paşa'yı, bu mektebin dahilinde Hukuk ve Mühendis mekteplerinden oluşan birer "darut-tahsil" kurması için görevlendirmesi
- 13 Ağustos 1875 Sava Paşa'nın, Mekteb-i Sultanî tevzi-i mükâfat merasimindeki konuşmasında Mülkiye Mühendis Mektebi'nin Turuk u Maabir Mektebi haline gelmiş olduğunu belirtmesi
- 25 Ocak 1876 Hukuk ve Turuk u Maabir Mekteplerinin nizamnamesinin *Düstur*'da yayınlanması
- 1876 Dârulfünûn-ı Sultanî'nin umuma tanıtılması
- 1876 Hukuk Mektebi'nin Dârulfünûn-ı Sultanî'den ayrılması isteklerine karşı Mekteb-i Sultanî müdürü Sava Paşa'nın savunması ve mektebin eski durumunu koruması
- 1 Ocak 1877 Ali Suavi'nin Mekteb-i Sultanî müdürlüğüne getirilmesi
- 24 Ağustos 1877 Ali Suavi'nin Mekteb-i Sultanî'nin durumu hakkında Sultan II. Abdülhamid'e ariza sunması.
- 1877 Dârulfünûn-ı Sultanî'nin eğitime ara vermesi
- 16 Ekim 1878 Dârulfünûn-ı Sultanî Hukuk Mektebi'nde eğitime yeniden başlanması
- 6 Kasım 1878 Dârulfünûn-ı Sultanî Turuk u Maabir Mektebi'nde eğitime yeniden başlanması
- 1878 Hukuk Mektebi'nin Padişah'ın himayesine alınması
- 15 Temmuz 1879 Mekteb-i Sultanî müdürü Halil Bey'in 1878-79 öğretim yılı tevzi-i mükâfat merasimindeki konuşması
- 11 Kasım 1879 *Moniteur de Commerce* gazetesinin 4 Kasım 1879 tarihli nüshasında, Dârulfünûn-ı Sultanî'nin kapatıldığına dair çıkan haberin Maarif Nezareti'nce tekzip edilmesi
- Ekim 1880 Hukuk ve Turuk u Maabir Mekteplerinin ilk mezunlarını vermesi
- 1881 Hukuk Mektebi'nin ikinci mezunlarını vermesi.

EKLER:

EK 1

Hukuk Mektebi Nizamnamesi

Dava-i ibadın hüsn-i riayet ve tesviyesiyle muhafaza-i hukuk emr-i ehemmi istikmal olunmak için malumatlı zevat yetiştirilmek ve ikmal-i fûnûn ile şahadetname alanlar Adliye Nezaret-i Celilesi'nce memuriyet ve hizmetlerde istihdam kılınmak üzere Mekteb-i Sultanî derununda tesis ve küşad olunmuş olan Hukuk Mektebi'nin nizamat-ı dahiliyesidir.

1. Madde: Mekteb-i Hukuk'a kayd ve kabul olunacak talebe Mekteb-i Sultanî ile mekâtib-i idadiyede tahsil-i ulûm ve fûnûn etmiş ve yedinde şahadetnamesi bulunmuş takımdan olacaktır.

2. Madde: Mekteb-i Sultanî ve mekâtib-i idadiyeden maada Dersaadet ve taşralarda bulunan mekâtib-i mahsûsadan çıkıp, Hukuk Mektebi'ne girmek arzu edenlerden mekâtib-i mezkûre şakirdanı derecesinde imtihan verebilenler doğrudan doğruya Mekteb-i Hukuk'un birinci sınıfına idhal olunacak ve liyakat ve iktidarları derece-i matlûbede olamayanlar ikmal-i nevakısı için Mekteb-i Sultanî'de tertib olunmuş olan sınıf-ı mahsûsa mülazım sıfatıyla devam ettirilerek bir veyahut iki sene sonra bi'l-imtihan ibrâz-ı liyakât eyledikleri halde keزالik Mekteb-i Hukuk'un ikinci sınıfına ilhak kılınacaklardır.

3. Madde: Hukuk Mektebi'ne kabul olunacak talebenin ismi, şöhet ve derece-i sinni ve ikametgah ve vatan-ı aslileri koçanlı deftere kayd ve imla ve bunların suret-i kabullerini mübeyyin yedlerine cenab-ı daireden birer kıta varaka-i mahsûsa ita kılınarak bunlar mektebin talebe-i muntazamasından addedilecektir.

4. Madde: Mektepde okunacak derslerde haricden bulunmak isteyenler devam ve imtihan ile mükellef olmayacak ve bunlara diploma ita olunmayıp muallimleri tarafından birer kıta tasdikname verilebilecek ve bu kesim talebenin isimleri diğer bir deftere kayd ve işaret olunarak yedlerine birer kıta duhuliye varakası ita edilecektir.

5. Madde: Talebe-i muntazama yevmi okunan derslere devam ve muallimleri tarafından irae ve teklif olunan esaileye ecvibe itasına akdem ile

senede dört defa evkat-ı muayyenede idare-i mektebe bi'l-muraca "enskripsiyon" tabir olunan kayıd pusulalarını aldıktan sonra sene nihayeti imtihanını ve ikmal-i müddet-i tahsiliyelerinde "doktora" yani müntehi imtihanlarını tahriren ve takriren ifa eylemeğe mecbur olacaktır.

6. Madde: Mektebin bilcümle muallimleri nezdlerinde talebenin esamisini havi bir defter mevcut olup, beher gün derslere bed ve mübaşeretten evvel talebenin yoklaması bi'l-icra nâ-mevcut olanlar işaret ve mevcut olanlar irad olunacak suallere verecekleri cevapların nikat usûlü üzere derecatı derc ve imla kılınacak talebeden her hangisi hakkında muallimlerin bir güne mütalaaları varsa mülahazat hanesine işaret ile derslere hitam verildikten sonra defter-i mezkûre idare canibine ita kılınacaktır.

7. Madde: Mekteb'in kalem-i mahsusasında vücudu lazım gelen defterden maada altıncı maddede zikr olduğu üzere muallimin tarafından canib-i idareye yevmi verilen ders cedvellerindeki işareti nakl ve kayd eylemek için bir esas defteri dahi tutularak işbu defterde talebenin isimleriyle bulunduğu sınıflar ve okudukları dersler tahrir ve mualliminin işaretleri aynen ve talebenin etvar ve ahlakı hakkında idarenin tahkikat-ı vakası icmalen kayd olunacaktır.

8. Madde: Beşinci maddede beyan olduğu vechile vakt-i muayyenede lazım gelen kayd pusulalarını almak isteyen talebenin defter-i mahsûsda muharrer isimleri sırasında gösterilen işaretlere nazaran iki ay zarfında bir dersde bilâ mani-i şer'i dört defa hazır bulunmadıkları veya muallimlerin suallerine mütemadiyen ecvibe-i sahihe veremedikleri veyahud bu esnada bir güne su-i hâl ve hareketleri tebeyyün eylediği halde mücazetten zikrolunan enskripsiyonun hak talebinden sakıt olacaklardır ve sene-i tedrisiye içinde lazım gelen dört enskripsiyonu olamayanlar sene nihayeti imtihanına kabul olunmayıp sebeleri defter-i mahsûsun mülahazât hanesinde gösterilecek şu kadar ki talebe hakkında bu iki cezanın tayinine müdür ve muallimlerin reyleri munzam olacaktır.

9. Madde: Sene-i tedrisiye içinde devam ve muallimin tarafından irad olunan suallere hakkıyla cevap ita edip de enskripsiyonlarını tamamen alanlar ve bu esnada bir güne su-i hâl ve harekette bulunmayanlar sene ahârı imtihanına kabul olunacaklardır.

10. Madde: Sene ahârı imtihanı tahrirî ve takrirî olup imtihan zamanında müdür ve muallimin ictima ederek evvel emirde tahrirî olan imtihan evrakını mütalaa ile kabûle şayan olanlara nikat usûlünde derece ta-

yin ve vaz edildikten sonra takrirî imtihanlarına bed' ve mübaşeret olunacaktır. Takrirî imtihanları kabul olunmayanlar üç mah sonra tekrar imtihana girmek üzere imtihan-ı takrirîden red olunacaklardır.

11. Madde: Zirde muharrer cedvelde gösterildiği vechile Mekteb-i Hukuk'ta okunacak dersler dört sene zarfında itmam edilecektir.

12. Madde: Avrupa mekâtibinin müddet-i tedrisiyeleri yedi aydan ibaret ise de Memalik-i Mahrusa-i Şahane'de bu misüllü ulûm ve fûnûnu tahsil edenler, muallimlerin tedris ve talimlerinden daha ziyade müstefid olmaları için Mekteb-i Hukuk'un sene-i tedrisiyesi dokuz mah olup şuhur-ı mezkûrun sekizi tahsile, birinin yirmi günü tekrara ve on günü imtihanlara münhasır olacaktır.

13. Madde: 4 sene zarfında devam ve her sene dört defa tecdid-i kuyud muamelesini icra ederek her sene aharında imtihanını verebilenler, dördüncü sene nihayetinde doktora yani münteha imtihanına kabul olunacaklardır.

14. Madde: Doktora yani münteha imtihanı onuncu maddede gösterilen şerâite tevfikân tahriri ve takrirî olacağından bade'l-imtihan doktor ünvanını ihraz etmeğe haheşker olan talebe bir mesele-i ilmiye üzerine bir risale kaleme alıp Maarif Nezaret-i Celilesi'nin taht-ı riyasetinde olarak müdür ve mualliminden mürekkeb akd olunacak bir mecliste risale-i mezkûre mündericatını tenvir ve ispat ile arz-ı liyakât ve ehliyet ettikten sonra doktor ünvanını haiz olacaklardır.

15. Madde: Gerek doktora imtihanına ve gerek risale-i mebhûs-anhanın telifine muvaffak olamayanlar, mektepçe olan haklarından külliye iskat edilmeyip bu makuleler doktorlardan hafif bir imtihan vererek "lisansiyе" yani mezuniyet ünvanına nail olacaklardır.

16. Madde: Doktor ünvanına nail olanlar mehakim ve hizmet-i Devlet-i Aliye'de istihdama kesb-i istihkak eyleyecekler ve lisansiyе rütbesine nail olanlar dahi Memalik-i Mahrusa-i Şahane'nin her tarafında dava ve kaletine mezun olacaklardır.

17. Madde: İşbu Hukuk Mektebi'ne kayd ve idhal olunan talebenin suret-i tahsillerinden ve mecbur oldukları tecdid-i kuyud ve muamelatı icrasından ve diploma ahzından dolayı bir güne masrafları olmayıp, yalnız dördüncü sene nihayetinde halleyledikleri mesele-i ilmiye risalesini kendi akçeleriyle tab' ettirmeğe mecbur olacaklardır.

Hukuk Mektebi'nde Tedris Olunacak Derslerin Cedvelidir:

Fıkıh, mecelle-i ahkâm-ı adliye, usûl-ı fıkıh, hukuk-ı umumiye (yani ilm-i hukukun milel-i salifede bulunduğu derecatı muhtasar gözden geçirme), kavanin ve nizamât-ı Devlet-i Aliye, Roma kavanini, kanun-ı ticaret, usûl-ı muhakeme, kanun-ı ceza ve usûl-ı istintak, kavanîn-i bahriye, hukuk-ı düvel ve milel-i muahedat, tedbir-i müidun yani servet-i milel (ekonomi politik)

28 Zilhicce 1292/13 Kânûn-ı Sâni 1291 (25 Ocak 1876) tarihli bu nizamname, *Düstur*, tertip, C. III, Dersaadet 1293, s. 439-442; *Dürus Cedveli*, s. 41-47'de ve *Réglement*, s. 55-63'te yayınlanmıştır.

Turuk u Maabir Mektebi Nizamnamesi:

Turuk u Maabir Mektebi'nin nizamnamesi Hukuk Mektebi nizamnamesinin aynı olup yalnız mekteb-i mezkûrdan mahrec mühendis; doktor ünvanını ihraz edecek derecede ibraz-ı liyakât eylerler ise Nafia Nezareti Celilesi'nde memuriyetlerde istihdam ile münasip meratibe nail olacaklar ve bu ünvanı ihraz edemeyenler doktorlardan hafifce bir imtihan vererek kondüktör ünvanına nail olup kondüktörlük, ve buna mumasil memuriyetlerde istihdam olunacaklardır.

Turuk u Maabir Mektebi'nde Tedris Olunacak Derslerin Cedvelidir:

Hesab-ı tefazülî (differansiyel), hesap-ı tamamî (integral), hendese-i resmiyenin ikinci kısmı ve gölge ve menazır (perspektif) ve taş kesimi, tamamî ve tefazuliye'ye tatbiken fenn-i mimarî, heyet (astronomi), taksim-i arazi, ilm-i hikmet-i tabiiye, ilm-i kimya, cerr-i eskal-i aliye (yüksek mekanik), makina-i tatbikiye, topografya ve makina eşkali, ilm-i miyah (hidrolik), ilm-i tabakatü'l-arz (jeoloji), inşaata lazım olan eşyanın taharrisi (araştırması) ve yerden ihracı ve istihzar (hazırlaması) ve istimali (kullanılması), inşaatın derece-i takviyesiyle inşaata lazım olan eşyanın taşınması, arazi üzerinde ameliyat, yollar ve köprülerin tesviye ve inşası, sed ve bendlerin inşası, demiryolların tesviye ve inşası, bataklıkların tecfif ve tathiri (kurutulması ve temizlenmesi), bilcümle inşaatın keşfi ve haritası ve bunlara ait olan hesap-ı zıra ile sarfı lazım gelen meblağ mikdarı ve bunların üzerine mükemmel lâhiya tanzimi (keşif ve proje).

28 Zilhicce 1292/13 Kânûn-ı Sâni 1291 (25 Ocak 1876) tarihli bu nizamname, *Düstur*, tertip, C. III, Dersaadet 1293, s. 442-443 ve *Dürus Cedveli*, s. 48-49'da ve *Réglement*, s. 64-65'te yayınlanmıştır.

Edebiyat Mektebi Nizamnamesi

Memalik-i Mahrusa-i Şahane'de mevcut mekâtibde Türkçe ve Fransızca ve sair elsin-i mütedavile üzere tedris-i ulûm ve fûnûna muktedir muallimler yetiştirmek üzere Mekteb-i Sultanî derununda küşad olunmuş Edebiyat Mektebi'nin nizamnamesidir.

İşbu Nizamname dahi Hukuk Mektebi nizamnamesinin aynı olup mekteb-i mezkûra devam ile ulûm-ı edebiye ve hikmetde ikmal-ı malumat eden zevat (Muallim-i Edebiyat) ünvanını ihraz edecekler ve taraf-ı devletten mekâtib-i resmîyede muallimin hizmetinde istihdam olunacakları gibi kendileri dahi istedikleri mektepde hocalık edebileceklerdir.

Edebiyat Mektebi'nde Tedris Olunacak Derslerin Cedvelidir:

Mantık, edebiyat-ı Arabiye, edebiyat-ı Yunaniye, edebiyat-ı Latiniye, hikmet (ilm-i felsefe), ilm-i asar-ı atika (arkeoloji), tarih-i umumi.

Bu nizamname, 1876'da yayınlanan *Dûrus Cedveli* (s. 50) ve *Réglement*'da, (s. 66) bulunmaktadır.

RUM-ERMENİ-HOYBUN İŞBİRLİĞİ VE ANADOLU'DAKİ TOPLU MEZARLAR

Prof. Dr. AZMÎ SÜSLÜ

Tarihte azınlıklara, kendi dininden, ırkından, kültüründen olmayanlara, kendi dilini konuşmayanlara Türkler kadar müsamahalı davranan tek bir millet gösterilemez. Bunun biri, Orta Asya'dan beri çeşitli iklimler ve zaman dilimleri içinde gelen, diğeri de İslâmiyetle kazanılan, mükemmelleşen iki ana kaynağı vardır. İster 1020, ister 1071, isterse 1461 veya 1571 olsun, bu hoşgörüyü Kafkaslar'da, Anadolu'da Kıbrıs'ta görmek, yaklaşık bin yıllık dönemde müşahade etmek, tavsik etmek mümkündür. Hatta, yine hiçbir millette görülemeyecek derecede, bu toleransın taşıdığını ve azınlıkların Türklerden çok daha fazla haklara sahip olduklarını, çoğaldıklarını, zenginleştiklerini, müreffehleştiklerini bile söylemek bir mübalağa olmayacaktır. Osmanlı Devleti'nin son ikiyüz yıl içindeki durumu buna bir örnek teşkil etmektedir.

Ancak, bütün bu toleransa, bazı batılı yazarların ifadesiyle aşırı toleransa karşılık, dünya tarihinde yine azınlıklardan en çok çeken, en fazla ihanete uğrayan, en çok katledilen millet te Türkler olmuştur.

Osmanlı Devleti yıkılmış, herkes yerlerine çekilmiş olmasına rağmen, Türkiye Cumhuriyeti'nde de hâlâ bazı unsurların veya her seferinde olduğu gibi onlar adına bazı çevrelerin tezvirâtı devam etmektedir.

Daha seferberlik başlar başlamaz, başta Ermeniler ve Rumlar olmak üzere Osmanlı Devleti'ndeki azınlıklar, zaman zaman Doğu Anadolu'daki Kürt ve Arap aşiretlerini de tahrik, teşvik hatta tehdit etmek suretiyle, Ruslar, İngilizler, Fransızlar, İtalyanlar ve Yunanlılarla birlikte, hem cepheden, hem de cephe gerisinden düşmanla işbirliğine girmişlerdir. Bunlar, hem Birinci Dünya Savaşı, hem de Milli Mücadele sırasında cephede Türk askerine saldırmak, sabotajlar yapmak, casusluk yapmak veya sivil halka mezalim veya katliâm yapmak suretiyle faaliyet göstermişler yani ihanet etmişlerdir. Faaliyet sahaları, sadece Doğu ve Güneydoğu Anadolu değil, aynı zamanda Kuzey, Güney ve Batı Anadolu olmuştur. Devletin bu isyanlar, ihanetler karşısında aldığı tedbirler ise, savaş sırasında birçok devletin yaptığı gibi, onları yok etmek değil, sadece "tenkil etmek, sevk ve

iskân etmek" olmuştur¹. Buna rağmen olaylar durmamış ve 1,5 milyon Türk savaşlarda hayatlarını kaybederken, 1 milyon sivil halk ta, Lozan Antlaşması'nda ifade edildiği üzere, batılı devletler tarafından desteklenen azınlık çeteleri tarafından soykırıma tâbi tutulmuştur.

Bu faaliyetler, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan sonra da Taşnak, Hınçak, Ramgavar, Kürt-Ermeni Hoybun ve Rum-Ermeni cemiyetleri veya çeteleri tarafından sürdürülmüştür. Böylece Hayat Meselesi, Musul-Kerkük-Süleymaniye Meselesi, Dersim İsyanı, diğer isyanlar ve günümüzdeki bazı terör hareketlerinde, Türk temsilcilerine karşı planlanan suikastlerde hep bu çetelerin veya cemiyetlerin ve batılı devletlerin rol oynadıkları görülmüştür.

Yaklaşık 70-80 yıldır devam eden bu olayları biz burada, başta T. C. Cumhurbaşkanlığı Arşivleri olmak üzere orijinal belgelerle ve kronolojik olarak gözler önüne sermeye çalışacağız.

Ermeni ve Rum çetelerinin Trabzon çevresindeki mezalim ve katliamlarıyla ilgili Genelkurmay ATASE Arşivi'nde bulunan yüzlerce belgeden 2 Şubat 1918 tarihinde Üçüncü Ordu-yu Humâyûn Kumandanlığı'na İkinci Kafkas Kolordusu Kumandanı Mirliya Şevki imzasıyla gönderilen "zâta mahsûs" yazıda "...Trabzon ve civarındaki Müslümanların tehlikede olduğu, mülhakâtta Rumların Trabzon'a toplanmalarına mukabil, kasabalarındaki Müslümanların da dağ köylerine kaçtıkları, 28.1.1918'te Gürcü, Ermeni ve Rumlardan mürekkep ikibin kişilik bir çetenin Polathâne kasabasını işgal ettikten sonra Polathâne Müslüman kadınların başlarını kestikten, yüzlerini parçaladıktan sonra, parçalara ayrılan erkek ve kadın cesetleriyle, muhtelif azalarını gayet galiz ve şeni' bir şekilde teşhir ettikleri ve yine Polathâne'nin 16 km. güneydoğusundaki Orus köyündeki Müslümanların Ermeni ve Rum çeteleri tarafından kâmilan katledildiği..." (Ekler: 1)² ifade edilmiştir.

Yine 12 Temmuz 1921 tarihinde Ankara Büyük Millet Meclisi Reisi Muhterem Mustafa Kemal Paşa Hazretleri'ne hitaben gönderilen "Mümtaz" imzalı, Cumhurbaşkanlığı Arşivi'ndeki belgede, "...Alçak Yunanlılarla, yerli Ermeni ve Rum hâinlerinin gayr-i müsella Müslümanla-

¹ Bu dönemde Ermeniler için olduğu kadar onlarla birlikte veya ayrı olarak zararlı faaliyetleri görülen Rumların da zararsız bölgelere nakledildiklerini müşahade ediyoruz. Bkz. Dâhiliye Nezareti Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi, Cemiyet-i Akvâm ve Türkiye'de Ermeni ve Rumlar, İstanbul, 1337, s. 16-17.

² T.C. Genelkurmay ATASE Arşivi, dolap 163, klasör 2697, dosya 440, fihrist 11-1-2.

ra yaptıkları fecâyîin her tasavvurun fevkinde olduğu, katliâmdan yüzlerce şehid-i meşhûdun ve gâiblerin olduğu, yangın ve yağmakârlığın pek müthiş olduğu...” ifade edilmiştir (Ekler: 2)³.

20 Nisan 1929 tarihinde Riyaset-i Cumhuri Kâtib-i Umumiliği'ne Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya imzasıyla gönderilen belgede ise, Beyrut'tan alınan istihbarata göre, eski Osmanlı Van Meb'ûsu Vahan Papasyan'ın Taşnak faaliyetlerini destekleyen Fransa tarafından Suriye'nin kuzeyinde Ermenilerle Kürtleri yerleştirmek ve teşkilatlandırmakla görevlendirildiği, yine İngiltere'nin de Taşnakları destekleyip bu faaliyetleri organize etmek için bölgeye askeri görevli gönderdikleri, teşekkül ettirilecek Kürt-Ermeni çeteleriyle Irak ve Suriye hududundan Türkiye'ye karşı faaliyete geçecekleri ve Suriye'deki Kürtlere komiteler kurdurulduğu” ifade edilmiştir (Ekler: 3)⁴.

Şubat 1931'de aynı imzayla gönderilen “mahrem” kayıtlı yazı ekinde Suriye'de müteşekkil Kürt-Ermeni Hoybun Komitesi'ne ait âlâmet-i fârika-nın fotoğrafisi takdim kılınmıştır (Ekler: 4-a-b)⁵.

Bu belgelerde görüldüğü üzere, 1878'lerde Berlin Kongresi'nin 61. maddesine koydurttukları hükümle Ermenileri Türklere, Kürtlere karşı korumayı ve Doğu Anadolu'da bir “Ermenistan” kurmayı amaçlayan batılı devletler, Birinci Dünya Savaşı sırasında Arapları Türklere karşı kışkırtarak “Büyük Arabistan” hayalini ortaya atmışlar, bu ikisinde de muvaffak olamayınca bu defa bir “Kürdistan” kurma hayaline kapılmışlardır. Bu amaçla da Taşnak ileri gelenlerine Kürtçede “benlik” manasına gelen “Hoybon” ve Ermenicede “Ermeni yurdu” manasına gelen “Haypun” kelimesini birleştirerek Hoybun (Indépendance) Kürt-Ermeni Cemiyeti'ni kurdurtmuşlardır. 1927-1930'lardaki T.C. Cumhurbaşkanlığı Arşivi İstihbarat belgelerine, 11 Ekim 1930 tarihli Glarus Zeitung (Alman) gazetesine, 21 Ekim 1930 tarihli Fethü'l-Arab gazetesine, 2 Aralık 1930 tarihli Sehend (İran) gazetesine göre bu cemiyetin faaliyetleri şu şekilde sıralanmıştır: Kürtler, İngilizler tarafından teşvik edilmiş, silah, malzeme ve para yardımı yapılmıştır. İngiliz basını Cemiyet-i Akvam'ın müdahalesi için çalışmıştır. İranlılar harekâtın başında yardım etmişlerdir. Amacı ise, Türkiye ile Rusya arasına bir “Tampon Devlet” sokmak, Türkiye'yi iktisaden zayıf düşürmek, Türkiye'yi mukavemetsiz bırakıp İngiltere ile anlaşmaya sevk-

³ T.C. Cumhurbaşkanlığı Arşivi, dolap 1, kutu 5-2, dosya 12-2, fihrist 65.

⁴ Cumhurbaşkanlığı Arşivi, dolap 6, kutu 60-1, dosya 65-1, fihrist 2/26, 2/4:6.

⁵ Cumhurbaşkanlığı Arşivi, dolap 5, kutu 50-4, dosya 64, fihrist 2/9: 10.

mek, Doğu petrollerinden faydalanmak için Kürtleri elde etmek, Kürtlere her çeşit silah ve makinalı tüfek verip kendi menfaatleri için Kürt kanı döktürmek olmuştur⁶.

Yine 5 Eylül 1929'da Dâhiliye Vekâleti'nden Riyaset-i Cumhur Kâtib-i Umumiliğine gönderilen ve Ermeni Taşnak Komitesi'nin Paris'te yaptığı 2. Kongre kararlarını ihtiva eden "mahrem" raporda Kürt-Türk muharebâtının devam ettiği, Kürtlerin muzaffer olacağı, Süreyya Bey Bedirhan'ın Kürt ve Ermenilerle meskûn şehirlerde tahriklerde bulunduğu, Kürt-Ermeni işbirliğinin güçlendirilmesi gerektiği, Rumların Kürtlerle ilgilendikleri, New York'ta çıkan Yunan National Herald gazetesinin Hoybun Komitesi'nin (resmi!) tebliğleriyle, Süreyya Bey Bedirhan'ın makalelerini neşrettiği, Türkiye aleyhinde propaganda yaptığı, Türkiye Reisi Cumhuru Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın muhtemelen Amerika'ya resmi bir ziyarette bulunacağı, Türkiye'deki Amerikan mekteblerini kapatan, Hıristiyan düşmanı olan (!) bu kişinin Amerika ziyaretine eskâr-ı umumiyyenin tahammül edemeyeceği, milyonlarca Ermeni ve Rumu katletmiş (!) Türk Hükûmeti mensuplarının Amerika'ya kabul edilmemeleri gerektiği, hâricte emniyetini sağlayan Türkiye'nin son dört-beş yıl içinde dâhilde izleri kaybolmayacak inkılâplar yaptığı, geliştiği, Türklerin Anadolu'nun her tarafını dolduracak nüfusta olmadığından (?) Doğu Anadolu'nun Ermeni ve Kürtlere verilmesi gerektiği, Kürt meselesinin Ermeni meselesine bağlı olduğu, Şeyh Said isyanının Türk Hükûmeti'ne 100.000 Liraya ve 50.000 kişinin telefine sebep olduğu, tırmandırılan yeni Kürt hareketinin Türkiye'ye daha büyük gailer açacağı, bu harekâtta Ermenilerin yanı sıra Lazların, Çerkezlerin, İtilâfçıların, Halifecilerin harekete geçirilmesinin lüzumlu olduğu, İstiklâl ümitlerini Türkiye'ye bağlanmış olan Gürcüler ve Azerilerin ve diğer Kafkas milletlerinin en büyük düşmanlarının sadece Rusya değil aynı zamanda Türkiye olduğu ifade edilmiştir (Ekler: 5-a-8)⁷.

15 Eylül 1937 tarihinde Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya imzasıyla ve "çok acele" kaydıyla Riyaset-i Cumhur Umumi Kâtipliği'ne gönderilen yazıda Irak'ın Zaho kazasından Türkiye'ye külliyetli miktarda silah ve cephane geçirildiği ve bunların Kürt Hoybun Cemiyeti adına Ermeni Taşnak Cemiyeti tarafından Kamışlı'daki Ermeni ve Kürtlerin yardımlarıyla tedarik edildiği ifade edilmiştir (Ekler: 6)⁸.

⁶ Cumhurbaşkanlığı Arşivi, dolap 5, kutu 50-4, dosya 64, fihrist 2/7: 8; Sadi Kocaş, Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri, Ankara, 1967, 2. baskı, s. 264, 266.

⁷ Cumhurbaşkanlığı Arşivi, dolap 6, kutu 61-2, dosya 65-1, fihrist 2/102 (2-7).

⁸ Cumhurbaşkanlığı Arşivi, dolap 5, kutu 52-1, dosya 64-1, fihrist 6/37.

Son olarak zikredeceğimiz yine aynı mahrecli belgede ise, "Fransızların şimdiye kadarki çalışmalarının amacının Hoybuncu, Ermeni ve Süryanilerle Kürtleri kendilerine bağlayarak El-Cezire'de bir Hristiyan ekseriyeti yaratmak, burayı kendi hâkimiyetine alarak Türkiye ile Suriye arasında bir "Etat Tampon" vücuda getirmek ve kendisine bağladığı bu unsurları icabına göre Suriye ve Türkiye'ye karşı kullanmak ve yine bu unsurların Türkiye'den çapulculuk ve hırsızlık yapmalarına göz yummak olduğu" ifade edilmiştir (Ekler: 7).

Musul, Kerkük, Süleymaniye Meselesi'nin Türkiye lehine halledilememesine rağmen, Hatay Meselesi onun lehine çözümlenmiştir, ama, Suriye ve Irak'ta dün olduğu gibi "Etat Tampon"lar yerine, bugün buralardaki Türklerle Anadolu Türklerinin irtibatını kesmek ve eşkiya gruplarını teşvik etmek üzere Zaho gibi stratejik yerlere silahlı Peşmergeler yerleştirilmiş, PKK. kampları kurdurulmuştur. Destekleyenler de Suriye, Irak, Yunanistan, Güney Kıbrıs Rum kesimi ve yine İngiltere, Fransa ve klasik dostlar Almanya ve Amerika Birleşik Devletleri'dir.

Bunlarla ilgili birçok belgeden konumuzla ilgili olan ve her yıl Nisan aylarında dünyanın her tarafında olduğu gibi özellikle Yunanistan'da yürütülen faaliyetlerden bir tanesini zikrederek konuyu bağlamak istiyoruz. İşte 17 Nisan 1991'de Atina'da yayınlanan ve Yunanistan gibi Kıbrıs Rum kesimi, Avrupa ve ABD'ndeki bazı siyasi gruplarca desteklenen Rizospastie gazetesindeki haber:

"Osmanlı tarafından 1915'te Ermenilerin trajik katliâmı, bu defa benzer dramatik şartlarda uluslararası gündem merkezine gelmektedir. Bu, Kürtlerin Saddam Hüseyin'in tanklarının önünde korku içinde kaçmakta olduğu Irak'taki trajik döneme rastlamaktadır.

Ermeni soykırımının 76. yıldönümü sebebiyle dün yabancı muhabirler derneği salonunda Ermeni halk hareketi tarafından basın toplantısı düzenlenmiştir. Bu toplantıda Yunanistan'daki Ermenilerin Başpiskoposu Voskan KALPAKIAN, Ermeni soykırımının tanınması için partilerarası parlamento komisyonu temsilcileriyle konuşmuş ve bahse konu komisyonun, Ermeni soykırımının Yunan Parlamentosu tarafından kabul edilmesi için aldığı insiyatiflere değinmişlerdir. Diğer konuşmacılar Andreas Lentakis (Sol Koalisyon), Konstantinos Karamanlis, Theodoros Kassimis (YDP) ve Stelias Papathemelis (PASOK)'dir.

Basın mensuplarına dağıtılan dökümanda, 1915-1922 dönemi soykırımının, Ermeni halkının üçbin yıllık tarihinin en dehşet verici sahifesi ol-

duğu, 2 milyon ölüden (o zamanki Ermeni nüfusunun yüzde 50'si) başka hesap edilemeyen maddi ve kültürel zararlar meydana geldiği ve herşeyden önemlisi de bu hareketin, Türk işgalinde bulunan Batı Ermenistan'ın Ermeni nüfustan başka Türkiye, uluslararası toplumun müsamahası ile başka halklar mesela Kürt ve Kıbrıs halklarına karşı yeni cinayetler işlemeye devam etmektedir. Buna paralel olarak, Atlantik aşırı patronlarının belirttiği gibi, Türkiye, yeni düzende bölgenin jandarması rolünü üstlenmeye hazırlanmaktadır. Yunanistan, Pantürkizmin nişangâhında, tamamen öncelikli ilk hedef olarak bulunmaktadır. "Azınlık", "Ege" sorunları ve Azerilerin Ankara tarafından patronajı Türk idaresinin siyasi hedefinin sarıh örneğini teşkil etmektedir, denilmektedir.

Bölgede, Ermeni halk için "Soykırım Dosyası" kapanmamıştır. Kendilerine karşı işlenen kesin cinayetten birkaç yıl sonra Ermeniler, tarihi topraklarının küçük bir parçasında, bugünkü Ermeni Cumhuriyeti'nde, kendi vatanlarını kurmuşlardır. Tarihi topraklarının bu küçücük parçasında Ermenilerin yaşaması, soykırımın başarısızlığı anlamını da taşımaktadır. Ermeni Cumhuriyeti'ndeki üçbuçuk milyon ile gurbette yaşayan üç milyon Ermeni tek ses ve tek ruhla, haklarını istemektedirler, denilmektedir.

Yunan Parlamentosu'nun 152 milletvekili tarafından imzalanan ve açıklanan kararında, diğerleri meyanında,

BM.'den, BM. Anayasası ve organlarının faaliyet alanlarındaki bütün önlemleri almasını ve bu suretle de,

— Türk Devleti'ne karşı, Ermeni milleti aleyhine işlediği soykırım nedeniyle müeyyideler koymasını;

— Türkiye tarafından, Kıbrıs Cumhuriyeti'nin büyük bir bölümünün işgaline son verilmesini ve Kürt halkına karşı uyguladığı tahammül edilmez siyasi ve kültürel baskıların durdurulmasını sağlanmasını istiyoruz, ifadeleri yer almıştır.

Anadolu'daki Toplu Mezarlar:

Tebliğimizin başında yeryüzünde azınlıklara en çok hak tanıyan milletin Türkler olmasına rağmen, onlardan en çok çeken, en çok eziyet gören, katledilen milletin de Türkler olduğunu belirtmiştik. Kafkaslar'da, Trakya'da, Kıbrıs'ta olduğu gibi bugün Anadolu'nun doğusunda Ermeniler, batısında da onlarla birlikte Rumlar tarafından katledilmiş olan Türklere âit yüzlerce toplu mezar bulunmaktadır. Bunlardan Trakya, Kıb-

rıs ve Kafkaslar'dakilerle ilgili bazı araştırmalar yapılmıştır. Yine, Rumlar ve onları destekleyen Ermenilerin yaptığı mezalim ve soykırımla ilgili bazı araştırmalar da yapılmış olmakla birlikte, Batı Anadolu'daki toplu mezar mahalleri üzerinde hemen hemen hiç araştırma yapılmamıştır.

Son yıllarda, sürekli olarak ve ısrarla Avrupa ve ABD Parlamentolarında gündeme getirilen sözde Ermeni "soykırım karar tasarıları"na cevap vermek ve Lozan'da Lord Curzon'un tavsiyesiyle bir kenara bırakılan 1 milyon Müslüman Türk'ün kan bedelini "bakar kör" hâline gelen bazı çevrelere duyurmak üzere, Doğu Anadolu'da birçok araştırma yapılmış ve 200'ün üzerinde toplu mezar mahalli tesbit edilmiştir.

Arşivler, yerli-yabancı müracaat eserleri ve olayları bizzat görmüş, yaşamış olan Gazilerle yapılan mülâkâtlardan sonra yerli-yabancı ilim adamları, basın-yayın mensupları, canlı şahitler ve mahalli halkın huzurunda Erzurum'da Temmuz 1986 ve Ekim 1988'de iki, Kars'ta Mart 1986 ve Haziran 1991'de iki, Van'da Temmuz 1986 ve Nisan 1990'da iki olmak üzere toplam altı toplu mezar mahalli açılmıştır. Çıkan binlerce iskeletle, bulguların hepsinin de Türklere âit olduğu yerli-yabancı Tarihçi, Arkeolog ve Antropologlar tarafından isbat edilmiştir. Bunlar, delilleri ve kaynaklarıyla birlikte Erzurum, Kars ve Van'daki "Katliâm Seksiyonları"nda birer ibret levhası hâlinde sergilenmektedir.

Temennimiz, bu toplantıdan çıkacak bilimsel gerçeklerden de hız alarak, Batı Anadolu ve Kıbrıs'ta da benzer tarihi, arkeolojik ve antropolojik araştırmaların yapılması ve sonuçlarının yerli-yabancı kamuoyuna teşhir edilmesidir. İşte bu şekilde Ermeni iddiaları konusunda ulaşılan başarıya Kıbrıs ve Batı Anadolu'daki Rum-Yunan iddialarında da ulaşılmış ve klasik müdafaadan taarruza geçilmiş olacaktır. Böylece Türkiye, "reaksiyon" değil, "aksiyon" pozisyonuna yani "haklı" duruma geçecektir.

وکیل مدافع نوری
نور

صورت

1	5-2571
2	56
3	11-2

توقی عام ایتمه .

سجده قادیانلیک باشدی کسکه : یوزلریک یا-جده صد ؛ داککله قادیانلیک دایرلر
جدرلیک داعقای قادیانلیک غایب غایب وشیو برمودنه قشیر ایتمه .

۱ - ۱۱/۱۱ کیجری یوزلرک ده اده ای کیلورنه جنوب شرقیه ده کی او-وی قریس
ای-وی و-وی دایرلرک مکتب برقوت طرفه باجیلنه ویتنه استی قادیانلیک .

ایکجه قادیانلیک قولا-ور قادیانلیک
مکتب
شوق

ایتمه قادیانلیک

Handwritten text: *مجلسی خیر و عطف*
 Stamp: *LANGORA*
 Handwritten text: *مجلسی خیر و عطف*

A	III-7
D	18-5-
F	65

محنا

29

اداره قضا

RV, VI

CUMHURBAŞKANLIĞI ARŞIVI

Yer No. :

Dos. No. :

Ves'ka No.:

7120

Azmi Süslü

T.C.
DAHİLİYE VEKÂLETİ
Umum Jandarma
KUMANDANLIĞI
Ş.3 Ka.1
N.4026

ANKARA
21-4-1929

IV-16-b
65
F 2-4

Riyaseti cumhur kâtibi umumiliğine

Ermeni Taşnak fırkası ile Kürtlerin Suriyedeki faaliyetlerine dair Beruttan alınan malûmet sureti leffen takdim kılındı efendim.

N.R.

Dahiliye vekili

E.

24-IV-1929

M.

CUMHURBAŞKANLIĞI ARŞİ
T. r. No. :
L. z. No. :
Vesika No. :

A

Cevaplarda Şube ve Kimlik numaralarının derol merodur

Ek 3-a

T.C.
DAHİLİYE VEKÂLETİ
Umum Jandarma
KUMANDANLIĞI

S Ü R E T

ANKARA
- - 929

S. Ks.

IV-4-b
65
F 12-5

1) Serkis Kadriyanın (Hiçak fırkası erkânından) katli üzere derdest edilen Taşnaklar kâmilten tahliye edilmişlerdir . Sabık Van me'b'usu Vahan Papasyanın evrakı meyanında ,Amerikadaki Taşnak merkezi umumiyesiyle taati edilen şayanı dikkat evrak meve outtur . Bu muhaberatın anlaşılabacağı veçhile Taşnaklar şimali Suryede yani Türk hududu mntakasında külliyyetli miktarda Ermeni muhacirleri yerleştirmek ve bu suretle şimali Suriye de bir nevi (Ermeni ocağı) tesis ederek , Kürtlerle daimi surette tegriki me-sai etmek maksadını takip etmektedirler . Hatta bu hususta Kürt-lerle Taşnaklar arasında bir de itilâf aktedilmiştir .

2) Vahan Papasyanın üzerinde 5000 dolâr zuhur etmiştir . Bun-dan mada Suriye muvasaletinden sonra bir ay zarfında 4000 Dolâr sarfettiği de bankadan tahkik edilmiştir . Papasyan vilâyatı gar-kıye işlerinde mutahassıs addedildiği için Suryede teşkilât vüdude getirmek üzere buraya gönderilmiştir . Esasen kendisi de ilk ifa-deşinde aynen demıştır ki : (Kadriyanın katlinden katiiyen malûma-tım yoktur . Ben Taşnak fırkası tarafından Suryede teşkilât yapmak ve Türk hududunda Ermeni muhacirleri yerleştirmek için buraya gön-derildim . Fransa hükûmeti faaliyetinden ve bana tevdi edilen va-lâfeden haberdardır . Fazla bir şey söyleyemem . Arzu ederseniz Hariciye Nezaretinden sorabilirsiniz .)

Bu beyanattan anlaşılabacağına göre , Fransız hükûmeti Taşnak faali-yetine muvafakat etmiştir .

3) Diğer taraftan İngilizlerin de Taşnaklara muzaheret ettiği aşıkârdır . Bir kaç gün evvel Beruta Peterson namında bir İngiliz yüzbâşısı muvasalat etti . Muzâileyh , Beruta gelir gelmez Vahan Papasyanı , Hadisyanı diğer Taşnak rüesasını aramış ve saatlarca bunlarla görüşmüştür . Yüzbâşı Peterson Fransız fevkalâde komiser-liği erkânından binbaşı Burniyenin refakatında olarak şimali Suriye-ye hareket etmiştir . Bunlara Antâkya me'b'sus Derkalosetyan dahi iştirâk ve refakat eylemiştir . Elyevn Antâkya ve İskenderun havalisinde tetkikatta bulunmaktadır-lar Mahalli gazeteler bu seyahatin Ermeni muhacirlerinin iskânı meselesiyle alakadar olduğunu yazmaktadırlar .

4) Devran eden bir rivayete göre Suriye iltica eden Kürtler-den , Ermenilerden ve sair firarilerden mürakkep çeteler teşkil edilecek ve bu çeteler Suriye ile Irak hududu mntakalarında Tür-kiyeye karşı faaliyete geçecektir .

Cevaplar da Şube ve Kısm numrularının derci mevcuttur

T.C.
DARİLİYE VEKÂLETİ
Ünvan Jandarma
KUMANDANLIĞI
Ş. Ka.

A	17-4-6
D	65
F	2-6

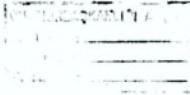
ANKARA

- - 929

N

Kürtler : Suryenin muhtelif şehirlerinde komita teşkilâtı vücade
getirmekle meşguldürlar . Taşnaklar her tarafta Kürtlere azamî mu-
zaheret ve muavenet göstermektedirler .
Yakında Kürt komitası tarafından Halepte bir gazete neşredilecek-
tir . Kürtler bu hususta hükûmete muracaat eylemişlerdir .

Aslına aynıdır . 20/4/929

Cevaplarda Şube ve Kısım numrularının derol mercudur

Ek 3-c

/2/931

Ekler: 4-a

T. C.

DAHİLİYE VKÂLETİ

Emniyetli Umumiyet Umum Mâdârlığı

Şİ/B.I

H

U 1/2

R. C. Kâ Umumiliğine

Yaz. No.	
Des. No.	
Vasika No.	

Mahremdir

Suriyede müteşekkil Kürt ve Ermeni hoybun komitesine ait alâmeti farikanin fotografisi leffen takdim kılınmıştır efendim.

IV-76-a
64
2-9

Dahiliye Vekili .

C. Hadz

S. Vayta

3
947

cu. t.

U

Hadz

Azmi Süslü

A	IV.16-2
D	64
F	2-10

Ek 4-b

T.C.
DAHİLİYE VEKÂLETİ
Emniyet Umum Müdürlüğü
Şube Birinci
Husul 2482/154
Umumi

A 17-16-b
1 65
2-7

5/8/1929

Riyaset-i Cümhur Katibi umumiliğine

Mahrom

cu. 6

Ermeni Taqnak komitesinin Pariste inikat eden II in
ci kongresinde müzakere ve memleketimize taalluk eden meseil —
hakkında elde edilen malûmatı mübeyyin rapor sureti leffen tak-
dim olundu efendim.

Dahiliye vekili

m.

A. H. H.

Cemil

3
2188

CUMHURBAŞKANLIĞI ARŞIVI
Kır. No. :
Gör. No. :
Tic. Kıs. No. :

A. H. H. Evrakın yazılacak muharrerata ait olduğu şube tarih ve numarasının derdi rica olunuz efendim.

T.C.
KAHİLİYE VEKÂLETİ
Emniyet Umum Müdürlüğü
Şube
Hususi
Umumi

A 14-16-6
D 65
F 8

CUHURBAŞKANLIĞI ARŞIVI
Yar. No. :
Diz. No. :
Yaz. No. :

Tağnak kongresinde müzakere edilen siyasi
mesail.

Amerika muhabirinin yazıyor .

Ahiren Paris'te in'ikat eden II inci Tağnak kongresine iştirakde Amerika muhabirleri avdet etmişlerdir. Muhabirlerden Hayronik gazetesi ser muharriri Ropen Tarpiyan gazetesinde , Kopernik Tağdareyzen ile Vahaken Kırboyan ise alef mutuklarla kongrede verilen mukarreratı isah ve müdafaa ediyorlar . Bu minasebetle Rum gavar gazeteleri bağıta Bostonda münteqir Baykar gazetesi olmak — Üsre kongrenin mukarreratını şiddetle tenkit ediyorlar ve Tağnakların , tarihin acı derslerinden zerre kadar istifade etmiyerek el'an sergülaşt arkasında koçmakta olduklarını kayt ediyorlar . Bu hususta leh vealeyhte yazılan gayanı di kat makaleleri kâmil en size göndereceğim. Tağnakların makale ve mutuklarından anlaşıldığı veçhile Ermeni — Kürt toğrıkı meselesine bilhassa ehemmiyet verilecektir. Eeasen Süreyya bey Bedirhan dahi son zamanlarda yeniden faaliyet göstermeğe başlamış olup Kürtler ve Ermenilerle meakün şehirleri tekrar ziyarete çıkmıştır . Diğer taraftan Hedion komitesi de muntazaman tebliği resmiler negrederek , vilâyatı şarkiyede Kürtlerle Türkler arasında muharebatın halen devam ettiğinden ve Kürt muzafferiyetinden bahsederek Hoyton komitesine yeni asalar kaydına çağılıyorrlar. Son zamanlarda bazı Rum gazeteleri dahi Kürt mes'alesiyle iştigal etmeğe başlamışlardır . Bilhassa Newyorkta münteqir ve Yunanlıların naşiri efkârı olan (Nasyonel Heralt) gazetesi Hoyton komitesinin tebliği resmilerini muntazaman negretkîn mekle beraber Süreyya bey Bedirhanın makalelerini derçeylemektedir . Diğer taraftan meşhûr gazete Türkiye aleyhinde dahi daima propaganda yapmaktadır. Nitekim, 2 hasiran tarihli müşhasında Türkiye reisî cumhuru Şâsi Mustafa Kemal paşanın yakında Amerikaya ziyaret etmek niyetinde bulunduğundan bahsederek Amerikan mekteplerini sedâden ve —

Cevaben yazılacak muharrerata alt cüdaga şube tarih ve numarasının derci rica olunur elvadi.

T.C.
SAĞLIK VE KALEMİ
 Milyet Umum Maddelele
 Şube
 Husus
 Umumi

4 IV 16-b
 D 65
 F 2-9

2

CUMHURBAŞKANLIĞI ARŞİVİ
 Yer No. :
 Dos. No. :
 Veri No. :

Amerikalılara karşı hasmane hissiyat perverde eden Hristiyan -
 dışmanı bir reolin Amerikayı ziyaretine efkârı umumiyenin tahom
 mül edemiyeceliğini yazmıştır. Yunan gasetesi elyevm Amerikada bu-
 lunan sahiye vekili Refik beye karşı makamâtı resmîyenin göste-
 ridiği hüsnü kabulü de şiddetle tenkit ederek milyonlarca Ermeni
ve Rum katletmiş olan Türk hükümetinin mümessillerinin Amerika-
ya kabul edilmemeleri lâzımgeldiğini yazıyor ve firsattan istifa
 fada ederek Türkiye ve Türk inkılâbı hakkında gayrı müsaıt ma-
 lûmat negretmektedir. Rumların buradaki faaliyeti sisi alâkadar
 ederse ayrıca tafsilât yazarım. Gündün en mühim mes'alesini teg-
 kileden Taşnak kongresinde müzakere edilen siyasi meseil hakkın
 da Taşnak fırkası merkezi umumiisi asalarından ve Ermenistanın -
esabık baş vekili Simon Vramyan tarafından (Troşak)gasetesinde -
negredilen makaleyi leffen gönderiyorum . Bu makale kongra tara-
 fından negredilen beyannamenin bilumun muallim noktalarını ten-
 vir etmek itibariyle büyük bir ehemmiyeti haizdir .

(Vramyanın makalesi)

Osmun kongraya nisbeten Taşnak fırkasının II inci kongresi de-
 ha müsnit gerait tahtında in'ikat etti.Ermeni ve beynelmilal ha-
 yatta esaslı hiç bir tebeddülât suhur etmemekle beraber küvâli
 muazzama münasebatında siyâf yeni ufuklar açan mühim hadiseler
 baş göstermişti . Her şeyden evvel dört sene evvelkine nisbeten
 umumî sulh bir kat daha takviye edilmiş ve büyük hasmunun olan
 Bolşevik hükümeti de her taraftan mağlûbiyetlere uğra olmuştur
 Avrupada , Asyada olduğu gibi Türkiyede dahi Soviyetlerin mufa-
 su tedricen gaybolmakta olup son seneler zarfında Türkiyede Rus
 yanın mufusundan tamamen kurtulmak ve Avrupaya daha fazla yab-
 laşmak temayülüti görülmektedir. Bu haricî mağlûbiyetler netice
 sind Moskova'da dahilî ihtilâfat baş göstermiş ve nihayet Troş-
 kini teb'idine karar verilmiştir .

Cevaben yazılacak muharrerata alt ödege yabe tarih ve numarasının derci rica olunur etdim.

D	65
F	1-10

Dışişler Bakanlığı Arşivi	
Yer No. :	
Dış. No. :	
Yayın No. :	

3

Komünist farkasının ikiye ayrılması ve Rusya'da zuhur eden dahi-
li ihtilâfat Rusyanın boymolnihil vaziyeti üzerine büyük bir te-
sir icra etmektedir. En bariz münasebata bilhassa Türkiyede te-
saduf edebiliriz. Türkiyede her nevi komünist hareketi şiddetle
tenkil edilmesine rağmen (Müttefik) Rusya hiç bir şey yapamamak
tedir . Bundan nâda Türk hükûmeti Rusya ile dostane münasebatı-
nı kat etmeden garba yaklaşmakta ve Avrupa vastasıyla (Şimalî -
tehlikeye karşı) vatanının selâmetini temine çalıyıyor. Son dört
beş sene sarfında Türkiye yeni hükûmetini ıslah etmek üzere bü-
yük gayretler sarfetti . Harici sahada elde ettiği bir takım mu-
vaffakiyetlerle hudutlarının emniyetini temin eyledi . Dahilde
dahi gayani dikkat ve ehem yeni yeni komünistlerle inkılâbî bir -
kat daha takviye etti . Türkiyenin istikbalı ve mukadderatı ne
olursa olsun bu inkılaplar Türk hayatında gaybolmıyacak izler -
bırakacaktır . Türk hudutlarının değişmesi bizim için eszendir.
Ve hadise gayeye doğru ilerliyor . Türk ahaliisi hali hasırdaki
Türkiyeyi doldurabilecek miktarda değildir . Garbi anadoluyu Tür-
rklerle doldurmak mümkün olsa bile garbi Anadolu boş kalaca-
ktır. Oralarda Türk yoktur . Havalii meskûne Ermeniler ve Kürtle-
re aittir . Bu toprakların asıl sahipleri berhayat olup hakla-
rından feragat etmek istemiyorlar . Ermeniler Soviyet idaresi -
tahtında yaşadıklarından dolayı haklarından bahsedemiyorlar .
Buna mukabil Kürt milleti artık uyanmış olup millî talibâtını
talep ediyor . Hali hasırdaki vaziyetle Kürt hareketi Türkiye -
için bir yeniliktir . Her hangi bir Kürt aşiret reisi mes'eleci
yerine (Kürt Kürdistan teşkilâtı) zuhur etmiştir . Kürtler dışı-
af faaliyete başlamış olup hiç bir kuvvet artık onları durdura-
mas. Diğer taraftan Kürt mes'eleci yakından Ermeni mes'eleci-
ne merbuttur. Kürt milletin vatan ve hayatı yekdiğerine yakından

Cevaben yazılacak meharreata altı olduğu zümre tarih ve numarasının derci rica olunur efendim.

VERGİ VE KALETİ 12 4-41 4

Sube
Hususi
Umumi

CUMHURBAŞKANLIĞI ARŞİVİ

Yer No. :
Dos. No. :
Vesika No. :

merbut olduğu için Ermeniler Kürt uyanış hareketine azami surette müşaheret ediyor ve edeceklerdir . Bunun bundan dolayıdır ki Türk hükümeti Kürt hareketinden dışarı endişe oluyor hatta korkuyor çünkü bir şeyh Said isyanını (50 000) kişinin telefne ve (100 000) liraya mal oldu . Halbuki muntazam surette inkişaf eden yeni Kürt hareketi şimdiden kağıt kabil olmaayan mühim hadiselerle sebebiyet verebilir . Türkiyeden bahsederken bu günkü idare den memnun olmaayan Lazları , Çerkesleri de umutlanmalıdır . Bunun itilâfçılar , halifeciler ve yüz ellilikler bu anasirdan , azami istifade ediyorlar . Bunlar meyhanında bazıları günün birinde Türkiyede mevkii iktidara geçeceklerini ümit ediyor , bazıları da mevkii iktidarı ele geçirmek ve idareî hazıraya iskat etmek üzere fi'li teşebbüsatta bulunuyorlar . Diğer taraftan Halk fırkasının dahi yeknesak anasirdan müteşekkil olmadığı da nazarı itibara alınacak diğer mühim bir noktadır . Fırka dahilinde dahi hoşnutsuzluklar ve ihtilâflar mevcuttur . Bütün bu hadiseler antrika ve nifak için müsait zemin hazırlamaktadır . Beynelmilel bir dahillî siyaset umumî vaziyeti uzun usadıyla tetkik ederek , II inci Tagrak kongresi , fırkanızın müstakbel hattı hareketini tesbit eyledi . Bu kararların bağında Ermenistan hakkında verilön karardır . Bu karar mucibince Tagrak fırkasının en esaslı - maksat ve gayesi müstakıl , hür , mütehit Ermenistanı vücude - getirmekten ibaret olacaktır . Müstakıl ve mütehit Ermenistan projesinin en büyük dılgmanı dün olduğu gibi bu gün dahi Türkiye dir . Geçirdiği siyaset ve içtimai her novi inkılaplara rağmen Türk hükümeti Ermeni milletinin muhik matalibatına karşı daima aynı itilâfçısı hattı hareket ve siyaseti takip etmektedir . Hiç şüphesiz yoktur ki Türkiye (Pan Türkizm) siyaseti takip etti kçe Ermeni milletinin maddî mevcudiyetine ve siyaseti gayelerine

Çevresinde yazılacak meharremata alt olduğu sube tarih ve numarasının derci dışı olarak çıkmam.

T.C.
MİLLİYE VEKÂLETİ
Emniyet Umum Müdürüğü
Şube
Husul
Umumi

IV-16-b
D 6
F 2-12

5

CUMHURBAŞKANLIĞI ARŞIVI
Yer No. :
Dos. No. :
Vekalet No. :

büyük bir tehlike teşkil etmektedir . Bundan dolayıdır ki , taşnak fırkası her sahada ve her vasta ile Türkiyeye karşı mücadele ve devam etmek vazifesini deruhte etmektedir . Bu mücadele Ermeni arzusilerinin Ermenilere inde edilmedikçe ve Ermeni siyaset gayelerine karşı muamelede nihayet verilmedikçe devam olunacaktır . Bu mücadele esnasında her vatanın her fırsattan istifade edecek giz.Bu itibarla Türklere ve Türkism projelerine muhalif olan bilurum anasir ve teşekküller bizim tabii müttefiklerimizis addolunmalıdır . Türkiye tarafından Ermeni hukukunun tanındığı gün , Türk - Ermeni münasebeti dahi tobeddülata uğrayacak ve o gün — Türk ve Ermeni milleti için mes'ut bir gün olacaktır . Türkiyeye karşı mücadele yolunda Taşnak fırkası bilhassa Lomah muahedemesinin akidinden sonra Türkiye'nin dahilî hayatında mühim bir amil teşkil eden Kürt unsurunu nazarı dikkatten gaybedemes . Kürt milletinin istiklâl mücadelesi Türkiyeye karşı tevoih edilmiştir çünkü Kürdistan hürriyetinin anahtarı Türkiyededir bu vadi- de Kürt ve Ermeni menafii birleşmekte olduğu cihetle bu iki mil- letin bilurum kuvvet ve teşkilatları ittihat ederek müttehit — bir cephe teşkil etmek mecburiyetinde bulunuyorlar . Bu cephe mün hasıran Türkiyeye karşı tevoih edilmiş olacak ve İran ile Irak hudutları dahiline kadar tevessü etmeyecektir . Ermeni noktai — nazarına göre İran ile Irak dost kuvvetler olup bunlara karşı — her hangi hamane hareketten sarfı nazar etmek lâzımdır . Şayn- nı meşumiyettir ki , Kürt mücadelesi dahi fırkamızın bu hususta- ki noktai nazarını aynen kabul oylemiştir . Bu hususta mütunadi yen sarfı mesei etmek mecburiyetinde bulunuyoruz . Çünkü Türk- ler ile Bolşevikler İngiliz menafiiini haleldar etmek üzere İran ve Irak'tan Kürtleri şalot olarak istimal etmek teşebbüslerinde — bulunuyorlar . Müttehit ve müstakıl Ermenistanın diğer büyük düş- manı Soviyet Rusya'sıdır .

Cevaben yazılacak muharrefata alt olduğu şube tarih ve numarasına dard rica olunur etidim.

ERMENİYE VEKÂLETİ
Emniyet Umum Müdürlüğü

Sube
Husul
Umumi

U 65
F 2-12

6

Bu itibarla Bolşevik idaresine karşı Rus milleti tarafından idare edilen müdâdeleye karşı tevaccüat beklıyoruz . Ancak Bolşevik idaresinin sukutu yalnız Rus milleti tarafından tesin edilmelidir . Harif her hangi bir müdahale Bolşevik idaresinin takviyesine sebebiyet verecektir . Ermenistan komşularından Gürcistan ve Azerbaycan ile münasebeti dostane perverde ediyoruz ancak komşularımız siyasi faaliyetleri esnasında şahsi menfaatler takip ederek Ermeni menafini nazarı itibarı bile almak istemiyorlar . Ermenilerle Türkler arasındaki uğurunu nazarı itibara almayarak Gürcüler ve Azeriler istiklâl umitlerini el'an Türkiyeye bağlamış bulunuyorlar . Onlar Türkiye'nin Kafkasya işlerine müdahale etmesiyle Ermeni milletinin kurban gitmesine hadim olacaklarına umutuyorlar . Farkınız bittabi bu gibi bir vasiyete - iştirak edemez . İstanbuldan veya Ankaradan dihte edilen siyaset girdiye kadar daima Ermenilik alayında olmuştur . Bu itibarla arkasında Türkin gölgesini gördük . Her hangi bir teşebbüs , bize aynı zamanda g'pholüdür . Komşularımız Kafkas milletleri için büyük tehlikenin yalnız Rusya değil aynı zamanda Türkiye dahi olduğunu kabul etmelidirler . Bütün bunlara rağmen her iki komşumuzla ihtilâfâtımızı mütekabil fedakârlıklarla halle daima amade bulunuyoruz . İşte II inci kongresinin meşgul olduğu başlıca siyasi meseil bunlardan mürekkeptir . Bütün bu meseil - hâlinde ihtisaf kararlar verilmiş olup artık bu kararların tahakkukı lâzımdır . Bu günden itibaren emri yevminis şu olacaktır : Verilen kararların tahakkukuna doğru daima ileri ...

CUMHURBAŞKANLIĞI ARŞIVI
Yaz No. :
Dış. No. :
Vekalet No. :

Asline mütabiktir .

M. H. H.

Cevaben yazılacak muharrerata alt olduğu şube tarih ve numarasına derci rica olunur iftidad.

T. O.
DAHİLİYE VEKÂLETİ

Emniyet Umum Müdürlüğü

Şube: 1.G.3.

Hususi:

Umumi: 31561

23. VI. 1938

Kon: Suriye istihbaratı.

IV-16.6
61-
1-120

Riyaseti Cümhur umumi kâtipliğine

ÇOK ACILE :

1 - Fransızların Suriyede şimdiye kadar tesahür eden mealleri-
nin; Maybuncu , Ermeni ve Süryanilerle Kârtleri kendilerine bağliyerek
bilhassa cesirede bir Hristiyan ekseriyeti yaratmak ve Elcesireyi kan-
di hakimiyetleri altına alarak Türkiye ile Suriye arasında bir Ete
Tampon vüunde getirmek ve kendisine bağladığı bu unsurları icabına
göre Suriye veya Türkiyeye karşı kullanmak olduğu ve yine bu unsurla-
rın Türkiyeden çapulculuk ve hırsızlık yapmalarına göz yumulmakta bu-
lunduđu,

2 - Hecumun Son Zaaliyetinin Midyat, Habab ve Aliyan bölgelerinde
tertibat alması intae edecek kadar dikkati çektiği haber alınmıştır.

Saygı ile arz ederim .

3 - Bağvekâlete, R.C.U.Kâtipliğine, Hariciye vekâletine ve
Genel Başkanlığına yazılmıştır .

Dahiliye Vekili

N.A.

E.

24- VI - 38

Jf

6/16

2/2222

Kurulmuş bulunan bütün alt idareye mahsus gıda ve erzakın teslimatı.

DETERMINANTS OF TURKISH FOREIGN POLICY, 1918 - 1945: HISTORICAL PERSPECTIVE

OYA AKGÖNENÇ MUGHİSUDDİN, Ph. D. INTRODUCTION

Significant socio-political and economic events in the lives of nations and groups occur within the framework of historical and geographical determinants at work, together with the systemic and subsystemic factors that impinge upon them. Often, the domestic linkage of foreign policy and the impact of foreign policy on domestic politics are too closely intertwined and, therefore, can not be sharply and clearly delineated. The geographic locations and the historical experiences of nations mold into forms, norms, and traditions, producing national cultures. Expansion of a culture or its collaboration with other cultures produce similar or synthetic patterns of life, frame of mind, and a general in the formation of events.

As the domestic and foreign determinants of Turkish foreign policy between 1918 and 1945 are being identified and analyzed, the above explanation must be kept in mind. The various determinants, also, should be analyzed within their historical context. Here, we focus attention on the basic issues of the Turkish foreign policy within a given time period, through a historical framework.

To understand the present, we must attempt to understand its historical roots. We must understand, analyze, and interpret current events within the context of history. In this article, the primary attention is given to the background of the events influencing the Turkish political perceptions and to the pressures and roles of the various actors in the domestic and external arenas.

Turkish domestic politics has been classified into three time-periods: first, from the collapse of the Ottoman Empire to the establishment of the Turkish Republic; second, the Ataturk era; and third, the Inonu era. Domestic politics in these periods has been analyzed within the context of systemic and subsystemic changes, carrying the events from the end of World War I to the end of World War II. Additionally, an effort has been made to link relevant foreign events at the systemic levels with Tur-

kish domestic politics and events. Similarly, Turkey's domestic considerations and their effect on foreign policy decisions have been given due attention.

Issues and determinants are grouped in two major categories: domestic and international, each affecting the other through a number of linkages of events and issues.

By the end of 1918, the socio-political conditions of the Turks in the Ottoman Empire were most depressing and devastating. Entering the war as an ally of Imperial Germany, the Ottoman Empire, simultaneously, fought at many fronts, exhausting its forces, manpower, and other essential resources. The collapse of the Ottoman Empire meant a total loss of its extended territories. The Ottoman defeat in World War I, also, caused a temporary loss of a portion of Turkish homeland to the victorious powers and their non-Turkish allies in the Ottoman Empire, such as the Armenians, Greeks, Kurds and the Arabs.

Such catastrophes as the enslavement of its government, the military occupation of its capital, and the disarming of most of its armed and police forces were the lesser of the Empire's worries when its very existence and independence were at stake. Its foreign policy, if there was anything left to be called foreign policy, was merely to try to soften the brutal blows directed at its existence. The primary goal was to find ways and means for national survival. The years following 1918 and the signing of the Mudros and the Sevres agreements, the once mighty Ottoman Empire with its multireligious and multi-racial composition was being reduced to a pale-shadow of its former-self.

We must subdivide the period after 1918 into smaller time slices, since the flow of events and the speed of change occurred more rapidly during this period. Thus, these subdivisions would allow us to take a closer look at the changes that would transform the Turkish nation. During the 1918-1923 period, the Turks fought for and won the war of independence against the European and Greek occupation forces.¹

The war of liberation period was followed by the era of civilian rule and reforms introduced by Mustafa Kemal Atatürk during 1923-1938.

¹ Geoffrey Lewis, *Turkey* (New York: Fredrick A. Praeger, 19552), pp. 52-74.

This was an era of reconstruction, social, economic, political and various other reforms. It was a race for modernization in the context of Western civilization, with a late start of a hundred years, if not more.

The 1939-1945 period was the Inonu era and that of the Republican Party that held a monopoly of political power until it was ousted at the polls in 1950. In foreign affairs, this period witnessed the atrocities and high casualties of World War II and the start of the Cold War.

A. The 1918 - 1923 Era

While the issues during the 1918-1923 period were related to the struggle for survival as a nation, as a viable political unit, and to the maintenance of independence of the Turkish people, the determinant of the period were political and military defeats and the collapse of an extensive political system.²

The, bitter, and often simultaneous struggles that ensued during after World War I left the Turks in a state of distrust and cynicism of most foreign powers and peoples. "Xenophobia" was often used by foreign observers of the Turkish scene, to describe the state of mind of the Turkish people during this period of their history. Although the war, internal revolts, and conspiracies had left the Turks bitter and caused them to be cynical, they did not either become pessimistic or desperate about their own future. If anything, external pressures and internal struggle awoke in the Turkish people the long-dormant spirit of self-reliance and perseverance, the characteristics that had made their forefathers the creators and rulers of one of the greatest empires in human history. Notwithstanding the overwhelming domestic and foreign policy problems they faced, the Turks remained unyielding in their determination to remain free and independent of foreign yoke in their Anatolian and Thracian homeland.

After having expelled the foreign invaders-some by force and others by negotiations-from the Turkish homeland, the Turks, under the intrepid leadership of Mustafa Kemal Atatürk, implemented radical social and political reforms that laid a firm foundation for a republican system of government in the country.

² *Ibid.*, pp. 114-130.

B. The 1923-1938 Era

The 1923-1938 era was a period of rapid and radical changes brought about in the name of "revolutionism". During this period, the Turkish policies were based on a set of principles popularly known as the Six Arrows. These principles were:

Republicanism and Nationalism signified the concept of citizenship equality and devotion to territorial nationalism rather than to religion or race, as had been the case under the Ottoman rule.

Populism repudiated class privileges, class struggle, and abuses of capitalism. It symbolized equality of each individual under the law.

Etatism stood for a constructive and productive intervention of the state in the national economy.

Secularism separated religion from state affairs.

Revolutionism provided the Turks with a dynamic political principle that allowed them to introduce radical changes, when deemed necessary.³

The Turkish revolution, indeed, belongs to Atatürk because it was he who precipitated a radical transformation of Turkish society. He delivered the *coup de grace* to a number of religious and political institutions some of which, long ago, had become irrelevant to the socio-economic and political needs of the people. In other words, the traditional assumptions and theory of social intercourse no longer proximated reality. Thus, the traditional theory had to be abandoned or modified, to satisfy the needs of the community, if the latter were to foil the challenges posed by the internal disensions and external threats of humiliation and national disintegration. In the face of a military defeat in 1917-1918 and other seemingly insurmountable obstacles to its political existence, Turkey's survival as an independent and a sovereign state is a living proof of Atatürk's genius as an impeccable, a political and military strategist of the first order, and the resuscitator of a "sick and dying" nation.

All revolutionists claim that their programs, if properly executed, would usher in a new, glorious, and progressive era whose infra-structure

³ Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey* (London: Oxford University Press, 1961), pp. 234-287.

could be built only on the ashes of the existing system, which in their view, had inflicted grievous iniquities and injustices upon the people. To such claims, Atatürk was no exception. He, too, blamed the established system for all the social and political maladies the nation suffered. However, unlike some other revolutionaries, Atatürk was careful not to challenge simultaneously all the beholders of power in the traditional system of the *ancien régime*. He consolidated his power gradually and with cautious deliberations. This stage of the changes he introduced might be called "revolution in being".

In the process of inducing changes, the first revolutionary step by Atatürk was in the direction of a psychological transformation of the Turkish nation. The first step manifested itself in the Turkish Nationalists' refusal to accept the Western-dictated treaty of Sevres and in their willingness to abdicate leadership of the *Umma*, the entire Muslim community, a role traditionally assigned to the Khalife. This psychological transformation has been recognized by Bernard Lewis in the following quotation:

"The Turks are a people who speak Turkish and live in Turkey.... The introduction and propagation of this idea in Turkey, and its eventual acceptance by the Turkish people as expressing the nature of their corporate identity and statehood, *has been one of the major radical and violent break with the social, cultural, and political tradition of the past.*" (italics added)

Thus, the psychological transformation and acceptance of a new outlook was and remains to be one of the most significant determinants of Turkish domestic and foreign policies.

This, however, should not be construed to mean that the political and social changes were subordinate to the psychological change initiated by the Kemalist revolution. Rather, what it does mean is that without a successful psychological revolution, other changes would have been ephemeral. It was both a messianic revolution that fed itself on abhorrence and contempt for the foreign enemies and, it was an inward looking revolution inspired and nourished by the inherent spirit of independence and freedom of the Turkish people.

Briefly, one might say that only secularism, republicanism, and populism could be construed as revolutionary concepts decreed by the Kemalist revolution in Turkey. We used the word "decreed" advisedly, because

these concepts were popularly accepted neither during the lifetime of Atatürk nor for decades after his demise in 1938. Atatürk himself seemed to have recognized this situation when he proposed that "Those who have grasped the purpose of the revolution will always be able to safeguard it. Was he suggesting the concept of a continuous revolution in Turkey? The points discussed above remained the determinants of the Turkish foreign policy in the post-Atatürk era.⁴

During the period under discussion, 1918-1938, the international scene, also, was undergoing rapid changes. In this rapidly changing era, the world witnessed the disintegration of three empires which had been active and often key actors in European politics. The disintegration of the Ottoman, the Russian and the Austro-Hungarian empires engendered, for the first time since the Napoleonic Wars, an increase in the number of actors in the international system. Most of the new actors were politically unstable and economically weak, compared to the victorious powers who had taken a strong lead in the industrialization and modernization of their respective economic and political systems. As a result of their victory in World War I, the European members of the war-time alliance, launched a new wave of colonialism, primarily in the Middle East.

The political indicators of this period were: colonialism; industrialist-capitalist growth and its counter-development, communism; and, the beginning of the awareness of differences between the "haves" and "have-nots." While the European powers were trying to expand their power and riches, most Afro-Asian and Latin American countries were living at a subsistence level; they were trying to adapt themselves to the international political system in the setting of which they played no part and whose rules and regulations they hardly understood.

While both the vanquished and the victors were engaged in the reconstruction of their economies, many of these states were busy rearming and strengthening their military forces, in anticipation and preparation of another impending conflict. For many of these states, the end of World War I was no more than a temporary armistice that was expected to be violated by one of the traditional European rivals for power and hegemony. Thus, while capturing more lands, seizing additional colonial re-

⁴ George Lenczowski, *The Middle East in World Affairs* (New York: Cornell University Press, 1952), pp. 120-126.

sources, these powers were busy making political deals at the regional and international levels. This *status quo* attempted to legitimize the seizure of additional colonies through an ostensibly international organization which they created. The League of Nations, however, failed to maintain international peace, because of the weaknesses inherent in its charter.

All political indicators of the time were pointing toward more difficult and rift-ridden years to come. There were indicators that signalled an impending disaster of the international economic system and the failure of international communism to attract more adherents to its cause, through peaceful and democratic means.

The world had already entered an era of crisis reflected in such conflicts as the 1931 Japanese aggression against Manchuria that led to the Japanese-Chinese war of 1937; and the Italian Aggression against Ethiopia in 1935. Shaken by such international conflicts, the *status quo* powers of Europe, such as the United Kingdom made overtures to improve relations with Turkey. Since Turkey had no desire to get involved in such international conflicts, it provided Ankara an opportunity to concentrate on domestic issues. First, Atatürk and later İnönü focused their respective attention to support and maintain the domestic *status quo*. The revolutionary surge of socio-economic and cultural changes introduced by Atatürk took place during this period of *status quo* in international relations; whereas a *status quo* period in domestic politics was experienced during the conflict years of World War II.

C. The 1939 - 1945 Era

The years between 1939-1945 were marked by a single-party authoritarian rule in the domestic politics of Turkey and a high intensity of diplomatic activities on the international level. İnönü, the presidential successor to Atatürk, was not a revolutionary leader. Rather, he was a *status quo* politician. Even when rapid change was necessary, İnönü preferred slow and evolutionary transformation. This approach was evident both in the domestic and foreign policies of Turkey during the İnönü era. It should be remembered that most ideas, concepts, principles have their roots in previous experiences and they have strong impact on the behavior of political actors.⁵

⁵ Lewis, *Turkey*, pp. 119-124. An excellent analysis of Turkish foreign policy has been made by Selim Deringil. See his article "Turkish Foreign Policy during the Second World

The indicators on the eve of World War II were expressions of cardinal changes in the political, social, and economic fields in the world. For example, the Soviet Union, after going through devastating changes, following the October Revolution of 1917, finally, had started to concentrate its efforts on consolidating its domestic control in the 1920s. It also expanded its power and influence on its rim.

England and France, which had reached the apogees of their respective colonial expansions in the 1820s and 1930s, were quietly agreeing to a "hands off" policy toward their erstwhile ally of World War I. Soviet policies were once again emphasizing the pan-Slavic theme that had previously been a vehicle of imperial Russia's foreign policy.

The United States, emerging from the self-imposed constraints of the Monroe Doctrine and suddenly finding itself in the role of one of the world powers during World War I, had been preoccupied with the great depression of the 1930s and in the efforts of rebuilding her economy. The USA had no time or interest at the time to get involved in the political games of the European powers or in a struggle with any other power beyond her immediate boundaries and the sphere of influence. This left the international arena rather free for a limited number of political actors to dictate political and economic agendas for international affairs during the two decades following World War I.

D. Turkish Foreign Policy at the Systemic Level

During the period under discussion, the analytical framework of the Turkish foreign policy was based on two main postulates. They were:

1. Maintenance of peace, sovereignty, and national development were of the highest considerations, over all other aims of foreign policy of the country.
2. The Soviet Union was identified as a primary threat to the security of the new republic.

Due to these perceptions of the political leaders of the period, İnönü's policies remained "rigidly loyal" to these postulates. There was, however,

War: 'Active neutrality' 1942, On the razors edge." *Turkish Review Quarterly Digest* (Summer 1992), pp. 45-72.

nothing new or innovative about these principles. They were merely the strongest indicators of the lessons learned through time and experience in the previous decades. The first postulate was a manifestation of the Kemalist era; the Inonu administration was merely following the guidelines established earlier by the founder of the Republic. The second postulate also was a continuation of the traditional mutual antagonism between the Turks and the Russian Slavs who had fought thirteen major wars against each other in the previous four centuries.

For Turkey, peace could come only when the Soviet Union would accept the principle of non-intervention in Turkish domestic affairs. Despite threats, inducements, and pressures from a variety of foreign sources, the Turks remained determined to maintain the principle of Turkish territorial inviolability and to exercise their inherent right to remain independent and sovereign in their homeland.⁶

The Turkish government, along with most Turks, identified the security of their nation with the containment of the Soviet Union whom they watched with alarm as it used its military strength to increase its influence and hegemony far beyond its traditional territorial and cultural limits. These developments were creating uneasiness and alarm among the Turkish decision-makers, despite the fact that in the 1920s and 1930s, Turkey and the Soviet Union had developed close cooperation that provided mutual assistance to Moscow and Ankara in their fight against the Western powers that were opposed to the establishment of a Republic in Turkey and a Communist regime in Russia. The temporary rapprochement in the 1920s and 1930s between Turkey and the Soviet Union could not eliminate the mutual distrust and animosity that had been the rule in their interaction for the past several centuries. Thus, the Turks perceived that the Soviet policies toward Turkey and its neighbors were a continuation of the Czarist expansionist policies.

Within a short span of thirty years, Turkish relations with its northern neighbor had changed from being enemies in World War I, to being friends during the years of struggle against Western powers, and to being watchful neutrals. Just two decades earlier, the Nationalist Turks sought and received Soviet aid and neutrality in their fight against the

⁶ Edwar Weisband, *Turkish Foreign Policy, 1943-1945* (Princeton: Princeton University Press, 1973), pp. 33-46.

European and Greek occupation forces in Anatolia and Thrace. During this same period, the Soviet Union needed Turkey's watchful neutrality by preventing the Western powers from using its territory for attacks on Russia and by encouraging the Turkish population in the Soviet Union to remain loyal to the new regime. Two decades later, the Soviet Union had returned to the policy followed by Russia during the Czarist regime. Soon after the end of World War II, the Soviet Union made territorial and political demands on Turkey. Moscow demanded a joint control over the Turkish Straits and surrender of parts of Eastern Turkey to the Soviet Union. Turkey summarily rejected these demands. For its tenacious resistance to the Soviet pressure, Turkey was fully supported by the United States.⁷

During the period under discussion, 1939-1945, Turkish foreign policies were based on two principles: (1) neutrality in WW II and (2) active engagement, in purpose if not in style, in international affairs. Although these principles seemed mutually inconsistent, the Turks managed to resolve the apparent inconsistency in the context of the system transforming diplomacy between 1943 and 1945. The conditions surrounding Turkish foreign policy constrained the Turks to follow a cautious and passive course of action in a highly active political arena. The form and substance of Turkish foreign policy, during this period, has been cited as the best example of small state diplomacy.⁸

The determinant of its policy was its operation code that was basically ideological and reflective of historical events and considerations. "Ideological" in the sense that of the great socio-political revolutions in the history of the modern states, including France, China and the Soviet Union, the Kemalist Revolution in Turkey is unique in the sense that it has produced, unlike the other states, an ideology of peace, popular sovereignty and national development and rejected militant "revisionism." It was a realistic approach pursued by Turkey, because its strength had been sapped by the wars it fought, continuously, between 1911 and 1923, and because of the constraints of the regional and systemic *real politik*. Turkey's reduced power base and resources did not permit it to pursue

⁷ *Ibid.*, pp. 40-46.

⁸ Gunther Nollau and Hans Jürgen Wiehe, *Russia's Southern Flank: Soviet Operations in Iran, Turkey, and Afghanistan* (Translated by Victor Andersen), New York: Praeger, 1963, pp. 85-92.

Turkish Foreign Policy, pp. 1-6.

expansionist policies. "Kemalism stands alone among revolutionary ideologies in its emphasis upon domestic reforms as opposed to foreign revisionism." In short, the Turkish foreign policy motto was "peace at home, peace abroad."⁹ This principle together with the policies pursued during 1939-1945 would shape both domestic and foreign policies of Turkey in the post-World War II era.

The Turks were trying to stay out of World War II, while endeavoring to maintain their national security and sovereignty, in a region of the world that was rapidly becoming a center of strong interests and considerations of the two warring sides.

E. Turkish Foreign Policy at the Subsystemic Level

The principle "peace at home, peace abroad" enunciated by Mustafa Kemal Atatürk was more than mere wishful thinking. It was a cautious and realistic assessment of the nation's economic and political conditions that guided Atatürk in the formulation of a non-involvement policy abroad and a policy of rapid development at home. This is why Turkey concentrated its efforts on building up its security and on establishing peaceful coexistence with all its neighbors.

After 1923, when Turkey faced problems with its neighbors or other international actors, it gave preference to solving conflicts through negotiations. Through multinational negotiations at the League of Nations Council in 1936, Turkey was successful in getting an international agreement to make changes in the Agreement on the Status of the Straits, *Boğazlar Sözleşmesi*. This has been considered a "moral" success for Turkey because it was the first state to use legal methods to have changes made in a post-war multi-national agreement.¹⁰

In recognition of the dangers posed by the Italian Fascist regime and its expansionist intentions in the Balkans constrained the Balkan powers in the 1930s to establish treaties with the aim of maintain a *status quo* in the Balkans. Turkey made serious efforts to create a regional defense pact

⁹ *Ibid.*, pp. 6-29.

¹⁰ Turkkaya Ataöv, *Turkish Foreign Policy*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Basımevi, 1965), pp. 4-7. For texts of agreements on the Turkish Straits see İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları* Vol 1 (1920-1945), pp. 140-151; and pp. 493-518.

among the Balkan states. Turkey was the moving force behind the establishment of the Balkan Entente. Ankara also took constructive steps to create better relations with Greece. However, Turkey's efforts failed to convince Bulgaria about the desirability of creating a joint defence pact in the Balkans. Thus, while the Balkan Pact protected the region from a possible Bulgarian aggression, Sofia's non-participation in it left region vulnerable to expansionist moves by stronger powers such as Italy and, later, Germany. The ultimate aim of the Balkan Pact states was to create a union that would formulate and pursue a common foreign policy and a cooperative defense strategy for the Balkan countries.¹¹

These goals, however, remained unrealized. Economic considerations obtained a higher preference over the political/strategic ingredients of policy making. Around this period, the Balkan raw materials found a much-needed market in Germany. The German economic penetration of the Balkans eventually undermined the unity of purpose created by the Balkan Entente and it strengthened Berlin's influence in the region. Turkey found itself in a vulnerable position, because of its dependence on the German market and economy, a dependence that might bring Turkey into a German sphere of influence, a prospect that would be in direct conflict with Ankara's stated foreign policy principles. To avert such an undesirable possibility, Ankara, in 1937, made a reassessment of its relations with Germany. After this reassessment, Turkey's relations with Germany began to cool off. As a consequence of this change in its foreign policy orientation, Turkey stopped making major arms purchases from Germany. By similar other policy changes, Turkey made it clear that she wished to follow a neutralist policy in its relations with the European powers.¹²

The German conquest of Czechoslovakia and the Italian occupation of Albania in 1939 were clear signals to Turkey that both Berlin and Rome were following expansionist policies. The early victims of this expansionist policy were small and defenseless new actors in the international political arena.

¹¹ *Ibid.*, pp. 6-10.

¹² Weisband, *Turkish Foreign Policy*, pp. 119-132. For a Turkish official view on Turkish-French relations before WWII, see T. C. Dışişleri Bakanlığı, *Montreux ve Savaş Öncesi Yılları, 1935-1939*, Ankara, 1973, pp. 171-182.

German policies and actions in Central Europe were designed to dissolve the political structure of the region. This inevitably meant destruction of international peace and posed a serious threat to Balkan security. Thus, the German and Turkish political orientations and goals became diametrically opposed to each other.

Regional arrangements such as the Entente and the Balkan Pact failed to provide the security they were intended to furnish, because the member nations of these pacts had abjectly failed to coordinate their policies in respect to the great powers. As a result, some members of these pacts were the first to fall prey to German aggression at the outbreak of World War II. The two revisionist powers of Europe-Germany and Italy-were following courses of action in the Balkan and the Mediterranean, respectively, that were essentially against the national interests of Turkey.

To be able to resist German economic pressure on Turkey, Ankara had to find suitable alternatives in England and France. After the Italian aggression in Ethiopia, Turkey was obliged to search for new foreign sources for imports. Turkey was under obligation not to import goods from Italy after the League of Nations had imposed economic sanction against Rome, for its aggression in Ethiopia. Turkey had voted in favor of the sanctions. It was evident that Turkey attached more importance to maintaining good relations with the League of Nations than to conserve commercial ties with Italy. Thus, Ankara's relations with Rome declined.¹³

Ataturk accurately understood the advantages Turkey could enjoy due to its strategic geographic location. Thus, he chartered a course of foreign policy action that would preserve Turkish national interest. He followed a policy of good neighborly relations with the Soviet Union and amicable relations with the Western powers and with her own neighbors. To achieve these goals, Turkey supported a collective security system that would ensure security and territorial integrity of all states. Also, Ankara consistently used peaceful means for settlement of disputes. As discussed above, Turkey's economic, geographic, and military conditions required this course of action in foreign policy. Collective and regional security ar-

¹³ Harry N. Howard, *Turkey, The Straits and the U. S. Policy* (Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1974), pp. 116-175.

rangements were deemed to be the safest way for small states to maintain their independence and territorial integrity.

F. The Political Dynamics During World War II

Although Turkey had signed a peace treaty with the Soviet Union in the 1920s, Ankara continued to keep a watchful eye on the growing military and ideological power of its northern neighbor and traditional adversary. By the mid 1930s, Atatürk had arrived at the conclusion that the Soviets had "reached a point where they contributed the greatest threat not (only) to Europe but to the whole of Asia." Atatürk had been reported to have made this statement in a 1934 conversation with General Douglas MacArthur. In the same conversation with MacArthur, Atatürk anticipated a major European war at the end of the decade. During this impending conflict, Atatürk assessed Germany to be strong enough to occupy almost the entire subcontinent of Europe, with the exception of the Soviet Union and the United Kingdom. However, Atatürk expected the Soviet Union to be the ultimate winner in this conflict.¹⁴

What Atatürk expressed in 1934 was essentially the crux of political thinking of Turkish decision-makers. In the early days of World War II, Turkey declared its neutrality in the conflict, in the ardent hope that this action would assure continuous national security. Turkey had no interest to get involved in a European conflict, especially when its own national interests were not directly threatened. Further, Turkey had little military capability to face a major military threat from Europe. During the inter-war period, Turkey had neither the resources nor the time to rebuild its national forces and to bring them up to a European standard. On Turkey's military condition, Winston Churchill expressed his views, thus: "The Turks had none of the modern weapons which from May 1940 had proved to be decisive.... Their air force was lamentably weak and primitive ... and, they lacked adequate tanks and armored cars ... they had hardly any anti-aircraft artillery."¹⁵

As the flames of the war spread and gained momentum, Turkey's position became more vulnerable. On the one hand, the United Kingdom was advising Turkey that she would not be asked for an active participa-

¹⁴ Weisband, *Turkish Foreign Policy*, p. 21.

¹⁵ Ataov, *Turkish Foreign Policy*, p. 87.

tion in the war, provided she sided with the Allies. On the other hand, the Soviet Union informed Turkey that if Germany attacked her, the Russian would attack the Germans. This meant that Turkey's involvement would cause it to be occupied by the Nazis that, in turn, would bring the Soviets as "liberator" of Turkey. The Turks neither wanted the Germans nor the Soviets on their territory. They were determined to keep both at a safe distance; they trusted neither.

Simultaneously, the German and the Axis powers were urging Turkey to side with them. They wanted Turkey's participation in the war, to obtain easier access to the Arab Middle East, to Iran, and to the soft underbelly of the Soviet Union. They offered complete safety and territorial integrity to the Turks. The Turks, however, were not convinced. They took all the precautionary steps to safeguard their neutrality and their national independence. As a precautionary measure against a possible German thrust from the Balkans, the Turks blew up a strategic bridge over the river Maritsa.¹⁶

1. Turkish-Russian Relations

Although the Soviet Union offered a non-aggression pact and a promise to assist Turkey in case of an attack on her, Ankara refused to change her neutral stance. This proved to be a correct assessment of the situation. Later, the Germans revealed the secret Soviet expansionist intentions and interests in Finland and Turkey.¹⁷

After several months of negotiations with Ankara, Germany signed, on June 18, 1941, a ten-year non-aggression treaty with Turkey. Turkey signed this treaty to thwart German political pressure and with the full knowledge of its Western allies, especially of the United Kingdom. Turkey informed its Western allies that the German-Turkish treaty did not give Germany the right to tranship its troops and materiel through Turkey and that Turkey would not allow this to happen. While the Turco-German treaty induced no fundamental change in the Turkish position during the remaining war years, it did "neutralize" Turkey and "isolate Russia" prior to the Nazi invasion of the Soviet Union scheduled for June 22.

¹⁶ *Ibid.* pp. 68-73.

¹⁷ Weisband, *Turkish Foreign Policy*, pp. 167-176.

During the war years, Turkey was deeply concerned about the balance of power system that would emerge after the hostilities ended. Ankara believed that in the post-war era, the European balance of power system would be dominated by Germany and the Soviet Union. The Turkish decision-makers, however, were surprised and disappointed by the evaluations and assessments of the American and British decision-makers. The Turkish and the Anglo-American assessments did not coincide with each other.¹⁸

The losses and gains suffered and achieved by the Allies and the Axis powers were assessed by Ankara, primarily, in terms of what consequences they would have for the country, for her immediate neighbors, as well as, for the Soviet war-making capabilities.¹⁹

The Turkish decision-makers were convinced that the Soviet Union, given a reasonable pretext, would pursue its age-old ambition of expansion toward the war-waters of the Mediterranean and to control the Turkish Straits for defense and commercial purposes. Determined to prevent the Soviet Union from violating Turkish sovereignty, independence, and territorial integrity, Turkish decision-makers set out to impede Russian success and expansion. Simultaneously, the Turkish decision-makers did everything prudently possible to strengthen the countervailing powers, not only the United Kingdom, and the United States, but, also, Germany.

For the Turks, the Soviet Union was the main adversary. From their perspective, whatever form the resolution of the conflict eventually took, and whoever the winner might be, the Turks wished to help create a balance of power system that would contain the Soviet ambitions and power. While the Turks were aspiring to contain the growing Soviet power, the Allied leaders meeting at Postdam, Yalta, and at Cairo, were preparing grounds for Soviet and political expansions in Europe and elsewhere. The post-war events proved Turkish fears and apprehensions to be valid.

The Turks attached their national security to the creation of an international balance of power that would protect small states. This remained their foreign policy objective both during and after World War II. As the Turks could not engage in foreign adventures and could not independently protect themselves against a major military aggression, the only path

¹⁸ Lenczowski, *The Middle East*, pp. 138-147.

¹⁹ Lewis, *The Emergence*, pp. 119-123.

left open to them was in the direction of a systemic equilibrium. The checks and balances of such a system, they concluded, might assure for them what they could not accomplish independently.²⁰

2. Turkish-Allies Relations

The Turkish refusal to assume a more active diplomatic posture at the international level, was a reflection of Ankara's dissatisfaction with U. S. policies toward the Soviet Union and of a realistic and pragmatic assessment of their own capabilities and limitations. They had learned well their lesson about wartime secret diplomacy during WW I. It was difficult for them not to recall the secret negotiations and agreements among First World War allies for the partition of the Ottoman Empire and of Anatolia. Also, they could not help but recall the deceptive maneuvers by which the British and the French governments, first, instigated and helped some Arab tribes to revolt against the Ottoman Empire, and subsequently, enslaved their erstwhile allies, the Arabs. Following the occupation of Arab lands, the British and the French colonial rulers proceeded to redraw national boundaries and to impose their political and cultural preferences on the areas under their respective control. The occupying powers policies and actions in the Middle East created new entities and power-centres in the region, upsetting the subsystemic balance for decades to come. Under the impact of Western political concepts such as territorial nationalism, nation-state, and the principle of self-determination, well-established historical realities were disregarded in favor of immediate satisfaction of the current political and economic needs.

The Turkish decision-makers perceived their national security to be inextricably tied to the creation and development of a process of systemic equilibrium. The Allied demand of an unconditional surrender of Germany and Japan was considered to be an error of judgement by the Turks. They believed the Allied demand and its consummation would be an open invitation to the Soviet Union to extend its hegemony and influence over large areas in Europe and Asia. The post-war events in Europe and Asia showed that the Turkish projections about Soviet designs were accurate.²¹

²⁰ Lenczowski, *The Middle East*, p. 145-147.

²¹ Weisband, *Turkish Foreign Policy*, pp. 43-54.

Turkey was determined not to fall either within the orbit of the Soviet influence after the war, nor to provide any pretext to Moscow to move its troops into the Anatolian peninsula or to allow the Kremlin any role in the administration and operation of the Turkish Straits. Because of the close war-time cooperation among the Allied powers, the Turkish decision-makers could not openly and fully convey their apprehensions and concerns to Washington and London. The Turks knew that the substance of all conversations between them and London and Washington were being promptly "leaked" to the representatives of the Soviet Union. This information was regularly used by the Soviet Union for propaganda purposes, for putting pressure on Turkey, and, possibly for driving a wedge between Ankara and London, and Ankara and Washington.²²

Consequently, the Turkish representatives assiduously avoided written communication about the Soviet Union with London and Washington. Although this method of communication was considered prudent by the Turks, it tarnished the international image of Turkey. Those who failed to understand the reasons behind Ankara's refusal to get actively involved in international diplomacy during WWII considered Turkey as being indecisive and non-committal.

Ismet Inonu, President of Turkey during WW II, understood clearly the policies pursued by the U. S. President, Roosevelt, and the British Prime Minister, Churchill. At all costs, the Allied powers wanted a German and Japanese defeat and their unconditional surrender. Inonu had no power to influence or to contradict the policy pursued by the Western allies. During the war, what mattered most for the allies was to maintain the alliance cohesion and comradeship among its members. Outside interference in their relationship would not have been tolerated by the Western allies, especially if such an interference had involved a note of caution about extension of Soviet power and influence in the post-war era.

By articulating their concern and apprehension about the Soviet Union in the post-war era, the Turks would have antagonized Moscow and would have endangered their national security. Thus, the Turks preferred to maintain an informal channel of communication for expressing their concerns to the Western allies.²³ Lessons of history, especially that of the

²² Howard, *Turkey, The Straits*, pp. 200-209.

²³ Weisband, *Turkish Foreign Policy*, pp. 319-324.

last hundred years of the Ottoman Empire, and of WW I, had provided enough understanding of and insight into the working of European diplomacy, to justify the Turkish determination to stay out of any international situation that would expose them to new and more serious national perils.

Turkish foreign policy between 1939 and 1945 was formulated and implemented to insure benefits of the systemic security without becoming openly aligned or opposed to the goals and aims of any one of the great powers. The determinants of this policy were selfpreservation, national security, sovereignty, and territorial integrity. The subsystemic and systemic forces were utilized to achieve these goals. During the war, the only way for Turkey to attain its national goals was to pursue a policy of strict neutrality.²⁴

At a certain stage of the war, the Turkish leaders showed a willingness to abandon Turkey's neutral stance and to add its strength to the Allies forces. This show of willingness was based on the premise that the Allies would provide sufficient amount of arms and ammunition and training for the Turkish armed forces. Another premise of this willingness was that the British and the Americans would make a commitment to contain the Soviet Union after the defeat of Germany. In short, in addition to obtaining modern arms and training from the Allies, Ankara wanted a guarantee for the nation's survival in the systemic conditions that would prevail after an unconditional surrender of Germany.

The British did not offer any assurances to Turkey for its post-war concerns. They were war-weary and their economy and military capabilities were not sufficient to maintain peace and order even in their own traditional sphere of influence, as was seen later in 1945-47, when they had to inform the United States that the United Kingdom could do nothing to contain the USSR from expanding towards the Mediterranean.²⁵

During the war years, Turkey was being urged to actively participate in the conflict and to make sacrifices without being conferred with full rights to share the lend-lease assistance offered by the United States to the war-time allies. In short, the parties in the conflict were forming the

²⁴ *Ibid.*, p. 321.

²⁵ Howard, *Turkey, The Straits*, pp. 261-266.

smallest possible circles of coalitions and alliances, sufficient to win the war or to alter the power ratio in the struggle, so as to distribute the spoils of war to the fewest possible members.

Throughout the war years, negotiations between Turkey and the Allied Powers and the Axis Powers continued. Some of these negotiations were genuine, others were pseudo-negotiations. To understand fully the Turkish foreign policy during this period, it would be useful to have a quick look at the subsystemic forces interacting with Turkey.

3. Turkish-Subsystemic Relations

During 1923-1939, Turkey was involved in several regional organizations, with overlapping memberships, which attempted to create a *cordon sanitaire* around the southwestern and southern borders of the Soviet Union. Turkey was a member of the Balkan Pact which was linked with the Little Entente through Yugoslavia and Rumania. Turkey, also, was a member of the Saadabad Pact between Afghanistan, Iran, Iraq. Thus, Turkey was the linkstate between the Saadabad and the Balkan Pacts.²⁶ Similar attempts would be made in the 1940s and 1950s that produced different reactions and developments, both at the domestic and international levels.

The defensive pacts and agreements entered into by small states of the Middle East and the Balkans proved to be ineffective. These pacts and agreements disintegrated under war pressures and conditions. The main reason for the failure of these pacts was that the member states were neither ready nor willing to coordinate their defense policies and plans. The worst case of this lack of cooperation was in the Balkans.

Conclusions:

The two postulates of the Turkish Foreign policy during WW II were neutrality and creative engagement in European diplomacy. The underlying principles for these postulates were based on the lessons learned from history, especially from the events of previous decades. The Turks entered the third decade of the Twentieth Century with feelings of deep cynicism and strong distrust of foreign powers. Simultaneously, they manifested

²⁶ Lenczowski, *The Middle East*, pp. 131-133.

a great deal of self-reliance, determination and perseverance to survive and to develop economically. Under these circumstances (1) peace, sovereignty, territorial integrity, and national development became the driving force; whereas, (2) the Soviet military threat and its and Moscow's demands on Turkish territory and on the Turkish Straits became the major factors shaping Turkish foreign policies during the period under review.

In the post-WW I era, Turkey was the first state to use legal means to have changes made in a post-war I multi-national treaty. She was the first state to win such a "moral victory" at the negotiation table against the victors of WW I. Through collective and regional security arrangements, Turkey attempted to protect its national security and territorial integrity. The efforts to create a "cordon sanitaire" through the Balkan Pact, the Little Entente and the Saadabad Pact were the best examples of a small state diplomacy. This diplomacy was based on a realistic and pragmatic assessment of the state's capabilities. Although none of the pacts proved to be effective, they were, under the circumstances, the best methods to play the passive defence game. These pacts also set the tone for the coming decades and they prepared the ground for the moves against the expected and growing Soviet danger in the region.

Turkey, using and balancing the systemic and subsystemic factors, managed to stay out of WW II. Ankara prepared itself to cope with the dramatically changing circumstances of the post-World War II period. By the end of WW II, Turkey was ready to become a more active participant in international politics.

Globally, economic development gained primary importance. The WW II economic conditions under which the country had to survive, brought to forefront the urgency of the country's economic development needs. In the post-WW II era, this factor ascended in priority and became a prime determinant in the making of Turkish foreign policy.

Changing international conditions and priorities after WW II ushered in a series of domestic reforms in the country. The reforms introduced by Atatürk had, by this time, taken roots and the time was right for the next stages of political development to occur, such as the inauguration of a more democratic system. These changes helped link Turkey ever so closely to the Western powers. With the benefit of a 20/20 hindsight, one must conclude that Turkey's foreign policies during the period under discussion were both "Solvent" and successful.

LES VUES DES MUSULMANS ENVERS DES CHRETIENS*

Prof. Dr. İBRAHİM AGÂH ÇUBUKÇU

En Arabie, l'ordre social était mauvais avant la prophétie de Mahomed. L'ignorance avait été répandue; l'esclavage avait été accueillie comme un événement normal et les femmes avaient été manquées de leur droits.

La Mecque était une ville sacrée depuis des anciennes périodes et que l'on comptait le centre commercial. La responsabilité de cette ville, fondée par le prophète Abraham et son fils Ismael, d'après certaines vues, appartenait aux dirigeants de la tribu de Mahomed.

Mahomed avait fait la connaissance de certaines moines chrétiens au moment où il voyageait vers la Syrie avec son oncle Ebu Talib pour la commerce.

Khadija, plus âgée de quinze ans que Mahomed, était une femme riche. Elle a fait un contrat de travail avec lui. Mahomed est reparti avec une caravane pour Damas. Il a fait la connaissance de nouveaux moines et en gagnant beaucoup d'argents des marchandises qu'il a vendues il est rentré à la Mecque. Finalement il s'est marié avec Khadija.

Il a reçu des révélations à partir de quarante ans. Au commencement il a raconté à Khadija ce qui s'est passé. Puis ils ont averti l'acceptation de la révélation à un monothéiste, Varaka b. Nevfel qui était cousin de Khadija. Varaka leur a dit que Mahomed portait des signes d'un prophète.

La plupart des Arabes paiens ont lutté contre la prophétie de Mahomed. Ils ont été fâchés avec lui et ils lui ont fait du mal. D'autres musulmans aussi ont subi du mal¹.

Les musulmans ont cherché un pays afin de se sauver de la torture. Finalement ils ont décidé d'aller à l'Abyssinie dont le Roi était un chrétien.

* Ce sujet a été expliqué comme conférence à l'Université d'Ankara en 1991.

¹ Voir. Osman Keskiöglu, Hazreti Peygamber'in Hayatı, p. 19-20, Ankara 1974.

en, dit Nejachi Négus. La première fois une quantité d'onze hommes et du quatre femmes sont partis secrètement pour l'Abyssinie. Dans ce groupe il y avait Osman b. Affan et son épouse Rukiye (fille de Mahomed), Zubeyr b. Avvam et Abdurrahman b. Avf. Ils y ont été bien accueillis.

Cette nouvelle entendue, un autre groupe de quatre vingts personnes ont émigré à l'Abyssinie. Le président de ce groupe était Cafer-i Tayyar, cousin de Mahomed.

Quoi qu'il en soit, les Arabes paganistes, en envoyant deux ambassadeurs, ont demandé au Rois de l'Abyssinie de les rendre. Les ambassadeurs, en offrant de précieux cadeaux à Nejachi, (Négus) ont voulu le persuader de les rendre. Nejachi (Négus) a fait appeler le président du groupe musulman afin de vérifier des rumeurs. Cafer-i Tayyar lui a précisé l'Islam en disant l'expression ci-dessous:

“O Rois! Nous étions une tribu vivant en cas d'ignorance. Nous adorions des déesses. Nous mangions des charognes. Nous étions des hommes adultères. Nous étions des boudeurs avec les parents. Nous ne respectons pas les droits de voisin. Ceux qui sont forts écrasaient les faibles. Quand nous étions dans ce cas, Dieu nous a envoyé un prophète de notre tribu. Sa race est noble, sa honnêteté est attestée et son honneur est respecté. Il nous appelle à faire des prières et qu'il nous demande de laisser des déesses que nos ancêtres adoraient. Il nous ordonne de dire la vérité, de rendre des consignations à celui qu'ils appartiennent, de protéger des droits de parent, d'être gentils avec les voisins, de s'abstenir des profits illicites et d'éviter de tuer quelqu'un. Il nous préconise d'éviter des mensonges et de violation de fidélité. Il nous conseille de ne pas manger le revenu des biens des orphelins et de ne pas dire des calomnies envers des femmes honnêtes. Il nous appelle à adorer le Dieu, à faire prière, à jeûner et à aider d'autrui. Nous l'avons cru et nous avons accepté ce juste appel qu'il a fait. Nous avons pratiqué notre religion comme il a montré. Nous nous sommes abstenus des choses illicites. Nous avons commis des choses légitimes qu'il a préconisées. Notre tribu est devenue contre nous à cause des questions ci-dessus. Ils nous ont fait des tortures. Ils ont voulu nous écraser. Ils nous ont forcés de laisser nos religion. Nous avons fui de leurs obstacles et nous nous sommes à l'abri de votre pays. Nous avons préféré votre pays parce que nous savons que vous êtes mieux que d'autrui. Nous avons espéré que nous ne subirions pas d'injustice”.

Le Rois Nejachi (Négus) a voulu entendre des exemples des versets du Coran après cette explication. Cafer a lu ces versets ci-dessous: “Pour

toute réponse, Marie leur fit signe d'interroger son fils. Nous adressons nous, lui dit-on, à un enfant au berceau. Je suis le serviteur de Dieu, répondit l'enfant. Il m'a donné l'Evangile et m'a établi prophète. Son bénédiction me suivra partout. Il m'a commandé d'être toute ma vie fidèle au précepte de la Prière et de l'aumône. Il a mis dans mon coeur la piété filiale et m'a délivré de l'orgueil qu'accompagne la misère. La paix me fut donnée au jour de ma naissance. Elle accompagnera ma mort et ma résurrection"².

La nuit venue, un homme intelligent, Amr b. al-Âs qui était le premier de deux ambassadeurs, a prétendu que les émigrants sont en train de dire des bêtises envers Jésus Christ. Nejachi (Négus) en rappelant Cafer, lui a demandé ce qu'il pense de Jésus Christ? Cafer a rendu la réponse en disant ci-dessous: "D'après les Musulmans que nous sommes, Jésus Christ est le serviteur de Dieu et il est la parole du Dieu qui l'a offert à Marie". Après avoir entendu ces paroles, Nejachi (Négus) a dit à Cafer: Il y a de différence autant que cette ligne entre nous". Ensuite il a décidé de mieux protéger les Musulmans"³.

Mahomed à cause de sa sympathie, après avoir entendu la mort de Nejachi, a fait une cérémonie de funérailles pour lui d'après la coutûme Islamique à Médine⁴. Au moment où l'Islam se propageait, il y avait de différentes sectes du christianisme en Arabie. Les Nestoriens à Hyra et au Sud de l'Arabie, Les Jacobites à Gassan et en Syrie, et les Melkites à d'autres provinces, avaient établi leurs communautés. Les Nestoriens Parmi ces communautés étaient répandus entre le Nord et le Sud de l'Arabie⁵.

Le Coran a chaleureusement considéré Jésus Christ et l'Evangile malgré différence rituelles parmi les Chrétiens. En réalité, l'Islam a attesté les religions célestes qui l'ont précédé. A cause de cette attestation, on raconte des exemples et des événements de la vie de Jésus Christ et de Moïse aux livres Islamiques préparés pour le prêche. Nous pourrions mieux expliquer la question en citant certains versets du Coran au sujet des religions célestes, ci-dessous:

² Voir. Le Coran, XIX, 29-33.

³ Voir. Osman Keskiöglu, op. cit. p. 27-28.

⁴ Voir. Ebu İsa Muhammed b. İsa b. Sevre, Sunen ut-Tirmizi, III, p. 346, Kahire 1938.

⁵ Voir, Prof. Dr. Mehmet Aydın, Müslümanların Hristiyanlığa Karşı Yazdığı Reddiyeler ve Tartışma Konuları, p. 20, Konya 1989.

“Il t’a envoyé le livre qui renferme la vérité pour confirmer les Ecritures qui l’ont précédé. Avant lui il fit descendre Pentateuque et l’Evangile pour servir de guides aux hommes. Il a envoyé le Coran des cieux⁶”.

“Le Seigneur reçut son offrande favorablement. Il fit produire à Marie un fruit précieux. Zacharie la prit sous garde. Toutes les fois qu’il l’allait visiter, dans son appartement retiré, il voyait de la nourriture auprès d’elle. D’où vous vient, lui demanda-t-il, cette nourriture? C’est un bienfait du Dieu, répondit Marie. Il nourrit abondamment ceux qu’il veut⁷”. “L’ange dit à Marie: Dieu t’a choisie. Il t’a purifiée. Tu es élue entre toutes les femmes. Sois dévouée au Seigneur. Adore-le, Courbe-toi devant lui avec ses serviteurs. Nous te révélons ces mystères. Tu n’étais point avec eux lorsqu’ils jetaient le bâton sacré. Qui d’eux eût pris soin de Marie? Tu ne fus point témoin de leurs disputes. L’ange dit à Marie: Dieu t’annonce sa parole. Il se nommera Jésus, le Messie, fils de Marie, grand dans ce monde et dans l’autre, et le confident du très-Haut. Il fera entendre sa parole aux hommes depuis le berceau jusqu’à la vieillesse et elle sera au nombre des justes. Seigneur, répondit Marie, comment aurais-je un fils? Aucun homme ne s’est approché de moi. Il en sera ainsi reprit l’Ange. Dieu forme des créatures à son gré. Veut-il qu’une chose existe, il dit: sois fait, et elle est faite, il lui enseignera l’Ecriture et la sagesse, le Pentateuque et l’Evangile...”⁸. En dehors de ces révélations, il y a beaucoup versets qualifiant Jésus-Christ dans la Sourate de Marie⁹.

Bien que le Coran ait sacré Jésus-Christ, il l’a considéré comme un prophète. D’après le Coran, la crucifixion n’est pas juste pour Jésus-Christ. Le crucifié était celui qui ressemblait à Jésus-Christ. Il a été exalté vers les cieux par Dieu. Il y a les versets et les traditions (paroles de Mahomed) qui élogent la justice et la bienveillance de Jésus-Christ¹⁰. D’après la croyance d’Islam, l’Evangile a averti qu’un prophète nommé Ahmed viendrait, quoi que les chrétiens ne l’aient jamais accepté. Les chrétiens ont refusé cette idée qui vient du mot consolateur à cause de différentes interprétations et de nuances existantes parmi le Evangiles. Les Musulmans disent que ce consolateur est le dernier prophète, Mahomed¹¹.

⁶ Voir, Le Coran, III/2.

⁷ Voir, Le Coran, III/32.

⁸ Voir, Le Coran, III/37-44.

⁹ Voir, Le Coran, III/21-28.

¹⁰ Voir, Süleyman Ateş, İslâm’a İtirazlar Kur’an-ı Kerim’den Cevaplar, p.329-331, Ankara.

¹¹ Voir, Prof. Dr. Muhammed Hamidullah, İslam Peygamberi, t. I, p. 692-694, İstanbul 1980.

Néanmoins, l'Islam qui est la religion d'unification, conseille la paix avec les tenants d'autres religions ayant des Ecritures et qu'il insiste sur les valeurs cohérentes. Quelques versets du Coran l'expriment: "Abraham n'était ni juif, ni chrétien. Il était orthodoxe, résigné, et adorateur d'un seul Dieu. Ceux qui professent la religion d'Abraham suivent de plus près ses traces. Tel est le prophète et ses disciples. Dieu est le chef des croyants"¹².

Le Coran, a considéré le Christianisme le plus proche de l'Islam parmi les religions appuyées sur les Ecritures révélées¹³. Les versets ci-dessous sont en expliquer précisément cette question ladite: "Parmi les chrétiens vous trouverez des hommes humains et attachés aux croyants, parce qu'ils ont des prêtres et des religieux voués à l'humanité"¹⁴. Le Coran a donné la lumière de l'espérance après que les chrétiens de Byzance ont été vaincus contre les Perses qui adoraient des idoles et il a everti que les premiers seraient conquérants contre des idolâtres dans le proche avenir¹⁵. Ainsi, l'Islam a préféré les chrétiens, croyant en Ecritures, aux Mazdeïstes adorant deux essentiels divines.

L'Islam a accepté valable le mariage d'un homme musulman avec une femme chrétienne et aussi a permis de manger la viande de l'animal que les chrétiens ont coupé¹⁶.

En plus, les esclaves idolâtres après la guerre ont été obligés de convertir en Islam ou bien de choisir être tués. Quant aux croyants en Ecritures, ils avaient d'autres droits. Ils avaient le droit de protéger leurs famille et leurs biens et de pratiquer leur religion librement à condition qu'ils aient payé l'impôt nommé "j i z y é". Mais il n'était pas nécessaire de le payer pour les femmes, pour les enfants et pour les vieilles personnes. On a décidé de ne pas recevoir l'impôt dit "jizyè" des pauvres. Comme on le savait, les impôts de ce genre étaient valables aux pouvoirs de Byzance et de Perse. L'Etat d'Islam était responsable du sécurité des concitoyens qui payaient l'impôt dit "Jizye".

En pays d'Islam, il avait la règle de recevoir tribut des non-musulmans qui avaient des territoires. Les impôts de ce genre étaient valables

¹² Voir, Le Coran, III/60-61.

¹³ Voir, Robert Caspar, *Traité de Théologie Musulmane*, t. I, p. 52, Rome 1987.

¹⁴ Voir, Le Coran, V/85.

¹⁵ Voir. Le Coran, XXX/1-4.

¹⁶ Voir. Prof. Dr. Çoşkun Üçok ve Prof. Dr. Ahmet Mumcu, *Türk Tarihi*, p. 66-67, Ankara, 1981.

antérieurement aux Romains, à la Byzance et aux Perses. Les impôts semblables ont aussi été ultérieurement reçus des musulmans. Plus tard, les musulmans ont commencé de payer le dixième de leur revenu et l'aumône comme l'impôt

Après que l'Islam avait grandi au point de vue de frontière, Mahomed a envoyé des lettres aux présidents des tribus chrétiennes ayant été situées aux environs et ainsi il les a appelés à convertir à l'Islam. Il a aussi invité les chrétiens de l'Égypte et de Gassan pour la conversion. En plus, il écrit une lettre à Heraclius de Byzance. Ainsi le différend et la concurrence ont commencé parmi deux religions¹⁷.

Le Calife Ebu Bekr après Mahomed a fait durer l'accord avec les chrétiens de Najran. Après être devenu calife, Omer b. Hattab, a respecté leurs droits de sécurité, de vie, des biens, d'hierarchie rituelle, de liberté religieuse et de garder leurs Eglises à condition qu'ils aient payé le tribut. Il les ont laissés libres pour leur croyance. Il a montré la même tolérance après avoir conquis le Jérusalem. Néanmoins, il a interdit de construire de nouvelles églises et qu'il a forcé les chrétiens de mettre une spéciale ceinture et qu'il leur a demandé de payer davantage d'impôt. Après toutes ces repression, avant qu'il ne soient mort, il a préconisé de donner les droits des chrétiens et d'être sauvegardé leur sécurité de vie et leurs biens.

A la période du clan Omeyyade, le dialogue de l'Islamo-Chrétien était évalué et pulisieurs chrétiens avaient reçu le devoir à la cour de Muaviye. Le dialogue "Islamo-Chrétien" y était débouché scientifiquement et on faisait des séminaires. Youhanna de Damas avait courageusement défendu le christianisme. Les chargés musulmans ont considéré les discussions mutuelles avec tolérance. Omer b. Abdülaziz bien qu'il ait été dure au sujet d'habillement, respectait la sécurité de vie, celle des biens et de culte.

Nous constatons que la restriction des droits des chrétiens avait été augmantée à la période des Abbasides et surtout à celle du Calife al-Mutavakkil (847-861). Tant mieux qu'à la période de Memun (813-833), Calife Abbaside, le dialogue "Islamo-Chrétien" était mieux que ses successeurs et que ce dialogue a donné la conséquence scientifique. Memun était pour les Mu'tezilites défendant la raison et il donnait l'importance aux recherches scientifiques. D'ailleurs à 754 le Calife Mansur avait fait commencer le dialogue scientifique en demandant aux Byzantins des ma-

¹⁷ Voir, Prof. Dr. Mehmet Aydın, op. cit., p. 24-27.

nuscrits. Quant à Memun, il a établi la Maison de Sagesse "Beyt ul-Hikme, en Arabie" et a donné l'importance à l'affaire de traduction. Il a dialogué avec d'autres cultures. Les traducteurs Chrétiens, Syriaque et Arabes ont été chargés de faire la traduction. Ils ont traduit des oeuvres Syriques, Grecques et Persanes en langue Arabe. Ainsi les musulmans ont bien appris les cultures qui avaient été enrichies auparavant¹⁸. A la fin de ces traductions, les travaux des sciences physiques et philosophiques ont fleuri. On peut dire qu'une renaissance islamique était née. Ce mouvement a poussé les musulmans au stade de science et ainsi ils avaient les grands penseurs comme Kindî, Farabî, Avicenne et Averroes. A partir de XII ème siècle, d'importants livres de ces penseurs ont été traduits en latin et ainsi le dialogue d'Islamo-Chrétien a évalué scientifiquement en Europe.

Les Turcs avaient déjà des relation avec l'Islam à la période Omayyades. En 750 Kuteybe b. Muslim avait été nommé gouverneur de Horasan et Haccac, commettant des exactions, est devenu le gouverneur général. Ils ont fait beaucoup de tortures aux Turcs non-musulmans. Néanmoins ils n'ont pas socialement été vaincus. Les Omeyyades ont conquis la transoxiane en 715. La méthode écrasant et injuste des dirigeants Arabes était un embarras pour que les Turcs soient musulmans.

Au différend d'Omayyades-Abbasides la service des Turcs aux Abbasides et, à la fin de cette querelle, la prise de ceux-ci le pouvoir en 750, ont abouti que les Turcs regardèrent l'Islam avec sympathie. En plus, le commencement des Chinois à s'avancer vers l'ouest, les a forcés de faire l'accord avec les Arabes. Les Turcs de Karluk ont servi les Arabes à la guerre de Talas, déroulée en 751. Les Chinois ont été vaincus à cette guerre. Après cela, les Turcs ont commencé à se convertir à l'Islam en groupe. La conversion des Turcs à l'Islam en masse a augmenté au X ème siècle. Les Abbasides ont composé des armées des soldats Turques, comme ils ont chargé certains Turcs dans leur cours.

Les Turcs avaient dialogué avec le Bouddhisme, le Manichéisme et le Christianisme et le Chamanisme avant l'Islam. Quoi qu'il en soit, ils ont protégé leur culture et leur personnalité. Ils n'étaient pas fanatiques au sujet de religion. Ils n'étaient pas sans tolérance aux droits de femme.

Les Turcs sont venus en Anatolie massivement après la guerre de Malazgirt en 1071. Les raids de coroisades ont laissé beaucoup de mal-

¹⁸ Voir, Ibrahim Ağâh Çubukçu, *Gazzalî ve Şüphencilik*, p. 8-9, Ankara 1984.

heurs parmi les Anatoliens¹⁹. Néanmoins on sait que les Turcs ont bien procédé pour les peuples non-musulmans de l'Anatolie. l'Historien Arménien, Mateos a écrit que le sultan Seldjoukide, Melikşah avait un cœur plein d'affection pour les Chrétiens et il a ajouté qu'à cause de son attitude, beaucoup de villes et de bourgs ont choisi de vivre sous son règne. En plus, a dit cet écrivain: Au moment où le sultan Melikşah passait par Syrie, le peuple l'applaudissait en le considérant leur conservateur.

Izzettin Kılıçarslan II, sultan de Seldjoukides (1155-1192) a fait un visite à l'évêque Syriaque de Malatya et l'a remercié de ses prières qu'il avait faites pour sa gloire. Ce Sultan y a permis d'être fait des discussions religieuses et philosophiques en sa présence.

Ghiyas al Din Kayhusrav II a fait appeler un évêque pour son épouse chrétienne, pour qu'elle ait pu faire librement ses devoirs religieux. Les Seldjoukides ont accueilli à bras ouvert les hommes politiques et les marchands qui étaient venus du Byzance comme réfugiés et même ils ont donné des postes administratives aux certains d'entre eux. Du fait que les Turcs ont garanti la liberté d'expression, de profession et de religion pour les sujets non-musulmans, les sujets chrétiens s'étaient sentis en confiance. Le célèbre historien Claude Cahen a bien accentué sur la relation des musulmans avec les chrétiens en parlant de l'absence de querelle religieuse et de race sous l'administration Turque²⁰.

La tolérance envers les juifs et les chrétiens a aussi continué à exister après la conquête d'Istanbul en 1453 pendant la période Ottomane. L'Administration Ottomane a donné la liberté religieuse aux juifs, aux Arméniens et aux Grecques. Le conquérant avait regardé avec tolérance les tableaux, dans le monastère orthodoxe à Heybeliada, qui représentaient les catholiques et les musulmans tout ensemble dans l'Enfer. Le jeune Sultan avait donné l'honneur aux Florantines résidant à Galata, en participant à leur divertissement dans l'année de 1463. Le pape Pius II (1458-1464), considéré comme un humaniste, avait écrit cordialement des lettres au conquérant²¹. Puis les juifs persécutés en Espagne sont venus en 1492 en Turquie²². Malgré l'interdiction de construction de nouvelles églises aux pays de l'Islam selon la loi Islamique, le Sultan Mehmet, le con-

¹⁹ Voir, Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi*, p. 1-7, Ankara 1987.

²⁰ Voir, Şerafettin Turan, *Türk Kültür Tarihi*, p. 141-142, Ankara 1990.

²¹ Le Pape Pius II avait invité le Conquérant au christianisme profitant de son attitude très tolérante, dans une lettre; mais celle-ci n'a pu arriver à la main du Conquérant.

²² Voir, Şerafettin Turan, *Türk Kültür Tarihi*, p. 142.

quérant, a donné permission de bâtir une nouvelle église. Un nouveau patriarcat arménien a été établi.

Il est bien connu que le sultan Yavuz Selim, un sultan ayant de dure caractère, était aussi tolérant envers les chrétiens. Quand le Sultan était venu le 31 Décembre 1516 à Jérusalem, il était accueilli par le patriarche arménien Sarkis III et par le patriarche Grecque Attalia. Yavuz a accordé une liberté complète de culte par le firman donné à Sarkis III²³. Dans le firman, on avait déterminé les principes de la liberté religieuse accordée aux communautés Coptes, Nestoriennes et Etiopiennes. Par un autre firman donné à Attalia, on a réaffirmé les droits et les libertés religieuses de ses communautés²⁴. Les pouvoirs de l'église Grecque étaient encore élargis au dixhuitième siècle. L'expansion de l'Empire Ottoman est, d'une certaine manière, due au fait qu'il n'ai pas écrasé ses sujets à cause d'impôts, comme la Byzance le faisait. Même en 1536 il a donné concession commerciale aux chrétiens étrangers. A la suite d'une accord avec la France, il a accordé certains privilèges commerciaux aux français; par exemple selon une loi, un français, qui demeure en territoire de l'Empire Ottomane durant dix ans, est excepté de payer d'impôt²⁵.

Les sujets non-musulmans dans l'Empire Ottomane étaient libre de vivre selon leur coutûme - religieuses et civiles-dans le domaine de droit personel. Mais l'administration publique d'Ottomane se déroulait en général selon une sorte de théocratie. Nous voyons que les Ottomans ont commencé à faire des réformes à partir du XVIII ème siècle et qu'ils sont entrés en relation culturelle avec l'Europe. Déjà au temps du conquérant Mehmet, on a donné droit, aux patriarches Grecques et Arméniens, de collecter l'impôt, d'ouvrir des écoles et d'organiser des tribunaux pour qu'ils aient pu gouverner leurs communautés. Les Ottomans ont fait venir des techniciens pour l'amélioration de leur système militaire, et ils ont appris la nécessité de suivre la voie moderne. Cela a donné fruit au cours du temps, et on a fait un grand progrès dans le domaine des droits de l'homme au XIX ème siècle. Pour la proclamation impériale de Gulhane en 1839, on a fait d'importants changements dans l'administration d'Etat. Les sujets sont devenus égaux au sujet de service militaire, d'impôt et de procès juridique²⁶. De son côté, le Sultan a limité ses pouvoirs. On a fait

²³ Voir, Yavuz Ercan, *Kudüs Ermeni Patrikhanesi*, p.15-17, Ankara 1988.

²⁴ Voir, Yavuz Ercan, *op. cit.*, p. 48.

²⁵ Voir, Prof. Yaşar Yücel, *Kanuni ile 46 yıl*, p. 56-60, Ankara 1987.

²⁶ Voir, Gülnihal Bozkurt, *Gayri Müslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu*, p. 42-44, Ankara 1989.

savoir aux leaders religieux des musulmans, des chrétiens et des juifs que l'Etat était responsable d'exercer le principe d'égalité partout. Aux centres des Sandjag, on a établi en 1840, des conseils dont les membres étaient musulmans et chrétiens. En 1846 le Sultan a déclaré que les problèmes de secte et de religion ont été laissés aux sujets eux-mêmes et que le discernement entre eux, serait une erreur et qu'ils seraient égaux sans regard à leur conviction et leurs races.

Le Firman de réorganisation du 18 février 1856 a été lu dans la réunion au cours de laquelle le Şeyhulislam, les patriarches et le grand Rabbin étaient présents. Ce Firman était destiné à encore accentuer le principe d'égalité, déjà proclamé, parmi les sujets. Mais il n'a pas satisfait les leaders religieux, car il portait des principes laïques et apportait l'égalité entre les sujets non-musulmans. En pensant que ces principes auraient diminué leur prestige, les leaders musulmans et non-musulmans ont montré quelques réactions. Ces réactions ont été participées de part et d'autre²⁷. Néanmoins, ces réactions ont été causées par les chargés religieux tandis que le peuple était calme et ainsi l'animation réactionnaire a été suscitée. Il y a des rapports donnés par certains ambassadeurs et consuls, qui montrent qu'il a eu après ces réformes encore une considérable amélioration dans l'administration Ottomane, concernant les droits des sujets et leur liberté. D'après ces rapports, écrits après la proclamation de Firman, l'administration Ottomane ne fonctionnait pas pire pour les chrétiens que pour les musulmans²⁸.

Les Ottomans ont voulu consolider ces principes en faisant des réformes religieuses et ainsi ils ont tâché de trouver de nouvelles règles en s'appuyant sur le Coran. En 1869, le conseil de la justice présidé par Cevdet Pacha a préparé la Madjalla contenant de nouveaux principes pris du Coran. En préparant la Madjalla, on a suivi l'école Hanefite. Voilà certains principes:

"La nécessité exige que les obstacles religieux soient écartés".

"Les coutûmes et les habitudes sont considérées comme des principes religieux".

"Les principes religieux Concernant l'administration se changent au fur et à mesure que le temps passe".

²⁷ Voir, Gülnihal Bozkurt, Op. cit., p. 62-64.

²⁸ Voir, Gülnihal Bozkurt, op. cit., p. 67-72.

“Quand il y a contradiction entre la raison et l’Ecritures, la raison est à suivre”.

“Aucune pression sur la conscience à cause de religion”.

En réalité le Coran lui-même donne place à la liberté de conscience dans plusieurs versets. En voilà quelques-uns: “Point de violence en matière de religion”²⁹. “Si Dieu voulait, tous les hommes de la terre croiraient, veux-tu contraindre les hommes à devenir croyants”³⁰. “Qu’est-ce qui t’intéresse s’il ne veut pas se purifier”³¹. “Prêche les hommes, car tu n’es qu’un apôtre; tu n’as pas le pouvoir sans bornes”³². “Si nous avions voulu nous aurions donné à toute âme la direction de son chemin”³³.

L’Administration Ottomane a profité des ces versets pour faire la preuve de la liberté de conscience et de religion³⁴. En 1876, les Ottomans ont constitué le premier parlement à la suite de la proclamation de la première constitution. Le mouvement de l’occidentalisation a pris son chemin plus rapide. En 1908, on a proclamé la deuxième constitution. Cela a donné une grande élargissement de l’application de la démocratie. Les principes de justice, de liberté et d’égalité sont devenus le fondement de l’Etat. Avec la proclamation de la République le 29 Octobre 1923, Mustafa Kemal Atatürk a modernisé l’Etat en faisant plusieurs réformes. Le Califat a été aboli le 3 Mars 1924. Il est réalisé une complète liberté de religion et une véritable égalité pour les non-musulmans³⁵.

Les musulmans n’ont pas contenté de réinterpréter leur religion et de faire *idjihad* (c’est à dire de sortir de nouvelles règles de leur religion) en domaine de l’administration, mais aussi ils ont enrichi leurs compréhensions religieuses dans la culture. Plusieurs penseurs musulmans sont arrivés à réaliser ceci. Nous voyons plusieurs exemples vivants plus particulièrement dans l’histoire de la pensée Turque.

Hacı Bektaş Velî (m. 1270) était contre la discrimination de race. Il a contribué à faire aimer l’Islam en Anatolie ainsi que dans les pays Balka-

²⁹ Voir, le Coran; II/25.

³⁰ Voir, le Coran, X/99.

³¹ Voir, le Coran, LXXX/7.

³² Voir, le Coran, LXXXVIII/21-22.

³³ Voir, le Coran, XXXII/13.

³⁴ Voir, İ. Ağâh Çubukçu, *La Religion et les Droits de l’Homme*, Actes de la IIIème Rencontre Islamo-Chrétienne, p. 123-135, Tunis 1985.

³⁵ Voir, İbrahim Ağâh Çubukçu, *Türk-İslam Kültürü Üzerine Araştırmalar ve Görüşler*, p. 34-40, Ankara 1987.

niques en prêchant à tenir du bien aux hommes et à valider toute sorte de prière³⁶.

Mevlana (m. 1273) a expliqué l'esprit de la sema Mevlevî (c'est à dire, le tournoiement rituel des derviches) en disant:

"Comme un compas, je tourne autour de toutes les religions et les sectes avec un pied, en mettant l'autre sur l'Islam". Encore il a dit: "Viens, Viens, quoi que tu sois; si tu es un incroyant ou un idolâtre ou un adorateur de feu, viens de nouveau. Notre religion n'est pas une culte de désespérance; viens de nouveau même si tu t'es parjuré ta pénitence cent fois". De même Sait Paul avait dit: "Il n'y a plus ni juif, ni grec; il n'y a plus ni esclave, ni homme libre; il n'y a plus l'homme et la femme; car tous, vous n'êtes qu'un en Jésus-Christ"³⁷.

Mevlana a invité les hommes à l'unité en disant ces paroles ci-dessous: "Nous ne sommes pas venus pour distinguer, mais pour unifier". Quand Mevlana est mort, les hommes de la religion chrétienne ont participé à son cortège funèbre.

Yunus Emre (M. 1320) a dit: "Ce que tu désire pour toi-même, désire le pour l'autrui. C'est le sens de quatre livres sacrés, s'ils en ont un". Yunus Emre a prononcé sa considération à l'égard de toutes les croyances religieuses ayant dit: "Celui qui ne regarde pas toutes les gens avec la même oeil est un rebelle, même s'il est saint selon la loi religieuse".

De sa part Şeyh Badr al-Din al-Simavî (M. 1420) a soutenu aussi bien l'abolition de discernement entre les sujets que l'égalité d'impôt dans les pays Ottomans. Les chrétiens de Chio l'ont invité à leur île. Le Shayh a fait aimer l'Islam aux certaines gens dans les pays Balkaniques³⁸. Comme Dr. Thomas Michel a montré dans sa communication intitulée "Les attitudes Des chrétiens Envers l'Islam à Travers l'Histoire" Les Unitairiens en Hongrie et les Calvinistes en Roumanie ont regardé les Ottomans comme sauveurs.

Par conséquence, nous pouvons dire que l'Islam a vu le christianisme comme une religion de l'unicité; car le Coran dit: "Dites: Nous croyons

³⁶ Voir. İbrahim Ağâh Çubukçu, *Türk Düşünce Tarihinde Felsefe Hareketleri*, p. 118, Ankara 1991.

³⁷ Voir, Claud Geffre, *L'Eglise Catholique et les Droits de l'Homme de L'Anathème Au Ralliement*, p. 150, IIIeme Rencontre Islamo-Chrétienne, Tunis 1985.

³⁸ Voir, İbrahim Ağâh Çubukçu, *Türk-İslam Düşünürleri*, p. 86, Ankara 1989.

en Dieu et à ce qui a été envoyé d'en Haut à nous, à Abraham et à Ismaël, à Isaac, à Jacob, à leurs descendants reçus de révélation, aux livres qui ont été donnés à Moïse et à Jésus, aux livres accordés aux prophètes par le Seigneur; nous ne mettons point de différence entre eux, et nous sommes résignés à la volonté de Dieu³⁹.

"Ceux qui ont cru, ceux qui suivent le judaïsme, les chrétiens, les Sabéens et quiconque aura cru en Dieu, au jour Dernier, et qui aura pratiqué le bien, tous ceux-là recevront une récompense de leur Seigneur; la crainte ne descendra point sur eux et ils ne seront point affligés"⁴⁰.

Comme Dr. Thomas Michel l'a pointé dans sa communication mentionnée ci-dessus le fait que l'évêque Paulus d'Antioche avait considéré Mahomed comme un envoyé de Dieu aux Arabes idolâtres et qu'il avait fait éloge aux musulmans dans son épître écrite déjà à la première partie du XIIIème siècle, est très intéressant pour le dialogue Islamo-Chrétien aujourd'hui.

Le Coran dit: "Si Dieu l'avait voulu il aurait fait de vous un seul peuple; mais il a voulu essayer votre fidélité à observer ce qu'il vous a donné. Courez avec la sincérité, les uns les autres, vers les bonnes actions; vous trouverez tous à Dieu"⁴¹.

Le Coran a attaché une importance particulière à l'homme comme nous le voyons dans ces versets ci-dessous: "Nous avons créé l'homme dans la plus belle proportion"⁴². Et "nous honorâmes les enfants d'Adam"⁴³. Ces versets et les autres, accentuent l'importance de l'homme. Donc, chacun de nous a le devoir de respecter toute l'humanité et les droits de l'homme. Malgré certaines différences de croyance entre le musulman et le chrétien, nous, en tant que l'homme, avons beaucoup de points communs. Il est certain que, si l'on respecte tout ensemble la paix, les droits de l'homme, et la liberté de conscience, le bonheur se répandra plus efficace en terre. Le Pape Jean XXIII et le Pape Paul VI ont insisté sur les droits de l'homme.

³⁹ Voir, Le Coran, II/136.

⁴⁰ Voir, Le Coran, II/62 et V/69.

⁴¹ Voir, Le Coran, V/4.

⁴² Voir, Le Coran, XCV/4.

⁴³ Voir, Le Coran, XVII/70.

Maintenant, de sa part, le Pape Jean Paul II, accentue l'importance de ce sujet dans ses discours. Ces efforts éminents faciliteraient à traiter les questions des travailleurs Turques en Europe, avec plus d'égalité. En tirant le leçon des pages tristes de l'histoire, combien il serait bonheur pour nous tous de servir le paix et la solidarité.

Je souhaite que ce verset du Coran disant: "La paix est meilleure"⁴⁴ soit le guide pour toute l'humanité⁴⁵.

⁴⁴ Voir, Le Coran, IV/ 28.

⁴⁵ Nous avons utilisé Le Coran, traduction de M. Savory en Français, en écrivant notre texte. Voir, Mahomed, Le Coran traduit de l'Arabe par M. Savary, Editions Garniers Frères, Paris.

AVRUPA POLİTİKASINDA POLONYA*

(Bir Tarihî Perspektif)

Prof.Dr. FAHİR ARMAOĞLU

Osmanlı İmparatorluğunun *Lehistan* dediği bugünkü Polonya, Osmanlı Devleti'nin ve Türkiye'nin durumlarında olduğu gibi, Avrupa'nın gayet stratejik bir bölgesinde bulunması sebebiyle, Avrupa politikasında mücadele eden büyük kuvvetlerin, rekabet, mücadele ve toprak ihtiraslarının başlıca konusu olmuştur. Tarihî perspektif içinde, Polonya'nın, Avrupa'nın kuvvet dengesi ve politikası içindeki gelişmelerini anahtarları ile çizmeye çalışacağız.

1. Osmanlı Devleti ve Lehistan

Polonya'nın bilinen tarihi IX. yüzyılda *Piast* hanedanı ile başlar ve bu hanedan X. yüzyılda Hristiyanlığı kabul etmiştir. Başkentleri *Poznan* idi.

Piast'lar, Alman imparatorları, Macaristan, Bohemya, Pomeranya, Danimarka ve Kiev ile yaptıkları savaşları kazanarak, topraklarını genişletmişlerdir. Bunun üzerine *Piast* hanedanından *Boleslaus I*, 1025 tarihinde *Kral* ünvanını almıştır.

Piast hanedanı, *III. Casini*'in 1370 tarihinde ölümü ile sona ermiş ve krallık tacı 1386 dan itibaren Litvanya'lı *Jagellon* hanedanına geçmiştir. Osmanlı Devleti Balkanlarda yayılmaya başladığı zaman, Lehistan *jagellon* hanedanının yönetimine geçmiş bulunuyordu.

Jagellon hanedanı 1572 tarihine kadar hüküm sürmüştür.

Jagellon'lar, Macaristan, Moskova Prenslığı, Moldavya, Kırım Hanlığı ve Osmanlı Devletile çeşitli savaşlar yapmalarına rağmen, XV. yüzyılın ortalarında topraklarını Baltık'tan Karadeniz'e kadar yaymışlardır.

Tam bu sıralardadır ki, 1477 de Kırım Hanlığı'nın Osmanlı nüfuzu altına girmesi, 1484 de *Kili* ve *Akkırman*'in fethi ve arkasından da 1486 da Boğdan'ın Osmanlı Devletinin nüfuzu altına girmesile, Lehistan ve Osmanlı Devleti iki komşu durumuna gelmiştir.

1444 Varna muharebesi istisna edilirse, XV. yüzyılın sonlarından XVII. yüzyılın sonlarına kadar, Osmanlı - Leh münasebetlerinin iki

* Türkiye-Polonya Diplomatik İlişkilerinin 575. Yıldönümü Paneli, 1989.

mühim karakteristiği vardır: Biri, bu münasebetlerin, hemen hemen devamlı çatışma içinde olması; ikincisi de, bu çatışan münasebetlerin, Osmanlı Devleti'nin kontroluna giren Boğdan üzerinde yoğunlaşmasıdır.

Varna'da İslâm'ın Balkanlardaki yayılmasını durdurmayan Lehistan, Osmanlı Devleti'nin Boğdan'ı da alarak topraklarını kuzeye doğru genişletmesi ile, yanibaşında bir kuvvet merkezinin meydana çıkmasını, kendisi için bir tehdit olarak görmüş ve bu tehdidi bertaraf etmek için de, Osmanlı Devleti'ni Boğdan'dan uzaklaştırmak istemiştir. Bu ise, iki devletin münasebetlerini bir çatışma içine sokmuştur.

Boğdan meselesi, Osmanlı Devleti ile Lehistan arasında 1699 Karlofça Antlaşmasına kadar bir çıban başı olarak devam etmiştir. Mamafih, bütün bu dönem içinde münasebetlerin, kısa sürelerle de olsa düzeldiği de görülmüştür. Nihayet 1699 Karlofça antlaşmasında, Osmanlı Devleti'nin, 1676 *Bucaş* barışı ile almış olduğu *Podolya* ve *Ukrayna*'yı Lehistan'a terketmek suretile, Lehistan da Boğdan ile alâkasını kesmiştir.

2. Rusya Faktörünün Ortaya Çıkması

XVI. yüzyıldan itibaren ortaya çıkmaya başlayan iki faktör, Lehistan'ı zayıflatmaya ve sarmaya başlamıştır. Bunlardan biri, Lehistan Kralı *Sigismund Ogüst*'ün 1572 de ölümü ile jagellon hanedanının sona ermesi ve Lehistan krallarının Diyet tarafından oybirliği ile seçilme (*Liberum veto*) usulünün uygulanmasına başlanmasıdır. Jagellon hanedanının sona ermesi Polonya'nın tarihinde bir dönüm noktası olmuştur. Zira Diyet üyelerinin oybirliği meselesi, Kral seçimine, bütün komşu devletlerle zamanın büyük devletlerinin Lehistan'a müdahalelerine ve dolayısıyla Lehistan'ın bu devletler arasında bir rekabet ve mücadele konusu teşkil etmesine sebep olmuştur.

Diğer faktör ise, XVII. yüzyıldan itibaren "Çarlık" Rusyası'nın Avrupa istikametinde yayılmaya başlaması ve Lehistan'ın da bu istikamet üzerinde bulunması dolayısıyla, Lehistan için bir Rus tehdidinin ortaya çıkmasıdır.

Bu arada, İsveç'in de Lehistan'ı kontrol altına alma çabalarını da hatırlamak gerekir.

Fakat, I. *Petro* ve II. *Katerina* ile birlikte, yani XVII. yüzyılın ikinci yarısı ile XVIII. yüzyılın başlarından itibaren, Rusya Lehistan için daha da ciddi bir tehdit haline gelmiştir. I. *Petro* ile birlikte Rusya'nın üç ana

istikamette yayılma çabası içine girdiği görülmüştür. Bunlar, Baltığa çıkmak için *İsveç istikameti*, Kara Avrupası'na bir pencere açmak için *Lehistan istikameti*, ve sıcak denizlere açılmak için de *Boğazlar ve Osmanlı Devleti istikameti*, yani *Karadeniz istikameti*'dir.

I. Petro'nun açtığı bu yeni politika, II. Katerina ile daha da hız kazanmıştır. Diğer taraftan, Rusya'nın bu yayılma politikası, bu yayılmaya hedef olan Osmanlı Devleti ile, Lehistan ve İsveç arasında da bir yakınlaşma meydana getirmiştir. Fakat gerçek şudur ki, Rus yayılmasının bu üç devlet üzerindeki baskısı, her üçünün de sarsılmasına ve zayıflamasına sebep olmuştur.

3. Polonya'nın Taksimleri

Polonya Kralı *III. Ogüst*'ün 1763 de ölümü üzerine, II. Katerina, kendi sevgilisi, Leh asilzadelerinden *Stanislas Ponyatovski*'yi kral seçtirmek için Prusya ile işbirliğine girdi. Bunun üzerine, "Ortodoks" Rusya ile, "Protestan" Prusya'nın "Katolik" Polonya üzerindeki nüfuzunu önlemek isteyen "Katolik" Fransa ve Avusturya hemen harekete geçtiler ve duruma müdahale ettiler. Hatta, 1699 Karlofça'danberi Rus tehlikesini görmeye başlayan ve Polonya'yı destekleyen Osmanlı Devleti'ni de bu işin içine çekmek istedilerse de, Osmanlı Devleti bu karışık kombinezonlara bulaşmak istemedi.

Polonyalılar da Kral seçimi meselesinde birbirlerine düşünce, II. Katerina, Varşova'ya asker sokarak, 1764 Eylülünde *Ponyatovski*'yi, *II. Stanislas* olarak kral seçtirmeye muvaffak oldu. Bu suretle Rusya, Polonya'ya "fiilen" el koymuş olmaktaydı.

Rusya'nın Polonya üzerindeki bu "fiilî" kontrolü, Polonya'da çoğunlukta olan katolikler ile, katolik olmayan mezhepler arasında bir mezhep mücadelesine sebep oldu. Çünkü, Rusya ve Prusya, katolik olmayanları destekledi. Ve hatta açıkça himaye ettiler.

Bu mezhep mücadeleleri karşısında Avusturya, dışardan katolikleri destekledi ve onların yanında yer aldı. Avusturya'nın amacı Polonya'daki Rus nüfuzunu kırmaktı. Katolik Fransa da Avusturyayı destekledi. Karadeniz'de belirmeye başlayan Rus tehlikesinden sonra, Polonya'nın da Rusya'nın kontrolüne girdiğini gören Osmanlı Devleti, "*Lehistan*" meselesi dolaşısıyla, 1769 da Rusya'ya savaş açtı ise de yenildi.

Bu savaşın sonunda 1774 Küçük Kaynarca barışı yapıldı. Fakat daha bu barış yapılmadan, Avusturya'nın Osmanlı Devleti yanında savaşa katıl-

masını önlemek için, Rusya, 1772 Temmuzunda, Polonyanın, Avusturya ve Prusya'nın da katılması ile üç devlet arasında taksimini sağladı. Polonya'nın bu birinci taksimi ile Rusya, Litvanya'nın bir kısmını ve Beyaz Rusya'yı; Prusya Dantzig (bugünkü Gdansk) ile Polonya Prusyasını, ve Avusturya da Galiçya'yı aldı.

Bu taksimden geriye kalan bağımsız Polonya, kendi kendini yönetemeyip iç karışıklıklara düşünce, Rusya, 1792 de de bu Polonya topraklarını işgal etti. Bunun üzerine Prusya da Polonya'ya asker soktu. Bunun üzerine Polonya, 1793 yılında, Rusya ile Prusya arasında ikinci defa paylaşıldı ve ortada küçük bir Polonya bırakıldı.

Bu ikinci paylaşma üzerine Polonyalılar 1794'de, *Kosciusko* liderliğinde bağımsızlık için ayaklandılar. Bunun üzerine, Rusya, Prusya ve Avusturya, 1795 te Polonya'yı üçüncü defa taksim ederek, bu devleti haritadan sildiler.

4. XIX. yüzyılda Polonya

Napolyon, Rusya ile 9 Temmuz 1807 de yaptığı *Tilsitt Anlaşması* ile, Polonya'nın, 3. taksiminden 12 yıl sonra, *Varşova Büyük Dükalığı* adı ile bağımsız bir Polonya devleti kurarak, bu devleti kendisi ile Rusya arasına bir tampon olarak yerleştirdi. Tabii bu devlet, aynı zamanda, Napolyon'un Rusya'ya karşı bir ileri-karakolu olmaktadır.

1815 Viyana Kongresi, nominal olarak bir Polonya'nın varlığını kabul etmiş ise de, bu devlet Rus Çarı'na bağlanmıştı. Yani, Viyana Kongresi Polonya'yı Napolyon'un kontrolundan çıkararak Rusya'nın kontroluna veriyordu. Dolayısıyla, Polonya, bu sefer Rusya'nın Avrupa'ya yönelen ileri karakolu oluyordu. Ayrıca, Polonya topraklarından Galiçya Avusturya'ya, batı eyaletleri Prusya'ya verilmiş ve *Cracow* ayrı bir cumhuriyet yapılmıştı.

1830 ihtilâllerinde Polonya halkı da bağımsızlık için ayaklanmış ise de, Rusya bu ayaklanmayı 1831 de kanlı bir şekilde bastırmıştır. Bu ayaklanmadan sonra binlerce Polonyalı Fransa'ya göç etmiştir.

Polonyalıların 1863 deki millî ayaklanmaları da yine Ruslar tarafından kanlı bir şekilde bastırıldı. Bu ayaklanma sırasında, Prusya Başbakanı *Bismarck*, Almanya millî birliğinin kuruluşunda zaruri gördüğü bir Prusya-Avusturya savaşında Rusya'nın tarafsızlığını sağlamak için, Polonya milliyetçilerine karşı Rusya ile işbirliği yapmaktan kaçınmamıştır.

1863 ayaklanması ile Polonya, bir kere daha, büyük kuvvetler arasındaki oyunların kurbanı oluyordu.

1863 ayaklanmasının bastırılmasından sonra, *Polonya'nın Ruslaştırılması* politikası yoğunluk kazanmıştır. Buna karşılık, Bismarck'ın meşhur "*Kulturkampf*" politikası çerçevesinde, Prusya Polonyasının *cermanizasyonuna* da hız verilmiştir. Bu, aynı zamanda, Rusya ile Prusya'nın birbirlerine karşı aldığı bir tedbiri de ifade ediyordu.

5. I. Dünya Savaşı ve Bağımsız Polonya

I. Dünya Savaşı sırasında *Pilsudski* liderliğindeki Polonya milliyetçileri, Almanya ve Avusturya-macaristan ile birlikte Rusya'ya karşı mücadele etmişler ve bunun neticesi olarak da 1916 da Polonya'nın bağımsızlığı ilân edilmiş ise de, görülmüştür ki, Almanya, Polonya üzerinde yeniden kontrol kurmak istemektedir. Bu sebeple, Polonya milliyetçilerinin Almanya ile arası açıldı ve bundan sonra bağımsızlık hareketinin merkezi Paris'e kaydı.

1919 Versay Antlaşması bağımsız Polonya'yı tarih sahnesine yeniden çıkarırken, *Dantzig* limanı, bir serbest liman olarak, bu yeni devlete verildi ve Polonya'nın Baltık Denizi'ne çıkması sağlandı. Lâkin, *Dantzig*'e bir koridor şeklinde uzanan Polonya toprakları, Doğu Prusya'yı Almanya'dan ayırmış olmaktaydı. Doğu Prusya ise Almanya'ya aitti.

Silezya'nın bazı kısımları da plebisit ile Polonya'ya verildi.

Paris Barış Konferansında Polonya-Rusya sınırı, İngiltere Dışişleri Bakanı *Lord Curzon*'un teklifi dolayısıyla, *Curzon Line* denen bir çizgi ile belirlendi. Bu çizgi, halkının çoğunluğunun Beyaz Rus ve Ukraynalı olması dolayısıyla, Doğu Polonya topraklarını Rusya'ya bırakıyordu. Halbuki bu topraklar, 1772 Polonya'sının toprakları idi. Bundan dolayı Polonyalılar "*Curzon Çizgisi*" ni tanımadılar ve 1772 sınırları üzerinde ısrar ettiklerinden 1920 de Rusya'ya savaş açtılar ve bu savaşın sonunda Sovyet Rusya ile Polonya arasında imzalanan 19 Mart 1921 tarihli *Riga Barışı* ile Polonyalılar isteklerinin çoğunu elde ettiler. Ne var ki, ileride *Riga Barışı*, Sovyet Rusya'nın Polonya'ya karşı politikasının ağırlıklı unsuru olacak ve Polonya'nın 4. taksimine yol açacaktır.

Yine 1772 sınırları dolayısıyla, Polonyalılar, *Vilna* konusunda Litvanya ve *Teschen* konusunda da Çekoslovakya ile anlaşmazlık halinde olacaklardır.

6. İki-Savaş-Arası Döneminde Polonya

Yeni zamanlar tarihinde Polonya üzerinde hem birbirile mücadele etmiş ve hem de zaman zaman işbirliği yapmış olan üç kuvvet, Rusya, Prusya (Almanya) ve Avusturya, I. Dünya Savaşı ile bu güçlerini kaybetmişler ve çok zayıflamışlardır. *Almanya* ve *Avusturya* savaşın yenilmiş devletleri arasında yer alırken, Rusya'da Çarlığın yıkılması, bu devleti uzunca bir süre milletlerarası politikadan uzak tutacağı gibi, Almanya da, 1933 de Hitler ve Nazi Partisi'nin iktidara gelmesine kadar, Avrupa'da aktif bir kuvvet olmaktan çıkmışlardır. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ise parçalanmış ve yerini *Tuna Devletleri* denen küçük devletler almıştır.

İşte bu durumdur ki, Polonya'nın bağımsız bir devlet olarak tekrar Avrupa sahnesine dönmesini sağlamıştır.

Polonya'nın, kendisini geleneksel olarak tehdit etmiş olan kuvvetlerden kurtulması, bu devlete Avrupa politikasında yeni bir pozisyon sağlamıştır. Bu da Fransa'nın, Polonya'da, Almanya ve Rusya'ya karşı bir tampon ve denge unsuru görmesidir. Napolyon Rusya'ya karşı bir tampon olarak nasıl 1807 Tilsitt'de "Varşova Büyük Dükalığını" kurmuş ise, şimdi aynı şekilde Fransa da, yeni Polonya'da aynı imkanı görmekteydi. Başka bir deyişle, Polonya, Fransa için, hem Alman militarizmine ve hem de Sovyet komünizmine karşı bir tampon görevi yapacaktı. Bu iki devletten "çekmiş" olan Polonya da, "tarihî ve dinî" bağlar dolayısıyla, Fransa ile münasebetlerini kendisi için bir teminat, bir garanti olarak görmüştür. Bu sebeple, İki-Savaş-Arası (1919-1939) döneminde Fransa ile Polonya arasındaki münasebetler gayet sıkı olmuştur. Bu arada, Fransa'nın Versay düzenini korumak için "*Tuna Devletleri*" ile 1920 lerde kurduğu *Küçük Antant* da, Polonya'nın gerek Almanya'ya, gerek Rusya'ya karşı güvenliğinin de ilâve bir teminatı olmuştur.

Lâkin savaş sonrasında Almanya ve Sovyet Rusya'nın Avrupa topluluğunun dışına itilmesi, dış politika bakımından bu iki devleti birbirine yaklaştırmış ve 1922 Nisanı'nda iki devlet, Versay Antlaşması'na karşı ortak bir protesto niteliğini taşıyan *Rapallo* anlaşmasını imzalamışlardır.

Rapallo Anlaşması ile Almanya ve Sovyet Rusya'nın birbirlerine yaklaşımları, ilginçtir, en çok Fransa ile Polonya'yı telâşlandırmış ve bilhassa Polonya'ya karşı bir ittifaktan şüphelenmişlerdir.

Bunun için, Fransa ve İngiltere, İtalya'yı da yanlarına alarak, Almanya ile 1925 Ekiminde *Locarno Anlaşmaları*'nı imzalamışlardır. Locarno An-

laşmaları, bir bakıma, Almanya'yı Sovyetlerden ayırıp, Batılılar yanına çekmeyi amaçlamaktaydı.

Bununla beraber, Locarno Anlaşmaları ile Almanya, Fransa ve Belçika ile olan batı sınırları hakkında *garanti* vermekle beraber, Polonya sınırları için garanti vermemiştir. Yalnız, Polonya ile toprak ve sınır anlaşmazlıklarının "barışçı" çözümü için "hakem" anlaşması imzalamıştır. "Doğu Prusya" ve "Dantzig" meselesi daha o zamandan Almanya'nın üzerinde durduğu bir konu idi.

Almanya'nın Locarno ile Batı'ya dönmesi Sovyetleri telâşlandırmış ve Sovyet Dışişleri Bakanı Çiçerin, 1925 Eylülünde Varşova'yı ziyaret ederek, Sovyetlerin Polonya ile münasebetlerini düzeltme yoluna gitmiştir. Lâkin, Sovyetlerin, bir tarafsızlık ve saldırmazlık paktı imzası teklifini Polonya kabul etmedi.

7. Polonya'nın Dördüncü Taksimi (1939)

1933 yılında Almanya'da Hitler'in ve Nazi Partisi'nin iktidara gelmesi ile başlayan Avrupa gelişmeleri, Polonya'nın da sonunu getirmiş ve Polonya, birbirinin can düşmanı olan Nazi Almanyası ile Sovyet Rusya arasındaki bir uzlaşmanın köprüsü olmuştur.

Hitler'in iktidara geldikten sonra yaptığı ilk iş, 1934 Ocak ayında Polonya ile, anlaşmazlıkların barışçı yollarla çözümünü öngören bir anlaşma imzalaması olmuştur. Fakat bu anlaşma, esasında, Almanya batıda meşgul iken Polonya'nın kendisini rahat bırakmasına yönelik bir tedbirdi. Yoksa Naziler 1933 de iktidara geldikleri andan itibaren, Polonya'nın Kuzey Denizi'ne çıkış limanı olan ve Alman topraklarından alınan Dantzig Nazilerini kışkırtmaya başlamışlardı.

Nazi dış politikasının ilk kademesi "Versay zincirleri" ni kırmak olduğuna ve Polonya da bir bakıma Versay'ın eseri olduğuna göre, Nazilerin Almanya'daki iktidarlarının Polonya'yı endişelendirmemesi imkânsızdı. Kaldı ki, bir kaç yıl sonra Almanya'nın yeni bir *Drang nach Osten* politikası ile Doğu'ya yönelmesi ve 1938 Martında Avusturya'yı ilhakından (Anschluss) sonra, Çekoslovakya'ya dönerek, 1938 Eylülündeki Münich Konferansı ile Südetleri alması sıranın Polonya'ya geleceğini göstermekteydi. Çünkü, 1938 Ekiminden itibaren Almanya, Dantzig meselesini ele almaya başlamıştı.

Almanya'nın istediği, Dantzig'in (bugünkü Gdansk) Almanya'ya terk edilmesi ve Almanya ile Doğu Prusya arasında Polonya topraklarından geçecek bir karayolunun yapımını Polonya'nın kabul etmesi idi.

Polonya bu istekleri kabul etmeyince, 1938 Ekiminde başlayan görüşmeler 1939 Şubatına kadar sürdü. Bu görüşmelerde de Almanya Polonya'ya isteklerini kabul ettiremeyince, Hitler 19 Kasım 1939 günü, Dantzig'in işgali için plânların hazırlanması emrini vermiştir.

Bir yandan bu durum üzerine ve öte yandan da Almanyanın 1939 Martında Çekoslovakya'yı işgali üzerine Polonya, İngiltere ve Fransa'ya döndü ve Alman tehlikesine karşı destek istedi. Bunun üzerine İngiltere ve Fransa 31 Mart 1939 da Polonya'ya "garanti" verdiler. Buna göre, Polonya'nın bağımsızlığı tehdit edilir ve Polonya da bu tehdide karşı koyarsa, İngiltere ve Fransa *bütün güçleri ile* Polonya'ya yardım edeceklerdi.

Batılıların Polonya'yı bu derece kesin bir şekilde destekleme kararı almaları, Hitler'i büsbütün kızdırdı ve 11 Nisan 1939'da Alman ordularına verdiği talimatta, 1 Eylül 1939 günü Polonya'yı *ezmek* için harekete geçileceğini bildirdi.

Polonya bu şekilde Almanya'nın Plânlarından birinci derecede yer alırken, 1939 ilkbaharından itibaren Sovyet Rusya'nın plânlarında da yer almaya başladı. Çünkü Hitler'in Çekoslovakya'yı işgalinden sonra Batılıların gözü açıldı ve bundan sonra Hitler'e karşı koymaya karar vererek, Sovyet Rusya ile bir işbirliğine girmek istediler. Çünkü Sovyet Rusya ile bir *ortak cephe* gerçekleştirildiğinde, bir kriz halinde Almanya iki cepheden sıkıştırılmış olacaktı.

Lâkin ortak cephe müzakerelerinde Batılılar Sovyetlerden beklemedikleri bir durumla karşılaştılar. Sovyetler, bir Alman saldırısına karşı, sınırları üzerindeki Finlandiya, Baltık memleketleri, Polonya, Romanya ve Türkiye'ye garanti verilmesini istediler ve bu garantide ısrar ettiler. Sovyetlerin bu garantide ısrar etmelerinin sebebi, bu devletlerden herhangi birinin saldırıya uğraması halinde, Sovyet Rusya, bu garanti sebeble yardım bahanesile askerlerini bu ülkeler sokabilecekti. Buna gören bu devletler, böyle bir garantiyi reddettiler. Çünkü Sovyet Rusya'ya güvenleri yoktu.

Sonradan Alman belgelerinden görülmüştür ki, Sovyet Rusya Batılılarla bu ortak cephe pazarlığını yaparken, öte yandan da, 1939 Nisanından itibaren Nazi Almanyası ile pazarlığa başlamıştır.

Hitler'in Sovyet Rusya ile pazarlık sebebine gelince: Almanya ilk önce İngiltere ve Fransa'ya dönerken, arkasını, yani Doğu taraf'ını güvenlik altına alma gereğini görmüştür. Bunun için de, önce Polonya'nın işgali, ikinci olarak da Sovyet Rusya'nın tarafsızlığının sağlanması gerekirdi. Hitler, tarihî gerçekleri gayet iyi görerek, Polonya'nın Almanya tarafından işgaline Sovyet Rusya'nın sessiz ve tepkisiz kalmıyacağını biliyordu. O halde, Sovyetleri tarafsız ve hareketsiz tutmanın tekyolu, Polonya'yı *bir kere daha* Rusya ile paylaşmaktı.

İşte, 23 Ağustos 1939 sabahı bütün dünyada bir "bomba" gibi patlayan, Alman-Rus tarafsızlık ve saldırmazlık paktı, Tarih'e, Polonya'nın *Dördüncü* paylaşılmasını hediye (!) ediyordu.

Esasında, açıklandığı şekliyle, Alman-Rus Antlaşması bir "saldırmazlık" ve bir "tarafsızlık" antlaşmasından başka bir şey değildi. Şüphesiz, Almanya'nın savaş açması halinde Sovyet Rusya'nın tarafsız kalması, Batılıların hesaplarını alt-üst edecek mahiyette bir handicap idiyse de, görünürde antlaşmasının metnin ortak hükümleri bulunmuyordu.

Lâkin II. Dünya Savaşı sonunda ele geçen Alman belgelerinden görüldüğü üzere, 23 Ağustos 1939 Paktı'nın tarafları, toprak paylaşmasını, bu Pakt'a "*Ek Gizli Protokol*" ile yapmışlardı.

Bu Protokol'a göre Litvanya hariç, Finlandiya ile diğer Baltık ülkeleri Sovyet nüfuz alanı, Polonya'dan Vilna'yı alacak olan Litvanya Alman nüfuz alanı oluyordu. Keza, Besarabya, yani bugünkü Moldavya Cumhuriyeti de Sovyetlere bırakılıyordu.

Ek Gizli Protokol'ün Polonya hakkındaki hükümleri veya düzenlemesi de şöyle idi: Bu devletin toprakları, Narev-Vistül-San nehirlerinin meydana getirdiği bir çizgi ile, Almanya ve Sovyet Rusya arasında *nüfuz alanlarına* ayrılıyordu. Fakat, ilerdeki siyasî gelişmelere göre Polonya'nın bağımsız bir devlet olarak kalıp kalmayacağına ayrıca karar verilecekti.

Bu antlaşmadan sonra Hitler, 1 Eylül 1939'dan itibaren Polonya'yı bir silindir gibi ezerek işgale başladı. Stalin, Polonya'nın bu kadar kısa bir zamanda ezileceğini ümid etmemiş olmalı ki, bütün Polonya'nın Alman işgaline uğrayacağını görünce, o da 17 Eylül 1939'da Polonya'ya savaş ilân ederek askerini Polonya'ya sokmaya başladı.

Bunun üzerine, Moskova'da 28 Eylül 1939 günü Almanya ile Sovyet Rusya arasında imzalanan bir anlaşma ile, Polonya bu iki devlet arasında paylaşıldı. Bu, Polonya'nın tarih içinde "dördüncü" taksimi oluyordu.

Bu anlaşmaya ekli 3 tane "gizli tamamlayıcı protokol" vardır. Bunlardan ikisi mühimdir. Bunlardan birisile Litvanya Sovyet Rusya'ya bırakılıyordu. Bir diğesinde de kapalı ifadelerle, kendi topraklarında hiç bir "millî" harekete müsaade etmeyecekler ve bu gibi hareketleri bastıracaklardı.

Böylece bağımsız Polonya tarih sahnesinden tekrar silindi.

8. *Bugünkü Polonya*

İkinci Dünya Savaşı Avrupa'daki kuvvet dengesini alt-üst ettiği gibi, Polonya ile ilgili bütün faktörleri de silip süpürmüştür. Meselâ, geleneksel faktörlerden Avusturya daha I. Dünya Savaşı sonunda Polonya meselesinden çekilmişti. Eski Prusya, yeni Almanya faktörü ise, Nazi Almanyası'nın yenilgisi ile sadece ortadan kalkmakla kalmamış, Sovyet Rusya'ya Avrupa'nın kapılarını da açmıştır. Çünkü, Sovyetler Almanya'nın yarısının üstüne gelip oturmuştur. Tabîi, bu arada, yolu üzerindeki Polonya'yı da işgal ederek.

Polonya, bilhassa I. Dünya Savaşı'ndan sonra, Rusya, Almanya ve Avusturya gibi "Doğu Faktörleri"nden yakasını kurtarıp, Fransa ve İngiltere gibi "Batı Faktörleri"ne dayanmıştı. II. Dünya Savaşı'nın sonunda Batı Faktörleri de kalmamıştı. Çünkü Fransa daha savaşın birinci yılında yenilmiş ve "yorgun" İngiltere de kendi kabuğuna çekilmeye karar vermişti. İngiltere, Avrupa'nın sorumluluğunu Amerika'nın sırtına yıkmak istiyordu. Lâkin milletlerarası politikanın "tecrübesiz" Amerika'sı da bir an önce Avrupa'dan çekilip, Atlantığın öbür yakasında eski "inziva" sına çekilmeye hazırlanmaktaydı. Bu sırada Amerika, Sovyet Rusya'nın "işbirliği" ile, Avrupa'da barışçı bir düzenin kurulabileceği ümidinde idi. Bu ümit kısa zamanda boşa çıktı.

Bu durumu çabuk sezinleyen ve Avrupa'daki kuvvet boşluklarından hemen yararlanmayı bilen Stalin, başta Polonya olmak üzere, bugün "Varşova Paktı üyeleri", "sosyalist ülkeler" denen Doğu Avrupa ülkelerinde, askerî kuvvet yoluyla kendi rejimini aynen tatbik başlamıştır.

Bu sırada Stalin, Türkiye, Yunanistan ve İran'da çeşitli baskılar yaparak Akdeniz ve Orta Doğu'ya inmek istemiştir. Gerek Avrupa'daki, gerek Yakın Doğu'daki bu durum, I. Petro ve II. Katerina zamanındaki Rus

politikasının bir tekrarından başka bir şey değildi. Böylece Polonya ile Türkiye bir kere daha kader birliği içine girmişlerdir. Ne var ki, Polonya'nın Sovyet işgali altında olması, Türkiye'nin ise hemen batı'nın yanında yer alma çabaları ve sonunda Batı'ya bağlanması, etkin bir işbirliğine imkân vermemiştir.

Yakın zamana kadar Polonya'nın durumu bir "işgal" den başka bir şey değildi. Fakat Polonya halkı bu işgal karşısında susmamıştır. İlginçtir, 1953'deki *Doğu Berlin* ve Çekoslovakya'daki *Pilsen* ayaklanmalarından sonra, Sovyet Bloku'nu sarsan ilk büyük ayaklanma, 1956 Haziranındaki *Poznan* ayaklanması olmuştur. 1948 de hapse atılan Gomulka'nın Polonya liderliğine getirildiği bu ayaklanma, 1956 Ekimindeki Macar millî ayaklanmasını da ateşlemiştir.

1980 Ağustosunda Gdansk'ta (Dantzig) *Lech Walesa* liderliğinde başlayan ve *Solidatnosc* yani *Dayanışma* adını alan sendikal hareket, dokuz yıllık bir mücadeleden sonra Polonya'nın bağımsızlığını bir gerçek haline getirdiği gibi, bugün bütün "sosyalist" ülkelerde hız kazanmış olan demokratikleşme hareketinin de başlangıcını teşkil etmiştir. Yakın Zamanlar tarihinde Polonya'nın komşularındaki gelişmeler Polonya üzerinde etki yapardı. Lâkin günümüzde Polonya gelişmeleri ve *Solidarnosc*'da şahsiyetini bulmuş olan Polonya milliyetçiliği, bütün Doğu Avrupa ülkelerine örnek olmuş ve Avrupa'nın tarihinde yeni bir dönemin başlamasını sağlamıştır.

Diğer taraftan, bütün bu gelişmelerle, Polonya üzerinde etkili olan *Doğu Faktörü* tamamen bertaraf edilmemiş ise de, Polonya'nın *Batı Faktörü* ile yakın münasebetler içine girdiği de bir gerçektir.

KİTABİYAT

Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî (971-1003/1563-1595)**, LIV-432 (1003-1008/1595-1600)**, LXXXV-576 (Hazırlayan Prof. Dr. Mehmet İpşirli), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınları No. 3371, İstanbul 1989.

Arşiv belgeleri birinci elden kaynaklar olarak kabul edildiğine göre vekayinâmeleri de ikinci elden kaynaklar olarak kabul etmemiz yerinde olacaktır. Elimizdeki eser 1563-1600 (971-1008) yıllarına aittir. Bilindiği gibi bu devir arşiv belgelerinin nisbeten kıt olduğu bir devirdir. Bu yüzden eserin önemi bir kat daha artmaktadır. Geniş Osmanlı tarihinin vekayinâmelerinin peyderpey yayına hazırlanması sevindiricidir. Hele *Selânikî Tarihî* gibi, araştırılmasına büyük ihtiyaç duyulan bir devre âit eserin sağlam bir zemine oturtularak yayına hazırlanmış olmasında isabet vardır. Böylece Osmanlı Tarihinin uzun bir devri bu eserle ortaya konmuştur. Bunun XVI. yüzyılın ikinci yarısına âit olması da dikkat çekicidir. Müverrih henüz vakanüvislik müessesesinin kurulmadığı bir devirde eserini büyük bir vukuf ile kaleme almıştır. Eserde İstanbul hadiselerine, teşrifata, tayin ve azillere "özellikle III. Murad'ın saltanatının sonlarından itibaren" fazlaca yer verilmiştir. Zira Mustafa Selânikî Divân-ı hümayûn kâtibliği, Anadolu muhasebeciliği, Haremeyn mukataacılığı, Silâhdar kâtibliği gibi görevlerde bulunmuştur. Müellifin malî konularda uzman olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim çok defa ulûfe ve cülûs ve bahşişlerinin tevzii ile görevlendirilmiştir. Müellif bu sırada Divân-ı hümayûn evrakını da görebiliyor ve hadiseleri bu sûretle kaleme alıyordu. Müverrihimiz padişahların saray dışındaki bütün hareketlerini de yakından takip etmiştir. Selânikî Kanunî'nin son devirleri, II. Selim, III. Murad ve III. Mehmed devrinin bir kısmını idrak ederek hadiselerle şahit olmuştur. İstanbul'a gelen elçilerin kabulleri de eserin başlıca konuları arasındadır. Eserde dikkati çeken bir husus da Yeniçerilerin isyan ve muhalefetlerine, keza bu ocağın diğer faaliyetlerine çokca yer verilmiş olmasıdır. Diğer taraftan ulema ile ilgili bahisler de eserde geniş bir şekilde yer almaktadır.

Selânikî Sigetvar seferi ile Gence seferine katılarak bu seferler hakkında kâfi bilgileri aktarmıştır. Bu sayede de tecrübesi artan müellifimiz, eyâlet ve serhadlerden merkeze ulaşan bilgileri, arzları ve şikâyetleri günü gününe kaydetmiştir. *Selânikî Tarihî*'nin bir özelliği de müverrihimizin bizzat yaşadığı ve şahit olduğu olayları kaleme almış olmasıdır. Yazarın tesbitlerinde isabet vardır. Meselâ Kanunî'den sonra idarede başlayan aksaklıklar, III. Murad devrinde daha da artınca müverrihimizin dikkatini çekmiştir. Nitekim o padişahı, veziriazamı, vezirleri, ulemayı ve ümerayı ikaz etmiştir. Meselâ "Ahvâl-i ruzgâr-ı nâ-sazkârlığıdır" (356), "Tetimme-i kıssadur" (500, 857-58), "Etvâr ve evzâ-i ruzgârdur" (852-53), "Şikâyet ez ahvâl-i ruzgâr" (878) gibi bahislerde müellifimiz endişelerini ortaya koymuştur. Selânikî'nin III. Murad'ın ölümünden sonra ortaya koyduğu uzun değerlendirmesi (427-32) de dikkati çekmektedir. Bu sûretle müverrihimiz meselelere ne derecede vâkıf olduğunu da göstermiştir. Para değerinin düşüşü, masârifin artışı ve neticede hazinede muzayakanın ortaya çıkışı incelenmiştir. Diğer taraftan mansıpların ehline verilmediği ve tayinlerin sık yapıldığı tenkit edilmiştir. Keza III. Murad devri vüzerası ve ümerası Selânikî'nin tenkidine uğramıştır. Müverrihimiz rüşveti de yerden yere vurup "rüşvetler âşikâre verilüp-alınur her

sınıfa ihtilâl-i külli gelüp, Devlet-i Osmaniyye'nün perişân hâl olmasına bâis niçe dürlü etvâr ihtiyâr olunup" demektedir.

Tarih-i Selânîkî'nin önemli bir özelliği de müverrihin tamamıyla kendi yaşadığı devri kaleme almış olmasıdır. Onun devlet ricali ile münasebette olması, verdiği bilgilerin sıhhati-ni de arttırmaktadır. Müellif bir takım yazılı ve sözlü kaynaklara da başvurmuştur (bk. XIX-XX). Eserin bir hususiyeti de hemen hemen her türlü bilgi bakımından zengin oluşudur. Bu zenginlik, hazırlayanın ifadesine göre "çoğu kere yetkililerden çeşitli vesilelerle elde ettiği bilgiler ile olayların perde arkasını vermesinden" gelmektedir.

Hazırlayan eserin neşrinde, çağdaş harekeli metinleri tarayarak yazı dilindeki kurallara sadık kalmaya çalışmıştır. Metinde en lüzumlu transkripsiyon işaretleri kullanılmıştır. Eserde kullanılan Türkçe arkaik kelimelerin de bir listesi yapılmıştır (917-18). *Tarih-i Selânîkî*'nin 25 kadar nüshasının tesbit edildiği anlaşılmaktadır. Hazırlayan bu nüshaların bulunduğu kütüphâneleri ve tavsiflerini vermiştir (XXIV-XXX). Müellif nüshası bulunamamıştır. Bunların içinde çeşitli özellikleriyle en muteber nüsha olduğu tesbit edilen Süleymaniye Kütüphânesi Esad Efendi nr. 2259 tercih olunmuştur. Bilindiği gibi Merhum Prof. Bekir Kütükoğlu'nun belirttiği üzere (IA, X, s. 351), Sadırazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa, *Tarih-i Selânîkî*'yi okuyup beğenmiş ve birçok nüshaları istinsah ettirmiştir. İtina ile gösterilen nüsha farkları büyük bir emek ve sabır işidir. İndeks üzerinde büyük bir dikkatle çalışıldığı anlaşılmaktadır. 89 sahifelik her türlü maddenin alındığı bu indeks *Tarih-i Selânîkî*'ye bir kat daha önem kazandırmıştır. Burada belirtilmesi gereken bir husus da, matbu nüshanın pek muteber olmayan nüshadan tabedilmiş olduğu ve elimizdeki eserin 301. sahifesine (13 Rebiülâhır 1001=17 Ocak 1593) kadar geldiğidir. İlerisi, *Naima Tarihi*'nde tafsil edildiğinden ihmal edilmiştir.

Uzun bir mesai sarfiyle yayına hazırlanmış bulunan *Tarih-i Selânîkî*, Osmanlı tarihçilerine çok yararlı olacaktır. Aynı zamanda dil hususiyetleri bakımından da dilcilere tavsiye olunabilir. Eser bu uzun devrin devlet ricali ile ümerasının biyografileri için de yararlı olabilir. Kısacası Osmanlı Tarihi ile ilgilenenlerin el kitabı mahiyetindedir. Selânîkî ve eseri hakkında uzmanlaşan ve bu konuda ayrıca bir makale (*Mustafa Selânîkî and his History, "Tarih Enstitüsü Dergisi"*, İstanbul 1978, sayı 9, s. 417-72) de yayınlamış bulunan Prof. İpşirli'yi kutlamak yerinde olacaktır.

MÜCTEBA İLGÜREL

L. S. Stavrianos, *The Balkans since 1453*, Hold Rinehart and Winston, 3. baskı, New York 1961, 970 sayfa.

Eserinin basıldığı sıralarda Northwestern Üniversitesi'nde tarih profesörü olan L. S. Stavrianos'un ilk defa 1958'de yayınlanmış olan bu monografisi o dönemde Amerika'da büyük bir ün kazanmıştı. Piyasaya çıkması, Columbia Üniversitesi'nde research associate olarak çalıştığım yıllara rastlayan bu kitabı o zamanlar ancak şöylece karıştırmıştım. 1961 - 1962 ders yılında ise Indiana Üniversitesi'nde doktora öğrencilerine Associate Professor sıfatıyla Osmanlı tarihi okuttuğum devrede ise adı geçen kitabı daha yakından incelemek fırsatını bulmuştum.

Rum asıllı bir Amerikalı tarih profesörünün büyük bir tarafsızlıkla kaleme aldığı ve derin bir araştırma mahsülü olan kitap, Osmanlı tarihi bakımından da birinci elden bilgileri ele aldığı cihetle üzerinde durulmağa değer kıymetli bir çalışma idi.

Bir süre sonra yurda döndüğümde, bu kitabın ülkemizde pek tanınmadığını gördüm. Aradan uzun yıllar geçtikten sonra Belleten'de çıkan bir tanıtma yazımda (Daniel Panzac, *La Peste Dans l'Empire Ottoman 1700-1850*, Collection Turcica, Editions Peeters 1985, Leuven, Belgique, 659 sayfa, *Belleten*, Aralık 1990 sayı 211, 1281), Stavrianos'un kitabının Avrupa'da gerektiği gibi kullanılmadığını belirtmiştim.

Yugoslavya'nın dağılması neticesinde, Balkanlarda meydana çıkan durum, bu eserin yeniden gündeme geldiğini gösteriyordu. Bu itibarla bu kitabın tanıtılmasının büyük bir önem taşıdığı sonucuna vardım. Stavrianosun, adı geçen monografisi Türk Tarih Kurumu kütüphanesi'nde bulunmadığı için bunun kütüphaneye kazandırılmasını, kurumun eski başkanı, sayın Prof. Dr. Yaşar Yücel'den rica ettim. Birçok kitapçıya yazılmasına rağmen kitap bulunamadı. Ancak bir takım araştırmalardan sonra Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi'nin tarih bölümü kütüphanesinde kitabın 3. baskısının mevcudiyeti tespit edilince, Prof. Yücel'in himmetiyle bir fotokopisi çektiler ve bu monografi Türk Tarih Kurumu kütüphanesi'ne kazandırılmış oldu.

Böylece Balkanların hem tarihî hem de bugünkü durumu bakımından çok kıymetli bilgileri ve genellikle cidden doğru hükümleri içine alan bu değerli monografiyi ilgililere tanıtmak imkânını buldum.

Profesör Stavrianos, yazdığı önsöz'de (V-VII), eserini baskıya vermeden önce, çeşitli sahalarda çalışan tarihçilere, müsveddelerin belirli bölümlerini göndererek, onların ve tavsiyelerini de dikkate aldığını belirtmektedir. Bunlar arasında merhum Prof. Şinasi Altundağ, kendilerini şahsen tanımak fırsatını bulduğum Prof. Charles Jelavich ve Harvard Üniversitesi'nden Prof. William L. Langer de vardır. Stavrianos, monografisini hazırlarken o sıralarda eserleri henüz basılmamış olan Roderic Davison, Lewis V. Thomas vb. gibi Amerikalı tarihçilerin çalışmalarını da gözden geçirmek fırsatını bulduğunu yazmaktadır.

Prof. Stavrianos, kitabının 1. bölüm (1-32)'ünde, Balkanların, Osmanlılardan önceki durumundan söz etmektedir. 2. bölüm (33-116)'de Osmanlıların ilk tarih sahnesine çıkışlarından 1566'ya kadar geçen zaman içinde Balkanların durumunu ele almaktadır. Bu kısımda Balkanlardaki Osmanlı müesseseleri ve Balkan yarımadası'ndaki Osmanlı hâkimiyeti anlatılmaktadır.

Stavrianos, Osmanlı İmparatorluğu'nda esâret sisteminin çok değişik ve insanî olduğunu ve o devrede katolik ve protestanlar birbirlerini öldürürler, yahudiler çok kötü muamele görürlerken, Türklerin inanılmaz bir tolerans göstererek, ibadetlerinde müslüman olmaya te'âyî tamamıyla serbest bıraktıklarını belirtmektedir. (s. 89) Bu arada Osmanlı kültüründen de söz eden yazar, aksi iddialara rağmen, Mimar Sinan'ın hiçbir suretle rum sayılamayacağını onun her cephesiyle tam bir osmanlı olduğunu ısrarla belirtmektedir (s. 91).

Stavrianos, yine kitabının bu bölümünde, beş asır osmanlı hâkimiyetinde yaşayan Balkanların tarihinin karanlık kaldığından yola çıkarak, Osmanlı idaresi sırasında Balkan Yarımadası'nda ırkî bakımdan büyük değişiklikler olmadığını ve Türklerin burada büyük bir nüfus yerleştirmediklerini yazar (s. 97). Buna karşılık Yunanlıların, yıllarca süren Türk-Venedik harpleri sırasında Dalmaçya, Venedik, Güney İtalya, Korsika, Sicilya ve Malta'da yerleştiklerini söyler. Stavrianos'a göre Arnavutlar, Yunanistan'a doğru göç etmişler, bunlar okur yazar olmadıklarından zamanla rumlaşmışlardır. O, Arnavutların bir bölümünün de XVIII. ve XIX. yüzyıllarda eski Sırbistan'a, özellikle Kosova'ya hicret ettiklerini ve buradaki kileri arnavutlaştırdıklarını ileri sürer.

Stavrianos'a göre, Osmanlı devrinde en büyük göç, Sırbistan'ın Türkler tarafından ele geçirilmesinden sonra, sırpların kitleler halinde Tuna nehri'ni geçerek Macarista'na yerleşmeleri olmuştur. Bir kısım sırplar ise, Dalmaçya, Bosna ve Hırvatistan'a hicret etmişlerdir. Stavrianos'un iddiasına göre, güney Macaristan'da yerleşen geniş sırp nüfusu, Türklerin hâkimiyeti altında yaşayan Sırpların uyanışlarında da büyük rol oynamıştır. Bu nüfus hareketlerine ilâveten Balkanlar'daki hristiyanlar, şehirlerden kırlık araziye göçmüşlerdir (s. 96 v.d.).

Stavrianos, Osmanlı hâkimiyetinin ilk devirlerinde, Balkanlar'daki çiftçilerin durumunun az vergi ödedikleri için hristiyan Avrupa'daki durumundan daha iyi olduğunu söyler (s. 100). Yunan asıllı profesör Stavrianos'un İstanbul'daki Rum Patriklerinin, Osmanlı sultanları zamanında, Bizans'takinden daha iyi ve serbest, bir şekilde dinî hürriyetlerini kullanabildiklerini yazması (s. 103), onun tarafsız ve gerçekleri görebilen bir tarihçi olduğunu göstermektedir.

Stavrianos'un, Türklerin Balkan halkının kültürleri üzerinde fazla tesirleri olmadığı ve bunun sebepleri hakkındaki görüşleri münakaşaya açıktır. Ancak o, yemek isimlerine ait pilâv, şiş kebab, musakka ve dolma gibi kelimelerin Türkçeden, Rumca ve Sırpçaya geçtiğini rahatlıkla kabul etmektedir (s. 107 vd). Stavrianos, Türklerin Balkanlar'da kurduğu idare sisteminin Venediklilerin, Yunan adaları'nda kurdukları idare sistemiyle mukayese edilemeyecek kadar âdil olduğunu söylemektedir (s. 113 v.d.). Yazar, aynı hususu kitabının bir başka yerinde de tekit etmekten geri kalmamıştır (s. 273).

Stavrianos'un bir tarihçi olarak üzerinde durduğu hususlardan birisi de veba salgınının, Osmanlı İmparatorluğunda özellikle XVIII. yüzyılın 2. yarısından sonra oynadığı tahripkâr roldür. 1770'de İstanbul'da 40 bin kişinin vebadan ölmesi, 1812-1814 arasında Bükreş ve Belgrad'ın nüfuslarının üçte birini kaybetmesi bu durumun ileriki yıllarda da böylece sürüp gitmesi Osmanlı devleti için çok tahrip edici olmuştur (s. 134 v.d.; krş. Orhan F. Köprülü, *Belleten, aynı makale*, sayı 211, s. 1281). Hemen belirtmeliyim ki benim yirmi yıl önce çıkan bir makalemdeki (Dr. Orhan F. Köprülü, *Türkler ve türkiye hakkında bilinen veya az bilinen ingilizce kaynaklar, Cumhuriyetin 50. yılına Armağan*, TKAE, Ankara 1973,

s. 170), çok kısa ve yetersiz bir tahminimin dışında, Panzac'a kadar, hiç bir tarihçimiz bu mesele üzerinde durmamıştır.

Yazarın bahis konusu kitabında, üzerinde durduğu hususlardan birisi de Bulgarlardaki millî uyanışın Atina, Sakız, İstanbul, İzmir, Bükreş ve Yaş'taki okullarında okuyan Bulgar öğrenciler sayesinde olduğudur (s. 147).

Prof. Stavrianos, bu kitabında Osmanlı tarihi bakımından bâzı mühim tespitlerde de bulunmaktadır. Bunlardan en göze çarpan birisi 1621'den 1628'e kadar İstanbul'da İngiliz sefiri olarak vazife gören Sir Thomas Roe'dan yaptığı iktibaslardır (s. 117). Bu zat, *The Negotiations of Thomas Roe in his Embassy to the Ottoman Porte from the year 1621 to 1628* adını taşıyan eserinde, daha 1622'de İngiltere'ye gönderdiği bir raporunda, Osmanlı İmparatorluğu'nun devamının artık mümkün olmadığını (London 1740, s. 66 v.d.), gayet kesin bir dille yazmıştır. Koci Bey'in ilk risâlesini 1631 de verdiği hatırlanacak olursa, bu tespitin önemi daha iyi anlaşılır. Ne yazık ki bildiğim kadarıyla, bu kaynak tarihçilerimizce bu güne kadar kullanılmamıştır.

Balkan devletlerinin nasıl kurulduğu, nasıl genişlediği hususunda, içinde çok değerli bilgiler bulunan bu kitap, bu devletlerin geçirdikleri krizleri ve ekonomik gelişmeleri de teker, teker ele almaktadır.

Eserinin 4. bölümünü (1815-1878), Balkanlardaki milliyetçiliğe (s. 215-412) ayıran Stavrianos, 5. bölümde Balkanlardaki emperyalizm ve kapitalizmden (1878-1914) söz etmektedir (s. 413-544). Kitabımın son kısmında ise Balkanlardaki harp ve krizi (1914-) ele alan yazar (s. 545-838), olayları yalta konferansı'na kadar getirmektedir.

Kanaatimizce Stavrianos'un kitabının, büyük bir önem taşıyan kısmı ise, 873-946. sayfaları arasında yer almış olup, Balkanlar için kullandığı kitap ve makaleleri 39 ayrı bölümde inceleyen tenkidî ve terkibi bibliyografyadır. Burada adları geçen pek çok kitap ve makale, Osmanlı tarihi bakımından da büyük bir ehemmiyet arz etmektedir. Yine üzülerek belirtmek isteriz ki bunların bir çoğu tarihçilerimizce meçhul kaldığı gibi, bahis konusu eserlerin büyük bir kısmı da ihtisas kütüphanelerimizde bile bulunmamaktadır.

Elimizdeki eserin 949-970 sayfaları arasındaki indeks de kitaptan yararlanmayı daha da kolaylaştırmaktadır.

Balkanların bu günkü karışık ve her an büyük bir patlamaya hazır durumu göz önüne alınacak olursa, gerçekleri anlamak ve özellikle nüfus hareketlerini takip edebilmek için oldukça tarafsız bir şekilde olaylara ışık tutan bu kitabın el altında bulundurulması zarureti vardır.

Yalnız ilgili tarihçilerimiz için değil Balkanlarla uğraşan dışişleri mensupları için de bu eserin büyük bir değeri olduğunu ayrıca hatırlatmak isteriz.

DR. ORHAN F. KÖPRÜLÜ

İBRAHİM HAKKI KONYALI, *Âbideleri ve Kitâbeleriyle Beyşehir Târîhi*, Neşre hazırlayan : Prof. Dr. Ahmet Savran, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum 1991, XXIII + 409 sayfa + 90 adet resim.

İlim Dünyası, İbrahim Hakkı Konyalı'yı çıkarmış olduğu *Hak Yolu, Tarih Dünyası, Tarih Hazinesi* ve *Örnek* isimli dergileriyle çok yakından bilmektedir. Merhûm Konyalı'nın, 1967 yılında hazırlamış olduğu *Âbideleri ve Kitâbeleriyle Beyşehir Târîhi* isimli eseri, şimdi, Atatürk Üniversitesi yayınları arasından çıkmış bulunmaktadır. Eser, aynı üniversitenin öğretim üyelerinden Prof. Dr. Ahmet Savran tarafından neşre hazırlanmıştır. Kitap, Konyalı'nın kendisine has tasnifiyle okuyucuların hemen ilgisini çekmektedir. Şu şekilde yayınlanmıştır: Takdim, Beyşehir Tarihi Üzerine Birkaç Söz ve Önsöz (XXIII), Tarih Boyunca Beyşehir (1-74), Fatih Zamanında Beyşehir Vakıfları ve Bugünkü Durumları (75-119), Beyşehir'in Mülkleri (119-123), II. Bayezid Zamanında Beyşehir Mahallelerinin ve Köylerinin Nüfus ve Ev Sayıları (125-158), Kanuni Zamanında 1522 M. Yılında Beyşehir'in Hassı, Zeamet ve Timarları (159-164, Kubadabad Sarayı (165-193), Süleymanşehir'de Basılan Paralar (195-198), Beyşehir Kalesi (199-204), Eflatun Pınarı ve Eflatun Abidesi (205-216), Cami, Mescit, Medrese ve Türbeler (217-272), Hamamlar (273-277), Çeşmeler (277-280), Bedesten (280-284), Bazı Mezar Taşları (284-301), Köyler ve Abideleri (301-385), Göller (385-405), Beyşehir Kaymakamları, Bucak ve Köyleri (405-409) ve Resimler.

Konyalı'nın bu eseri, aslında, Orta Anadolu'ya dair yaptığı çalışmaların bir devamı niteliğindedir. Zira müellif eserlerini daha çok Karaman vilâyeti üzerinde yoğunlaştırmıştı. *Konya, Akşehir, Ereğli, Aksaray, Niğde, Şereflikoçhisar* ve *Karaman* tarihleri burada özellikle belirtilmesi gereken çalışmalarıdır. Yayınlanmış olan bu son eser de bu çalışmaların son hal-kasını oluşturmıştır.

Konyalı, bu çalışmasını elliye aşkın kitap, makale ve arşiv malzemesine dayandırmıştır. Bu kaynaklar, diğer kitaplarından kullandığı, temel tarih kitaplarıdır. Sözlükler, seyahatnâmeler, Ortaçağ ve Osmanlı kronikleri, *İncil* ve *Kuran* gibi mukaddes kitaplar ve araştırma eserler burada zikredilebilir. Ancak bütün bunlara rağmen, Konyalı'nın arşiv malzemesini yeterince kullandığı söylenemez. Zira, Ankara *Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi*'nde ve İstanbul *Başbakanlık Arşivi*'nde, Konyalı'nın kullanmadığı pek çok *Evkâf, Emlâk, İcmâl, Ruz-nâmçe, Sürgün, Güherçile* ve *Mufassal* defterler bulunmaktadır. Tapu Arşivinde saklanan 565, 298, 137 ve 584 numaralı, Başbakanlık Arşivi'nde saklanan MM 241, TT 387, MM 567, MM 234, TT 392, TT 118, TT 399, TT 188, KP 2551, TT 968, TT 599 ve de İstanbul Taksim Atatürk Kitaplığındaki 0-116/1 numaralı defterler, kullanılmayan arşiv malzemesi arasında kolaylıkla söylenebilir. Burada numaraları verilen defterler, onbeş ve onaltıncı yüzyıllar *Beyşehir livâsı* için çok değerli bilgiler içeren kaynaklar durumundadır. Bütün bunlara rağmen, Konyalı'nın, KK 564, TT 40, TT 119, TT 455 ve TT 58 numaralı İcmâl ve Evkâf Defterlerini araştırmasında kullandığını burada belirtmeliyiz. Bir diğer nokta, arşiv kaynaklarından aktarılan bazı *köy, makalle, mezraa* ve *çiftlik* isimlerini, hem arap harfleriyle hem de latin harfleriyle, yanlış okunarak kitaba geçirilmiştir. Bu tür yanlışlıklar, kitapta oldukça fazladır. Aslında, arşiv belgelerindeki meskûn mahall isimlerinin tam olarak doğru okunması gerçekten güç bir iş olarak önümüzde durmaktadır. Zira, bu iş, bölgeyi hemen her yönüyle iyi tanımayı gerektirmektedir. Müelliften kaynaklandığını sandığım bazı yanlış okumaları burada belirtiyorum. Bunların bir kısmının baskı hatasından kaynaklandığını sa-

nıyorum. Susuz köy/ Kovacık köyü (s. 77), Sukoştugu, Aydancık, Gevherağa kervansarayı (s.79), Kovacık mezraası (s.81), Carcaran mahallesi (s. 82), Saklı köyü (s.82), Tosun köyü ve Bazlar (s.87), Keçi (s.101), Koçak, Kısıva, Yassımeydan köyleri (s.114), Ali köyü (s.120), Yılgin, Boladlı (s.122), Gökçek mezraası (s.122), Uluhoca köyü, Gündür çiftliği (s.122), Homa (s.123), Çiftlik şarnı (s.128), Emem (s.129), Uyurveli/Uyuridi (s.129), Melinos, Durundu köyleri (s.130), Kayıb, Yada, Derekar (s.131), Ürüngliyat (s.132), Yerengün, Yelmen (s.133), Kepsala, Kil, Tabibodacık (s.134), Oklu, Diğer Oklu (s.137), Korular (s.138), Balıccı yaylağı Tonğurulugu (s.139), Bayırbaşı (s.140), Kayıhan, Bökçe (s.141), Begce, Yekti (s. 142), Eğiller, Güzelhac (s.143), Gidiş, Kioş (s.144), Iliman, Tuzluca (s.146), Dolansa (s.146), Balyur (s.147), Kırkıl (s.148), Yeltem, Kırakdede (s.149), Karayir (s.149), Homak (s.150), Noclar, Bekri (s.151), Kuli (s.152), (s.152), Usaklar, Dadlar (s.153), Milo (s.156), Karaad (s.157), Yalasun, Kalo (s.159), Alancaüyük (s.161), Güldürdü, Sevidik (s.164). Bazı köy isimleri eski harflerle yanlış yazılmıştır. Bazı durumlarda da eski harfler için yer bırakıldığı halde meskun mahall veya kitap isimleri bu yerlere yazılmamıştır. Örnek vermek gerekirse, 128. sayfanın ikinci sıradaki eski harflerle dizilen kelime Uluhoma olarak yazılmalıydı. Şüphesiz bunların bir kısmı, baskıya dikkat edilmediğinden kaynaklanmış gözükmektedir. Bu tür örnekler, dikkatle bakıldığında çoktur. Bazen de aynı isimler farklı biçimlerde yazılmıştır. Meselâ, bir yerde Şeyh Dediği (s.93) bir yerde Dadiği (s.94); yine Doğanıyörük zaviyesi Boğanıyörük (s.101) gereken bir nokta da, müelliften kaynaklandığını sandığımız bazı ufak tefek bilgi yanlışlıklarıdır. İlgin şehrinin Yılgin kelimesiyle ilgisi (s.122) yoktur. Selki köyünün adının Saklı kelimesinden bozulmuş olabileceği faraziyesinin de (s.82) aslı yoktur. Yenişehir (Yenişar) nahiyesi içerisinde zikredilen Homo köyü değil, (s.180) Muma köyüdür. *Eyyûb Ensari* neslinin bulunduğu köy de yine Homa değil, aynı şekilde Muma (s.145) köyüdür. Yatağan köyü farklıdır (s.88), Yağan köyü farklıdır. Pekçok yerde geçen his kelimesi (s.128) aslında hissedir. Beyşehir merkezde Carcaran mahallesinin (s.82) Hacı Armağan mahallesi'nin eski adı olduğu üzerinde durulmaktadır. Bu isimde kaynaklarda mahalle ismi geçmemektedir. Zira bu mahalle, Beyşehir'in *Dışarışehir*'in deki ilk ve en eski mahallerinden biridir ve Selçuk beylerinden Hacı Armağan Şah tarafından kurulmuştur. Halâ *Dışarışehir*'de bu beyin adını taşıyan bir cami ve mahalle mevcuttur. Yukarıda ana hatlarıyla değindiğimiz bu hususlar, şüphesiz, kitabın onbeş ve onaltıncı yüzyıl kısmıyla ilgilidir. Daha önceki belirttiğimiz gibi, bu döneme ait arşivlerimizde yığınlarca vesika vardır. Dolayısıyla mülk, vakıf ve mimarî eserler hakkında yazarın verdiği bilgiler yeterli değildir. Onaltıncı yüzyılda yazarın incelediği bölgede üç kale, onsekiz cami, otuzbir mescid, bir darülhuffâz, iki medrese, beş muallimhâne ve mektep, elli adet zaviye, dört kervansaray, iki türbe ve bir bezzâzistan bulunduğunu belirtmekte yarar vardır. Nitekim, diğer dönemler de bunun içine katılırsa, bu sayısının kendiliğinden artacağı ortaya çıkar. Dolayısıyla bölgedeki Türk eserlerinin sayısı kitapta zikredilen oldukça fazladır. Kitaba indeks eklenmemiştir. Bu da kitabın kullanılmasını zorlaştırmaktadır. Halbuki yazarın diğer kitaplarında bu hususa dikkat ettiği görülür.

Yukarıda belirtilen kısa eleştirilere rağmen, Konyalı'nın bu kitabı, Beyşehir bölgesi tarihini eskiçağlardan 1967 yılına kadar getiren, ilk kitaplardan biri olması yönüyle hayli önemlidir. Araştırma nakledilen hatıralar, basılan fotoğraf ve mezar kitabeleri, şüphesiz, Beyşehir tarihi için, çok kıymetli bilgi ve vesikalardır. Özellikle mimarî yapıların ve kitabelerin bir kısmı zamanımızda yok olmuştur. Netice olarak, böyle bir eserin yayınlanması sevindirici olmuştur.

ASSİRİOLOG PROF. DR. F.R. KRAUS'IN ARDINDAN

MUAZZEZ İLMİYE ÇIĞ

Prof. Dr. F.R. Kraus'ın 19 Ocak 1991 tarihinde 80 yaşında hayata gözlerini kapamış olduğunu, Sayın Prof. Klaas Veenhof'un gönderdiği mektubundan öğrendiğim zaman büyük bir bilim adamını, bir rehberi ve bir dostu kaybetmenin acısı içinde kaldım. Onunla 50 yıldanberi kopmayan bir dostluğumuz oldu. Osmanlı bir ifade ile yazılmış Türkçe mektuplarını okumak, bana büyük bir zevk verirdi.

Onu, rahmetli ve sevgili arkadaşım Hatice Kızılay ile, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesini 1940 yılında bitirip İstanbul Arkeoloji Müzeleri Çivi-yazılı Tabletler bölümüne atandığımız zaman tanıdım. O da, büyük Atamızın Nazi'lerin zulmünden kurtardığı bir uzman olarak 1937 yılındanberi müzede çalışıyordu. Biz fakültede birçok bilgi edinmiştik, fakat müzede nasıl çalışacağımızı bilmiyorduk. Bizi, başlamış olduğu Nippur kolleksiyonu üzerindeki çalışmalarına katarak, tabletlerin devirlerine, tarih ve konularına göre nasıl ayrılacağını, katalog ve envanterlerinin nasıl yapılacağını öğretti. Kendisi ile Eski Babil hukuki belgelerini yayına hazırlarken birçok bilgi edindik. Daha sonraki yayınlarımızda da onun yaptığı kataloglardan yararlandık.

1948 de müzeden ayrılıp Hollanda'ya profesör olarak gitti. Çalışmalarımızı onun çizdiği yolda sürdürerek, bütün meslektaşların kolaylıkla yararlanabileceği 74 bin belgeyi kapsayan bir Çiviyazılı Belgeler Arşivi meydana getirdik. Bu arşivin oluşmasına Kraus'ın yapmış olduğu önderlik için kendisine daima müteşekkir kalacağız.

Büyük bir kısmı İstanbul arşivine dayanan değerli yayınları onu her zaman yaşatacaktır.

Bu yıl, kalbimizde derin acılar bırakan F. R. Kraus, Kurt Bittel, Müller-Wiener ve son olarak da E.Laroche gibi büyük değerleri yitirmiş bulunuyoruz. Bu, yerleri doldurulması güç kimselere tanrıdan rahmet, ailelerine, dost ve meslektaşlarına başsağlığı dilerim.

1992 YILININ İKİNCİ YARISINDA KÜTÜPHANEMİZE GELEN KİTAP VE DERGİLER

A. KİTAPLAR

- ABDULLAH CEVDET : *Fenni Ruh* / Abdullah Cevdet. — İstanbul : Mat. İctihat, 1911. 136 s.; 20 sm. (A.V/4380).
- ABDE, MUHAMMED: *al-Muhazarâtü al-Âmme* / Muhammed Abde. — Mısır : Mat. al-Ezhar, [t.y.]. 140 s.; 24 sm. (A.V/4357).
- ABDULKADİROĞLU, ABDULKERİM: *Türk kültürü Bibliyografyası* / Abdülkerim Abdulkadiroğlu, Cemâl Kurnaz. — Ankara : Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, 1989. 414 s.; 24 sm. — (Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları ; 96) ISBN 975-456-022-6 (A.V/4479).
- ABDULKADİROĞLU, ABDULKERİM: *Yunus'un Deryası'nda* / Abdülkerim Abdulkadiroğlu. — [y.y.] : Milli Kültür, 1991. 39-45 ss.; 30 sm. (B.I/390).
- ABDULREZZAK, ALİ: *İslâmiyet ve Hükümet* / Ali Abdulrezzak ; Mütercim : Ömer Rıza. — İstanbul : Kitaphane-i Sudi, 1927. 108 s.; 20 sm. (A.V/4569).
- ABDÜLHAK HAMİD: *İlham-ı Vatan : Yedigöller Harb : Tayflor Geçidi* / Abdülhak Hamid. — İstanbul : Mat. Amire, 1334, 1335, 1335-93, 131, 114 s.; 19 sm. (A.V/4570).
- ABOU-EL-HAJ, RİFA'AT 'ALİ: *Formation of the Modern state : the Ottoman Empire, sixteenth to eighteenth centuries* / Rifa'at 'Ali Abou-el-Haj. — New York : State University, 1991. 155 s.; 24 sm. — (SUNY series in the social and economic history of the Middle East) ISBN 0-7914-0893-0 (A.V/4776).
- ACAROĞLU, M. TÜRKER: *Nasrettin Hoca'nın İkiz Kardeşleri Bunlar Arasında Benzerlikler ve Ayrılıklar* / M. Türker Acaroğlu. — Ankara : Kültür Bakanlığı Halk Kültürünü Araştırma Dairesi, 1990. 21 s.; 24 sm. — (Kültür Bakanlığı Halk Kültürünü Araş. Dai. Yay.; 131. Seminer, Kongre Bildirileri Dizisi ; 28) (A.V/3356).
- AĞAOĞLU, SAMET: *Siyasi Günlük : Demokrat Parti'nin Kuruluşu* / Samet Ağaoğlu ; Yay. haz. Cemil Koçak. — İstanbul : İletişim, 1992. 606 s.; 20 sm. — (İletişim Yay.; 157. Anı Dizisi ; 7) ISBN 975-470-202-0 (A.V/4822).
- AHMED EMİN: *Takrir Merfu'ilâ Meali Vezir al-Maarif* / Ahmed Emin. — Kahire : Mat. al-Cennet, 1947. 66 s.; 24 sm. (A.V/4398).

- AHMED MİDHAT: *İstibşar Amerika'da Neşri İslâm Teşebbüsü : Fatma Aliye Hanım, yahut, Bir mahurre-i Osmaniyenin Nişanı* / Ahmed Midhat. — Dersaadet : Kırkanbar Mat., 1310, 1311 H. 138, 200 s.; 14 sm. (A.V/4635).
- AHMED MİDHAT: *Musahabat-ı Leyliyye* / Muharriri Ahmed Midhat. — İstanbul : Tercüman-ı Hakikat Gazetesi, 1304. Krş. ss.; 17 sm. (A.V/4360).
- AHMED MİDHAT: *Müdafaa : Ehli İslâmı Nasraniyyete Davet Edenlere Karşı Kalemle Alınmıştır* / Ahmed Mithad. — İstanbul : Tercüman-ı Hakikat, 1300. 619 s.; 14 sm. (A.V/4634).
- AHMED YUSUF: *Kitab'ül-Mükafat ve Hüsnü al-Ukbâ* / Ahmed Yusuf ; İnceleyen Mahmud Muhammed Şakir. — Kahire : Mat. İstikamet, 1940. 160 s.; 24 sm. (A.V/4350).
- AHMED İZZET PAŞA: *Feryadım* / Ahmet İzzet Paşa. — İstanbul : Nehir, 1992. ... c.; 24 sm. ISBN 975-551-060-5 (A.V/4889).
- AKA, İSMAİL: *Şahruh'un Âzerbaycan ve Doğu Anadolu Üzerine Seferleri X. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım.* / İsmail Aka. — Ankara : T.T.K., 1991. 1081-1086 ss.; 24 sm. (A.V/4771).
- AKBAY, CEMAL: *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi. 1.c. : Osmanlı İmparatorluğu'nun Siyasî ve Askerî Hazırlıkları ve Harbe Girişi* / Cemal Akbay. — Ankara : Gn. Kur. Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, 1991. 292 s.; 7 hrt.; 4 kroki; 9 res.; 24 sm. (A.V/4481-1).
- AKBIYIK, YAŞAR: *Arşiv Belgeleri Işığında Zeytun Ermeni Meselesinin Halli* Belleten, C. LIV, Nisan 1990 Sayı 209'dan ayrışım. / Yaşar Akbıyık. — Ankara : T.T.K., 1990. 435-461 ss.; 24 sm. (A.V/3188).
- AKÇAKAYALIOĞLU, CİHAT: *Atatürk'ün Devrimdeki ve O Arada, Kurtuluş Savaşı'ndaki Ulusal Görevi ve Eylemi IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım.* / Cihat Akçakayalıoğlu. — Ankara : T.T.K., 1989. 1629-1639 ss.; 24 sm. (A.V/2644).
- AKÇAY, İLHAN: *Atatürk Devri'nde Sağlık Hizmetleri IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım.* / İlhan Akçay. — Ankara : T.T.K., 1989. 1851-1862 ss.; 24 sm. (A.V/2587).
- AKDENİZ SARI, NİL: *Osmanlılarda Tıphanenin Kuruluşuna Kadar Tıp Eğitimi* / Nil Akdeniz Sarı. — Ankara : T.T.K., 1989. 1277-1290 ss.; 16 s. res., pln., min.; 24 sm. (A.V/2628).
- AKGÜN, SEÇİL: *Ankara'nın Başkent Oluşu IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım.* / Seçil Akgün. — Ankara : T.T.K., 1989. 2067-2079 ss.; 24 sm. (A.V/2625).

- AKILLI, HÜSEYİN: *Taş Eser Onarımında Kaldırma ve Yapıştırma Yöntemleri* Belleten, C. LIV, Nisan 1990, Sayı 209'dan ayırabım. / Hüseyin Akilli. — Ankara : T.T.K., 1990. 47-98 ss.; 42 res.; 24 sm. (A.V/3185).
- al-Akid al-Semîn.* — Beyrut : Matbaa al-Lübnaniye fi Beyrut, 1886. 120 s.; 20 sm. (A.V/4382).
- AKKAYA, ZİYA: *Atatürk İdeolojisi ve Türk Devrimi'nin Eğitimi Politikasını Sosyolojik Araştırmalar Sonucuna Göre Saptamak Zorunluluğunu Görüyoruz* IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayırabım. / Ziya Akkaya. — Ankara : T.T.K., 1989. 1799-1803 ss.; 24 sm. (A.V/2618).
- AKSEKİLİ, AHMED HAMDİ: *İslâm Din-i Fitridir* / Ahmed Hamdi Aksekili. — İstanbul : Evkaf Matbaası, 1341 H. 104 s.; 20 sm. (A.V/4569).
- AKSOY, NAZAN: *Rönesans İngiltere'sinde Türkler* / Nazan Aksoy. — İstanbul : Çağdaş, 1990. 127 s.; 20 sm. (A.V/4846).
- AKTAN, ALİ: *Mısır'da Abbâsi Halifeleri* Belleten, C. LV, Aralık 1991, Sayı: 214'ten ayırabım. / Ali Aktan. — Ankara : T.T.K., 1991. 613-652 ss.; 24 sm. (A.V/4719).
- Aktual'nie problemi İstorii Kitaya.* — Praha : Univerzita Karlova, 1984. 209 s.; 21 sm. — (Studia Orientalia Pragensia ; 11) (A.V/1965).
- ALASYA, H. FİKRET: *Atatürk'ün Kıbrıs'a Bakışı ve Türk Toplumunun Özgürlük Mücadelesi* IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayırabım. / H. Fikret Alasya. — Ankara : T.T.K., 1989 2125-2135 ss.: 1 res.: 1 hrt.: 24 sm. (A.V/2657).
- ALASYA, H. FİKRET: *Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Tarihi* / H. Fikret Alasya. — Ankara : Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1987. 219 s.: 1 hrt.; 24 sm. — (Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları ; 71) (A.V/4616).
- ALASYA, H. FİKRET: *Tarihte Kıbrıs* / H. Fikret Alasya. — Lefkoşa : Kıbrıs Türk Kültür Derneği, 1988. 358 s.; 20 sm. (A.V/4697).
- 'Alemler-Arâ-yı Safevî* / yay. Yedullah Şukri. — Tahran : İntişarat-ı bünyad-ı Ferheng-i İran, 1350. 688 s.; 24 sm. (A.V/4446).
- ALİYEV, HÂMİT: *Kemal Atatürk'ün Türkiye ile Sovyetler Birliği Arasında Dostluğun Kurulması ve Sağlamlaşmasında Rolü* IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayırabım. / Hamit Aliyev. — Ankara : T.T.K., 1989. 1909-1916 ss.: 24 sm. (A.V/2608).
- ALPAGUT, BERNA: *Anadolu Paleodemografisine Bir Bakış* X. Türk Tarih Kongresi'nden ayırabım. / Berna Alpagut. — Ankara : T.T.K., 1990. 17-23 ss.: 24 sm. (A.V/3246).

- ALPAN, NECİP P.: *Atatürk'ün Milli Müzik Devrimi IX*. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. / Necip P. Alpan. — Ankara : T.T.K., 1989. 2203-2210 ss.: 24 sm. (A.V/2645).
- ALPMAN, ADİL: *Eski Önasya'da "Avukatlık" Müessesesi X*. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. / Adil Alpmann. — Ankara : T.T.K., 1990. 505-509 ss.: 24 sm. (A.V/3218).
- ALPMAN, ADİL: *Hurriler-Nuzi Vesikalarındaki Adoptionun (Evlatlık Almanın) Gayesi* / Adil Alpmann. Kral Parratarna Öldü ve Yakıldı mı? A.Ü. DTCF. Tarih Araştırmaları Dergisi cilt XIII ; 24'den ayrışım. / E. Gaal ; Çev.: Adil Alpmann. — Ankara : A.Ü. DTCF., 1983. 283-333 ss.: 24 sm. (A.V/2682).
- ALP, SEDAT: *Beiträge zur Erforschung des hethitischen Tempels. Kultanlagen im Lichte der Keilschrifttexte. — Neue Deutungen* — Bibliotheca Orientalis 47, No. 5/6, 1990'dan fotokopi. / Sedat Alp. — Ankara : T.T.K., 1983. 717-722 ss.: 31 sm. (A.V/4020).
- ALPTEKİN, ÇOŞKUN: *Selçuklu Devletinin Askeri teşkilatının Eyyubi Devleti Askeri Teşkilatına Tesiri* Belleten, C. LIV, Nisan 1990, Sayı 209'dan ayrışım. / Çoşkun Alptekin. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1990. 117-120 ss.: 24 sm. (A.V/3192).
- ALSAÇ, ÜSTÜN: *Türk Mimarlığı* / Üstün Alsaç. — İstanbul : İletişim, 1992. 115 s.; 19 sm. — (Cep Üniversitesi ; 57) ISBN 975-470-171-7 (A.V/4832).
- ALTERAZİ, ABDULLAH: *Kavaid-ül'Lugat al-Türkiye (al-Türkiye al-Osmaniyye ve al-Türkiye al-Hadisa) = Dilbilgisi Osmanlıca ve Yeni Türkçe Gramer* / Abdullah Alterazi. — Cidde : Kral Abdülaziz Üniversitesi, 1985. 287 s.; 24 sm. (A.V/4630).
- ALTERAZİ, ABDULLAH: *Kavaid-ül'Lugat al-Türkiye al-Osmaniyye (bilhurufi al-Arabiyye) lid-Dirasin al-Arab = Dil Bilgisi Osmanlıca Gramer* / Abdullah Alterazi. — Cidde : Kral Abdülaziz Üniversitesi, 1987. 167 s.; 24 sm. (A.V/4694).
- ALTUĞ, YILMAZ: *Balkanlardan Anayurda Yapılan Göçler* Belleten, C. LV, Nisan 1991, Sayı: 212'den ayrışım. / Yılmaz Altuğ. — Ankara : T.T.K., 1991. 109-120 ss.: 24 sm. (A.V/4723).
- ALTUĞ, YILMAZ: *Turkish Involvement in Some International Disputes* Belleten, C. LIII, Nisan 1989, Sayı 206'dan ayrışım. / Yılmaz Altuğ. — Ankara : T.T.K., 1989. 259-360 ss.: 24 sm. (A.V/2480).
- ANABOLU, MÜKERREM (USMAN): *Batı Anadolu'da Bulunmuş Olan Karyatidler X*. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. / Mükerrerem (Usman)

- Anadolu. — Ankara : T.T.K., 1990. 239-301 ss.: 27 s. res.; 24 sm. (A.V/3221).
- ANABOLU, MÜKERREM (USMAN): *Su Kuşları ve Leukai* Belleten, C. LIV, Nisan 1990, Sayı 209'dan ayrışım. / Mükerrrem (Usman) Anadolu. — Ankara : T.T.K., 1990. 29-31 ss.: hrt.; 24 sm. (A.V/3180).
- ANAYASA YARGISI (8. : 1991 : ANKARA): *Anayasa Yargısı 8* / Sempozyum Kurulu : Yekta Güngör Özden, Yılmaz Aliefendioğlu, Güven Dinçer. — Ankara : Anayasa Mahkemesi, 1991. 479 s.; 24 sm. — (Anayasa Mahkemesi Yayınları ; No. 21). ISBN 975-7427-01-2 (A.V/4535).
- Ancient Art in Seals* / Ed. and Introduced by Edith Porada. — Princeton : Princeton University, c 1980. 131 s.; 24 sm. ISBN 0-691-03951-8 (A.V/4642).
- ANDERSSON, STEFAN: *Asurlar* / Stefan Andersson ; İsveççeden Çeviren : Erol Sever. — İstanbul : Kaynak, 1992. 168 s.; 20 sm. (A.V/4838).
- ANDRAE, CLEMENS-AUGUST: *Ökonomische Grenzen der Medizin* / Clemens-August Andrae und Engelbert Theurl. — Stuttgart : Steiner Verlag Wiesbaden, 1990. 67 s.; 24 sm. — (Akademie der Wissenschaften und der Literatur. Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse ; Jg. 1989. Nr. 14) ISBN 3-515-05645-9 (A.V/3281-14).
- An Examination of Armenian Charges for the pre - 1914 Period in Light of Documentary Evidence.* — İstanbul : Şinasi Orel, 1990. 23 s.; 2 ek; 24 sm. (A.V/3444).
- ANLAĞAN, ÇETİN: *Sadberk Hanım Müzesi'nde Bulunan Bir Grup Eski Tunç Çağı Eseri* X. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. / Çetin Anlağan. — Ankara : T.T.K., 1990. 65-70 ss.: 37 res.; 24 sm. (A.V/3219).
- Annotirovanniy tematiçeskiy plan vipuska Literaturi izdatel'stva no 1989 god.* — Leningrad : Leningradskogo Universiteta, 1988. 61 s.; 22 sm. (A.V/2200).
- ANTEIAYA, G: *Öz Türkçe-Rusça Sözlüğü = Turestko-Russkiy Slovar' (Neologizmi)* / Haz. G. Anteiava. — Tbilisi : Metsiniyereba, 1985. 167 s.; 22 sm. (A.V/2198).
- Anti-Fascist Council of the National Liberation of Macedonia on the Founding of the State of the Macedonian People : Papers from Conference Held in Skopje on October 29th-31st, 1984 = Asnom vo sozdavon'eta na Drjavata na Makedonskiot Narod.* — Skopje : Makedonian Academy of Sciences and Arts, 1987. 476 s.; 24 sm. (A.V/1968).

- ANTÖN, FARAH: Falsafat İbn Rüşd / Farah Antön. — [y.y., A.y., t.y.] 268 s.; 24 sm. (A.V/4396).
- A.R.: *Sultan Muhammed Hân Hamis* / A.R. — İstanbul : Kütüphane-i İslâm ve Askeri, 1324 H. 166 s.; 17 sm. (A.V/4388).
- ARAŞTIRMA SONUÇLARI TOPLANTISI (7. : 1989 : ANTALYA): *VII. Araştırma Sonuçları Toplantısı. 18-23 Mayıs 1989. Antalya.* — Ankara : T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müd., 1990. 567 s.; 24 sm. (A.V/2430-7).
- ARCHI, ALFONSO: *Hittite Imageries X. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım.* / Alfonso Archi. — Ankara : T.T.K., 1990. 591-595 ss.: 24 sm. (A.V/3196).
- ARGOUD, GILBERT: *Projet d'Atlas Archéologique du Territoire de la Province du Pont Polémoniaque. du Temps des Amazones a l'avènement de Justinien X. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım.* / Gilbert Argoud. — Ankara : T.T.K., 1990. 663-667 ss.: 24 sm. (A.V/3206).
- ARIKAN, ZEKİ: *XIV-XVI. Yüzyıllarda Ayasuluğ* Belleten, C. LIV, Nisan 1990, Sayı 209'dan ayrışım. / Zeki Arıkan. — Ankara : T.T.K., 1990. 121-177 ss.: hrt.; 24 sm. (A.V/3183).
- ARISTOTELIS: *Rhetorica in verione Arabica vetusta* / Aristotelis ; Recognovit et Adnotatione Critica auxit 'Abdurrahmân Badawî. — Cahirae : mektebe al-nehsane al-Misriyye, 1959. 267 s.; 24 sm. (A.V/4559).
- ARMAOĞLU, FAHİR: *Amerikan Belgelerinde Lozan Konferansı ve Amerika* Belleten, C. LV, Ağustos 1991, Sayı: 213'ten ayrışım. / Fahir Armaoğlu. — Ankara : T.T.K., 1991. 483-526 ss.: 24 sm. (A.V/4706).
- ARMAOĞLU, FAHİR: *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi* / Fahir Armaoğlu. — 7. bs. — Ankara : Türkiye İş Bankası, 1991. 2 c.; 24 sm. — (Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. Genel Yayın No; 252. Tarih Dizisi ; 17) ISBN 975-458-009-X (A.V/4669).
- ARSLAN, MELİH: *Kargı Köyü Büyük Çalıstepe Definesi* Belleten, C. LIV, Nisan 1990, Sayı 209'dan ayrışım. / Melih Arslan. — Ankara : T.T.K., 1990. 33-38 ss.: 3 hrt.; 5 res.; 4 lev.; 24 sm. (A.V/3184).
- ASKERİ TARİH SEMİNERİ (4 : 1989 : ANKARA): *Dördüncü Askeri Tarih Semineri : Bildiriler.* — Ankara : Gn. Kur. Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, 1989. 450 s.; 24 sm. — (Gn. Kur. Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları) (A.V/4482).
- Askeri Tarih Yayınları Bibliyografyası II.* — Ankara : Gn. Kur. Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, 1989. 83 s.; 24 sm. (A.V/427-2).
- AŞURBEYLİ, S.B.: *Ekonomiyeskie i Kul'turnie Sviazi Azerbaidjana s indiei v sred-*

- nie Veka* / S.B. Aşurbeyli. — Bakü : Elm, 1990. 150 s.; 24 sm. (A.V/3914).
- ATALAY, EROL: *Doğu Grek Hellenistik Çağ Mezar Stellerinde Çocuk ve Hizmetçi Figürleri* X. Türk Tarih Kongresi'nden ayırbasım. / Erol Atalay. — Ankara : T.T.K., 1990. 285-292 ss.: 24 sm. (A.V/3250).
- ATANIRZOV, S.: *Pigam Azimov* / S. Atanirzov. — Aşkabad : İlim, 1990. 183 s.; 17 sm. ISBN 5-8838-0299-7 (A.V/3441).
- Atatürk 1881-1938*. — Ankara : Commission Nationale Turque pour l'Unesco, 1963. 80 s.; 20 sm. (A.V/4585).
- Atatürk'ten Bir Hâtıra ve Muhalefetin akim kalan birleşme teşebbüsü : Bozguna uğrayan tek cephe*. — Ankara : Demokrat Parti, 1954. 16 s.; 22 sm. — (Demokrat Parti Neşriyatından ; 11) (A.V/4491).
- AYBARS, ERGÜN: *Trabzon Muhafaza-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti* IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayırbasım. / Ergün Aybars. — Ankara : T.T.K., 1989. 2027-2031 ss.: 24 sm. (A.V/2613).
- AYDIN, MAHİR: *Arşiv Belgeleriyle Makedonya'da Bulgar Çete Faaliyetleri* Osmanlı Araştırmaları = The Journal of Ottoman Studies'den ayırbasım. / Mahir Aydın. — İstanbul : Osmanlı Araştırmaları, 1989. 209-284 ss.: 24 sm. (A.V/3948).
- AYDIN, MAHİR: *Faş Kalesi* Osmanlı Araştırmaları = The Journal of Ottoman Studies VI'dan ayırbasım. / Mahir Aydın. — İstanbul : Osmanlı Araştırmaları, 1986. 67-138 ss.: 24 sm. (A.V/3949).
- AYDIN, MAHİR: *Sultan II. Mahmud Döneminde Yapılan Nüfus Tahrirleri* Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri 28-30 Haziran 1989 Bildirileri'nden ayırbasım. / Mahir Aydın. — İstanbul : İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, 1990. 81-106 ss.: 24 sm. (A.V/3947).
- AYDIN, MEHMET: *Turkish Contributions to Philosophical Culture* / by Mehmet Aydın. — Ankara : A.K.M., 1986. 27 s.; 24 sm. — (A.K.M. Türk Kültüründen Görüntüler ; No. 9). (A.V/2528).
- AYDIN, NAFİZ: *Güzelhisar Urartu Kitabesi* Belleten, C. LV, Ağustos 1991, Sayı: 213'ten ayırbasım. / Nafiz Aydın. — Ankara : T.T.K., 1991. 323-329 ss.: 1 fol.; 2 çiz.; 24 sm. (A.V/4708).
- AYİTER, KUDRET: *Türk hukuk İnkılabının Gerçekleştirdiği İslam Dini Reformu* IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayırbasım. / Kudret Ayiter. — Ankara : T.T.K., 1989. 1601-1608 ss.: 24 sm. (A.V/2621).
- BACQUÉ-GRAMMONT, JEAN LOUIS: *Neuf Letters de Ferhâd Paşa* Osmanlı Araştırmaları X'dan ayırbasım. / Jean-Louis Bacqué-Grammont. — İstanbul : İstanbul Araştırmaları Dergisi, 1990. 69-97 ss.: 24 sm. (A.V/4007).

- BACQUÉ-GRAMMONT, JEAN-LOUIS: *Société Tribale et Décadence des Mœurs Dans le Bozok Vers 1530* Varia Turcica XV'den fotokopi. / Jean-Louis Bacqué-Grammont. — İstanbul ; Paris : ISIS, 1990. 97-106 ss.: 24 sm. (A.V/3329).
- BACQUÉ-GRAMMONT, JEAN-LOUIS: *Veliaht Abdülmecit : Kemalist Bir Osmanlı Prensi mi?* IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. / Jean-Louis Bacqué-Grammont ; Fransızcadan çeviren: Azmi Süslü. — Ankara : T.T.K., 1989. 1617-1627 ss.: 24 sm. (A.V/2653).
- AL-BAĞDÂDÎ, ABDÜLKÂDİR b. Omar: *Hizâna al-Adab va lubb lubâb lisân al-arab* / Abdülkâdir b. Omar al-Bağdâdi. — Bülâk : al-Matbaa al-Muniriyya, 1304. ... c.; 27 sm. (B.I/506).
- BALIVET, MICHEL: *Byzantins Judaisants et Juifs Islamises des "Kühân" (Kâhin) aux "Xionai" (Xionios)* Byzantion. Revue Internationale des Etudes Byzantine Tome LII (1982)'den ayrışım. / Michel Balivet. — Bruxelles : Ministère de l'Education nationale, 1982. 24-59 ss.: 24 sm. (A.V/2922).
- BALIVET, MICHEL: *Deux Monasteres Byzantins Fondés Par Des Turcs: Koutloumoussiou/Kutulmuş et Dourachani/Turahan* Osmanlı Araştırmaları = The Journal of Ottoman Studies ; V'den ayrışım. / Michel Balivet. — İstanbul, 1986. 51-64 ss.: 65 res.; 24 sm. (A.V/2928).
- BALIVET, MICHEL: *Les incunables de la Bibliothèque des Musées Archéologiques d'Istanbul* / Michel Balivet, Havva Kıvrıkcık, Nicolas Vatin. — [y.y.a.y.], 1987. 317-323 ss.: 27 sm. (B.I/322).
- BALIVET, MICHEL: *Une Dignité Byzantine d'Origine Turque : Le "Myrtaites"* / Michel Balivet. — Zaghouan ; Centre d'Etudes et de Recherches, 1988. 35-42 ss.: 25 sm. (A.V/2929).
- BALIVET, MICHEL: *Un Episode Méconnu de la Campagne de Mehmed Ier an Macédoine : l'Apparition de Serrès (1416/819 H.)* Turcica : Revue d'Etudes Turques Tome 18, 1986'dan ayrışım. / Michel Balivet. — [y.y.] : Editions Peeters, 1986. 137-146 ss.: 24 sm. (A.V/2920).
- BALKAN, KEMAL: *Popoli e Lingue Dell'Anatolia Nel III e Nel II Millennio A.C.* / Kemal Balkan. — [A.y.y.t.y.] 37-40 ss.: 30 sm. (B/9941).
- Les Balkans*. — Athènes : Spondon, 1931. 40 s.; 24 sm. (A.V/3439).
- Balkansku godišnik 1986* / Red. Galya Totkova. — Sofiya : Bilgarskata Akademiyâ na Naukite, 1988. 186 s.; 22 sm. (A.V/865-1986).
- BALTA, EVANGELIA: *l'Eubée a la Fin du XVe Siècle : Economie et Population Les registres de l'année 1474* / Evangelia Balta. — Athènes : Society of Euboean Studies, 1989. 448 s.; 24 sm. (A.V/4628).

- BALTA, EVANGELIA: *Karamanlıdika : Additions (1584-1900) Bibliographie Analytique* / Evangelia Balta. — Athens : Centre D'Etudes D'Asie Mineure, 1987. XXX, 158 s.; 24 sm. — (Centre D'Etudes D'Asie Mineure Fondateurs: Melpo Et Octave Merlier) (A.V/571).
- BALTA, EVANGELIA: *Karamanlıdika : XXe siecle bibliographie Analytique* / Evangelia Balta. — Athens : Centre D'Etudes D'Asie Mineure, 1987. XVIII, 184 s.; 24 sm. — (Centre D'Etudes D'Asie Mineure Fondateurs: Melpo Et Octave Merlier) (A.V/676).
- BARDAKÇI, MURAT: *Son Osmanlılar : Osmanlı Hanedanının Sürgün ve Miras Öyküsü* / Murat Bardakçı. — İstanbul : Gri, 1991. 203 s.; 31 bel. ftkp.; 42 s. res.; 24 sm. ISBN 975-7552-13-X (A.V/4870).
- Basında Körfez Savaşı Sonrası Gelişmeler : Bibliyografik tarama Makale, Yorum ve Haberler (1 Temmuz 1991-)*. — Ankara : T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Gn. Md., 1991. 43 s.; 20 sm. — (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Gn. Md. Dokümantasyon Dai. Başk. ; Yay. No: 1/12-) (A.V/3159-1,12-)
- Basra'nın Vilayet Salnamesi* / Mürettibi Mektubi-i Vilayet Mümeyyizi. — 1. Defa. — Basra : Vilayet Mt., 1314. 140 s.; 21 sm. (A.II/3612).
- BAŞARAN, CEVAT: *Mimarî Bezemeler Işığında II. Y.Y. Ionia ve Pamphylia'sı* X. Türk Tarih Kongresi'nden ayırbasım. / Cevat Başaran. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1990. 231-238 ss.: 27 res.; 24 sm. (A.V/3236).
- BATİBEY, KEMAL ŞEVKET: *Batı Trakya Türk Devleti (1919-1920)* / Kemal Şevket Batıbey. — İstanbul : Boğaziçi Yay., 1979. 150 s.; 20 sm. — (Boğaziçi Yayınları ; 50) (A.V/4847).
- Bayar'ın Amerika Seyahati*. — Ankara : Demokrat Parti, 1954. 31 s.; 22 sm. (A.V/4488).
- BAYAT, ALİ HAYDAR: *Anadolu Beylikleri Döneminin En Önemli Eserlerinden Aydınoglu İsa Bey Camii Kitabeleri* X. Türk Tarih Kongresi'nden ayırbasım. / Ali Haydar Bayat. — Ankara : T.T.K., 1991. 951-960 ss.: 24 sm. (A.V/4749).
- BAYKAL, BEKİR SİTKİ: *Atatürk ve İnkılap* Belleten, C. XLVII, Ekim 1983, Sayı 188'den ayırbasım. / Bekir Sıtkı Baykal. — Ankara : T.T.K., 1989. 893-902 ss.: 24 sm. (A.V/2490).
- BAYKARA, TUNCER: *Çeşme Kalesi* Belleten Dergisi Sayı 210'dan ayırbasım. / Tuncer Baykara. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1990. 604-630 ss.: 24 sm. (A.V/3383).
- BAYKARA, TUNCER: *Hıms ve Malazgird Sancakları Yer Adları (XVI. Yüzyıl)* / Tuncer Baykara. — Ankara : T.T.K., 1991. 86 s.; 1 hrt.; 24 sm. —

- (AKDTYK. Türk Tarih Kurumu Yayınları ; 14. Dizi-Sa. 9) ISBN 975-16-0400-1 (A.V/4594).
- BAYKARA, TUNCER: *Osmanlılarda Medeniyet Kavramı ve Ondukuzuncu Yüzyıla Dair Araştırmalar* / Tuncer Baykara. — İzmir : Akademi, 1992. 194 s.; 24 sm. ISBN 975-7395-00-5 (A.V/4841).
- BAYRAM, MİKÂİL: *Bacıyân-ı Rûm (Anadolu Bacıları) Hakkında Bazı Yeni Kaynaklar* X. Türk Tarih Kongresi'nden ayırbasım. / Mikâil Bayram. — Ankara : T.T.K., 1991. 967-973 ss.: 24 sm. (A.V/4763).
- BAYRAM, SADİ: *Merzifon'da Bilinmeyen Bir Türbe "Künbet Hatun"* IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayırbasım. / Sadi Bayram. — Ankara : T.T.K., 1989. 1355-1361 ss.: 5 res.: 6 kroki; 24 sm. (A.V/2638).
- BAYRAM, SADİ: *Mukaddes Kitaplara Göre Hz. Nuh'un Gemisi, Güney-Doğu Anadolu'da Proto-Türk İzleri Üzerine Bir Deneme* X. Türk Tarih Kongresi'nden ayırbasım. / Sadi Bayram. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1991. 919-938 ss.: 10 s. lev.; 24 sm. (A.V/4760).
- BAYRAM, SADİ: *Where was the First Homeland of Turks (Trace of Noah's Ark on the South-East Anatolia Proto-Turks's)* X. Türk Tarih Kongresi'nden ayırbasım. / Sadi Bayram. — Ankara : T.T.K., 1991. 639-640 ss.: 24 sm. (A.V/4757).
- BAYRAM, SEBAHATTİN: *Taşınmaz Mallar Hakkında Yeni Kültepe Vesikaları* Belleten, C. LV, Ağustos 1991, Sayı: 213'ten ayırbasım. / Sebahattin Bayram. — Ankara : T.T.K., 1991. 297-314 ss.: 5 s. Çiz.; 24 sm. (A.V/4711).
- BAYRAM, SABAHATTİN: *Kültepe Tabletlerinde Geçen Yeni Bir Vâde İfâdesi ve Çıkan Neticeler* X. Türk Tarih Kongresi'nden ayırbasım / Sabahattin Bayram. — Ankara : T.T.K., 1990. 453-462 ss.: 24 sm. (A.V/3213).
- BÉHAR, PIERRE: *L'Autriche-Hongrie ide d'avenir : Permanences géopolitiques de l'Europe centrale et balkanique* / Pierre Béhar. — Paris : Editions Desjonqueres, 1991. 187 s.; 21 sm. ISBN 2-904227-56-3 (A.V/4523).
- Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri (Açıklamalı)* / Hazırlayan : Fahir Armaoğlu. — Ankara : T.T.K., 1991. 376 s.; 24 sm. — (AKDTYK. Türk Tarih Kurumu Yayınları ; 7. Dizi-Sa. 119) ISBN 975-16-0427-3 (A.V/4593).
- BELGE, MURAT: *Türkiye Dünyanın Neresinde?* / Murat Belge. — İstanbul : Birikim, 1992. 246 s.; 20 sm. ISBN 975-516-003-5 (A.V/4824).
- Berski Okrug of Ber County* / Compiled by Todor Hristov Simovski. — Skopje : The Institut of National History, 1988. Ölçek 1 : 200000 (H/252).

- BEYDİLLİ, KEMAL: *II. Abdülhamid Devrinde Makedonya Mes'ele'sine Dâir Osmanlı Araştırmaları IX'den ayrışım.* / Kemal Beydilli. — İstanbul : Osmanlı Araştırmaları, 1989. 77-99 ss.: 24 sm. (A.V/4049).
- BEYDİLLİ, KEMAL: *Karadeniz'in Kapallığı Karşısında Avrupa Küçük Devletleri ve "Mîrî Ticâret" Teşebbüsü* Belleten, C. LV, Aralık 1991, Sayı: 214'ten ayrışım. / Kemal Beydilli. — Ankara : 1991. 687-755 ss.: 24 sm. (A.V/4717).
- BEYDİLLİ, KEMAL: *Stephan Gerlach'ın Rûznâmesinde İstanbul Tarih Boyunca İstanbul Semineri 29 Mayıs-1 Haziran 1988 Bildirilerinden ayrışım.* / Kemal Beydilli. — İstanbul : İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, 1989. 83-105 ss.: 24 sm. (A.V/4048).
- BIBBY, GEOFFREY: *Four Thousand Years Ago : A Panorama of Life in the Second Millenium B.C.* / Geoffrey Bibby. — London : Readers Union Collins, 1964. 398 s.; 24 sm. (A.V/4641).
- Bibliographie Byzantine : Publications des Byzantinistes Grecs (1975-1990).* — Athènes : Comité Hellénique des Etudes Byzantines, 1991. 377 s.; 24 sm. (A.V/4485).
- Bibliyografya : Evliya Çelebi Bibliyografyasına Hazırlık* Belleten, C. LIII, Nisan 1989, sayı 206'dan ayrışım. / Derleyen : Müjgân Cunbur. — Ankara : T.T.K., 1989. 381-399 ss.: 24 sm. (A.V/2487).
- BİLGE, YAKUP: *Süryanilerin Kökeni ve Türkiyeli Süryaniler* / Yakup Bilge. — İstanbul : [A.y.], 1991. 143 s.; 1 res.; 20 sm. ISBN 975-95384-0-7 (A.V/4840).
- BİLGİÇ, EMİN: *Küllepe Tabletleri Üzerinde Yeni Çalışmalar ve Yeni İki Evlilik Vesikası X. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım.* / Emin Bilgiç. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1990. 423-432 ss.: 24 sm. (A.V/3200).
- BİLGİ, ÖNDER: *1974 ile 1986 Kazı Dönemlerinde Bulunan Tunç Silahların Işığı Altında İkiztepe'nin Ön Asya'daki Yeri X. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım.* / Önder Bilgi. — Ankara : T.T.K., 1990. 71-77 ss.: 24 sm. (A.V/3260).
- BİLGİ, ÖNDER: *İkiztepe Kazılarının 1988 Dönemi Sonuçları ve Çevre Araştırmaları* Höyük, Sayı 1 (1988)'den ayrışım / Önder Bilgi. — Ankara : T.T.K., 1991. 25-27 ss.: 5 res.; 24 sm. (A.V/4090).
- BİLİM, CAHİT: *Ebubekir Rabit Efendi, Nemçe Sefaretnamesi* Belleten, C. LIV, Nisan 1990, Sayı 209'dan ayrışım. / Cahit Bilim. — Ankara : T.T.K., 1990. 261-293 ss.: 24 sm. (A.V/3182).
- BİLMEN, ÖMER NASUHI: *Tefsir Tarihi : Usûl-i Tefsir Veya Mukaddime-i İlm-i Tefsir* / Ömer Nasuhi Bilmem. — Ankara : Diyanet İşleri Reisliği,

1955. 180 s.; 24 sm. — (Diyanet İşleri Reisliği Yayınları ; No: 39) (A.V/4549-1).
- BİNATLI, HASAN A.: *Birinci ve İkinci Cenevre Görüşmeleri IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım.* / Hasan A. Binatlı. — Ankara : T.T.K., 1989. 2137-2157 ss.: 3 hrt.; 24 sm. (A.V/2629).
- Blijnevostoennyj sbornik.* — Tbilisi : Metsniereba, 1983. 223 s.; 20 sm. (A.V/2230).
- Blijniy i Sredniy Vostok : Ekonomika i İstoriya : Sbornik Statey* / red. Yu. V. Gankovskiy. — Moskva : Glosnaya redaksiye vostočnoy Literaturi, 1983. 277 s.; 22 sm. (A.V/2194).
- BOEHMER, REINER MICHAEL: *Archäologischer Mitteilungen aus Iran 14.* / Reiner Michael Boehmer. — Berlin : Walter de Gruyter, 1984. 302-304 ss.: 24 sm. — (Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie ; 73-2) (A.V/1863).
- BOGHOSSIAN, SARKIS: *Iconographie Arménienne : Catalogue de reproductions en noir et en couleurs de 720 pièces originales du XVe au XXe siècle = Armenian Iconography* / Sarkis Boghossian. — Paris : [A.y.], 1987. 525 s.; 33 sm. ISBN 2-9500528-0-0 (B.I/608).
- BONOMI, JOSEPH: *Nineveh and Its Palaces : The Discoveries of Botta and Layard, Applied to the Elucidation of Holy Writ* / By Joseph Bonomi. — London : London Library, 1852. 402 s.; res.; 23 sm. (A.V/4639).
- BORONEANT, VASILE: *Interférences Ecologiques et Culturelles Dans Le Cadre Géographique Perimediterranéen Entre l'Anatolie et la Roumanie au Cours de l'Eipaléolithique X.* Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. / Vasile Boroneant. — Ankara : T.T.K., 1990. 712-718 ss.: 1 s. res.; 1 s. fot.; 24 sm. (A.V/3262).
- BOSTAN, İDRİS: *Orta Afrika'da Nüfuz Mücadelesi ve Osmanlı İmparatorluğu (1893-1895)* Belleten, C. LIV, Ağustos 1990, Sayı 210'dan ayrışım. / İdris Bostan. — Ankara : T.T.K., 1990. 665-697 ss.: 5 ftkp.; 24 sm. (A.V/3382).
- BOUILLARD, PAUL: *La Gourmandise à Bon Marché* / Paul Bouillard. — Paris : Albin Michel, c 1925. 288 s.; 19 sm. (A.V/4696).
- BOZKURT, FUAT: *Türklerin Dili* / Fuat Bozkurt. — İstanbul : Cem, 1992. 444 s.; 24 sm. ISBN 975-406-351-6 (A.V/4808).
- BOZKURT, GÜLNIHAL: *A.B.D. Vatandaşlığı İddiasında Bulunan Osmanlı Vatandaşlarına Dair Bazı Amerikan Belgeleri* Prof. Dr. Jale G. Akipek'e Armağan'dan ayrışım. / Gülnihal Bozkurt. — Konya : Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi, 1991. 177-189 ss.: 24 sm. (A.V/4455).

- BOZKURT, GÜLNIHAL: *Köle Ticaretinin Sona Erdirilmesi Konusunda Osmanlı Devletinin Taraf Olduğu İki Devletlerarası Anlaşma* Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisinden ayrı-basım. / Gülnihal Bozkurt. — Ankara : Ankara Üniversitesi, 1990. 45-77 ss.: 24 sm. (A.V/4456).
- BRAIN, JEFFREY P.: *Tunica Archaeology* / Jeffrey P. Brain ; with contributions T.M. Hamilton, Arthur Spiess. — Cambridge : Harvard University, 1988. 449 s.; 27 sm. ISBN 0-87365-204-5 (B.I/577).
- BRAUDEL, FERNAND: *Maddi Medeniyet ve Kapitalizm* / Fernand Braudel ; Türkçesi ve Sunuş : Mustafa Özel. — İstanbul : Ağaç, 1991. 207 s.; 20 sm. ISBN 975-346-011-2 (A.V/4835).
- British Documents on Ottoman Armenians. vol. IV (1895) : İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri* / ed. by Bilâl N.Şimşir. — Ankara. T.T.K., 1990. 703 s.; 24 sm. — (AKDTYK. Türk Tarih Kurumu Yay.; 7. dizi-Sa. 78^b ISBN 975-16-0090-1 (Tk) (A.IV/ 6974-4).
- BROCKELMANN, CARL: *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi* / Carl Brockelmann : Türkçeye çev. Neşet Çağatay. — Ankara : T.T.K., 1992. 511 s.; 24 sm. — (AKDTYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; X. Dizi-Sa. 14) ISBN 975-16-0476-1 (A.V/4794).
- BRUNOT, LOUIS: *Textes Arabes de Rabat : Glossaire* / Louis Brunot. — Paris : Publications de l'Institut Hautes Etudes, 1952. 835 s.; 25 sm. — (Publications de l'Institut Hautes Etudes Marocaines Tome 49, II) (A.V/4550-2).
- BRUSENKO, L.G.: *Glazurovannaya Keramika Çaça IX-XII vekov* / L.G. Brusenکو. ; Sorumlu red. G.V. Şişkina. — Taşkent : "Fan Uzbekskoy SSR, 1986. 90 s.; 48 s. res.; 22 sm. (A.V/3203).
- BUĞRA, MEHMET EMİN: *Doğu Türkistan : Tarihi, Coğrafi ve Şimdiki Durumu* / Yazan : Mehmet Emin Buğra. — İstanbul : Güven, 1952. 96 s.; 20 sm. (A.V/4586).
- BULGAKOV, P.G.: *Muhammad al-Horezmî (Okolo 783-okolo 850)* / P.G. Bulgakov, B.A. Rozenfel'd, A.A. Ahmedov. — Moskva : Nauka, 1983. 237 s.; 21 sm. (A.V/2195).
- BULUÇ, SADETTİN: *Türkçe Yazma İki Seyâhatnâme IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrıbasım.* / Sadettin Buluç. — Ankara : T.T.K., 1989. 1506-1513 ss.: 24 sm. (A.V/2585).
- BUNİYATOV, ZİYA M.: *12-13. Yüzyıllarda Azerbaycan'la Küçük Asya Arasında Karşılıklı İlişkilerin Öğrenilmesinde Kafkasya'da Bulunan Anadolu Selçukluları Sikkelerinin Bir Kaynak Olarak Önemi* X. Türk Tarih Kongre-

- si'nden ayrıbasım. / Ziya M. Buniyatov. — Ankara : T.T.K., 1991. 1001-1012 ss.: 24 sm. (A.V/4769).
- BUNKE, HARST: *Albert Kapr : Schrift-und Buch-Künstler* / Horst Bunke. — Leipzig : Deutsche Bücherei, 1988. 42 s.; 54 res.; 24 sm. (A.V/2249).
- BURHAN, SABAHATTİN: *Yörük Ali Efe : Ege'nin Kurtuluş Destanı* / Sabahattin Burhan. — İstanbul : Yeni Asya, 1992. ... c.; 20 sm. ISBN 975-408-174-3 (A.V/4828-1).
- BURABAEV, M.S.: *Problemi Bytia i paznaniya v filosofii al'Farabi* / M.S. Burabaev, A.M. Kenisarin, G.K. Kurmangalieba. — Alma-Ata : Nauka Kaz. SSR, 1988. 224 s.; 22 sm. (A.V/2204).
- Bütçe 1954 : Resim ve Çizgilerle Kısaltılmış.* — Ankara : Maliye Vekâleti Maliye ve Tetkik Kurulu, 1954. 56 s.; 24 sm. (A.V/4486).
- Büyüktuğrul, Afif: *Atatürk ve Fatih'in Deniz Politikaları IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrıbasım.* / Afif Büyüktuğrul. — Ankara : T.T.K., 1989. 2089-2102 ss.: 24 sm. (A.V/2642).
- CABOT, SÉBESTIEN: *Mappemonde de Sébastien Cabot 1544 : pilote major de Carles-Quint-Gouverneur de la Compagnie des Aventuriers-Marchands* / Sébastien Cabot. — Paris : Aux Editions les Yeux Ouverts, c 1968. 1 hrt. + 2 broşür. (H/99).
- CAGNAT, RENÉ: *İmparatorluklar Beşiği : SSCB, Çin ve İslam'ın arasında Orta Asya'nın yazgısı* / René Cagnat ve Michel Jan ; Çev.: Erden Akbulut - T. Ahmet Şensilay. — İstanbul : Alan, 1992. 391 s.; 24 sm. ISBN 975-7414-04-2 (A.V/4845).
- CALMEYER, PETER: *Buchbesprechungen Acta praehistorica et archaeologica* 516 (1974/5) den ayrıbasım. / Peter Calmeyer. — [y.y.] : Acta Praehistorica et archaeologica, 1974. 24 sm.; 27 sm. (B.I/316).
- CANTAY (GÜREŞSEVER), GÖNÜL: *Türkiye'de Osmanlı Devri Kervansaray Yapılarının Tipolojisi IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrıbasım.* / Gönül Cantay (Güreşsever). — Ankara : T.T.K., 1989. 1381-1390 ss.: 4 pl.; 5 plş.; 24 sm. (A.V/2620).
- AL-CARAFÎ, FAHREDDİN ABDULLAH B. ABDULKERİM: *Tuhfet ül-İhvan* / Abdulkерim al-Carafi. — Kahire : Mat. Selefiye, 1365 H. 163 s.; 22 sm. (A.V/4352).
- CARRETTO, GIACOMO E.: *Akdeniz'de Türkler* / Giacomo E. Carretto ; çev.: Durdu Kundakçı-Gülbende Kuray. — Ankara : T.T.K., 1992. 114 s.; 28 s. re.; 24 sm. — (AKDTYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; IV. Dizi-Sa. 13) ISBN 975-16-0448-6 (A.V/4783).

- CARRUBA, ONOFRIO: *Muwattallı I. X. Türk Tarih Kongresi'nden ayrıbasım.* / Carruba Onofrio. — Ankara : T.T.K., 1990. 240-300 ss.: 4 lev.; 24 sm. (A.V/3220).
- CAVELIDZE, E.D.: *Türk Edebiyatı Başlangıç Devri : 1. Celâleddin Rûmî (Dünya Görüşü Sorunları) = U İstokov Turetkoy Literaturi : 1. Djelal'ed-Din Rumi (Voprosi Mirovazzreniya)* / E.D. Cavelidze. — Tbilisi : Metsiereba, 1979. 301 s.; 22 sm. (A.V/2270).
- CAVELIDZE, E.: *Türk Edebiyatı Bilgileri (kısa dersler) = Turetskaya Poetika (kratkiy kurs)* / E. Cavelidze. — Tbilisi : Bemomtsamloba "Banatleba", 1988. 430 s.; 20 sm. (A.V/2197).
- AL-CERRÂH, ABDULLAH MUHAMMED B. DAVUD B.: *al-Varaka* / Ebi Ebdullah Muhammed b. David b. al-Cerrâh. — Mısır : Dar'ül-Maarif bi-Mısır. 1953. 159 s.; 24 sm. (A.V/4296).
- CEZAR, MUSTAFA: *Osmanlı Klasik Dönem İmar Sistemi IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrıbasım.* / Mustafa Cezar. — Ankara : T.T.K., 1989. 1391-1414 ss.: 24 sm. (A.V/2648).
- CHRISTENSEN, TORBEN: *Rufinus of Aquileia and the Historia Ecclesiastica, Lib. VIII-IX. of Eusebius* / By Torben Christensen. — Copenhagen : Munksgaard, 1989. 339 s.; 23 sm. — (Historisk-filosofiske Meddelelser ; 58) ISBN 87-7304-178-5 (A.V/2406).
- CLEVELAND, WILLIAM L.: *Atatürk Viewed by his Arab Contemporaries : the Opinions of Sati' al-Husri and Shakib Arslan* / by William L. Cleveland. — Princeton : Princeton University, 1982. 19 s.; 22 sm. — (Princeton Near East Paper ; Nu. 34) (A.V/3981).
- CLOT, ANDRÉ: *Fatih Sultan Mehmet* / André Clot : Türkçesi: Necla Işık. — İstanbul : Milliyet, 1991. 302 s.; 20 sm. ISBN 975-506-076-6 (A.V/4861).
- COLINGWOOD, R.G.: *Tarih Tasarımı* / R.G. Collingwood ; Türkçesi : Kurtuluş Dinçer. — İstanbul : Ara, 1990. 322 s.; 20 sm. (A.V/4860).
- Compte Rendu de la Soixante-Cinquième Session Annuelle du Comité.* — Bruxelles : Union Académique Internationale, 1991. 112 s.; 24 sm. (A.V/4675).
- CONDURACHI, EM.: *Mustapha Kemal Atatürk IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrıbasım.* / Em. Condurachi. — Ankara : T.T.K., 1989. 1525-1236 ss.: 24 sm. (A.V/2583).
- ÇOŞKUN, YAŞAR: *Boğazköy Metinlerine Göre Dug. Ka. Dû (A, Nag) X. Türk Tarih Kongresi'nden ayrıbasım.* / Yaşar Çoşkun. — Ankara : T.T.K., 1990. 556-563 ss.: 14 res.; 24 sm. (A.V/3197).

- ÇABEJ, EKREM: *Studime per fonetiken historike te gjuhes Shqipe* / Ekrem Çabej. — Tirane : Akademia E Shkencave, 1988. 461 s.; 22 sm. (A.V/2107).
- ÇADIRCI, MUSA: *Türkiye'de Kaza Yönetimi (1840-1876)* Belleten, C. VIII, Nisan 1989, Sayı 206'dan ayırmasım. / Musa Çadircı. — Ankara : T.T.K., 1989. 237-257 ss.: 24 sm. (A.V/2486).
- ÇAĞATAY, SAADET: *Bibliyografya : Stratejik Açıdan Sovyet Müslümanları ve Diğer azınlıklar* Belleten, C. LIV. Nisan 1990. Sayı 209'dan ayırmasım. / Saadet Çağatay. — Ankara : T.T.K., 1990. 493-495 ss.: 24 sm. (A.V/3178).
- ÇAĞIRGAN, GALİP: *Mezopotamya'da Kutsal Evlilik* X. Türk Tarih Kongresi'nden ayırmasım. / Galip Çağırğan. — Ankara : T.T.K., 1990. 499-503 ss.: 24 sm. (A.V/3224).
- ÇAM, YUSUF: *Atatürk'ün Okuduğu Dönemde Askeri Okullar : Rüstiye-İdadi-Harbiye (1892-1902)* / Yusuf Çam. — Ankara : Genelkurmay, 1991. 197 s.; 16 sm. (A.V/4469).
- ÇAMBEL, PERİHAN: *Atatürk, Evrim, Devrim ve Müzik* IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayırmasım. / Perihan Çambel. — Ankara : T.T.K., 1989. 1843-1849 ss.: 24 sm. (A.V/2622).
- ÇAPA, MESUT: *Milli Mücadele Yıllarında Anadolu'daki Yunan Savaş Esirlerini Ziyaret Eden Uluslararası İlk Kızılhaç Heyeti Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi* 6. Sayıdan ayırmasım. / Mesut Çapa. — Ankara : A.Ü. Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 1990. 281-294 ss.: 24 sm. (A.V/3433).
- ÇAYCI, ABDURRAHMAN: *Mustafa Kemal'in Bilinen En Eski Nutku Hakkında Bir Belge* IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayırmasım. / Abdurrahman Çaycı. — Ankara : T.T.K., 1989. 2059-2065 ss.: 24 sm. (A.V/2634).
- ÇİĞ, MUAZZEZ İLMIYE: *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Çiviyazılı Belgeler Arşivi'nin Sümer Edebiyatına Katkıları* X. Türk Tarih Kongresi'nden ayırmasım. / Muazzez İlmiye Çığ. — Ankara : T.T.K., 1990. 482-497 ss.: 24 sm. (A.V/3255).
- ÇİLİNGİROĞLU, ALTAN: *Van ve Urmiye Bölgeleri Arasındaki Kültürel İlişkinin Van-Urmiye Boyalıları Işığında Değerlendirilmesi* X. Türk Tarih Kongresi'nden ayırmasım. / Altan Çilingiroğlu. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1990. 169-173 ss.: 8 res.; 24 sm. (A.V/3241).
- ÇLAIDZE, L.G.: *Gruzinkaya versiya Eposa "Koroğlu"* / L.G. Çlaidze. — Tbilisi : İzdatel'stvo "Metsniereba", 1978. 162 s.; 22 sm. (A.V/2216).
- ÇOKER, FAHRİ: *Kapitolasyonlar ve Lozan* IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayırmasım. / Fahri Çoker. — Ankara : T.T.K., 1989. 1661-1674 ss.: 24 sm. (A.V/2641).

- ÇUBUKÇU, İBRAHİM AGÂH: *Kültür Tarihimizde Din* Belleten Dergisi Sayı 210'dan ayrışım. / İbrahim Agâh Çubukçu. — Ankara : T.T.K., 1990. 773-803 ss.: 24 sm. (A.V/3389).
- DAĞTEKİN, HÜSEYİN: *Günümüzde Tarih Haritacılığının durumu ve biz IX.* Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. / Hüseyin Dağtekin. — Ankara : T.T.K., 1989. 1451-1504 ss.: 24 sm. (A.V/2592).
- DANEŞ PEJUH, MUHAMMED TAKİ: *Fihrist Kütüphanesi Meclisi Sina / Muhammed Takî Daneş Pejuh.* — Tahran : Çaphane-i Daneşkah Tahran, 1341. 219-257 ss.: 24 sm. (A.V/4633).
- DANILOV, V.I.: *Kemal Atatürk ve Sovyet-Türk İlişkilerinin Oluşumu IX.* Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. / V.I. Danilov. — Ankara : T.T.K., 1989. 1902-1908 ss.: 24 sm. (A.V/2616).
- AD-DÂRİMÎ, ABÛ SA'İD 'UTMÂN B. SA'İD: *ar-radd 'alâ l-gahmîya / Abû Sa'îd 'Utmân b. Sa'îd Ad-Dârimî: Hrsg. von Gösta Vitestam.* — Leiden : E.J. Brill, 1960. 242 s.; 25 sm. (A.V/4558).
- DAVENPORT, JOUN: *Hazreti Muhammed ve Kur'an-ı Kerim / Joun Davenport; mütercim Ömer Rıza.* — İstanbul : İlhami-Fevzi Mat., 1926. 170 s.; 20 sm. (A.V/4569).
- DE AMICIS, ED.: *Çocuk Kalbi / Ed. de Amicis ; ter.: İbrahim Alaaddin.* — İstanbul : Suhulet Kitaphanesi, [t.y.] 363 s.; 20 sm. (A.V/4366).
- DEMİR, NAMIK KEMAL: *Kütüphaneci Perran (Eralp) Özben Bibliyografyası / Namik Kemal Demir.* — Ankara : Özben, 1990. 22 s.; 24 sm. ISBN 975-95534-0-6 (A.V/4454).
- DEMİRHAN, AYŞEGÜL: *Ondokuzuncu Yüzyılda Osmanlılarda Patoloji ve Anatomi Eğitiminin İnginç Yönleri ve Bununla İlgili Bazı Orijinal Belgeler IX.* Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. / Ayşegül Demirhan. — Ankara : T.T.K., 1989. 1297-1301 ss.: 3 res.; 24 sm. (A.V/2576).
- DEMİRKENT, IŞIN: *Haçlı Seferleri Kaynaklarının Büyük Külliyyatı : I Doğulu Tarihçiler* Belleten, C. LIV, Ağustos 1990, Sayı 210'dan ayrışım. / Işın Demirkent. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1990. 863-898 ss.: 24 sm. (A.V/3388).
- DEMİRKENT, IŞIN: *Mikhail Psellos'un Khronographia'sı / Işın Demirkent.* — Ankara : T.T.K., 1992. 280 s.; 2 hrt.; 24 sm. — (AKDTYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; XIX. Dizi-Sa. 12) ISBN 975-16-0485-0 (A.V/4795).
- DEMİRKENT, IŞIN: *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihine Bir Bakış (1098-1146)* Belleten, C. LIII, Nisan 1989, Sayı 206'dan ayrışım. / Işın Demirkent. — Ankara : T.T.K., 1989. 167-174 ss.: 24 sm. (A.V/2489).

- DENEL, SERİM: *Batılılaşma Sürecinde Ebniye Nizamnameleri ve Kentsel Mekânların Değişimine Etkileri Üzerinde Bir Deneme* IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım / Serim Denel. — Ankara : T.T.K., 1989. 1425-1435 ss.: 15 res.; 24 sm.
- DERESTORP, MAIJA: *Arkeologisen Metallin Konservointi Edta-Menetelmällä* / Maija Derestorp. — Oulu : Oulun Yliopisto Historian Laitos, 1991. 189-204 ss.: 24 sm. ISBN 951-42-3157-0 (A.V/4681).
- DESIDERI, PAOLO: *Cilicia From Kizzuwatna to the First Century B.C.* X. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. / Paolo Desideri. — Ankara : T.T.K., 1990. 327-335 ss.: 24 sm. (A.V/3208).
- DESMET-GREGOIRE, HELENE: *Büyülü Diwan : XVIII. Yüzyıl Fransa'sında Türkler ve Türk Dünyası* / Helene Desmet-Gregoire ; Fransızca aslından çeviren: Mehmet Ali Kılıçbay. — İstanbul : Eren, 1991. 308 s.; 24 sm. (A.V/4849).
- DEVLET, NÂDİR: *Rus ve Sovyet Silahlı Kuvvetlerindeki Türklerin Rolü* X. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. / Nâdir Devlet. — Ankara : T.T.K., 1991. 811-830 ss.: 24 sm. (A.V/4739).
- Die Deutsche Bibliothek : Gesamtarchiv und Nationalbibliographisches Informationszentrum ; Zentrales Sammeln Erschliessen Vermitteln.* — Frankfurt ; Leipzig : Deutsche Bibliothek, 1991. 55 s.; 25 sm. ISBN 3-922051-30-8 (A.V/4508).
- DIÈS, AUGUSTE: *Platon — Eflatun* / Auguste Diès; Troduction Arabe par Mohammed İsmail Mohammed. — Le Caire : Textes de Philosophie Occidentale, 1947. 167 s.; 20 sm. (A.V/4555).
- Dil ve Alfabe Üzerine Görüşler.* — Ankara : A.K.D.T.Y.K., 1991. 39 s.; 24 sm. (A.V/4452).
- Din Premisele Luplei Antiotomane a Tarilor Române în vremea lui Mihai Viteazul* Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca XXVII'den ayrışım. — Mișcarile Populare Din 1594 în Eiametul Timișoara. — Bucurest : Academiai Republicii Socialiste România, 1985-1986. 99-136 ss.: 24 sm. (A.V/3324).
- DJANGIDZE, V.T.: *Dmanisskiy govor Kazakhskogo dialekta Azerbaycanskogo yazıka* / V.T. Djangidze ; Red. S. Djikiya. — Baku : Akademii Nauk Azerbaycanskay SSR, 1965. 154 s.; 21 sm. (A.V/2215).
- DJANGIDZE, B.T.: *İngiliskii Dialekt v Azerbaidjane (Vaprosygramarritsheskoï i leksitsheskoï interferentsii)* / B.T. Djangidze. — Tbilisi : İzdatel'stvo "Metsniereba", 1978. 176 s.; 22 sm. (A.V/2214).
- Djevanmard III.* — Tbilisi : Metsniereba, 1983. 80 s.; 22 sm. (A.IV/2863-3).

- DJIKIYA, S.: *Biobibliografiya* / S. Djikiya. — Tbilisi : İzdatel'stvo "Metsnie-reba", 1984. 141 s.; 22 sm. (A.V/2268).
- DOĞER, ERSİN: *Klazomenai'de Antik Kaynaklara Dayalı Tarımsal İhraç Ürünleri ve Ticari Amphora Üretimleri Üzerine Gözlemler* X. Türk Tarih Kongresi'nden ayırbasım. / Ersin Doğer. — Ankara : T.T.K., 1990. 701-710 ss.: 3 res.; 24 sm. (A.V/3222).
- DOĞRAMACI, EMEL: *Atatürk and the Turkish Woman Today* / Emel Doğramacı. — Ankara : Atatürk Araştırma Merkezi, 1991. 53 s.; 20 sm. ISBN 975-16-0439-7 (A.V/4524).
- DOĞRU, HALİME: *Eskişehir ve Sultanönü Sancağı : XVI. Yüzyılda* / Halime Doğru. — İstanbul : Afa, 1992. 235 s.; 1 hrt.; 24 sm. — (AFA Türkiye Üzerine Araştırmalar ; 10) ISBN 975-414-144-4 (A.V/4844).
- Dokuz Eylül Üniversitesi 1990 Yılı Bilimsel Yayınlar kataloğu*. — İzmir : Dokuz Eylül Üniversitesi, 1991. 250 s.; 24 sm. (A.V/4668).
- DONBAZ, VEYSEL: *Complementary Data on Some Assyrian Terms* / Veysel Donbaz. — Baltimore : JCS, 1988. 69-80 ss.: 25 sm. (B.I/327).
- DONBAZ, VEYSEL: *Küllepe 1-B Katı Tabletlerine Genel Bakış* X. Türk Tarih Kongresi'nden ayırbasım. / Veysel Donbaz. — Ankara : T.T.K., 1990. 433-452 ss.: 24 sm. (A.V/3227).
- DONBAZ, VEYSEL: *Old Assyrian Terms for Bread (akalu, kirrum)* / Veysel Donbaz. — İstanbul : [A.y. t.y.] 91-97 ss.: 28 sm. (B.I/328).
- DRAGANOVA, SLAVKA: *Documents of the 1840s on the Villages in Central North Bulgaria* Bulgarian Historical Review. 1988. 2(den ayırbasım. / Slavka Draganova. — [A.y., y.y.], 1988. 87-104 ss.: 24 sm. (A.V/3337).
- DRAGANOVA, SLAVKA: *Two Documents on the Transformation of natural into Money rent in Sheep Breeding in the Bulgarian Lands (1848-1874)* Bulgarian Historical Review, 1989, 3'den ayırbasım. / Slavka Draganova. — [A.y., y.y.], 1989. 87-95 ss.: 24 sm. (A.V/3339).
- DURU, REFİK: *Kuruçay Höyüğü Kazıları 1988 Çalışma Raporu* Höyük, Sayı 1 (1988)'den ayırbasım. / Refik Duru. — Ankara : T.T.K., 1991. 1-6 ss.: 4 lev.; 24 sm. (A.V/4089).
- DURU, REFİK: *Tilmen Sarayları* X. Türk Tarih Kongresi'nden ayırbasım. / Refik Duru. — Ankara : Türk Tarih kurumu, 1990. 121-131 ss.: 3 pl.; 22 res.; 24 sm. (A.V/3203).
- DURUY, VICTOR: *Histoire Sainte : d'Après la Bible* /par Victor Duruy. — 6. ed. — Paris : Librairie Hachette, 1870. 456 s.; 18 sm. (A/7223).
- DUVERLIE, M.: *De la Somme, avant le 6 Juin 1944 : après le 6 Juin 1944* / M. Duverlie. — [y.y.] : Institut d'Historire du Temps Présent, 1989. Ölçek 1 : 400000 ; 2 hrt. (H/244).

- DZAMBAZOVSKI, KLIMENT: *Garaca za İstoriyu Bugarskog Naroda iz Arkhiva Srbije I (1820-1856) — Matières Pour l'histoire du Peuple bulgare des Archives de la Serbie I (1820-1856)* / Kliment Dzambazovski ; Haz.: Dorde İng'atoviç, Iliya Niokoliç. — Beograd : Balkanološki Institut Sannu i Arkhiv Srbije, 1987. 541 s.; 21 s. res.; 24 sm. (A.V/1542-1).
- EBU'L FIDA, İSMAIL: *Tarihi Ebu'l Fida / İsmail Ebu'l Fida*. — [Dımışk?] : Mehmet Tavut al-Tanci, [t.y.] 2 c.; 27 sm. (B.I/482).
- ECER, VEHBİ: *Atatürk'ün Cumhuriyetçilik İlkesi ve Bu İlkeyi Benimsemeyenler / Vehbi Ecer*. — Kayseri : Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1988. 129-144 ss.: 23 sm. — (Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Sayı : 5) (A.V/2092).
- ECER, A. VEHBİ: *İslam Tarihinde İlk Ambargo Uygulaması* Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Sayı: 2'den ayırbasım. / A. Vehbi Ecer. — Kayseri : Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1988. 145-156 ss.: 24 sm. (A.V/2093).
- ECER, A. VEHBİ: *Mustafa Kemal Paşa'nın Heyet-i Temsiliye Reisi Olarak Kayseri'ye Gelişi* Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Sayı: 4'den ayırbasım. / A. Vehbi Ecer. — Kayseri : Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi 1987. 91-106 ss.: 24 sm. (A.V/2091).
- ECER, AHMET VEHBİ: *Osmanlı Tarihinde Vehhabi Hareketinin Sebep ve Sonuçları IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayırbasım.* / Ahmet Vehbi Ecer. — Ankara : T.T.K., 1989. 1129-1237 ss.: 24 sm. (A.V/2594).
- ECKERT, CARTER J.: *Korea Old and New a History* / Carter J. Eckert ... [at al.]. — Seoul : Ilchokak, 1990. 454 s.; 21 sm. ISBN 0-9627713-0-9 (A.V/4657).
- EFENDİYEVA, NİLÜFER: *1920'lerin Başlarında Türk Halkının Milli Kurtuluş Savaşı'nın Resmi Sovyet Basınında Yansıtılması IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayırbasım.* / Nilüfer Efendiyeva. — Ankara : T.T.K., 1989. 1883-1889 ss.: 24 sm. (A.V/2633).
- EHRISMANN, GUSTAV: *Geschichte der Deutschen Literatur : Bis Zum Ausgang des Mittelalters.* / Gustav Ehrismann. — München, 1918. 471 s.; 25 sm. — (Handbuch des Deutschen Unterrichts ; 6, 1) (A.V/4554).
- EKİNCİ, NECDET: *İmparatorluktan Cumhuriyete, Türk Mali Politikasına Bakış* Belleten, C. LV, Aralık 1991, Sayı: 214'ten ayırbasım. / Necdet Ekinci. — Ankara : T.T.K., 1991. 757-796 ss.: 24 sm. (A.V/4714).
- EKREM, MEHMED ALİ: *Nikolaye Titulesku Gözü ile Atatürk IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayırbasım.* / Mehmet Ali Ekrem. — Ankara : T.T.K., 1989. 1933-1937 ss.: 24 sm. (A.V/2588).

- EMİN SELAMET: *Hesiod : al-Şair al-Yunanî* 6 Telif ve Tercüme : Emin Selamet. — Masır : Dar'ül Fıkr al-Arabi, 1948. 211 s.; 20 sm. (A.V/4363).
- EMİN, ŞEMİS ŞERİK: *Ferheng-i Istilahat-ı Divanî-yi Devran-ı Moğol* / Telif Şemis Emin. — Tahran : Edeb-u Hüner-i İran, 1357. 290 s.; 24 sm. (A.V/4445).
- Engizisyon Esrarı* / ter. H.Nazım. — İstanbul : İzzet Efendi Mat., 1296 H. 733 s.; 20 sm. (A.V/4358).
- Enver Paşa'nın Anıları (1881-1908)* / Haz. Halil Erdoğan Cengiz. — İstanbul : İletişim, 1991. 130 s.; 17 s. bel. ftkp.; 15 s. fot.; 20 sm. ISBN 975-470-118-0 (A.V/4810).
- ERBEN, HEINRICH KARL: *Wissenschaft zwischen Verantwortung und Freiheit der Forschung* / Von Heinrich Karl Erben. — Stuttgart : Steiner Verlag Wiesbaden, 1989. 41 s.; 24 sm. — (Akademie der Wissenschaften und der Literatur Abhandlungen der Mathematisch-Naturwissenschaftlichen Klasse ; Jg. 1989, Nr. 1) ISBN 3-515-05505-3 (A.V/3283-1).
- ERCAN, YAVUZ: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslümlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sosyal Sonuçlar* Belleten, C. LV, Ağustos 1991, Sayı: 213'ten ayırbasım. / Yavuz Ercan. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1991. 371-391 ss.: 24 sm. (A.V/4702).
- ERDEM, SARGON: *M.Ö. II. Binyıla Ait Çiviyazılı Belgelerin Işığında Gutium/Ye'cuc-Me'cuc/Moğollar Turukkum/Türkler* X. Türk Tarih Kongresi'nden ayırbasım. / Sargon Erdem. — Ankara : T.T.K., 1991. 885-901 ss.: 24 sm. (A.V/4742).
- EREN, FİKRET: *Toprak Hukuku* / Fikret Eren. — İstanbul : "S" yayınları, 1991. 296 s.; 24 sm. (A.V/4632).
- ERENDİL, MUZAFFER: *Atatürk Özel Arşivi IX*. Türk Tarih Kongresi'nden ayırbasım. / Muzaffer Erendil. — Ankara : T.T.K., 1989. 1875-1877 ss.: 24 sm. (A.V/2605).
- ERENDİL, MUZAFFER: *Atatürk'ün Nutuk (Söylev) Adlı Eseri Üzerine Bir İnceleme IX*. Türk Tarih Kongresi'nden ayırbasım. / Muzaffer Erendil. — Ankara : T.T.K., 1989. 1871-1873 ss.: 24 sm. (A.V/2655).
- ERENDİL, MUZAFFER: *Mehter : Dünden Bu Güne* / Muzaffer Erendil. — Ankara : Genelkurmay Başkanlığı, 1992. 52 s.; 24 sm. (A.V/4645).
- ERENDİL, MUZAFFER: *Sun-tzu'nun "Harb Sanatı" Adlı Eseri ve Çıkarılan dersler* / Muzaffer Erendil. — Ankara : Gn. Kur. Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, 1991. 74 s.; 17 sm. (A.V/4470).

- ERGENÇ, ÖZER: *XVIII. Yüzyılın başlarında Edirne'nin Demografik Durumu Hakkında Bazı Bilgiler* IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayırbasım. / Özer Ergenç. — Ankara : T.T.K., 1989. 1415-1424 ss.: 24 sm. (A.V/2596).
- ERGÜL, TEOMAN: *Bir Kentin Özgün Tarihi : Antik Uygarlıkların Mirasçısı (Türkleşen Anadolu'da Sardes... Ve Salihli) / Teoman Ergül. — İzmir : Salihli Belediyesi, 1992. 126 s.; 24 sm. (A.V/4855).*
- ERGÜL, TEOMAN: *Manisa : Kurtuluş Savaşında (1919-1922) / Teoman Ergül. — İzmir : Manisa Kültür Sanat Kurumu, 1991. 415 s.; 24 sm. (A.V/4872).*
- ERGÜN, MUSTAFA: *Yunus Emre'de Tasavvuf ve Eğitim / Mustafa Ergün. — Malatya : Özmert Ofet, 1991. 211 s.; 20 sm. (A.V/4513).*
- ERKANAL, ARMAĞAN: *Panaztepe Kazısının Tarihsel Açısından Değerlendirilmesi X. Türk Tarih Kongresi'nden ayırbasım. / Armağan Erkanal. — Ankara : T.T.K., 1990. 139-146 ss.: 24 sm. (A.V/3253).*
- ERKUT, SEDAT: *Hititçedeki ^{GIS}Tukul Hakkında X. Türk Tarih Kongresi'nden ayırbasım. / Sedat Erkut. — Ankara : T.T.K., 1990. 511-513 ss.: 2 res.; 24 sm. (A.V/3235).*
- EROĞLU, HAMZA: *Yeni Türk Devleti'nin Kuruluşunda Millî Egemenlik İlkesinin Yeri ve Tarihi Gelişimi / Hamza Eroğlu. — Ankara : T.T.K., 1989. 1565-1584 ss.: 24 sm. (A.V/2593).*
- ERTEM, HAYRİ: *Korucutepe'nin Hititler Devrindeki Adı Hakkında X. Türk Tarih Kongresi'nden Ayırbasım. / Hayri Ertem. — Ankara : T.T.K., 1990. 577-587 ss.: 24 sm. (A.V/3215).*
- ERÜNSAL, İSMAİL E.: *Türk Kütüphaneleri Tarihi II : Kurulştan Tanzimat'a Kadar Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri / İsmail E. İrünsal. — 2. bs. — Ankara : A.K.M., 1991. 344 s.; 24 sm. — (AKDİTK. Atatürk Kültür Merkezi Yayını ; 22) ISBN 975-16-0037-5 Tk. ISBN 975-16-0038-3 (A.V/4477-2).*
- ESİN, EMEL: *The Culture of the Turks : The Initial Inner Asian Phase / by Emel Esin. — Ankara : A.K.M., 1986. 22 s.; 28 res.; 1 hrt.; 24 sm. — (A.K.M. Türk Kültüründen Görüntüler ; No. 4) (A.V/2524).*
- ESİN, EMEL: *Türk Kültür Tarihi İç Asya'daki Erken Safhalar / Yazar: Emel Esin. — Ankara : A.K.M., 1985. 20 s.; 26 res.; 1 hrt.; 24 sm. — (A.K.M. Türk Kültüründen Görüntüler Dizisi ; Sayı 3) (A.V/2523).*
- ESİN, UFAK: *Değirmen-tepe (Malatya) Kolkolitik Obeyd Evresi Danga Muhür ve Muhür Baskıları X. Türk Tarih Kongresi'nden ayırbasım. / Ufuk Esin. — Ankara : T.T.K., 1990. 47-56 ss.: 24 sm. (A.V/3245).*

- ETE, MUHLIS: *A Short Survey of Turkish Economy* / Muhlis Ete. — Ankara : [A.Y.], 1951. 13 s.; 24 sm. (A.V/3305).
- ETE, MUHLIS: *State Exploitation in Turkey* / Muhlis Ete. — Ankara : [A.Y.], 1951. 45 s.; 24 sm. (A.V/3306).
- FALT, OLAVI K.: *Keisarius Kansallisena Symbolina Japanin Kriisivuosina 1931-1937* / Olavi K. Fält. — Oulu : Oulun Yliopisto Historian Laitos, 1991. 177-188 ss.: 24 sm. ISBN 951-42-3156-2 (A.V/4682).
- FÄLT, OLAVI K.: *Keisarius Kansallisena Symbolina Shōwa-kauden Alun Japanissa 1926-1931* / Olavi K. Fält. — Oulu : Oulun Yliopisto Historian Laitos, 1990. 89-99 ss.: 24 sm. ISBN 951-42-2913-4 (A.V/3271).
- FÄLT, OLAVI K.: *Keisarius Kansallisena Symbolina Taisho-Kauden (1912-1916) Japanissa* / Olavi K. Fält. — Oulu : Oulun Yliopisto Historian Laitos, 1989. 163-175 ss.: 24 sm. ISBN 951-42-2810-3 (A.V/2562).
- FÄLT, OLAVI K.: *Maalankulttuuri-Tulevaisuuden Haaste. Idän ja Lännen Kulttuurien Kohtaaminen* / Olavi K. Fält. — Oulu : Oulun Yliopisto Historian Laitos, 1991. 237-250 ss.: 24 sm. ISBN 951-42-3161-9 (A.V/4677).
- FÂM, YAKUB: *as-Silsilet al-Felsefiye : al-Bera-ü Cuma tezüm av Mezhebü ez-Zeraiy* / elif Yakub Fam. — Kahire : Cennet al-telif vel tercüme ve Neşr, 1932. 308 s.; 20 sm. (A.V/4391).
- FAVRHOLD, DAVID: *Niels Bohr's Philosophical Background* / By David Favrholt. — Copenhagen : The Royal Danish Academy of Sciences and Letters, 1992. 147 s.; 23 sm. — (The Royal Danish Academy of Sciences and Letters. Historisk-Filosofiske Meddelelser ; 63) ISBN 87-7304-228-5 (A.V/2625).
- FEHÉR, GÉZA: *XVI. Yüzyıldan Kalma Süslü Bir Osmanlı Deri Kaftanı IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayırbasım.* / Géza Fehér. — Ankara : T.T.K., 1989. 1947-1950 ss.: 11 res.; 24 sm. (A.V/2579).
- FEHMI, CİHANGİR: *Atatürk'ün Ekonomik Görüşleri ve Çağımız IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayırbasım.* / Cihangir Fehmi. — Ankara : T.T.K., 1989. 1723-1729 ss.: 24 sm. (A.V/2649).
- FENEŞAN, CRISTINA: *Abdul Kadir: Ein Türkischer Chronist und Augenzeug des Feldzuges Gegen die Walachen (1595)* Revue Etudes Sud-est Européennes, XVIII, 2'den ayırbasım. / Cristina Feneşan. — Bucarest : Académie des Sciences Sociales et Politiques Institut d'Etudes Sud-est Européennes, 1979. 335-344 ss.: 24 sm. (A.V/3321).
- FENEŞAN, CRISTINA: *Extractia Minieră în Banat în Secolele XVI-XVII (II)* Revista de Istorie tom 40, Nr. 10'dan ayırbasım. / Cristina Feneşan. Bucarest : Academici Republicii Socialiste România, 1987. 983-995 ss.: 24 sm. (A.V/3331).

- FENEŞAN, CRISTINA: *Die Pforte und das Eingreifen Siebenbürgens in den Dreissigjährigen Krieg* / Cristina Feneşan. — Bucurest : Académie des Sciences Sociales et Politiques Institut d'Etudes Sud-Est Européennes, 1986. 61-69 ss: 24 sm. (A.V/3316).
- FENEŞAN, CRISTINA: *De Nouveau sur les Relations de Michel le Brave Avec les Mouvements Populaires de l'Eyalet de Timişoara (Juin 1594)* Revue Etudes Sud-est Européennes, XXVI, 2.'den ayıbasım. / Cristina Feneşan. — Bucurest : Académie des Sciences Sociales et Politiques Institut d'Etudes Sud-est Européennes, 1988. 123-129 ss.: 24 sm. (A.V/3317).
- FENEŞAN, CR.: *Transilvania şi Imperiul Ottoman (1629-1630)* Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie Cluj-Napoca XXIII'den ayıbasım. / Cr. Feneşan. — Bucurest : Academiei Republicii Socialiste România, 1980. 397-423 ss.: 24 sm. (A.V/3323).
- FENEŞAN, CR.: *Transilvania şi Războiul de Treizeci de Ani* Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie Cluj-Napoca XXVI'den ayıbasım. / Cr. Feneşan. — Bucurest : Academiei Republicii Socialiste România, 1983-1984. 119-139 ss.: 24 sm. (A.V/3322).
- AL-FERAĞNÎ, AHMED B. MUHAMMED AL-MUDAVÎ BÎ-SAİDEDDİN: *Müntehî al-Medârik* / Ahmed bin Muhammed al-Mudavi bi-Saïdeddin al-Ferağnî. — [y.y., A.y., t.y.] 2 c.; 24 sm. (A.V/4295).
- Festschrift für Peter Bloch zum 11. Juli 1990* / Hrsg. Hartmut Krohm und Christian Theuerkauff. — Mainz : von Zabern, 1990. 420 s.; res.; 30 sm. ISBN 3-8053-1120-6 (B.I/393).
- Festschrift Presented as a Memorial to Kiril Miljovski, a Member of Macedonian Academy of Sciences and Arts.* — Sofya : Macedonian Academy of Sciences and Arts, 1990. 40 s.; 24 sm. (A.IV/8883).
- Fırat Üniversitesi Fırat Havzasının Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Kalkınması Sempozyumu : Bildiriler (Elazığ : 1988)* / Yayına hazırlayanlar Zeki Erdoğan, İbrahim Kır, İlknur Öner. — Elazığ : Fırat Havzası Araştırma Merkezi, 1991. 584 s.; 24 sm. (A.V/4019).
- Fihris Maktaba Kavala : Fihris asma-i al-kitab al-Arabiyye.* — Kahire : Dâr al-Kutub al-Mısıriyye, 1932. ... c.; 22 sm. (A.V/4567).
- FLEMBERG, JOHAN: *Venus Armata : Studien zur bewaffneten Aphrodite in der griechisch-römischen Kunst* / von Johan Flemberg. — Stockholm : Paul Aström, 1991. 128 s.; 24 sm. ISBN 91-7916-022-0 (A.V/4498).
- FORLANINI, MASSIMO: *La Regione del Tauro Nei Testi Hittiti* / Massimo Forlanini. — Milano : Vicino Oriente Antico dell'Università di Roma, 1988. 130-169 ss.: 1 hrt.; 28 sm. (B/9984).

- FORSÉN, BJÖRN: *Lex Licinia Sextia de modo agrorum - fiction of reality?* / Björn Forsén. — Helsinki : Societas Scientiarum Fennica, 1991. 88 s.; 24 sm. — (Commentationes Humanarum Litterarum ; 96) ISBN 951-653-238-1 (A.V/4644).
- FOURNIAU, VINCENT: *Özbek Fethi : Orta Asya'da Toplulukların ve Siyasal İktidarların Teması* X. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. / Vincent Fourniau. — Ankara : T.T.K., 1991. 803-809 ss.; 24 sm. (A.V/4761).
- FRANKU, GAD : *Kanun-u Medeni Rehberi* / Milaslı Gad Franku. — İstanbul : Henri Zellic ve Şarikası, 1926. 509 s.; 20 sm. (A.V/4378).
- FREI, PETER: *Untersuchungen Zu Den Ortsnamen Phrygiens* X. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. / Peter Frei. — Ankara : T.T.K., 1990. 185-195 ss.; 24 sm. (A.V/3199).
- FREUND, JULIEN: *Beşerî Bilim Teorileri* / Julien Freund ; Çeviren Bahaeddin Yediylidiz. — Ankara : T.T.K., 1991. 117 s.; 24 sm. — (AKDİTYK. Türk Tarih Kurumu Yayınları ; 7. Dizi-Sa. 16) ISBN 975-16-0366-8 (A.V/4596).
- FROEBE, HANS A.: *Die Morphogenese der Kannenblätter von Cephalotus follicularis Labill* / von Hans A. Froebe und Norbert Baur. — Stuttgart : Franz Steiner Verlag Wiesbaden, 1988. 17 s.; res.; 24 sm. — (Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Abhandlungen der Mathematisch-naturwissenschaftlichen Klasse ; Jg. 1988. Nr. 3) ISBN 3-515-05305-0 (A.V/2327-3).
- FUNKE, GERHARD: *Husserl-Symposion Mainz 27.6./4.7.1988* / Herausgegeben von Gerhard Funke. — Stuttgart : Steiner Verlag Wiesbaden, 1989. 99 s.; 24 sm. — (Akademie der Wissenschaften und der Literatur. Abhandlungen der Geistesund Sozialwissenschaftlichen Klasse ; Jg. 1989. Nr. 3) ISBN 3-515-05469-3 (A.V/3281-3).
- GABAŞVILI, MANANA VALERIANOVNA: *Goroda Gruzii XI-XII vekov (na gruzinskom yazıke)* / Manana Valerianovna Gabaşvili. — Tbilisi : Metsniereba, 1981. 172 s.; 22 sm. (A.V/2226).
- GABESKİRİYA, S.V.: *Leksika proizvedeniy Yunusa Emre* / Ş.V. Gabeskiriya ; red. S.S. Djikiya. — Tbilisi : İzdatel'stva "Metsniereba", 1983. 229 s.; 22 sm. (A.V/2212).
- GARDET, LOUIS: *La Connaissance Mystique Chez Ibn Sînâ et Ses Présupposés Philosophiques* / Louis Gardet. — Caire : De l'Institut Français d'Archéologie Orientale, 1952. 68 s.; 25 sm. — (Mémorial Avicenne ; II) (A.V/4548).

- AL-GAZZALÎ, ABÎ HAMÎD MUHAMMED B. MUHAMMED B.: *al-İktisad fi'l-İtikad* / al-Gazzalî ; Önsöz ve Notlarla Hazırlayanlar İbrahim Ağâh Çubukçu, Hüseyin Atay. — Ankara : A.Ü. İlahiyat Fakültesi, 1962. 270 s.; 25 sm. — (A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları; 34) (A.V/4563).
- GEMİL, TAHSİN: *Românii şi Ottomanii în Secolele XIV-XVI* / Tahsin Gemil. — Bucureşti : Editura Academici Române, 1991. 231 s.; 24 sm. — (Biblioteca Istorică ; 74) ISBN 973-27-0198-6 (A.V/4656).
- GEORGEON, FRANÇOIS: *De la Régie au Monopole, le Problème du Tabac en Turquie Dans les Premières Années de la République IX*. Türk Tarih Kongresi'nden ayırbasım. / François Georleon. — Ankara : T.T.K., 1989. 1675-1685 ss.: 24 sm. (A.V/2619).
- GEVGİLİLİ, ALİ: *Türkiye'de Yenileşme Düşüncesi Sivil Toplum, Basın ve Atatürk* / Ali Gevgilili. — 2. bs. — İstanbul : Bağlam, 1990. 191 s.; 20 sm. ISBN 975-7696-18-8 (A.V/4851).
- GHEORGHIU, C. VIRGIL: *La Vingt-Cinquième Heure* / C. Virgil Gheorghiu. — Paris : Librairie Plon, 1949. 402 s.; 19 sm. (A.V/4547).
- GIGINEİŞVİLİ, OTAR İSIDOROVİÇ: *Oçerki po İstorii Turtsii* / Otar İsidoroviç Giginieşvili. — Tbilisi : İzdatel'stvo "Metsniereba", 1982. 174 s.; 22 sm. (A.V/2267).
- GIMPL, GEORG: *Vernetzungen : Friedrich Jodl und Sein Kampf um die Aufklärung* / Georg Gimpl. — Oulu : Ouluensis Universitas, 1990. 241 s.; 21 sm. ISBN 951-42-3006-X (A.V/4537).
- GOFFMAN, DANIEL: *İzmir and the Levantine World, 1550-1650* / Daniel Goffman. — Seattle and London : University of Washington, 1990. 236 s.; 24 sm. — (Publicatons on the Near East, University of Washington ; No. 5) ISBN 0-295-96932-6 (A.V/4453).
- GOMAA, İBRAHİM: *A Historical chart of the muslim World* / by İbrahim Gomaa. — Leiden : E.J. Brill, 1972. 1 hrt.; 65x105 sm. — (Handbuch der Orientalistik) (H/241).
- GONNET, HATİCE: *II. Muwatallî'nin Mühürleri Üzerine Gözlemler* Belleten, C. LIV, Nisan 1990, Sayı: 209'dan ayırbasım. / Hatice Gonnet. — Ankara : T.T.K., 1990. 9-13 ss.; 2 lev. ; 24 sm. (A.V/3181).
- GOPHER, AVI: *Ancient Gold : Rare Finds from the Nahal Qanah Cave* / Avi Gopher, Tsvika Tsuk. — Jerusalem : The Israel museum, 1991. 36, 36 s.; 21 sm. ISBN 965-278-118-X (A.V/4647).
- GÖDE, KEMAL: *Eratnalılar Devri (1327-1381) Zâviye Vakfiyeleri X*. Türk Tarih Kongresi'nden ayırbasım. / Kemal Göde. — Ankara : T.T.K., 1991. 1035-1040 ss.: 24 sm. (A.V/4772).

- GÖĞÜNÇ, NEJAT: *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı* / Nejat Göğünç. — Ankara : T.T.K., 1991. 203 s.; 2 hrt.; 24 sm. — (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yayınları ; 14. Dizi-Sa. 13) ISBN 975-16-0402-8 (A.V/4595).
- GÖĞÜNÇ, NEJAT : *Osmanlı Devleti'nde Mevleviler* Belleten, C. LV, Ağustos 1991, Sayı: 213'ten ayrışım. / Nejat Göğünç. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1991. 351-358 ss.: 24 sm. (A.V/4689).
- GÖLDAŞ, İSMAİL: *Kürdistan Teâli Cemiyeti* / İsmail Göltaş. — İstanbul : Doz, 1991. 323 s.; 24 sm. (A.V/4829).
- GÖMEÇ, SADETTİN: *Alayuntlu Türkmenleri Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Dergisinden ayrışım.* / Sadettin Gömeç. — İstanbul : Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1988. 97-106 ss.: 23 sm. (A.V/2090).
- GRAESER, ANDREAS: *Philosophische Erkenntnis und begriffliche Darstellung : Bemerkungen zum erkenntnistheoretischen Exkurs des VII. Briefs* / von Andreas Graeser. — Stuttgart : Steiner Verlag Wiesbaden, 1989. 39 s.; 24 sm. — (Akademie der Wissenschaften und der Literatur. Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse ; Jg. 1989. Nr. 4) ISBN 3-515-05471-5 (A.V/3281-4).
- Gratiani Decretum : La traduction en ancien français du Décret de Gratien* / Ed. critique par Leena Löfstedt. — Helsinki : Societas Scientiarum Fennica, 1992. 213 s.; 24 sm. — (Commentationes humanarum Literarum ; 95) ISBN 951-653-235-7 (A.V/4643-1).
- Grebenski Okrug of Greben County* / Compiled by Todor Hristov Simovski. — Skopje : The Institut of National History, 1988. Ölçek 1 : 200000 (H/255).
- GÜLMEZ, MESUT: *Türkiye'de Çalışma İlişkileri (1936 Öncesi)* / Mesut Gülmez. — 2. bs. — Ankara : Türkiye Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, 1991. 531 s.; 24 sm. — (Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları : No. 236) ISBN 975-7669-15-6 (A.V/4648).
- GÜLVAHABOĞLU, ADİL: *Ahi Evran Veli ve Ahilik : Sosyal Güvenlik Öncüsü* / Adil Gülvahaboğlu. — Ankara : Memleket Yay., 1991. 341 s.; 20 sm. (A.V/4807).
- GÜNBATTI, CAHİT: *Eski Babil Devrinde Tımar ve Devlet Arazisinin Tahsisi Hakkında Bazı Görüşler* Belleten, C. LV, Nisan 1991, Sayı: 212'den ayrışım / Cahit Günbattı. — Ankara : T.T.K., 1991. 12 s.; 24 sm. (A.V/4726).
- GÜNBATTI, CAHİT: *Ev Satışı ile İlgili Beş Kültepe Tableti ve Bunlardan Çıkan Bazı Sonuçlar* Belleten, C. LIII, Nisan 1989, Sayı 206'dan ayrışım.

- / Cahit Günbattı. — Ankara : T.T.K., 1989. 51-59 ss.: 4 res.; 24 sm. (A.V/2478).
- GÜNBATTI, CAHİT: *Kültepe Metinlerinde Geçen İki Yeni Unvan* X. Türk Tarih Kongresi'nden ayırbasım. / Cahit Günbattı. — Ankara : T.T.K., 1990. 463-466 ss.: 24 sm. (A.V/3214).
- GÜNDOĞDU, HAMZA: *Develi/Havadan Köyü Külliyesi* Belleten, C. LV, Ağustos 1991, Sayı: 213'ten ayırbasım. / Hamza Gündoğdu. — Ankara : T.T.K., 191. 331-339 ss.: 17 res. 1 hrt. ; 24 sm. (A.V/4712).
- GÜNGÖR, HARUN: *Gagauzlarda Kurban Kültü* X. Türk Tarih Kongresi'nden ayırbasım. / Harun Güngör. — Ankara : T.T.K., 1991. 743-748 ss.: 24 sm. (A.V/4756).
- GYÖRGY, CSIHAK: *A magyar parlamentarizmus ezer éve : Összefoglalo attekintés / Csihak György.* — Budapest : [A.y.], 1990. 91 s.; 16 sm. ISBN 963-02-8925-3 (A.V/4617).
- GYULA, KALDY-NAGY: *A Gyulai Szandzsak 1567. Es 1579. Evi Összeirasa / Kaldy-Nagy Gyula.* — Bekescsaba : A Bekes Megyei Leveltar, 1982. 416 s.; 8 res.; 24 sm. — (Forraskiadványok A Bekes Megyei Level Tarbol ; 10) (A.V/2111).
- HACI BAYRAM-I VELÎ SEMPOZYUMU (1.: 1990 ANKARA): *1. Hacı Bayram-ı Velî Sempozyumu Bildirileri.* — Ankara : T.C. Kültür Bakanlığı ve Ankara Valiliği, 1990. 143 s.; 24 sm. ISBN 975-7565-23-7 (A.V/4666).
- HAIMAN, MORDECHAI: *Map of Mizpé Ramon Southwest (200) : Archaeological Survey of Israel / Mordechai Haiman.* — Jerusalem : The Israel Antiquities Authority, 1991. 107, 144 s.: 1 hrt.; 24 sm. ISBN 965-406-003-5 (A.V/4534).
- HAKOSALO, HEINI: *Bio-Power and Pathology : Science and power in the Foucauldian histories of medicine, psychiatry and sexuality / Heini Hakosalo.* — Oulu : Ouluensis Universitas, 1991. 221 s.; 21 sm. ISBN 951-42-3006-X (A.V/4536).
- HOKOV, B. CENGİZ: *İkinci Dünya Savaşı Arifesi ve Başlangıç Döneminde Bulgar-Türk İlişkilerinin Bazı Siyasi Yönleri* IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayırbasım. / B. Cengiz Hakov. — Ankara : T.T.K., 1989. 1947-1954 ss.: 24 sm. (A.V/2627).
- HALPERIN, CHARLES J.: *Russia and the Golden Horde : The Mongol Impact of Russian History / Charles J. Halperin.* — London : I.B. Tauris, 1987. 180 s.; 24 sm. ISBN 1-85043-057-8 (A.V/4724).
- HAMİDULLAH, MUHAMMED: *Makaleler / Muhammed Hamidullah ; türkçesi İ. Süreyya Sırma.* — İstanbul : Beyan, 1986. 140 s.; 18 sm. (A.V/4609).

- AL-HAMİRÎ, EBİ VELİD İSMÂİL B. ÂMİR: *al-Bedi' fi Vasfi al-Rabi'* / Ebi Velid İsmail b. Âmir al-Hamirî. — Rabat : Mat. al-İktisadiyye, 1940. ... c.; 24 sm. (A.V/4306).
- HANDŽIĆ, ADEM: *Tuzla i Njena Okolina u XVI Vijeku* / Adem Hadzic. — Sarajevı : "Svjetlost", 1975. 401 s.; 2 hrt.; 24 sm. (A.V/4923).
- HARKAVETS, OLEKSANDR: *Kırımli Urumlar Kadar Kısmetine Bir Nazar* 11. Türk Tarih Kongresi 5-8 Eylül 1990'dan ayrışım. / Oleksandr Harkavets. — Alma-Ata : Kazak Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, 1990. 7 s.; 21 sm. (A.V/4510).
- HASANOVA, E.Y.: *Türkiye'de Millî Kurtuluş Hareketinin İdeolojisi ve Onun Gelişmesinde Kemal Atatürk'ün Rolü Üzerine* IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. / E.Y. Hasanova. — Ankara : T.T.K., 1989. 1589-1600 ss.: 24 sm. (A.V/2610).
- HASSEN, AAGE: *Om Peder Laades danske ordsprog* / Aage Hansen; Udgivet af Merete K. Jørgensen og Iver Kjae. — Cophangen : The Royal Danish Academy of Sciences and Letters, 1991. 201 s.; 24 sm. — (The Royal Danish Academy of Sciences and Letters. Historik-Filosofiske Meddelelser; 62) ISBN 87-7304-219-6 (A.V/4624).
- HAUBRICHS, WOLFGANG: *In Franci'a fui : Studien zu den romanischgermanischen Interferenzen und zur Grundsprache der althochdeutschen, Pariser (Altdeutschen) Gespräche'* nebst einer Edition des Textes / von Wolfgang Haubrichs und Max Pfister. — Stuttgart : Steiner Verlag Wiesbaden, 1989. 98 s.; hrt.; 24 sm. — (Akademie der Wissenschaften und der Literatur Abhandlungen der Geistes und Sozialwissenschaftlichen Klasse ; Jg. 1989. Nr. 6) ISBN 3-515-05580-0 (A.V/3281-6).
- HAYİT, BAYMİRZA: *20. Yüzyılda Türkişdan'ın Millî ve Sovyet Devletlerinin Karakterleri* X. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. / Baymirza Hayit. — Ankara : T.T.K., 1991. 787-801 ss.: 24 sm. (A.V/4751).
- Hazreti Muhammed ve Hayatı : Hatemü'l-Enbiyâ* / Hazırlayanlar : Ali Himmet Berki, Osman Kekioglu. — Ankara : Diyanet İşleri Reisliği 1959. 192 s.; 24 sm. — (Diyanet İşleri Reisliği Yayınları ; Sayı: 67). (A.V/4564).
- HEIKKINEN, TUOMO: *1400-1700-Luvulta Peräisin Olevien Hailuotolaispääkallojen hampaistotutkimuksia* / Tuomo Heikkinen. — Oulu : Oulun Yliopisto Historian Laitos, 1989. 77-87 ss.: 24 sm. ISBN 951-42-2806-5 (A.V/2558).
- HEITSCH, ERNST: *Wollen und Verwirklichen : von Homer zu Paulus* / von Ernst Heitsch. — Stuttgart : Steiner Verlag Wiesbaden, 1989. 54 s.;

- 24 sm. — (Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Abhandlungen der Geistesund Sozialwissenschaftlichen Klasse ; Jg. 1989. Nr. 12) ISBN 3-515-05563-0 (A.V/3281-12).
- HINÜBER, OSKAR VON: *Der Beginn der Schrift und frühe Schriftlichkeit in Indien* / Von Oskar Hinüber. — Stuttgart : Steiner Verlag Wiesbaden, 1990. 75 s.; 24 sm. — (Akademie der Wissenschaften und der Literatur. Abhandlungen der Geistesund Sozialwissenschaftlichen Klasse ; Jg. 1989. Nr. 11) ISBN 3-515-05627-0 (A.V/3281-11).
- HINÜBER, OSKAR VON : *Die Sprachgeschichte des Pāli im Spiegel der Südostasiatischen Handschriftenüberlieferung : Untersuchungen zur Sprachgeschichte und Handschriften kunde des Pāli I* / von Oskar von Hinüber. — Stuttgart : Steiner Verlag Wiesbaden, 1988. 28 s.; 24 sm. — (Akademie der Wissenschaften und der Literatur. Abhandlungen der Geistes-und Sozialwissenschaftlichen Klasse ; Jg. 1988, No: 8) ISBN 3-515-05325-5 (A.V/2325-8).
- HINZ, WALTHER: *Evzan u Mikyasha der Islam* / Walther Hinz; ter. Golamreza Verehram. — Tahrān : Müessesese-i Mutalaat ve tahkikat-ı ferhengi, 1348. 127 s.; 24 sm. (A.V/4448).
- HJELMQVIST, HAKON: *A Cereal Find From Old Etruria* / by Hakon Hjelmqvist. — Partille : Paul Aström, 1989. 21 s.; 5 res.; 21 sm. — (Studies in Mediterranean Archaeology and Literature. Pocketbook ; 86) ISBN 91-85058-4-59 (A.V/2831).
- HOLT, P.M.: *Holy Families and Islam in the Sudan* / by P.M. Holt. — Princeton : Princeton University, 1967. 16 s.; 22 sm. — (Princeton Near East Papers ; Nu. 4) (A.V/3986).
- HOPWOOD, KEITH R.: *The Indigenous Populations of Roman Rough Cilicia Under the Roman Rule* X. Türk Tarih Kongresi'nden ayrıbasım. / Keith R. Hopwood. — Ankara : T.T.K., 1990. 337-345 ss.: 245 sm. (A.V/3239).
- HÖVI, KALERVO: *Ranskan liittopoliitiikan Kokonaiskuva 1917-1927* / Kalervo Hovi. — Oulu : Oulun Yliopisto Historian Laitos, 1989. 177-184 ss.: 24 sm. ISBN 951-42-2811-1 (A.V/2563).
- HÖVI, KALERVO: *Viro Ranskan Poliitikassa 1917-1925* / Kalervo Hovi. — Oulu : Oulun Yliopisto Historian Laitos, 1991. 169-175 ss.: 24 sm. ISBN 951-42-3155-4 (A.V/4683).
- HROCHOVA, V.: *l'Activité Minière à l'Epoque Tardive Byzantine et à l'Epoque Ottomane* X. Türk Tarih Kongresi'nden ayrıbasım. / V. Hrochova. — Ankara : T.T.K., 1991. 1049-1058 ss.: 24 sm. (A.V/4737).

- Hububat Siyasetimiz : Bol İstihsal, Değer Fiyat.* — Ankara : Demokrat Parti, 1954. 16 s.; 22 sm. — (Demokrat Parti Neşriyatından; 10) (A.V/4490).
- HUFF, DIETRICH: *Das Grab von Doğubayazıt. Seine Stellung Unter den Urartäischen und Iranischen Felsgräbern X.* Türk Tarih Kongresi'nden ayrılması / Dietrich Huff. — Ankara : T.T.K., 1990. 87-95 ss.: 15 s. pl.; 24 sm. (A.V/3248).
- HUGUEN, M.: *Des Cotes du Nord du 18 Juin 1940 au 5 Juin 1944 : du 6 Juin 1944 à la libération (15 août 1944)* / M. Huguen. — [y.y.] : Institut d'Histoire du Temps Présent, 1988. Ölçek 1 : 400000 ; 2 hrt. (H/243).
- HUTA, PERPARIME: *Fshatı Ne Sanxhakun e Shkodres Ne Shek. XV-XVI (Veshtirim Mbi Demografine Dhe Ekonomine)* / Perparime Huta. — Tirane : Akademia e Shkencave e RPS te Shqiperise, 1990. 184 s.; 20 sm. (A.V/3913).
- HUTTUNEN, PERTTI: *Saksalaisten linnoittamistyöt Lapin Sodassa 1944* / Pertti Huttunen. — Oulu : Oulun Yliopisto Historian Laitos, 1990. 157-175 ss.: 24 sm. ISBN 951-42-2915-0 (A.V/3273).
- HÜBNER, WOLFGANG: *die Begriffe "Astrologie" und "Astronomie" in der Antike : Wortgeschichte und Wissenschaftssystematik mit einer Hypothese zum Terminus "Quadrivium"* / von Wolfgang Hübner. — Stuttgart : Steiner Verlag Wiesbaden, 1990. 82 s.; şek.; 24 sm. — (Akademie der Wissenschaften und der Literatur. Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse ; Jg. 1989. Nr. 7) ISBN 3-515-05590-8 (A.V/3281-7).
- Hükümetler ve Programları / Hazırlayanlar Nuran Dağlı, Belma Aktürk.* — Ankara : T.B.M.M. Kütüphane-Dokümantasyon ve Tercüme Müd., 1988. 3 c.; 24 sm. (A.V/4529).
- HÜSEYİN KÂZİM KADRİ: *İmparatorluğun Tasfiyesi 10 Temmuz İnkılâbı ne Neyici : Balkanlardan Hicaz'a* / Hüseyin Kâzım Kadri ; sadeleştiren: Kudret Büyükçoşkun. — İstanbul : Pınar, 1992. 207 s.; 20 sm. ISBN 975-352-027-1 (A.V/4817).
- IMBER, COLIN: *The Ottoman Empire 1300-1481* / Colin Imber. — İstanbul : Isis, 1990. 288 s.; 24 sm. ISBN 975-428-015-0 (A.V/4627).
- INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON IBN TURK, KHWÂREZMÎ, FÂRÂBÎ, BEYRÛNÎ. AND IBN SÎNÂ (1985 : ANKARA): *Acts of the International Symposium on Ibn Turk, Khwârezmî, Fârâbî, Beyrûnî, and Ibn Sînâ (Ankara, 9-12 September, 1985).* — Ankara : A.K.M., 1990. 380 s.; 24 sm. —

- (AKDITYK. Atatürk Kültür Merkezi Yayını Sayı ; 42. Kongre ve Sempozyum Bildirileri Dizisi Sayı ; 1) ISBN 975-16-0251-3 (A.V/3116).
- İORDAN-SİMA, CONSTANTIN: *La Turquie Kemaliste et l'Idée du Pacte Balkanique Dans les Années 1925-1926* IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. / Constantin Iordan-Sima. — Ankara : T.T.K., 1989. 2005-2015 ss.: 24 sm. (A.V/2659).
- İSTVAN, VASARY: *Az Arany Horda* / Vasary Istvan. — Budapest : Kossuth Könyvkiado, 1986. 314 s.; 21 sm. ISBN 963-09-2792-6 (A.V/4663).
- İŞIK, CENGİZ: *Urartäisch - Griechischer Religionsgeschichtlicher Gedakenaustausch, Nach Einer Darstellung* Belleten, C. LIV, Nisan 1990, Sayı 209'dan ayrışım. / Cengiz Işık. — Ankara : T.T.K., 1990. 15-27 ss.: 2 res.; 24 sm. (A.V/3186).
- İŞIK, M. AKİF: *Türk Arkeoloji Dergisi Makaleler Bibliyografyası I : 1933-1980 (Sayı : I-XXV)* / M. Akif Işık. — Ankara : Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 1982. 152 s.; 20 sm. (A.V/4566).
- Italia : Arte e Scienza nello Sport Seoul 1988.* — Roma : Edizioni Uniedit Efimservizi, c. 1988. 127 s.; res.; 32 sm. (B.I/305).
- İBN AL-FARRÂ: *Rusul al-Mulûk* / Ibn al-Farrâ: Edité par Salah al-Munağğid. — Beirut : The New Book, 1937. 143 s.; 24 sm. (A.V/4556).
- İBN FÂTIK, ABÜ-L-WAFA' AL-MUBAŞŞİR: *Los Bocados de Oro (Muğtâr al-Hikam)* / Abü-l-Wafa' al-Mubaşşir Ibn Fâtık ; Edicion critica del texto Arabe con prologo y notaspor Abdurrahmân Badawi. — Madrid : Publicaciones del Instituto de Estudios Islamicos, 1958. 372 s; 25 sm. (A.V/4560).
- İBN HALLİKAN, KADI AHMAD: *Vefâyattü'l-a'yân ve enba' ebnâ'ül-zaman* / İbn Hallikan. — Bulak : [A.y.], 1299. 2 c.; 27 sm. (B.I/527).
- İBN-İ BİBİ: *Ahbar-ı Selaceke-i Rûm* / İbn-i Bibi ; Der.: Muhammed Cevad Meskur. — Tahran : Çaphane-i bist u pencam, 1971. 597 s.; 24 sm. (A.V/4672).
- İbn-i Hişam: *Hiz. Muhammed'in Hayatı (es-Siret'ün Nebeviyye) I* / İbn-i Hişam : Çevirenler İzzet Hasan, Neşet Çağatay. — Ankara : T.T.K., 1992. 270 s.; 24 sm. — (Türk Tarih Kurumu Yayınları ; VII. Dizi-Sa. 139) ISBN 975-16-0482-6 (A.V/4789).
- İBN-İ SİNÂ: *Tefsiru Süretü'l-Ihlas* / İbn-i Sinâ. — [y.y., A.y.], 1893. 95 s.; 24 sm. (A.V/4515).
- İBN-İ TEYMIYE: *al-Sarim al-Maslûl ala Şatem er-Resul* / İbn-i Teymiye. — Medine : Meclis-i Dairat-i al-Maarif al-Nizamiye al-Kâinat, 1322 H. 600 s.; 24 sm. (A.V/4359).

- İBN MÜNKİZ, ÜSÂME: *İbretler Kitâbı = Kitab el-İ'tibar / Üsâme İbn Münkiz; Çev. Yusuf Ziya Cömert. — İstanbul : Ses, 1992. 286 s.; 20 sm. ISBN 975-341-000-X (A.V/4815).*
- İBN ZEYDÂN, ABDURRAHMAN: *İthâfu 'Alâmü'n-Nâs bi-Cemâli Ahbârı Hâdıratı Miknâs : Abiru'l Âs min-Ravdı Târih-i Miknâs / Abdurrahman İbn Zeydân. — Mısır : Mat. Vataniyye, 1930. ... c.; 24 sm. (A.V/4272).*
- İBRAHİM HİLMİ: *Türkiye Uyan / Muharrir: İbrahim Hilmi. — Dersaadet : Kitaphane-i İslam ve Askeri, 1329. 248 s.; 20 sm. (A.V/4583).*
- İHSANOĞLU, EKMELEDDİN: *Dârülfünûn Tarihçesine Giriş : İlk İki Teşebbüs Belleten, C. LIV, Ağustos 1990. Sayı 210'dan ayrışım. / Ekmeleddin İhsanoğlu. — Ankara : T.T.K., 1990. 699-738 ss.: 24 sm. (A.V/3391).*
- İLGÜREL, MÜCTEBA: *Bibliyografya : Topkapı Sarayı Müzesi Belleten, C. LIV, Ağustos 1990, Sayı 210'dan ayrışım. / Mücteba İlgürel. — Ankara : T.T.K., 1990. 901-902 ss.: 24 sm. (A.V/3384).*
- İLGÜREL, MÜCTEBA: *Kurtuluş Savaşımız'da Balıkesir Kongreleri / Mücteba İlgürel. — Ankara : T.T.K., 1989. 2033-2040 ss.: 24 sm. (A.V/2604).*
- İLHAN, MEHMET MEHDİ: *Onaltıncı Yüzyıl Başlarında Amid Sancağı Yer ve Şahıs Adları Hakkında Bazı Notlar Belleten, C. LIV, Nisan 1990, Sayı 209'dan ayrışım. / Mehmet Mehdi İlhan. — Ankara : T.T.K., 1990. 213-232 ss.: 24 sm. (A.V/3174).*
- İLHAN, M. MEHDİ: *The Ottoman Archives and Their Importance for Historical Studies: with Special Reference to Arab Provinces Belleten, C. LV, Ağustos 1991, Sayı : 213'ten ayrışım. / M. Mehdi İlhan. — Ankara : T.T.K., 1991. 415-471 ss.: 11 s. belge Fotkp.; 24 sm. (A.V/4713).*
- İLHAN, MEHMET MEHDİ: *Studies in the Medieval History of Diyarbekr Province: Some Notes on the Sources and Literature Belleten, C. LVIII, Nisan 1989, Sayı 206'dan ayrışım. / Mehmet Mehdi İlhan. — Ankara : T.T.K., 1991. 199-236 ss.: 5 fig.; 24 sm. (A.V/2488).*
- İLHAN, SUAT: *Osmanlı İmparatorluğu Askerî Yapısı İçerisinde Tanzimatın Yeri Belleten, C. LV, Ağustos 1991, Sayı: 213'ten ayrışım. / Suat İlhan. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1991. 563-577 ss.: 24 sm. (A.V/4701).*
- İLTER, FÜGEN: *Doğaya Bırakılmış Bir Akdeniz Yerleşmesi : Kaya Köy (Levisi) ve Kiliseleri Belleten, C. LV, Ağustos 1991, Sayı: 213'ten ayrışım. / Fügen İlter. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1991. 473-482 ss.: 21 fot.; 1 hrt.; 3 çiz.; 24 sm. (A.V/4703).*

- İNAN, AFET: *Atatürk'ün (1915-1916-1918) Hatıra Defterinden : Okuduğu Kitaplar IX*. Türk Tarih Kongresi'nden ayırbasım. / Afet İnan. — Ankara : T.T.K., 1989. 1517-15424 ss.: 24 sm. (A.V/2607).
- İNAN, JALE: *Perge'de İlk Kez Rastlanan Nemesis Tipi X*. Türk Tarih Kongresi'nden ayırbasım. / Jale İnan. — Ankara : T.T.K., 1990. 239-245 ss.: 24 sm. (A.V/3251).
- İNAN, M. RAUF: *Eğitim Alanında Atatürk Devrimi IX*. Türk Tarih Kongresi'nden ayırbasım. / M. Rauf İnan. — Ankara : T.T.K., 1989 1745-1774 ss.: 24 sm. (A.V/2612).
- İNAN, M. RAUF: *Tarihte Türk Kadını : Atatürk ve Türk Kadını* / M. Rauf İnan. — İstanbul : Arkın, 1991. 176 s.; 20 sm. (A.V/4928).
- İngiliz Belgelerinde Türkiye ve Kafkasya* / Yay. Haz. Osman Çelik. — Ankara : Gelişim, 1992. 332 s.; 1 hrt.; 24 sm. (A.V/4842).
- İPLİKÇİOĞLU, BÜLENT: *Ephesos Yazıtları Işığında, Principatus Dönemi Roma Atlı Sınıfı devlet Kariyeri Temsilcileri X*. Türk Tarih Kongresi'nden ayırbasım. / Bülent İplikçioğlu. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1990. 629-635 ss.: 24 sm. (A.V/3202).
- İran ve Türkiye : Tarih Meseleleri* / red. R.A. Seidov. — Bakü : Elm, 1986. 164 s.; 22 sm. (A.V/2304).
- İSFAHANÎ, ALİ B. MEHMED AL-BENDARİYYİ: *Devlet-i Selçuk* / Ali b. Mehmed al-Bendariyyi İsfahanî. — Mısır : Mat. al-Mevsuat, 1900. 284 s.; 24 sm. (A.V/4349).
- İSLAMOĞLU-İNAN, HURİCİHAN: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü* / Huricihan İslamoğlu-İnan. — İstanbul : İletişim, 1991. 308 s.; 20 sm. (A.V/4862).
- İSMAİL HAKKI: *Dürzi Mezhebi* / İzmirli İsmail Hakkı. — Şehzadebaşı : Evkaf İslamiye Mat., 1926. 124 s.; 24 sm. (A.V/4397).
- İstanbul*. — İstanbul : Keşfiyat ve İnşaat Türk Anonim Şirketi, [t.y.] Ölçek 1 : 5000 ; 3 pafta. (H/263).
- İstoriografiya i istočnikovedenie istorii stranazii i Afriki* / Pod Redaktsiiei G. Ya. Smoluna. — Leningrad : İzdatel'stvo Leningradskogo Universiteta, 1988. 201 s.; 20 sm. (A.III/3607-XI).
- İstoriçeşkaya Geografiya Azerbaycana*. — Bakü Elm, 1987. 147 s.; 21 sm. (A.V/1964).
- İz İstorii Mejdunarodnikh Otnoşchenii v tsentral'noi Azii (srednie Veka i Novoe vremy)*. — Alma-Ata : Akademiy Nauk Kazakhckoi CCP, 1990. 183 s.; 20 sm. (A.V/3932).
- İstoriya Rapotchego Klassa Sobetskogo Kazakhstana* / Grounaya Redkollegiya İzdaniya: A.N. Nusupbekov ... [at al.]. — Alma-Ata : Nauka, Kazahskoy SSR, 1988. 3 c.; 22 sm. (A.V/1012-1,2).

- İTAKİ, ŞEMSEDDİN: *Teşrih-ül'Abdân = The Treatise on Anatomy of Human Body and Interpretation of Philosophers* / Şemşeddin İtaki ; a Special Contribution to the Project Series by Esin Kahya. — İslamabad : National Hijra Council, 1990. 182, 251 s.; 24 sm. ISBN 969-8016-34-1 (A.V/4494).
- İVANOV, S.M.: *Vneşne ekonomičeskie svyazi Osmanskoy imperii v novoe vremya (konets XVIII-naçalı XX v.)* / Avtory S.M. İvanov, ... [ve bşk.]. — Moskva : Nauka, Glavnaya redaktsiya vostoçnoy Literaturi, 1989. 230 s.; 22 sm. ISBN 5-02-016431-3 (A.V/2336).
- İZ, FAHİR: *Atatürk ve Türk Dili IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayırbasım.* / Fahir İz. — Ankara : T.T.K., 1989. 1814-1829 ss.: 24 sm. (A.V/2584).
- İZGİ, ÖZKAN: *Turfan Uygurlarında Kiralama Vesikaları* / Özkan İzgi. — Ankara : T.T.K., 1991. 767-771 ss.: 24 sm. (A.V/4753).
- JACOBSEN, HANS-ADOLF: *1939-1945 Kronoloji ve Belgelerle İkinci Dünya Savaşı* / Hans-Adolf Jacobsen ; Almandan Çeviren İbrahim Ulus. — Ankara : Genelkurmay Başkanlığı, 1989. 937 s.; 24 sm. (A.V/4489).
- JARVA, EERO: *Templi Insula. Huomioita Saloisten Kirkonpaikasta Ennen 1600-Lukua* / Eero Jarvae. — Oulu : Oulun Yliopisto Historian Laitos, 1991. 71-84 ss.: 24 sm. ISBN 951-42-3149-X (A.V/4689).
- JOHANSON, LARS: *Linguistische Beiträge zur Gesamtturkologie* / Lars Johanson. — Budapest. Akadémiai Kiado, 1991. 250 s.; 24 sm. — (Bibliotheca Orientalis Hungarica ; 37) ISBN 963-05-6044-5 (A.V/4493).
- JUKOV, K.A.: *Egeyskie Emiraty v XIV-XV vv* / K.A. Jukov ; sorumlu redaktör M.S. Meyer. — Moskva : İztadel'stvo "Nauka", 1988. 191 s.; 22 sm. (A.V/2335).
- JULKU, KYÖSTI: *Kaivattu Keyrityn Rajapyykki* / Kyösti Julku. — Oulu : Oulun Yliopisto Historian Laitos, 1991. 129-136 ss.: 24 sm. ISBN 951-42-3152-X (A.V/4686).
- JULKU, KYÖSTI: *Kirjeitä Leningradista* / Kyösti Julku. — Oulu : Oulun yliopisto historian laitos, 1989. 9 s.; 24 sm. — (Oulun yliopisto historian latios. Eripainossarja ; No: 222) ISBN 951-42-2835-9 (A.V/2568).
- JULKU, KYÖSTI: *Kuinkas Tässä Nyt Näin Kävikään? (Lapın Kansa 9.2.1990)* / Kyösti Julku. — Oulu : Oulun Yliopisto Historian Laitos, 1990. 3 s.; 24 sm. ISBN 951-42-2924-X (A.V/3280).
- JULKU, KYÖSTI: *Kuusamon Kajavanniemen Mystillinen Pyykki* / Kyösti Julku. — Oulu : Oulun Yliopisto Historian Laitos, 1991. 137-142 ss.: 24 sm. ISBN 951-42-3153-8 (A.V/4685).

- JULKU, KYÖSTI: *Kuusamo Valtakunnan Rajahistoriassa* / Kyösti Julku. — Oulu : Yliopisto Historian Laitos, 1990. 101-156 ss.: 24 sm. ISBN 951-42-2914-2 (A.V/3272).
- JULKU, KYÖSTI: *Oulujokilaakson Keskiaika* / Kyösti Julku. — Oulu : Oulun Yliopisto Historian Laitos, 1990. 35-42 ss.: 24 sm. ISBN 951-42-2909-6 (A.V/3267).
- JULKU, KYÖSTI: *Pohjois-Suomen Varhaishistoria Uusien Löytöjen ja Tutkimusten Valossa* / Kyösti Julku. — Oulu : Oulun Yliopisto Historian Laitos, 1991. 95-107 ss.: 24 sm. ISBN 951-42-3150-3 (A.V/4688).
- JULKU, KYÖSTI: *Polna-Joen Ongelma* / Kyösti Julku. — Oulu : Oulun Yliopisto Historian Laitos, 1989. 29-48 ss.: 24 sm. ISBN 951-42-2802-2 (A.V/2554).
- JURUKOVA, NADA: *Die Grunderziehung und Ausbildung in Mazedonien (1844-1950)* / Nada Jurukova. — Skopje : Institut za Nasionalna Historiya, 1990. 214 s.; 20 sm. (A.V/3421).
- KABASAKAL, MEHMET: *Türkiye'de Siyasal Parti Örgütlenmesi (1908-1960)* / Mehmet Kabasakal. — İstanbul : Tekin, 1991. 253 s.; 20 sm. ISBN 975-478-096-X (A.V/4806).
- KADDĀH, NAİM: *Afrikiyye al-Garbiyye fî zıl al-İslam* / Naim Kaddāh ; Müracaat Ömer al-Hekim. — Dımeşk : Mat. al-Vahdetü al-Arabiyye, 1960. 168 s.; 20 sm. (A.V/4389).
- KÄHKÖNEN, ANTTI: *Kirkko Ja Saamelaisvähemmistö* / Antti Kähkönen. — Oulu : Oulun Yliopisto Historian Laitos, 1990. 277-288 ss.: 24 sm. ISBN 951-42-1919-3 (A.V/3277).
- KÂHYA, ESİN: *Bibliyografya : A Concise History of Veterinary Medicine* Belleten, C. LV, Aralık 1991, Sayı: 214'ten ayrıbasım. / Esin Kâhya. — Ankara : T.T.K., 1991. 855-856 ss.: 24 sm. (A.V/4716).
- KÂHYA, ESİN: *Bibliyografya: Otam, Ankara Üniversitesi Osmanlı Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, Sayı 2* Belleten, C. LV, Ağustos 1991, Sayı: 213'ten ayrıbasım. / Esin Kâhya. — Ankara : T.T.K., 1991. 593-394 ss.: 24 sm. (A.V/4705).
- KÂHYA, ESİN: *Sağlık Kuruluşlarımıza Bir Örnek : Safranbolu'da Frengi Hastahanesi IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrıbasım.* / Esin Kâhya. — Ankara : T.T.K., 1989. 1291-1296 ss.: 8 res.; 24 sm. (A.V/2636).
- KAKUK, ZSUZSA: *Türk Kültür Etkisinin Macar Dilindeki Yansıması IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrıbasım.* / Zsazsa Kakuk. — Ankara : T.T.K., 1989. 1223-1227 ss.: 24 sm. (A.V/2632).
- KALAĞ, MUSTAFA: *Malpınar ve Kululu (XIV) Hiyeroglif Yazıtları X. Türk Tarih Kongresi'nden ayrıbasım.* 607-608 ss.: 13 res.; 24 sm. (A.V/3243).

- KALAJOKI, ATTE: *Frans Michael Franzén-runoilija Oulusta ja Suomen Turusta* / Atte Kalajoki. — Oulu : Oulun Yliopisto Historian Laitos, 1989. 115-148 ss.: 24 sm. ISBN 951-42-2808-1 (A.V/2560).
- KALDY-NAGY, GY.: *Budin Beylerbeyi Mustafa Paşa (1566-1578)* Belleten, C. LIV. Ağustos 1990, Sayı 210'dan ayrışım. / Gy. Kaldy-Nagy. — Ankara : T.T.K., 1990. 649-663 ss.: 24 sm. (A.V/3381).
- KALKANOĞLU, SEMİH: *İsmet İnönü : Din ve Laiklik* / Semih Kalkanoğlu. — İstanbul : Tekin, 1991. 286 s.; 20 sm. ISBN 975-478-084-6 (A.V/4864).
- Kamil Paşa ve Said Paşa'nın Anıları -Polemikleri- : II. Abdülhamid'in Sadrazamları : Belgelerle Mısır. Ermeni-Kürt, Doğu Rumeli Meseleleri* / Yay. Haz.: Gül Çağalı-Güven. — 2.bs. — İstanbul : Arba, 1991. 423 s.; 20 sm. (A.V/4809).
- KANBOLAT, YAHYA: *Kuzey Kafkasya Kabilelerinde Din ve Toplumsal Düzen : Bin sekiz yüz altmış dörde kadar* / Yahya Kanbolat. — Ankara : Bayır, 1989. 114 s.; 2 hrt.; 20 sm. (A.V/4853).
- KANBOLAT, YAHYA: *Reyhanlı İlçesinde Türkmen Aşiretlerinin Durumu ve Kuzey Kafkas Göçmenleri* / Yahya Kanbolat. — Ankara : Bayır, 1989. 102 s.; 20 sm. (A.V/4852).
- KANDEMİR, FERİDUN: *Medine Müdafaası : Peygamberimizin Gölgesinde Son Türkler* / Feridun Kandemir. — İstanbul : Nehir, 1991. 580 s.; res.; 20 sm. (A.V/4865).
- KANSU, ŞEVKET AZİZ: *Henri Breuil 1877-1961 : Nekroloji* Belleten, Cilt XXV. Sayı 100 (Ekim 1961)'den ayrışım. / Şevket Aziz Kansu. — Ankara : T.T.K., 1961. 631-632 ss.: 25 sm. (A.II/5089).
- AL-KANVİCİ, EBİ TAYİB SADIK B. HASAN İBN ALİ AL-HÜSEYNİ *al-Ravdatun Nediyye* / Siddikhan. — Bulak : Mat. Mısır, 1296 H. 417 s.; 25 sm. (B.I/599).
- KARABAŞOĞLU, METİN: *Kemalizmin Alfabesi - Yakın Tarih Yazıları -* / Metin Karabaşoğlu, İzzet Akyol. — İstanbul : Timaş, 1991. 107 s.; 20 sm. ISBN 975-7544-84-1 (A.V/4821).
- KARAHAN, ABDÜLKADİR: *İncelenmiş Arapça Bir Eserde Anafartalar Kahramanı Mustafa Kemal (Atatürk)* IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. / Abdülkadir Karahan. — Ankara : T.T.K., 1989. 2017-2025 ss.: 24 sm. (A.V/2615).
- KARAMUT, İSMAİL: *Dokimeon Heykelleri* Belleten, C. LV, Aralık 1991, Sayı: 214'ten ayrışım. / İsmail Karamut. — Ankara : T.T.K., 1991. 605-611 ss.: 16 fot.; 24 sm. (A.V/4721).

- KARAOSMANLOĞLU, MEHMET: *Suçatı Urartu Kemer* Belleten, C. LV, Aralık 1991, Sayı: 214'ten ayırbasım. / Mehmet Karaosmanloğlu. — Ankara : T.T.K., 1991. 595-603 ss.: 11 fot.; 24 sm. (A.V/4720).
- KARWIESE STEFAN: *Gedanken Zur Altesten Geschichte Von Ephesos* X. Türk Tarih Kongresi'nden ayırbasım. / Stefan Karwiese. — Ankara : T.T.K., 1990. 638-647 ss.: 24 sm. (A.V/3259).
- KAŞGARLI, MEHLİKA AKTOK: *Anadolu'da Ermenilerin Yerleşim Noktaları - Büyük Ermenistan - Bizans'ın Ermenilere Verdiği Unvan ve Payeler, Küropolates, Konsül, Prokonsül, Patris, Kont Gibi Titirler - Armeno - Grek Bazileiler* X. Türk Tarih Kongresi'nden ayırbasım. / Mehlika Aktok Kaşgarlı. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1991. (A.V/4743).
- Katerinski Okrug of Katerina County* / Compiled by Todor Hristov Simovski. — Skopje : The Institut of National History, 1988. Ölçek 1 : 200000 (H/257).
- KAYABALI, İSMAİL: *Beş Nehir Boyunun Türklüğü (Çoruh, Kür, Aras, Dicle ve Fırat)* / İsmail Kayabalı - Cemender Arslanoğlu. — Ankara : [A.y.], 1990. ... c.; 20 sm. (A.V/4915).
- KAYABALI, İSMAİL: *Doğu Problemi : Bir Materyal ve Kaynak Araştırması (M.Ö. 1300-M.S. 1989)* / İsmail Kayabalı, Cemender Arslanoğlu. — Ankara : [A.y.], 1990. 345 s.; 20 sm. (A.V/4859).
- KAYALI, KURTULUŞ: *Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun Yapıtlarında Cumhuriyet Döneminin Değerlendirilişi* IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayırbasım. / Kurtuluş Kayalı. — Ankara : T.T.K., 1989. 1863-1869 ss.: 24 sm. (A.V/2643).
- KAYAOĞLU, İ. GÜNDAĞ: *Türk Halkbilimi ile İlgili Kitaplar için Bir Bibliyografya Denemisi (1985-1990)* / İ. Gündag Kayaoğlu. — İstanbul : Anadolu Sanat Yayınları, 1991. 143 s.; 24 sm. — (Anadolu Sanat Yay. ; 20. Bibliyografya-Biyografi Dizisi; 2) ISBN 975-7556-01-7 (A.V/4497).
- KAYAOĞLU, İSMET: *Candaroglu İsmail Bey Vakfiyesi* X. Türk Tarih Kongresi'nden ayırbasım. / İsmet Kayaoğlu. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1991. 1041-1047 ss.: 24 sm. (A.V/4773).
- AL-KÂZÎ, HASAN VİFKÎ B.: *takvim al-minhâc al-Kavim : şemsi Hicri-Kameri Hicri - Şemsi Miladi* / Hasan Vıfki b. al-Kazî. — Kahire : Mat. Selefiyye, 1927. 374 s.; 20 sm. (A.V/4390).
- KELLNER, HANS-JÖRG: *Gürtel in Urartu* X. Türk Tarih Kongresi'nden ayırbasım / Hans-Jörg Kellner. — Ankara : T.T.K., 1990. 153-161 ss.: 4 s. res.; 24 sm. (A.V/3232).
- KEMALEDİN ALİ: *Vesiyetü al-İmam A'zam* / Kemaleddin Ali. — [y.y., A.y.], 1289 H. 78 sm. ; 16 sm. (A.V/4345).

- KESREVÎ, AHMED: *Meş'eş'iyân : ya tahşi ez tarih-i Huzistan* / Ahmed Kesrevî. — 2. bs. — Tahran : Peyman, 1324. 128 s.; 21 sm. (A.V/4671).
- KESSEL'RENNER, G.L.: *Khronika Odnoi Diplomaticheskoi Karbery (Diplomat-Vostokobed S.L. Laskarev i ego Vremya)* / G.L. Kesell'renner. — Moskva : Nauka, 1987. 280 s.; 22 sm. (A.V/4025).
- AL-KEVSERÎ, MUHAMMED ZÂHİR: *Mukalat'ü al-Kevseri* / Muhammed Zâhir al-Kevserî. — Kahire : Mat. al-Envâr, 1371 H. 594 s.; 24 sm. (A.V/4300).
- KILIÇKIRAN, OSMAN: *Lipson'un Demokrasi Kriteri ve Atatürk* / Osman Kılıçkiran. — Ankara : A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi ve Basın Yayın Yüksekokulu, 1990. 405-434 ss.: 24 sm. (A.V/3401).
- Kırk Hadis (Alm. Fr. Ing.)* / Hazırlayan Abdulkadir karahan. — İstanbul : Cem, 1991. 95 s.; 19 sm. (A.V/4674).
- KIRKIZOĞLU, M. FAHRETTİN: *Kıpçaklar : Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda* / M.Fahrettin Kırkızıoğlu. — Ankara : T.T.K., 1992. 278 s.; 24 sm. — (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay.; VII. Dizi-Sa. 121) ISBN 975-16-0459-1 (A.V/4785).
- Kısmı al-Feharis al-Arabiyye.* — Mısır : Matbaa Dârü'l-Kütüb, 1932. 80 s.; 22 sm. (A.V/4383).
- KIEL, MACHIEL: *Studies on the Ottoman Architecture of the Balkans : a legacy in stone* / Machiel Kiel. — Hampshire :Variorum, 1990. 350 s.; 24 sm. — (Variorum Collected studies series ; CS326) ISBN 0-86078-276-X (A.V/3865).
- Kina Művészete Chinese Arts.* — Budapest : Az Iparművészeti Múzeum, 1987. 58 s.; 22 sm. ISBN 963-564-394-2 (A.V/4533).
- KIRCHNER, WALTHER: *Kontinuität und Wandel im Wirtschaftsverkehr zwischen Russland und dem Wester* / Walther Kircher. — Oulu : Oulun Yliopisto Historian Laitos, 1991. 227-236 ss. ; 24 sm. ISBN 951-42-3160-0 (A.V/4678).
- KİTABÇI, ZEKERİYA: *Halife el-Mamun'un Hilafet Ordusunun Türkleştirilmesi Yolundaki Teşebbüsleri ve Bunun Tarihi Dayanakları (813-832)* X. Türk Tarih Kongresi'nden ayırbasım. / Zekeriya Kitabçı. — Ankara : T.T.K., 1991. 855-883 ss.: 21 sm. (A.V/4752).
- KLAUS, KONRAD: *Die Wasserfahrzeuge im verdischen Indien* / von Konrad Klaus. — Stuttgart : Steiner Verlag Wiesbaden, 1990. 39 s.; 24 sm. — (Akademie der Wissenschaften und der Literatur. Abhandlungen der Geistes und Sozialwissenschaftlichen Klasse ; Jg. 1989. Nr. 13) ISBN 3-515-05594-0 (A.V/3281-13).

- KLEISS, WOLFRAM: *Anatolische und Iranische Karavanserais in Seldschukischer Zeit X. Türk Tarih Kongresi'nden ayrıbasım.* / Wolfram Kleiss. — Ankara : T.T.K., 1991. 945-950 ss.: 24 sm. (A.V/4767).
- KLENGEL, HORST: *Anatolische Königtümer der Hethiterzeit X. Türk Tarih Kongresi'nden ayrıbasım.* / Horst Klengel. — Ankara : T.T.K., 1990. 565-576 ss.: 24 sm. (A.V/3234).
- Knjjeveno-Kulturnite vrski pomegu Makedontsite i tsrogortsite od Najstori vremen'a do denes = Literary and Cultural Connections Between Macedonia and Montenegro From the Aciend to the Present Day : Papers from a Conference Held in Skopje, September 19th-20th, 1985.* — Skopje : Makedonska Akademiya na Naukite i Umetnostite, 1987. 196 s.; 24 sm. (A.V/1955).
- KOCABAŞOĞLU, UYGUR: *1919-1938 Dönemi Basınına Toplu Bir Bakış A.Ü.S.B.F. Basın ve Yayın Yüksek Okulu Yıllık 1981, Sayı VI'dan ayrıbasım.* / Uygur Kocabaşoğlu. — Ankara : A.Ü. Siyasal Bil. Fak. Basın ve Yayın Yüksek Okulu, 1982. 95-127 ss.: 24 sm. (A.V/2684).
- KOCABAŞOĞLU, UYGUR: *Milli Mücadelenin Sözcülerinden: Anadolu'da Yenigün S.B.F. Dergisi Atatürk Özel Sayısı Cilt XXVI No: 1-4'den ayrıbasım.* / Uygur Kocabaşoğlu. — Ankara : S.B.F., 1981. 179-203 ss.: 24 sm. (A.V/2685).
- KOCA, SALİM: *Sultan I. İzzettin Keykâvus ile Melik Alâeddin Keykubad Arasında Geçen Otorite Mücadelesi* Belleten, C. LIV, Sayı: 211 (Aralık 1990) den ayrıbasım. / Selim Koca. — Ankara : T.T.K., 1991. 935-943 ss.: 24 sm. (A.V/4063).
- KOCH, WERNER: *Der Zwang zum Bild : Geschichte im Fernsehen* / von Werner Koch. — Stuttgart : Franz Steiner Verlag Wiesbaden, 1988. 14 s.; 24 sm. — (Akademie der Wissenschaften und der Literatur. Abhandlungen der Klasse der Literatur ; Jg. 1988, No. 3) ISBN 3-515-05350-6 (A.V/2326-3).
- KOÇAK, İNCİ: *Arap Kaynaklarında Türk Memlûk Sultanı Baybars X. Türk Tarih Kongresi'nden ayrıbasım.* / İnci Koçak. — Ankara : T.T.K., 1991. 1101-1116 ss.: 24 sm. (A.V/4740).
- KOÇAK, İNCİ: *Mevlânâ'da Ney Motifi ve Cubrân Halil Cubrân'a Etkisi* Belleten, C. LV, Aralık 1991, Sayı: 214'ten ayrıbasım. / İnci Koçak. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1991. 653-659 ss.: 24 sm. (A.V/4725).
- KOÇER ÇAĞATAY: *Türkistan'daki 1916. Yıl Millî Ayaklanmasının 70. Yıldönümü X. Türk Tarih Kongresi'nden ayrıbasım.* / Çağatay Ko-

- çer. — Ankara : T.T.K., 1991. 773-786 ss.: 2 s.res.; 24 sm. (A.V/4755).
- KOÇHAN, NURETTİN: *Bezemeler Işığında Magnesia Artemis Tapınağı'nın Yapım Tarihi Üzerine* X. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. / Nurettin Koçhan. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1990. 219-229 ss.: 28 res; 24 sm. (A.V/3209).
- KODAMAN, BAYRAM : *Les Ambassades de Moustapha Réchid Pacha à Paris* / Bayram Kodaman. — Ankara : Société Turque d'Histoire, 1991. 207 s.; 24 sm. — (AKDTYK. Türk Tarih Kurumu Yayınları ; 7. Dizi-No. 123) ISBN 975-16-0426-5 (A.V/4598).
- KOIVUNEN, PERTTI: *Kesähaudoista Ja Vihkimättömistä* / Pentti Koivunen. — Oulu : Oulun Yliopisto Historien Laitos, 1991. 45-53 ss.: 24 sm. ISBN 951-42-3147-3 (A.V/4691).
- KOLISKO, L.: *Der Mond und das Pflanzewachstum* / von L. Kolisko. — Stuttgart : Mitteilungen des Biologischen Instituts am Goetheanum, 1933. 36 s.; 1 kroki: 24 sm. (A.V/4532).
- KOLOĞLU, ORHAN: *Abdülhamit ve Masonlar* / Orhan Koloğlu. — İstanbul : Gür, 1991. 286 s.; 20 sm. (A.V/4866).
- Koloğlu, Orhan: *İttihatçılar ve Masonlar* / Orhan Koloğlu. — İstanbul : Gür, 1991. 384 s.; 20 sm. (A.V/4805).
- KOMATSU, HISAO: *Andican Ayaklanması ve İşan* X. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. / Hisao Komatsu. — Ankara : T.T.K., 1991. 911-915 ss.: 24 sm. (A.V/4754).
- KONDA, MIHALLAQ: *"Bashkimi" dhe buletinet e tij* / Mihallaq Konda. — Tirane : Akademia e shkencave e rps te Shqiperise Instituti i Historise, 1988. 502 s.; 21 sm. (A.V/2104-1).
- Konferenca Kombetare Per Formimin e Popullit Shqiptar te Gjuhes dhe te Kultures se Tij (Tirane, 2-5 korrik 1982)* / red. Aleks Buda ... [at al.]. — Tirane : Akademia e Shkencave e RPS te Shqiperise, 1988. 508 s.; hrt.; res.; 24 sm. (A.V/2105).
- KONGAR, EMRE: *Yirmibirinci Yüzyılda Dünya, Türkiye ve Kamuayı* / Emre Kongar. — İstanbul : Simavi. 1992. 236 s.; 20 sm. — (Simavi Yay. Deneme-İnceleme Dizisi ; 5) (A.V/4820).
- KONGAR, ZİYA: *Atatürk'ün Kültür Anlayışı : (Ziya Gökalp ile Bir Karşılaştırma)* IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. / Ziya Kongar. — Ankara : T.T.K., 1989. 1737-1744 ss.: 24 sm. (A.V/2652).
- KONUĞU, ENVER: *Hindistan'da Kalış-Moğol Mücadelesi (1290-1320)* X. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. / Enver Konukçu. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1991. 831-838 ss.: 24 sm. (A.V/4744).

- KOPČAN, VOJTECH: *A 16. Szazadi Oszman Hatalom Jellege az Eszaki Hatarvidéken* A Magyar-Csehszlovak Történész Vegyesbizottsag Negyedszazada (1959-1984) den ayrıbasım. / Vojtech Kopčan. — Budapest : Akadémiai Kiado, 1987. 125-140 ss.: 23 sm. (A.V/2908).
- KOPČAN, VOJTECH: *Academician Jan Rypka and Research in to Osmanli Documents in Slovakia* / Vojtech Kopčan. — Bratislava : Archiv Orientalni, 1986. 211-818 ss.: 25 sm. — (Archiv Orientalni ; vol: 3) (A.V/2949).
- KOPČAN, VOJTECH: *Anmerkungen Über die Jubiläumsschriften Anlässlich des 300. Jahrestages der Zweiten Belagering Wiens. I* Asian and African Sdudies XX, 1984'ten ayrıbasım. / Vojtech Kopčan. — Bratislava : [a.y.], 1984. 177-188 ss.: 24 sm. (A.V/2905).
- KOPČAN, VOJTECH: *Anmerkungen Über die Jubiläumsschriften Anlässlich des 300. Jahrestages der Zweiten Belagering Wiens. II.* / Vojtech Kopčan. — Bratislava : Asian and African Studies, 1985. 211-221 ss.: 25 sm. — (Asian and African Studies ; 21) (A.V/2910).
- KOPČAN, VOJTECH: *Einige Anmerkungen Zu Evliya Çelebis Seyehatname* Asian and African Studies XII, 1976'dan ayrıbasım. / Vojtech Kopčan. — Bratislava : Asian and African Studies, 1976. 71-84 ss.: 24 sm. (A.V/2942).
- KOPČAN, VOJTECH: *Hontianska Stolica v Čase Osmanskej Expanzie* Slovensky Narodopis, 25. 1977, 1'den ayrıbasım. / Vojtech Kopčan. — Bratislava : Slovensky Narodopis, 1977. 145-152 ss.: 24 sm. (A.V/2945).
- KOPČAN, VOJTECH: *Die Osmanische expansion und die Slowakei (Ergebnisse und Perspektiven)* Asian and African Studies XVI, 1980'den ayrıbasım. / Vojtech Kopčan. — Bratislava : [a.y.], 1980. 35-52 ss.: 23 sm. (A.V/2907).
- KOPČAN, VOJTECH: *Die Osmanische Provinz Nové Zámky (Eyalet-i Uyvār)* / Vojtech Kopčan. — Bratislava : Asian and African Studies, 1985. 147-163 ss.: 25 sm. — (Asian and African Studies ; 21) (A.V/2948).
- KOPČAN, VOJTECH: *K Osmanskému Pomenovaniu Tökolyho Kniežatstva "Stredné Uhorsko"* (Orta Madžar) / Vojtech Kopčan. — [A.y.y., 1985?] 143-162 s.; 25 sm. — (Nové Obzory ; 27) (A.V/2939).
- KOPČAN, VOJTECH: *Osmanske Zakonniky ostrihamskeho, novohradského, secianskeho a fil'akovského sandzaku zo 16. storočia* Historické Stúdie 24'den ayrıbasım. / Vojtech Kopčan. — Bratislava : Historické Studie, [t.y.] 267-286 ss.: 24 sm. (A.V/2940).
- KOPČAN, VOJTECH: *Rimavska Sobota pod osmanskou nadvládou* / Vojtech Kopčan. — Bratislava, 19?? 247-254 ss.: 24 sm. (A.V/2944).

- KOPČAN, VOJTECH: *Two New Books on the History of the Ottoman Empire From Cambridge University Press Asian and African Studies XX*, 1979'dan ayırbasım. / Vojtech Kopčan. — Bratislava : Asian and African Studies. 1979. 185-193 ss.: 22 sm. (A.V/2941-9).
- KOPČAN, VOJTECH: *Two New Publications on Ottoman Defters in Hungary / Vojtech Kopčan*. — Bratislava : Asian and African Studies, 1976. 173-178 ss.: 24 sm. (A.V/2943).
- KOPČAN, VOJTECH: *Zur Glaubwürdigkeit Einiger Angaben Evliya Çelebis Seyahatname VIII. Türk Tarih Kongresi II. Cilt'ten ayırbasım. / Vojtech Kopčan*. — Ankara : T.T.K., 1981. 1061-1072 ss.: 1 lev. ; 24 sm. (A.V/2937).
- KOPČAN, VOJTECH: *Zur Historischen und Geographischen Abgrenzung der Osmanischen Bezeichnung "Orta Macar" (Mittelungarn)* Asian and African Studies XVII, 1981'den ayırbasım. / Vojtech Kopčan. — Bratislava : [a.y.], 1981. 83-93 ss.: 25 sm. (A.V/2906).
- KORKMAZ, ZEYNEP: *Atatürk'ün Kelime Dünyasında dil ve Üslup Özellikleri IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayırbasım. / Zeynep Korkmaz*. — Ankara : T.T.K., 1989. 1805-1811 ss.: 24 sm. (A.V/2597).
- KORNTRUMPF, HANS-JÜRGEN: *Des Beginn Des Türkischen Befreiungskampfes 1919 In Der Zeitgenössischen Deutschen und Österreichischen Tagespresse IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayırbasım. / Hans-Jürgen Korntrumpf*. — Ankara : T.T.K., 1989. 1891-1899 ss.: 24 sm. (A.V/2602).
- KORTENIEMI, MARKKU: *Huolimiluja ja Potaskanvalmistuspaikkoja Tornionlaakson Yläosasta / Markku Korteniemi*. — Oulu : Oulun Yliopisto Historian Laitos, 1911. 55-69 ss.: 24 sm. ISBN 951-42-3148-1 (A.V/4690).
- KOSOVA ZAFERİ'NİN YILDÖNÜMÜ SEMPOZYUMU (1. : 1989 : ANKARA): *I. Kosova Zaferi'nin 600. Yıldönümü Sempozyumu Bildirileri*. — Ankara : T.T.K., 1992. 54 s.; 24 sm. — (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay.; VII. Dizi-Sa. 120) ISBN 975-16-0454-0 (A.V/4784).
- KOSTIAINEN, AUVO: *Orientalistiikan Perinteestä Monipouolisuuuteen. Intiaa Koskevan Historiankirjoutuksen Kehitys Toisen Maailmansodan Jälkeen / Auvo Kostiainen*. — Oulu : Oulun Yliopisto Historian Laitos, 1989. 185-204 ss.: 24 sm. ISBN 951-42-2812-X (A.V/2564).
- KOSTANTINIUS: *Heyet-i Sabika-i Kostantiniye / Kostantinius ; Neşr. Şemsî*. — 2. bs. — [y.y.], [A.y.], 1289. 64 s.; 17 sm. (A.V/4670).
- Kosturski Okrug = of Kostur County / Compiled by Todor Hristov Simovski*. — Skopje : The Institut of National History, 1988. Ölçek 1 : 200000 (H/248).

- Kozanski Okrug of Kozani County* / Compiled by Todor History Simovsk.
— Skopje : The Institut of National History, 1988. Ölçek 1 :
200000 (H/256).
- KÖPRÜLÜ, ORHAN F.: *Bibliyografya : La Peste Dans l'Empire Ottoman, 1700-1850* Belleten, Cilt LIV, Sayı: 211 (Aralık 1990)'den ayırbasım. /
Orhan F. Köprülü. — Ankara : T.T.K., 1991. 1281-1282 ss.: 24
sm. (A.V/4061).
- KÖPRÜLÜ, ORHAN F.: *Bibliyografya : XVI. Asırda Manisa Kazası* Belleten, C.
LIV, Ağustos 1990, Sayı 210'dan ayırbasım. / Orhan F. Köprülü.
— Ankara : T.T.K., 1990. 899-900 ss.: 24 sm. (A.V/3385).
- KÖSTENDİLİ, AHMED: *Kanuni Sultan Süleyman Zamanında Aid Kanunnâme /*
Yazan : Köstendili Ahmed ve Hatibzâde Mustafa Efendinin Talebe-
si Enisi ; Konuşma Dilimize çevirisini yapan Hadiye Tuncer. —
Ankara : T.C. Tarım Orman ve Köyişleri Bakanlığı, 1988. 239 s.;
24 sm. (A.V/4856).
- KÖSTÜKLÜ, NURİ: *"Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi"nin Meseleleri Üzerine Ba-*
zı Düşünceler Ata Dergisi Sayı 1, yıl 1991'den ayırbasım / Nuri
Köstüklü. — Konya : Selçuk Üniversitesi, 1991. 35-43 ss.: 24 sm.
(A.V/4503).
- KÖSTÜKLÜ, NURİ: *I. İnönü Muharebesi ve Siyasî Sonuçları Üzerine Bazı*
Düşünceler Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi Cilt : VII, Temmuz
1991, Sayı: 21'den ayırbasım. / Nuri Köstüklü. — Ankara :
Atatürk Araştırma Merkezi, 603-607 ss.: 24 sm. (A.V/4504).
- KÖSTÜKLÜ, NURİ: *Isparta Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti* Atatürk Araştırma
Merkezi Dergisi Cilt : VI Temmuz 1990, Sayı: 18'den ayırbasım. /
Nuri Köstüklü. — Ankara : Atatürk Araştırma Merkezi, 1990. 601-
613 ss.: 24 sm. (A.V/4505).
- KÖSTÜKLÜ, NURİ: *Kâzım Karabekir ve Okulöncesi Eğitim* Selçuk Üniversitesi
Eğitim Fakültesi Dergisi, 3. Sayı, 1989'dan ayırbasım. / Nuri
Köstüklü. — Konya : Selçuk Üniversitesi, 1989. 65-73 ss.: 24 sm.
(A.V/4502).
- KÖSTÜKLÜ, NURİ: *Millî Mücadele'de Denizli, Isparta ve Burdur Sancakları /*
Nuri Köstüklü. — Ankara : Kültür Bakanlığı, 1990. 433 s.; 20 sm.
— (Kültür Bakanlığı Yayınları ;1217. Kaynak Eserler Dizisi ; 49)
ISBN 975-17-0688-2 (A.V/4667).
- KÖSTÜKLÜ, NURİ: *Millî Mücadele'de Denizli, Isparta, Burdur ve Çevresindeki*
Azınlıklıkların Tutum ve Davranışları Atatürk Araştırma Merkezi Der-
gisi Cilt: V, Temmuz 1989, Sayı: 15'den ayırbasım. / Nuri

- Köstüklü. — Ankara : Atatürk Araştırma Merkezi, 1989. 665-690 ss.: 24 sm. (A.V/4506).
- Köylerimiz : Köy Kanunu Tatbik Olunan ve Olunmayan Köy İsimlerini Alfabe Sırasile Gösterir.* — İstanbul : Dahiliye, Vekâleti, 1933. 810 s.; 25 sm. (A.V/4653).
- KÖYMEN, MEHMET ALTAY: *Malazgirt Meydan Muharebesinin Diğer Meydan Muharebeleri Arasındaki Yeri ve Önemi* Belleten, C. LIII, Nisan 1989, Sayı 206'dan ayırabım. / Mehmet Altay Köymen. — Ankara : T.T.K., 1989. 375-379 ss.: 24 sm. (A.V/2484).
- KÖYMEN, M. ALTAY: *Selçuklu Ordusu X. Türk Tarih Kongresi'nden ayırabım.* / M. Altay Köymen. — Ankara : Türk Tarih kurumu, 1991. 1059-1068 ss.: 24 sm. (A.V/4748).
- KRAUS, WOLFGANG: *Die Ayt Hdiddu : Wirtschaft und Gesellschaft im zentralen Hohen Atlas* / Wolfgang Kraus. — Wien : Der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1991. 108 s.; 24 sm. — (Österreichische Akademie der Wissenschaften Philosophisch-Historische Klasse Sitzungsberichte ; 574. Veröffentlichungen der Etnologischen Kommission ; Bd. 7) ISBN 3-7001-1877-5 (A.V/4118).
- Kukuski Okrug of Kukus County* / Compiled by Todor Hristov Simovski. — Skopje : The Institut of National History, 1988. Ölçek 1 : 200000 (H/251).
- KURAN, ABDULLAH: *Mimar Sinan ile İlişkili Yapıların Dökümü ve Kısa Bir Değerlendirmesi IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayırabım.* / Abdullah Kuran. — Ankara : T.T.K., 1989. 1363-1371 ss.: 24 sm. (A.V/2599).
- KURAT, YULUĞ TEKİN: *Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı'ndaki İç Politikası IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayırabım.* / Yuluğ Tekin Kurat. — Ankara : T.T.K., 1989. 2047-2051 ss.: 24 sm. (A.V/2586).
- KURBAN, İKLİL: *Şarki Türkistan Cumhuriyeti (1944-1949)* / İklil Kurban. — Ankara : T.T.K., 1992. 113 s.; 11 bel. ftkp.; 24 sm. — (AKDTYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; VII. Dizi-Sa. 132). ISBN 975-16-0481-6 (A.V/4787).
- Kurdskoe Dvijenje v Novoe i Novejšee Vremya.* — Moskva : İzdatel'stvo "Nauka", 1987. 303 s.; 22 sm. (A.V/4026).
- KURRI, KONSTANTINOU: *To Byzantion Kata Tov Id'Aiona I* / Konstantinou Kurri. — Leukosia : Kupros, 1982. 229 s.; 25 sm. — (Mesanatolike Bibliotheke ; Ar. 2) (A.V/4001).
- KURT, YILMAZ: *1572 Tarihli Adana Mufassal Tahrir Defterine Göre Adana'nın Sosyo-Ekonomik Tarihi Üzerine Bir Araştırma* Belleten, C. LIV, Nisan

- 1990, Sayı 209'dan ayrıbasım. / Yılmaz Kurt. — Ankara : T.T.K., 1990. 179-211 ss.: 24 sm. (A.V/3164).
- AL-KURTUBÎ, EBİ ÖMER YUSUF İBNİ ABDUL BER EN-NEMERÎ: *Camiü Beyan al-İlmi ve Fazlı* / Ebi Ömer Yusuf İbni Abdul ber en-Nemerî al-Kurtubî. — Dimişki : İdare-i al-Tibâa al-Müniriyye, [t.y.] 2 c.; 24 sm. (A.V/4343).
- KURT, YILMAZ: *Osmanlıca Dersleri I* / Yılmaz Kurt. — Ankara : Ecdâd, 1991. 162, 216 s.; 24 sm. ISBN 975-7683-03-5 (A.V/4492).
- KURT, YILMAZ: *Ramazanogulları'nın Vakıfları X. Türk Tarih Kongresi'nden ayrıbasım.* / Yılmaz Kurt. — Ankara : T.T.K., 1991. 1013-1034 ss.: 24 sm. (A.V/4747).
- KURZ, HEINRICH: *Deutsche Literaturgeschichte* / Heinrich Kurz; Neu bearbeitet und bis in die Gegenwart fortgeführt von Mar Wedel. — Berlin : Eigenbrodler, 1927. 758 s.; 167 res.; 22 sm. (A.V/4553).
- KUTAY, CEMAL: *Yüzyılımızda Bir İnsanımız : Osmanlıdan Cumhuriyete : Hüseyin Rauf Orbay (1881-1964)* / Cemal Tukay. — İstanbul : Kazancı, 1992. 5 c.; 21 sm. — (Tarih Aydınlığı ; 1) ISBN 975-376-052-3 (A.V/4912).
- KUTSIYA, KARLO KONSTANTINOVİÇ: *Amkari Gruzinskih Gorodov XVII-XVIII v.v.* / Karlo Konstantinoviç Kutsiya. — Tbilisi : Metsniereba, 1984. 261 s.; 22 sm. (A.V/2231).
- KÜÇÜK, ABDURRAHMAN: *Dönmeler ve Dönmeleşme Tarihi* / Abdurrahman Küçük. — İstanbul : Ötüken, [t.y.] 304 s.; 24 sm. (A.V/4857).
- KÜÇÜKKAYA, AYŞE GÜLÇİN: *Mimarbaşı Sedefkâr Mehmet Ağa Dönemi Edirne Yapıları ve Defterdar Ekmekçioğlu Ahmet Paşa Belleten, C. LV, Ağustos 1991, Sayı: 213'ten ayrıbasım.* / Ayşe Gülçin Küçükkaya. — Ankara : T.T.K., 1991. 393-414 ss.: 18 s.; 26 res.; 24 sm. (A.V/4794).
- Lamaista Szobraszat : A Buddhizmus Művészete I. = Lamaist Sculpture : Art of Buddhism. I.* — Budapest : Ferenc Hopp Museum of Eastern Asiatic Arts. 1990. 48 s.; 28 sm. ISBN 963-7098-12-7 (A.V/4531).
- LAQUER, HANS-PETER: *Mezartaşlarında Harf Devrimi IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrıbasım.* / Hans-Peter Laquer. — Ankara : T.T.K., 1989. 1373-1379 ss.: 6 res.; 24 sm. (A.V/2598).
- LAROCHE, E.: *Hurrilerde Ulusal Panteon ve Yerel Panteonlar A.Ü. DTCF. Tarih Araştırmaları Dergisi cilt XIII. ; 24'den ayrıbasım.* /E. Laroche; Çeviren Adil Alpman. — Ankara : A.Ü. DTCF., 1980. 115-122 ss.: 24 sm. (A.V/2683).
- LATKA, JERZY S.: *Polonezköy : Adampol : Cennetten Bir Köşe* / Jerzy S. Latka ; çev. Nâlan ve Antony Sarkady. — İstanbul : Akbank, 1992. 110 s.; 24 sm. ISBN 975-7630-25-X (A.V/4869).

- LATVAKANGAS, ARTO: *Varjagiongelman Historiografinen Kirjallisuus* / Arto Latvakangas. — Oulu : Oulun Yliopisto Historian Laitos, 1990. 193-258 ss.: 24 sm. ISBN 951-42-2917-7 (A.V/3275).
- LEINONEN, KULLERVO: *Kulttuuripiirien Bajavahdista Kälviän Itsenäiseksi seurakunnaksi* / Kullervo Leinonen. — Oulu : Oulun Yliopisto Historian Laitos, 1990. 43-49 ss.: 24 sm. ISBN 951-42-2910-X (A.V/3268).
- Lerinski Okrug of Lerin County* / Compiled by Todor Hristov Simovski. — Skopje : Thi Institut of National History, 1988. Ölçek 1 : 200000 (H/254).
- LE ROY, CHRISTIAN: *Civilisation et Societe dans la Lycie Archaïque et Classique* X. Türk Tarih Kongresi'nden ayırbasım. / Christian Le Roy. — Ankara : T.T.K., 1990. 197-204 ss.: 24 sm. (A.V/3225).
- LEVTEEVA, L.G.: *Prisoedinenie Sredney Azii k Rossii v memuarakh istočnikah (İstoriografiya problemi)* / L.G. Levteeva. — Taşkent : İzd-vo "Fan" Uzbekskoy SSR, 1986. 143 s.; 21 sm. (A.V/2211).
- LEWIS, BERNARD: *Judaeo-Osmanica* / Bernard Lewis. — [A.y.y.t.y.] 12 s.; 22 sm. (A.IV/7680).
- LEWIS, BERNARD: *The Map of the Middle East : A Guide for the Perplexed* / Bernard Lewis. — [y.y.] : The American Scholar, 1989. 19-38 ss.: 25 sm. (A.V/4051).
- LEWIS, BERNARD: *Other People's History* The American Scholar, 3(59c.), Yaz 1990'dan ayırbasım. / Bernard Lewis. — [y.y.] : The American Scholar, 1990. 397-405 ss.: 25 sm. (A.V/4050).
- LOOS, ERICH: *Selbstanalyse und Selbsteinsicht bei Petrarca und Montaigne* / von Erich Loos. — Stuttgart : Steiner-Verl. Wiesbaden, 1988. 24 s.; 23 sm. — (Academie der Wissenschaften und der Literatur. Abhandlungen der Geistesund Sozialwissenschaftlichen Klasse ; Jg. 1988, no: 13) ISBN 3-515-05380-8 (A.V/2325-13).
- LOWICK, NICHOLAS M.: *Islamic Coins and Trade in the Medieval World* / Nicholas M. Lowick. — Hampshire : Variorum, 1990. 300 s.; 24 sm. — (Variorum Collected Studies Series ; CS318) ISBN 0-86078-267-0 (A.V/3864).
- LUOTO, JUKKA: *Esihistoriallisista Kivikiekoista* / Jukka Luoto. — Oulu : Oulun Yliopisto Historian Laitos, 1991. 7-22 ss.: 24 sm. ISBN 951-42-3145-7 (A.V/4693).
- LUOTO, JUKKA: *Kuoppakeraaminen Astia Nousiaisten Kirjupajusta* / Jukka Luoto ja Anneli Terho. — Oulu : Oulun Yliopisto Historian Laitos, 1989. 7-28 ss.: 24 sm. ISBN 951-42-2801-4 (A.V/2553).

- MADRAN, EMRE: *Seyahatnamelerde Anadolu Kenti IX*. Türk Tarih Kongresi'nden ayırbasım. / Emre Madran, — Ankara : T.T.K., 1989 1303-1322 ss.: 24 sm. (A.V/2595).
- MÄKİVUOTI, MARKKU: *Oulun NMKY: n Korttelin Kaupunkiarkeologinen Tutkimus* / Markku Mäkiyuoti. — Oulu : Oulun Yliopisto Historian Laitos, 1991. 23-44 ss.: 24 sm. ISBN 951-42-3146-5 (A.V/4692).
- MAITRA, JAYANTI: *Al Udaid and the Tripatriate Conflict of Interests From 1836 to 1878* / by jayanti Maitra. — Bağdat : Documentaries and Studies Centre Amiri Court Ras al Khaimah, 1988. 12 s.; 31 sm. (B/9983).
- MAKKAY, JANOS: *Hittite Sources and Archaeological Finds : A Short Review X*. Türk Tarih Kongresi'nden ayırbasım. / Janos Makkay. — Ankara : T.T.K., 1990. 532-538 ss.: 24 sm. (A.V/3258).
- MALAY, HASAN: *Batı Anadolu'da Yerel Tanrılar ve Tapım Merkezleri X*. Türk Tarih Kongresi'nden ayırbasım. / Hasan Malay. — Ankara : T.T.K., 1990. 389-391 ss.: 5 hrt.; 24 sm. (A.V/3242).
- MAMIROVSKI, TAŞKO: *Vigarskata Propaganda vo Jugosapandna i çentralna egeiska Makedoniya (1941-1944)* / Taşko Mamirovski. — Skopje : Institut za Nasionalna Historiya, 1989. 178 s.; 20 sm. (A.V/3424).
- MANTRAN, ROBERT: *İstanbul'da Gündelik Hayat : XVI.-XVII. Yüzyıl'da* / Robert Mantran ; Fransızca aslından çeviren: Mehmet Ali Kılıçbay. — İstanbul : Eren, 1991. 257 s.; 24 sm. (A.V/4507).
- MANUWALD, BERND: *Studien zum Unbewegten Beweger in der Naturphilosophie des Aristoteles* / von Bernd Manuwald. — Stuttgart : Franz Steiner Wiesbaden, 1989. 130 s.; 24 sm. — (Akademie der Wissenschaften und der Literatur. Abhandlungen der Geistes und Sozialwissenschaftlichen Klasse ; Jg. 1989. Nr. 9) ISBN 3-315-05591-6 (A.V/3281-9).
- Map of the War : The War in Korea*. — San Francisco : Pacific Stors and Stripes, [1953?] Ölçek 1 : 2.300.870 (H/264).
- AL-MARAKEŞİ, MUHYİDDİN EBİ MUHAMMED ABDULVAHİD B. ALİ AL-TEMİMİ: *Tarih al-Endülüs* / Ali al-Temîmî al-Marakeşî. — Mısır : Matbaa al-Saâdet, 1324. 253 s.; 20 sm. (A.V/4381).
- MARDİN, ŞERİF: *Türk Modernleşmesi : Makaleler IV* / Şerif Mardin. — İstanbul : İletişim, c 1991. 361 s.; 20 sm. ISBN 975-470-057-5 (Tk.No) ISBN 975-470-144-X (4. cilt) (A.V/3796-4).
- Materiali k etniçeskoy istorii naseleniya Srednei Azii* / Sor. red. V.P. Alekseev. — Taşkent : Izdatel'stvo "Fan" Usbekskoy-SSR, 1986. 154 s.; 22 sm. (A.V/2233).

- MAYEWSKY: *Massacres : by the Armenians Against the Turks* / Mayewsky ; Ed. by Azmi Süslü. — Ankara : Kök, 1991. 83 s.; 24 sm. ISBN 975-7430-00-5 (A.V/4619).
- Mazas, M. Alexandre: *Les Hommes Illustres de l'Orient, Rangés par Ordre Chronologique : Depuis l'établissement de l'Islamisme Jusqu'à Mahomet II, le conquérant de Constantinople* / Par M. Alexandre Mazas. — Paris : Jacques Lecoivre, 1847. ... c.; 21 sm. (A.I/743).
- MAZHAR, İSMAİL: *Felsefe lil-lezzet ve al-elem* / telif İsmail Mazhar. — Mısır : Matbuat-ı Mektebet al-Nehzat al-Mısıriyya, 1936. 258 s.; 24 sm. (A.V/4298).
- Mebde-i Kanun-i Yeniçeri Ocağı Tarihi (İstoriya proizhojdeniya Zakonov yanıçarş-kogo Korpusa)* / İzdanie Teksta, Perevod s Turetskogo, vvedenie kommentariy i ukazateli İ.E. Petrosyan. — Moskva : Izd-vo "Nauka", 1987. 284, 215 s.; 22 sm. — (Pamyatniki Pis'mennosti Vostoka; 79) (A.V/2196).
- Mehmed Âkif Ersoy Hakkında Yazılanlar* / Haz.: Abdülkerim Abdulkadiroğlu, Nuran Abdulkadiroğlu. — İstanbul : Mehmed Âkif Ersoy Fikir ve Sanat Vakfı, 1992. 282 s.; 19 sm. (A.V/4631).
- MEHMET TEVFIK: *İstanbul'da Bir Sene* / Mehmet Tevfik ; Günümüz Türkçesi Nuri Akbayan. — İstanbul : İletişim, 1991. 186 s.; 24 sm. ISBN 975-470-183-0 (A.V/4858).
- Mejgosudorstvennie Otnoseniya i Diplomatiya Na Drevnem Vostoke*. — Moskva : İzdatel'stvo "Nauka", 1987. 312 s.; 22 sm. (A.V/2193).
- Melih Cevdet Anday : Ölümsüzlük Yolunda* / Haz. Alpay Kabacalı. — İstanbul : Tüyap, 1991. 111 s.; 25 sm. (A.V/4604).
- MELLINK, MATCHELD J.: *Color and Line in the Wall Paintings of Elmalı-Kızılbey, Northern Lycia X*. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. / Machteld J. Mellink. — Ankara : T.T.K., 1990. 205-209 ss.: 3 fig.; 24 sm. (A.V/3194).
- MEMİŞ, EKREM: *Bakır Madeninin Eski Anadolu Medeniyeti'nin Gelişmesindeki Rolü ve Önemi X*. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. / Ekrem Memiş. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1990. 79-86 ss.: 24 sm. (A.V/3256).
- MEMİŞOĞLU, HÜSEYİN: *Bulgaristan Türklerinin Birinci Milli Kongresi (31 Ekim-3 Kasım 1929)* Belleten, C. LIV, Nisan 1990, Sayı 209'dan ayrışım. / Hüseyin Memişoğlu. — Ankara : T.T.K., 1990. 309-330 ss.: 3 res.; 24 sm. (A.V/3189).
- MER'ÂŞÎ, SEYYİD ZAHİRUDDİN B. SEYYİD NASİRUDDİN: *Tarih-i Gilan ve Deylemistan* / Seyyid Zahiruddin b. Seyyid Nasiruddin Mer'âşî. —

- Tahran : İntişarat-ı Bünyad-ı Ferheng-i İran, 1347. 559 s.; 24 sm. (A.V/4451).
- METSOPETSI, TOVMA: *Istoriya Timur-Langa i Ego Preemnikov / Tovma Metsopetsi* ; Perevoid s drevnearmyanskogo predislovie i kommentorii K.K. Kutsiya. — Tbilisi : Metsniereba, 1987. 97 s.; 22 sm. — (İnostrannie istoçnik po İstorii Gruzii ; 21) (A.V/2225).
- MERÇİL, ERDOĞAN: *Karategin Ailesi X. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım.* / Erdoğan Merçil. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1991. 1069-1074 ss.: 24 sm. (A.V/4774).
- MERÇİL, ERDOĞAN: *Sultan Salâhaddîn Eyyûbî'nin Anadolu'daki Türk Devletleriyle Münasebetleri* Belleten, C. LIV, Nisan 1990, Sayı 209'dan ayrışım. / Erdoğan Merçil. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1990. 417-425 ss.: 24 sm. (A.V/3193).
- Mevlâna Güldestesi 1967.* — Konya : Turizm Derneği, 1967. 64 s.; 20 sm. (A.V/4652).
- MILLER, A.F.: *Turtsiya : Aktual'nie Problemi Noboy i Nobeysey İstorii* / A.F. Miller. — Moskva : İzdatel'stva "Nauka", 1983. 275 s.; 23 sm. (A.V/2209).
- Milletlerarası Çağdaş Türk Alfabesi Sempozyumu (18-20 Kasım 1991)* / Yayına Hazırlayan : Nadir Devlet. — İstanbul : M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 1992. 71 s.; 24 sm. — (Marmara Üniversitesi Yayınları ; No: 509. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları ; No: 1) ISBN 975-400-054-9 (A.V/4659).
- Millet Partisi Genel Yürütme Kurulunun II'nci Büyük Kongreye Sunduğu Raporudur.* — Ankara : Güzel Sanatlar Mat., 1951. 23 s.; 24 sm. (A.V/3304).
- Millet Vekilleri Seçimi Kanununa ait İzahname : (Propaganda mevzuuna ait bilgiler).* — Ankara : Demokrat Parti, 1954. 15 s.; 22 sm. (A.V/4487-2).
- Millet Vekilleri Seçimi Kanununa ait İzahname : (Seçim Kurulları).* — Ankara : Demokrat Parti, 1954. 15 s.; 22 sm. — (Demokrat Parti Neşriyatı ; 3) (A.V/4487-3).
- MİRAHMEDİ, MERYEM: *Nizam-ı Hükümet-i İran der Devran-ı İslamî* / Meryem Mirahmedî. — Tahran : Mat. Pişgâm, 1322 H. 316 s.; 24 sm. (A.V/4449).
- MİRJAFARI, HOSSEIN: *The South West Afsharsof Iran: A Brief Research Report X. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım.* / Hossein Mirjafari. — Ankara : T.T.K., 1991. 975-979 ss.: 24 sm. (A.V/4764).
- MİRŞAN, KÂZİM: *Prototürk Bilginlerine Göre Astrofizik* / Kazım Mirşan. — Ankara : Yeni Çığır, c 1990. 336 s.; 20 sm. ISBN 975-542-000-2 (A.V/4890).

- MOACANIN, N.: *Besonderheiten der Osmanischen Ordnung in Slavonien im 16. und 17. Jahrhundert* Osmanistische Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte'den ayıbasım. / N. Moacanin. — Wiesbaden : Otto Harrossowitz, [t.y.] 120-127 ss.: 24 sm. (A.V/2741).
- MOAÇANIN, NENAD: *Granice i Upravna Podjela Požeškog Sandzaka* / Nenad Moaçanin. — Zagreb : Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti, 1983. 107-118 ss.: 24 sm. (A.V/2740).
- MOAÇANIN, NENAD: *Osječki Ili Pozeski Sandzak* / Nenad Moaçanin. — Zagreb : Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti, 1982. 35-40 ss.; 24 sm. (A.V/2739).
- MOAÇANIN, NENAD: *Vlasi u Požeškom Sandžaku 1545-81* / Nenad Moaçanin. — Zagreb : Sveučilišna Naklada Liber, 1984. 193-198 ss.: 24 sm. (A.V/2738).
- MOHAMMED, V.: *Le Maroc a l'Heure de l'Indépendance* / Sa Majesté Mohammed V. — Rabat : Ministère de l'Information et du Tourisme, 1955-57. 333 s.; 23 sm. (A.V/4552).
- MUHAMMED, BAHAEDDİN: *Bab-ı Teşrihü al-Eflâk* / Bahaeddin Muhammed. — [y.y.] : Mat. al-Müctebâ-i, 1903. 116 s.; 25 sm. (A.V/4395).
- MOISEYEV, P.P.: *Kemal Atatürk ve Sovyet-Türk Ekonomik İşbirliği IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayıbasım.* / P.P. Moiseyev. — Ankara : T.T.K., 1989. 1731-1736 ss.: 24 sm. (A.V/2637).
- AL-MUHİBBİ, MUHAMMAD: *Tarih-i hulâsat el-asar fî â'yan al-karn al-hâdî aşar* / Muhammad al-Muhibbi. — Mısır : [A.y.], 1284 H. ... c.; 24 sm. (A.V/4164).
- Muktesî Tarih-i İlmü al-Edeb : inde ala frenc ve al-Arab : Viktor Hugo* / telif Muktesî. — Mısır : Mat. Hilâl, 1904. 272 s.; 24 sm. (A.V/4394).
- MUMCU, AHMET: *Atatürk'ün Kültür Anlayışında Vicdan ve Din Özgürlüğünün Yeri* / Ahmet Mumcu. — Ankara : A.K.M., 1991. 57 s.; 24 sm. — (AKDTYK. Atatürk Kültür Merkezi Yayını ; Sayı: 54. Türk Kültüründen Görüntüler Dizisi ; Sayı 15) ISBN 975-16-0414-1 (A.V/4476).
- MUMCU, AHMET: *Türk Devrimi ve Ordu IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayıbasım.* / Ahmet Mumcu. — Ankara : T.T.K., 1989. 1609-1616 ss.; 24 sm. (A.V/2631).
- MUMCU, UĞUR: *Gazi Paşa'ya Suikast* / Uğur Mumcu. — İstanbul : Tekin, 1992. 128 s.; 20 sm. ISBN 975-478-101-X (A.V/4803).
- MUSTAFA SABRİ EFENDİ: *Hilafet ve Kemalizm (Hilafet-i Muazzâma-i İslâmiyen)* / Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi ; Sadık Albayrak. — İstanbul : Araştırma Yay., 1992. 413 s. ; 20 sm. (A.V/4831).

- MÜLLER-WIENER, WOLFGANG: Das Kavak Sarayı-ein Verlorenes Baudenkmal Istanbuls IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. / Wolfgang Müller-Wiener. — Ankara : T.T.K., 1989. 1249-1256 ss.: 4 res.; 24 sm. (A.V/2654).
- MYAÇIN, İ.K.: *Naşa Moskva : Putevoditel'* / İ.K. Myaçin. — Moskva : Moskovskiy roboçiy, 1985. 254 s.; 64 s. res.; 22 sm. (A.V/2334).
- Myths from Mesopotamia : Creation, The Flood, Gilgamesh, and Others* / Translated with an Introduction and Notes by Stephanie Dalley. — Oxford; New York : Oxford University, 1991. 337 s.; 19 sm. ISBN 0-19-281789-2 (A.V/4468).
- NAGATA, YŪZŌ: *Greek Rebellion of 1770 in the Morea Peninsula : Some Remarks Through the Turkish Historical Sources* / by YŪzō Nagata. — Tokyo : The Tokyo Bunko, 1988. 85-101 ss.; 26 sm. — (Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko ; No. 46) (B/9985).
- Naitehni skip Srbija Na Kraji tchrbag sbetskog Rata = La Serbie à la Fin de la Première Guerre Mondiale : Colloque Scientifique* / Com. Red. Ljiljana Aleksic ... [at al.]. — Beograd : İstorijski Institut, 1990. 226 s.; 24 sm. (A.V/3916).
- AN-NASAFİ, 'UMUR IBN-MUHAMMAD: Die Rechtslehre des Imām an-Nasafi in Türkischer Bearbeitung van Jahre 1332 / Vom Milan Adamovic. — Stuttgart : Steiner, 1990. 575 s.; 22 sm. — (Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes ; Bd. 49,3) ISBN 3-515-05268-2 (A.V/4662).
- NASİBOV, N.YU.: *Gruzinsko-Azerbaycanskiy Slovar'* / Red. N. Yu. Nasibov, V.T. Cangidze, S.M. Suleymanov. — Tbilisi : Banatleba, 1987. 612 s.; 22 sm. (A.V/2205).
- NASRATTİNOĞLU, İRFAN ÜNVER: *Kooperatifçi Atatürk IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım.* / İrfan Ünver Nasrattinoğlu. — Ankara : T.T.K., 1989. 1703-1714 ss.: 1 res.; 24 sm. (A.V/2626).
- NAZIM PAŞA: *Selanik Vali-i Sabıkı Nazım Paşa'nın Hatıraları : Bir Devrin Tarihi Ziya ve Mithat Paşalarla Kemal Bey'in Hayatlarına Ait Hatıralar* / Nazım Paşa. — İstanbul : Arba, 1992. 116 s.; 20 sm. (A.V/4818).
- NECATİ, ABLAY MEMET: *Moğolların Gizli Tarihi X. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım.* / Ablay Memet Necati. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1991. 749-755 ss.: 24 sm. (A.V/4745).
- Negme Çelengi. Magnılar : Azerbaican* / tertib eden Yusif Hesenbey. — Bakü : Yazisci, 1988. 311 s.; 20 sm. — (Azerbaycan Poeziya almanahı; 4) (A.V/2301).

- NEPOS, CORNELIUS: *Hamilcar ve Hannibal* Belleten, Cilt LIV, Sayı: 211 (Aralık 1990)'dan ayrışım. / Yazan : Cornelius Nepos; Çeviren: Mehmet Ali Kaya. — Ankara : T.T.K., 1991. 1221-1232 ss.; 24 sm. (A.V/4062).
- NEVE, PETER: *Hattusa, Stadt Der Götter und Tempel, Neue Ergebnisse Der Ausgrabungen In Der Hethiter-Hauptstadt* X. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. / Peter Neve. — Ankara : T.T.K., 1990. 694-700 ss.: 14 res.; 24 sm. (A.V/3254).
- EN-NEVEVİ, EBÛ ZEKERİYYA MUHYİDDİN B. ŞEREF: *Tehzibü'l-'Esmâ' ve'l-Lügât* / Ebû Zekerıyya Muhyiddin b. Şeref en-Nevevi. — Mısır : Mat. Müniriyye, [t.y.] 2 c.; 24 sm. (A.V/4673).
- NİŞABURİ, ASGAR: *Mütaala-i Tekmil-i Bâdhâ-yı Tebriz* / Pêjühes ve nekareş Asgar Nişabu-ı. — Tebriz Azarabacegani University, 1352 H. 103 s.; 20 şema; 25 sm. (A.V/2399).
- NORDAV, MAX: *Hukuk ve Siyaset* / Max Nordav ; Mütercim Ahmed Salahaddin. — İstanbul : Arakis Mat., 1328 H. 165 s.; 20 sm. (A.V/4361-2).
- NOVAK, VIKTOR: *Yugoslavenko İstoriografiya : İzmebu dva svetska rata i nyeni savremeni zadatsi* "Srpska Akademiya Nauka. İstoriski Časopis. Organ İstoriskog İnstituta san. god. I, sv. 1-2. 1948"den ayrışım. / Viktor Novak. — Boegrad : Srpska Akademiya Nauka, 1945. 21 s.; 24 sm. (A.V/2337).
- OATES, JOAN: *Babylon* / Joan Otes. — London : Thames and Hudson, c 1979. 215 s.: 137 res.; 25 sm. ISBN 0-500-020957 (A.V/4638).
- OBERLING, PIERRE: *Kıbrıs Faciası* Belleten, C. LIV, Ağustos 1990, Sayı 210'dan ayrışım. / Yazan : Pierre Oberling ; Çev.: Fahir Armaoğlu. — Ankara : T.T.K., 1990. 825-861 ss.: 24 sm. (A.V/3393).
- OCAK, AHMET YAŞAR: *Anadolu'da XIII-XV. Yüzyılda Müslim-Gayri Müslim Dinî Etkileşimler ve Saint Georges (Aya Yorgi-Hagios Georgios) Kültü* X. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. / Ahmet Yaşar Ocak. — Ankara : T.T.K., 1991. 961-966 ss.: 24 sm. (A.V/4746).
- OCAK, A. YAŞAR: *XIII.-XV. Yüzyıllarda Anadolu'da Türk-Hristiyan Dinî Etkileşimler ve Aya Yorgi (Saint Georges) Kültü* Belleten, C. LV, Aralık 1991, Sayı: 214'ten ayrışım. / A. Yaşar Ocak. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1991. 661-673 ss.: 24 sm. (A.V/4722).
- OCAK, AHMET YAŞAR: *Türk Tarihinin Kaynağı Olarak Bektaşî Menâkıbnâme (Vilayetnâme)'lerinin Mahiyeti* IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. / Ahmet Yaşar Ocak. — Ankara : T.T.K., 1989. 1239-1247 ss.: 24 sm. (A.V/2630).

- OFLAZOĞLU, A. TURAN: *Atatürk* / A. Turan Ofazoğlu. — 2. bs. — Ankara : A.K.M., 1991. 63 s.; 24 sm. — (AKDİTYK. Atatürk Kültür Merkezi Yayını ; Sayı 19. Tiyatro Eserleri Dizisi ; Sayı 3) ISBN 975-16-0316-1 (A.V/4473).
- OFLAZOĞLU, A. TURAN: *Cem Sultan* / A. Turan Ofazoğlu. — 2. bs. — Ankara : A.K.M., 1991. 111 s.; 24 sm. — (AKDİTYK. Atatürk Kültür Merkezi Yay. ; Sayı 7. Tiyatro Eserleri dizisi ; Sayı 1) ISBN 975-16-0314-5 (A.V/4472).
- OFLAZOĞLU, A. TURAN: *Güzellik ile Aşk* / A. Turan Ofazoğlu. — 2. bs. — Ankara : A.K.M., 1991. 71 s.; 24 sm. — (AKDİTYK. Atatürk Kültür Merkezi Yay. ; Sayı 8. Tiyatro Eserleri Dizisi ; Sayı 2) ISBN 975-16-0315-3 (A.V/4471).
- Okrigli sto Kosovska Bitka i istoriografiji = Symposium the Battle of Kosovo in Historiography / ed. board Sima Cirkovic ... [at al.] — Beograd : İstorijski institut, 1990. 119 s.; 24 sm. (A.V/3915).
- OKTAY, ALİ RIZA : *Biz Anadolu Türkleri : İncelemeler-anılar-görüşler.* / Ali Rıza Oktay. — Ankara : Ankara Basım ve Ciltevi, 1975. 167 s.; res.; 20 sm. (A.V/4661).
- ONAT, AYŞE: *Han Döneminde Bazı Türkistan Devletleri Hakkında Bir İnceleme* Belleten, C. LV, Nisan 1991, Say: 212'den ayrınbasım. / Ayşe Onat. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1991. 71-77 ss.: 24 sm. (A.V/4731).
- Onomastika Uzbekistana. — Taşkent : İnstitut Yazika i İnterstiri An Ya SSR, 1985. 145-147 ss.: 24 sm. (B.I/336).
- OREŞKOVA, S.F.: *Turetskiy dokument pervay polovini XVIII v. o mejdunarodnoy situatsii v Evrope i vneşnepolitičeskih tselyah Osmanskoy imperii* "Tyurkologičeskiy sbornik" Moskva, 1978'den ayrınbasım. / S.F. Oreškova. — [A.y., y.y.], 1987. 109-119 ss.: 22 sm. (A.V/2331).
- ORTOLAN, GEORGES: *Michel Pacha (1819-1907) / Enfant de Sanary - Créateur de Tamaris* / Georges Ortolan. — 2. ed. — Toulon : G.R.A.I.C.H., 1989. 59 s.; 24 sm. (A.V/2716).
- Osman Gazi-I'in Akçesi* / Behzad Butak. — İstanbul : Pulhan Mat., 1954. 4 s.; 23 x 20 sm. (A.V/4478).
- OSMANOĞLU, AİŞE: *Validi Sultan Abdülhamidü's-Sânî* / Aişe Osmanoglu ; Tercüme : Salih Sa'davi Salih, Ekmeleddin İhsanoğlu. — [y.y.] : Dâru'l-Beşir, 1991. 455 s.; 24 sm. (A.V/4512).
- OTTEN, HEINRICH: *Die Textfunde der Ausgrabungen in Boğazköy-Oberstadt X.* Türk Tarih Kongresi'nden ayrınbasım. / Heinrich Otten. — Ankara : T.T.K., 1990. 113-120 ss.: 24 sm. (A.V/3238).

- ÖCAL, SAFA: *Atatürk ve Milli Eğitim Türk Dünyası Araştırmaları Şubat 1984'ten ayırbaşım.* / Sefa Öcal. — İstanbul : Türk Dünya Araştırmaları Şubat 1984'ten ayırbaşım. / Sefa Öcal. — İstanbul : Türk Dünyası Araştırmaları, 1984. 16 s.; 24 sm. (A.V/4460).
- ÖCAL, SEFA: *Bilecik Çatması (İpek Kadifesi) Türk Dünyası Araştırmaları Şubat 1986'dan ayırbaşım.* / Sefa Öcal. — İstanbul : Türk Dünyası Araştırmaları, 1986. 117-123 ss.: 24 sm. (A.V/4459).
- ÖCAL, SAFA: *Bilecik Orhan Gazi İmareti Türk Dünyası Araştırmaları Ağustos 1984'ten ayırbaşım.* / Sefa Öcal. — İstanbul : Türk Dünyası Araştırmaları, 1984. 171-180 ss.: 24 sm. (A.V/4458).
- ÖCAL, SAFA: *Devlet Kuran Kahramanlar* / Sefa Öcal. — İstanbul : Türk Dünyası Araştırma Vakfı, 1987. 117 s.; 24 sm. — (Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını ; 31) (A.V/4463).
- ÖCAL, SEFA: *Eski Türkler'de Yiyecekler Türk Dünyası Araştırmaları Nisan 1985'den ayırbaşım* / Sefa Öcal. — İstanbul : Türk Dünyası Araştırmaları, 1985. 161-213 ss.: 24 sm. (A.V/4462).
- ÖCAL, SEFA: *Türkler'de Yerleşim ve İlk Türk Şehirleri Türk Dünyası Araştırmaları Nisan 1983'den ayırbaşım.* / Sefa Öcal. — İstanbul : Türk Dünyası Araştırmaları, 1983. 101-138 ss.: 24 sm. (A.V/4461).
- ÖDEKAN, AYLA: *Türkiye'de 50 Yılda Yayımlanmış Arkeoloji Sanat Tarihi ve Mimarlık Tarihi ile İlgili Yayınlar Bibliyografyası (1923-1973)* / Ayla Ödekan. — İstanbul : İstanbul Teknik Üniversitesi-Mimarlık Fakültesi, 1974. XVI, 579 s.; 21 sm. (A.V/3098).
- ÖKE, MİM KEMAL: *Ermeni Sorunu 1914-1923 (Devletin Dış Politika Araç Alternatifleri Üzerine Bir İnceleme)* / Mim Kemal Öke. — Ankara : T.T.K., 1991. 303 s.; 24 sm. — (AKDTYK. Türk Tarih Kurumu Yayınları ; 7. Dizi-Sa. 126) ISBN 975-16-0432-X (A.V/4597).
- ÖNDER, MEHMET: *Atatürk ve Müzeler IX.* Türk Tarih Kongresi'nden ayırbaşım. / Mehmet Önder. — Ankara : T.T.K., 1989. 1837-1841 ss.: 24 sm. (A.V/2624).
- ÖZAKTÜRK, MEHMET: *P. Ovidius Naso'nun Tanrıları Aşk Elegeia'sı Şiirlerinde Kullanımı* Belleten, C. LIV, Ağustos 1990, Sayı 210'dan ayırbaşım. / Mehmet Özaktürk. — Ankara : T.T.K., 1990. 591-602 ss.: 24 sm. (A.V/3386).
- ÖZALP, KÂZIM: *Atatürk'ten Anılar* / Kâzım Özalp, Teoman Özalp. — Ankara : Türkiye İş Bankası, 1992. 95 s.; 38 res.; 20 sm. ISBN 975-458-042-1 (A.V/4819).
- ÖZBEK, METİN: *İznik Geç Bizans Çağı İskeletlerinde Hastalık ve Yaralanma İzleri* Belleten, C. LIV, Nisan 1990, Sayı 209'dan ayırbaşım / Metin

- Özbek. — Ankara : T.T.K., 1990. 39-45 ss.: 2 res.; 24 sm. (A.V/3179).
- ÖZBEK, METİN: *İznik Roma Açık hava Tiyatrosundaki Kilisede Bulunan Bebek İskeletleri* Belleten, C. LV, Ağustos 1991, Sayı: 213'ten ayrışım. / Metin Özbek. — Ankara : T.T.K., 1991. 315-322 ss.: 9 res.; 24 sm. (A.V/4709).
- ÖZDAĞ, ÜMİT: *Ordu-Siyaset İlişkisi (Atatürk-İnönü Dönemleri)* / Ümit Özdağ. — Ankara : Gündoğan, 1991. 187 s.; 19 sm. ISBN 975-520-029-0 (A.V/4811).
- ÖZDOĞAN, MEHMET: *Yarımburgaz Mağarası X. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım.* / Mehmet Özdoğan. — Ankara : T.T.K., 1990. 373-388 ss.: 7 res.; 24 sm. (A.V/3223).
- ÖZEL, SABAHATTİN: *Millî Mücadelede Trabzon* / Sabahattin Özel. — Ankara : T.T.K., 1991. 323 s.; 24 sm. — (AKDİTK. Türk Tarih Kurumu Yayınları ; 16. Dizi-Sa. 63) ISBN 975-16-0416-8 (A.V/4592).
- ÖZER, MEHMET: *Doğu Anadolu'da Aşiret Düzeni* / Ahmet Özer. — İstanbul : Boyut, 1990. 143 s.; 20 sm. ISBN 975-508-030-9 (A.V/4863).
- ÖZGAN, RAMAZAN: *İ.S. 1. Yüzyıl Tralleis Yontuculuğu X. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım.* / Ramazan Özgan. — Ankara : T.T.K., 1990. 347-284 ss.: 17 res.; 24 sm. (A.V/3228).
- ÖZGİRAY, AHMET: *İngiliz Büyükelçisi Sir R. Lindsay'a Göre Türkiye'nin 1925'teki Ekonomik ve Mali Durumu IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım.* / Ahmet Özgiray. — Ankara : T.T.K., 1989. 1715-1721 ss.: 24 sm. (A.V/2614).
- ÖZGÜ, MELAHAT: *Atatürk'ün Tiyatro Görüşü O'nun Dünya ve Tarih Görüşünden Kaynaklanıyor IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım.* / Melahat Özgü. — Ankara : T.T.K., 1989. 1831-1835 ss.; 24 sm. (A.V/2569).
- ÖZGÜNEL, ÇOŞKUN: *1988 Yılı Gülpınar Kazıları Höyük, Sayı 1 (1988)'den ayrışım.* / Çoşkun Özgünel. — Ankara : T.T.K., 1991. 115-119 ss.: 5 pln.; 24 sm. (A.V/4087).
- ÖZKAN, SÜLEYMAN: *Beyşehir Civarında Bulunmuş Olan Eserler* Belleten, C. LIV, Ağustos 1990, Sayı 210'dan ayrışım. / Süleyman Özkan. — Ankara : T.T.K., 1990. 583-590 ss.: 24 sm. (A.V/3390).
- ÖZKAYA, YÜCEL: *Osmanlı İmparatorluğunda Dağlı İsyanları (1791-1808)* / Yücel Özkaya. — Ankara : Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, 1983. 171 s.; 23 sm. — (A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları ; No. 344) (A.V/4660).

- ÖZLEM, DOĞAN: *Tarih Felsefesi* / Doğan Özlem. — İstanbul : Ara, 1992. 341 s.; 20 sm. ISBN 975-373-039-X (A.V/4825).
- ÖZORAN, BERİA REMZİ: *The Abu-Bekir Pasha Vaqf In Cyprus IX*. Türk Tarih Kongresi'nden ayırbasım. / Beria Remzi Özoran. — Ankara : T.T.K., 1989. 1257-1260 ss.: 24 sm. (A.V/2623).
- ÖZORAN, BERİA REMZİ: *Mustafa Kemal Atatürk İnkılabı ve Kıbrıs Türkü IX*. Türk Tarih Kongresi'nden ayırbasım. / Beria Remzi Özoran. — Ankara : T.T.K., 1989. 2119-2124 ss.: 24 sm. (A.V/2582).
- ÖZSAİT, MEHMET: *1985 Yılı Burdur-Bucak Çevresi Tarihöncesi Araştırmaları X*. Türk Tarih Kongresi'nden ayırbasım. / Mehmet Özsait. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1990. 97-100 ss.: 10 res.; 24 sm. (A.V/3237).
- ÖZTOPRAK, İZZET: *Bibliyografya : Atatürk, İmparatorluktan Milli Devlete* Belleten, C. LV, Nisan 1991, Sayı: 212'den ayırbasım. / İzzet Öztoprak. — Ankara : T.T.K., 1991. 257-267 ss.: 24 sm. (A.V/4728).
- ÖZTUNA, YILMAZ: *İslam Devletleri : Devletler ve Hanedanlar* / Yılmaz Öztunu. — Ankara : Kültür Bakanlığı, 1989-1991. 4 c.; 24 sm. — (Kültür Bakanlığı Yay. ; 1097. Kaynak Eserler Dizisi ; 18) ISBN 975-17-0469-3 (A.V/4676).
- ÖZTÜRK, MUSTAFA: *Osmanlı Dönemi Fiyat Politikası ve Fiyatların Tahlihi* Belleten, C. LV, Nisan 1991, Sayı: 212'den ayırbasım. / Mustafa Öztürk. — Ankara : T.T.K., 1991. 87-100 ss.; 24 sm. (A.V/4733).
- ÖZYİĞİT, ÖMER: *Batı Anadolu'da Antik Dönem Çatıları X*. Türk Tarih Kongresi'nden ayırbasım. / Ömer Özyiğit. — Ankara : T.T.K., 1990. 303-228 ss.: 24 sm. (A.V/3261).
- PAAVOLA, KIRSTI: *Hailuodon Kirkkohaudat* / Kirsti Paavola. — Oulu : Oulun Yliopisto Historian Laitos, 1989. 63-67 ss.: 24 sm. ISBN 951-42-2804-9 (A.V/2556).
- PAPADOPOULOS, STEPHANOS: *Les Démarches de l'Archevêque Athanase d'Ochrid pour la Libération des Peuples Balkaniques (Fin XVIIe-Début XVIIIe Siècle)* / Stephanos Papadopoulos. — Thessaloniki : Balkan studies, 1983. 559-564 ss.; 24 sm. (A.V/3139).
- Papers in Honor of Professor Ensan Yarshater*. — Leiden : Centre International d'Etudes Indo-Iraniennes, 1990. 292 s.; 16 s. planş.; 24 sm. — (Acta Iranica Encyclopédie Permanente des Etudes Iraniennees Troisième Série-Volume; XVI) ISBN 90-6831-226-X (A.V/1837-3, XVI).
- PAPP, JULIEN: *De l'Eure, faits de guerre et de résistance (Mai 1940-Mai 1944)* / Julien Papp. — [y.y.]: Institut d'Histoire du Temps Présent, 1989. Ölçek 1 : 312500 ; 2 hrt. (H/245).

- PARLA, TAHA: *Türkiye'de Anayasalar* / Taha Parla. — İstanbul : İletişim, 1991. 137 s.; 19 sm. — (Cep Üniversitesi ; 18) ISBN 975-470-102-4 (A.V/4850).
- PARRY, VERNON J.: *Osmanlı İmparatorluğu 1566-1617 Tarih İncelemeleri Dergisi IV'den ayrışmasıdır.* / Vernon J. Parry ; Çeviren Necmi Ülker. — İzmir : Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1988. 151-178 ss.: 24 sm. (A.V/3333).
- PAYZIN, SABAHATTİN: *Tarihte Dil, Yazı, Bilim ve Toplum* / Sabahattin Payzin. — İzmir : [A.y.], 1992. 277 s.; 24 sm. (A.V/4843).
- PECORELLA, PAOLO EMILIO: *The Habur Area and Its relationship With Anatolia Mainly During The II Millennium B.C. X. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım.* / Paolo Emilio Pecorella. — Ankara : T.T.K., 1990. 147-150 ss.: 8 res.; 24 sm. (A.V/3231).
- PEHLİVANLI, HAMİT: *Askeri Polis Teşkilâtı : Kurtuluş Savaşı İstihbaratında* / Hamit Pehlivanlı. — Ankara : Genelkurmay, 1992. 215 s.; 30 bel. ftkp.; 20 sm. (A.V/4798).
- PEKMAN, ADNAN: *Büyük İskender'in Politik Görüşü ve Onun Türk - İslam Dünyasındaki Yeri X. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım.* / Adnan Pekman. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1990. 685-692 ss.: 24 sm. (A.V/3201).
- PEROWNE, STEWART: *The Life and Times of Herod the Great* / Stewart Perowne. — 3. impression. — London : Hodder and Stoughton, 1957. 186 s.; 24 sm. (A.V/4640).
- PFISTER, MAX: *Galloromanische Sprachkolonien in Italien und Nordspanien* / Von Max Pfister. — Stuttgart : Franz Steiner Verlag Wiesbaden, 1988. 44 s.; 1 hrt.; 24 sm. — (Akademie der Wissenschaften und der Literatur Abhandlungen der Geistes und Sozialwissenschaftlichen Klasse ; Jg. 1988. Nr. 5) ISBN 3-515-05256-9 (A.V/2325-5).
- PIEJKO, FRANCIS: *Antiochus III and Teos Reconsidered* Belleten, C. LV, Nisan 1991, Sayı: 212'den ayrışım. / Francis Piejko. — Ankara : T.T.K., 1991. 13-69 ss.: 24 sm. (A.V/4732).
- PITTINIEMI, PERTTI: *1400-1700 Luvulla Eläneiden Hailuotolaisten Kallon ja Alaleuan Muodon Tarkastelua* / Pertti Pirttiniemi-Jan Huggare. — Oulu : Oulun Yliopisto Historian Laitos, 1989. 69-75 ss.: 24 sm. ISBN 951-42-2805-7 (A.V/2557).
- PLUTARKHOS, MESTRIUS: *Marcus Antonius* / Mestrius Plutarkhos; Yunanca'dan çeviren : Mehmet Özaktürk. — Ankara : T.T.K., 1992. 111 s.; 24 sm. — (AKDTYK. Türk Tarih Kurumu Yay.; VII Dizi-Sa. 115) ISBN 975-16-0437-0 (A.V/4786).

- POLLO, STEFANAQ: *Ne Gyurme te Historise Shqiptare* / Stefanaq Pollo. — Tirane : Akademia e Schkencave e RPS te Shqiperise, 1990. ... c.; 22 sm. (A.V/3923).
- POPA, MIRCEA N.: *Gesichtspunkte der Rumänisch-Türkischen Beziehungen in der Zwischenkriegs-Zeitspanne IX*. Türk Tarih Kongresi'nden ayrıbasım. / Mircea N. Popa. — Ankara : T.T.K., 1989. 2169-2177 ss.: 24 sm. (A.V/2603).
- POPIȘTEANU, CRISTIAN: *Romanian Public Opinion and the Homage paid to Atatürk IX*. Türk Tarih Kongresi'nden ayrıbasım. / Cristian Popișteanu. — Ankara : T.T.K., 1989. 2159-2167 ss.: 24 sm. (A.V/2639).
- POTSHVERIYA, B.M.: *Atatürk'e İlişkin Sovyet Yayınları IX*. Türk Tarih Kongresi'nden ayrıbasım. / B.M. Potshveriya. — Ankara : T.T.K., 1989. 1917-1923 ss.: 24 sm. (A.V/2600).
- POUJOL, CATHERINE: *1700-1840 Yılları Arasında Orta Asya'daki Rus Gezginleri Sömürge Öncesi Bilgininin Niteliği ve İşlevi X*. Türk Tarih Kongresi'nden ayrıbasım. / Catherine Poujol. — Ankara : T.T.K., 1991. 757-765 ss.: 24 sm. (A.V/4762).
- POLLÄ, MATTI: *Uusimman Venäläisen Tutkimuksen Käsitykset Karjalan Alkuvaiheista* / Matti Pöllä. — Oulu : Oulun Yliopisto Historian Laitos, 1991. 109-128 ss.: 24 sm. ISBN 951-42-3151-1 (A.V/4687).
- Problemi Sotsial'noy'noy istorii i Kulturi Srednikh Vekov (Mejvuzobskiy Sbornik)*. — Leningrad : Leningradskii Universitet. 1986. 192 s.; 20 sm. (A.V/1556).
- Proceedings of the Colloquium on Arabic Grammar* / Edited by Kinga Dévényi and Tamas Ivanyi. — Budapest : The Hungarian Scientific Research Fund, 1991. 375 s.; 22 sm. — (The Arabist Budapest Studies in Arabic ; 3-4) (A.V/4509).
- PROST, HENRI: *Istanbul (1936-1957)* / Henri Prost. — İstanbul : İstanbul İmar Bürosu, 1947. Ölçek 1 : 2000 (H/262).
- PULAHA, SELAMİ: *Pronesia feudale ne Tokat Shqiptare: (Shek XV-XVI)* / Selami Pulaha. — Tirane : Akademia Eshkencave E RPS te Shqiperise Instituti I. Historise, 1988. 519 s.; 21 sm. (A.V/2106).
- PULKINA I.: *Russian : A Practical Grammar with Exercises* / I. Pulkina, E. Zakhava-Nekrasova. — 4th edition, revised and enlarged. — Moscow : Russky Yazyk Publishers, 1988. 581 s.; 22 sm. ISBN 5-200-00018-1 (A.V/4664).
- RADU, ANCA: *Profesorul Mihail Guboglu la 70 de An* Anarul Inst. de istorie n archeologic "A.D. Xenopse" Yaşı-1982, No. XXI'den ayrıbasım.

- / Anca Radu. — Yaşı : Anuarul Institut de Istorie și Archeologie, 1982. 2 s.; 23 sm. (A.IV/6752).
- RASİZADE, ALİ Ç.: *Turekkii Aspekt doktrini Trumsna i Nekotorye Prosvety Stastinskoi Diplomatii Noradii Azii i Afriki* 1989, 4'den ayrıbasım. / A.Ç. Rasizade. — Moskova : [A.y.], 1989. 39-50 ss.; 24 sm. (A.V/3404).
- RECKTENWALD, HORST CLAUS: *Kritisches zum Selbstverständnis der ökonomischen Wissenschaft / Von Horst Claus Rectenwald.* — Stuttgart Verlag Wiesbaden, 1989. 74 s.; res.; 24 sm. — (Akademie Wissenschaften und der Literatur, Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse ; Jg. 1989. Nr. 1) ISBN 3-515-05416-2 (A.V/3281-1).
- Report of the Commission on the Palestine Disturbances of August, 1929.* — London : His Majesty's Stationery Office, 1930. 202 s.: hrt.; 24 sm. (A.V/4551).
- Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes IV : Die Orts- und Gewässernamen der al-tassyrischen Zeit / von Khaled Nashef.* — Wiesbaden : Reichert, 1991. 160 s.; 1 hrt.; 24 sm. — (Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients : Reihe B, Geisteswissenschaften ; Nr. 7) ISBN 3-88226-465-9 (A.IV/2006-4).
- De la Révolution Française à la Turquie d'Atatürk : La modernisation politique et sociale. Les Lettres, les sciences et les arts : Actes / éd. par Jean-Louis Bacqué-Grammont et Eldem.* — İstanbul : Paris ; Editions ISIS, 1990. 286 s.; 24 sm. — (Varia Turcica ; 16) ISBN 2-906053-10-4 ISBN 975-428-018-5 (A.V/3929).
- RONA-TAS, A.: *An Intraduction to Turkology / A. Rona-Tas.* — Szeged : Studia Uralo-Altaica, 1991. 170 s.; 24 sm. — (Studia Uralo-Altaica ; 33) (A.V/4457).
- ROSENKRANZ, KARL: *Poesie und ihre Geschichte / von Karl Rozenkranz.* — Königsberg : Gebrüder Bornträger, 1855. 756 s.; 22 sm. (A.V/4561).
- ROSTOFDUNİ, MUSA CARULLAH: *Tarihi Kur'an ve al-Mesahif / Musa Carullah Rostofduni.* — Petersburg : İslamiye Mat., 1323. 38 s.; 20 sm. (A.V/4569).
- ROUSSEAU, J.J.: *Mukavele-i İctimaiye yahut Hukûk-ı Siyasiye Kavâid-i Esasiyesi / Müellif : Jan Jak Rousseau; Mütercim: Mütেকaidın Hariciyeden A. .* — İstanbul : Kütüphane-i İslâm ve Askeri, 1329. 221 s.; 18 sm. (A.V/4568).
- RUBY, CHRISTIAN: *Tarih Nedir?* Belleten, C. LV, Ağustos 1991, Sayı: 213'ten ayrıbasım. / Christian Ruby : Çev. Bahaeddin Yediyıldız.

- Ankara : T.T.K., 1991. 579-586 ss.: 24 sm. (A.V/4710).
- AL-RUFĀ'Ī, 'ABD AL-^ʿAZİZ: *Tauşik al-irtibât bi't-Turâs al-Arabî : al-Muhâdara Allatî U'lkiyat fî mu'tamer al-Udabâ' al-'Arab as Sabî', al-Mun'akid fî Bağdad fî safar 1389 H. Nisan (April) 1969 M. / 'Abd al-^ʿAziz al-Rufâ'î ... ve bşk. .* — 4. bs. — Riyad : al-Maktaba as-Sagîra, 1390-1393 H. Krş. ss.: 17 sm. — (al-Maktaba as-Sagîra ; 1-10) (A.V/2085).
- Russia : *The Official Report of the British Trades Union Delegation to Russia in November and December, 1924.* — London : The Trades Union Congress General Council. 1925. 249 s.; 1 hrt.; 25 sm. (A.V/4565).
- Russkiy posol v Stambule (Petr Andreeviç Tolstoy i ego opisanie Osmanskoy İmperii naçala XVIII v.) / red. M.S. Lazarev, N.A. Khalfin. — Moskva : Nauka, 1985. 160 s.; 20 sm. (A.V/2305).
- RÜSTER, CHRISTEL: *Deutsch - Sumerographisches Wörterverzeichnis : Materialien zum Hethitischen Zeichenlexikon* / Christel Rüster ; Erich Neu. — Wiesbaden : Harrassowitz, 1991. 89 s.; 24 sm. — (Studien zu den Boğazköy-Texten ; H. 35). ISBN 3-447-03194-8 (A.V/4665).
- SAATÇI, TAHSİN: *Samsat'ta Türk İslam Sikkeleri* / X. Türk Tarih Kongresi'nden ayrıbasım. / Tahsin Saatçi. — Ankara : T.T.K., 1991. 941-943 ss.: 24 sm. (A.V/4765).
- SÂBİS, ALİ İHSAN: *Birinci Cihan Harbi* / Ali İhsan Sâbis. — İstanbul : Nehir, 1990. 4 c.; 20 sm. — (Hatıralarla Yakın Tarih. Harp Hatıralarım) ISBN 975-551-043-5 (A.V/3000).
- AL-SAFEDİ, SALAHADDİN HALİL B. AYBEK: *al-Vafî bil vefiyât / Salahaddin Halil b. Aybek al-Safedi; Hrsg. von Sven Dederling.* — Dımaşk : Matbaatü al-Haşimiyye, 1953. 402 s.; 24 sm. — (Bibliotheca Islamica ; Bd. 6c) (A.V/4341).
- AL-SAĞANÎ EBİ AL-FADÂİL AL-HASAN B. MUHAMMED B. AL-HASAN: *Mâ Benet al-Arab alâ faal* / Muhammed b. Hasan al-Sağani. — Dımaşk : Matbuat al-Mecmu al-İlmiyye al-Arabi, 1964. 163 s.; 24 sm. (A.V/4356).
- SAİD, HAKİM MOHAMMED: *Atatürk IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrıbasım.* / Hakim Mohammed Said. — Ankara : T.T.K., 1989. 1585-1588 ss.; 24 sm. (A.V/2635).
- SAKAOĞLU, NECDET: *Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihi* / Necdet Sakaoğlu. — İstanbul : İletişim, 1992. 151 s.; 19 sm. — (Cep Üniversitesi; 71) ISBN 975-470-217-9 (A.V/4833).
- SALMI, HANNU: *Richard Wagnerin Perintöä Poulustamassa* / Hannu Salmi. — Oulu : Oulun Yliopisto Historian Laitos, 1990. 69-87 ss.; 24 sm. (A.V/3270).

- SALMI, HANNU: *Richard Wagner Suomessa. Suomalaisen Wagner-Reseptiön Mahdollisuudet 1800-Luvulla* / Hannu Salmi. — Oulu : Oulun Yliopisto Historian Laitos, 1991. 143-168 ss.: 24 sm. ISBN 951-42-3154-6 (A.V/4684).
- SALMON, PIERRE: *À Propos du Refus de la Différence. l'Image des Peuples d'Asie Mineure A Rome X.* Türk Tarih Kongresi'nden ayrıbasım. / Pierre Salmon. — Ankara : T.T.K., 1990. 609-627 ss.: 24 sm. (A.V/3244).
- SANDARS, N.K.: *The Sea Peoples : Warriors of the ancient Mediterranean 1250-1150 BC* / N.K. Sandars. — London : Thames and Hudson, c 1978. 224 s.: 148 res.; 25 sm. ISBN 0-500-02085-X (A.V/4637).
- SASUNI, GARO: *Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. Yüzyıldan Günümüze Ermeni Kürt İlişkileri* / Garo Sasuni ; çevirmenler Bedros Zartaryan - Memo Yetkin. — İstanbul : Med, 1992. 263 s.; 24 sm. (A.V/4854).
- SAYCE, A.H.: *The Hittites : The Story of Forgotten Empire* / by A.H. Sayce. — 2. ed. — Oxford : The Religious Tract Society, 1892. 143 s.: res.; 19 sm. — (By-paths of Bible Knowledge ; 12) (A.V/4636).
- SAYILI, AYDIN: *Ortaçağ Bilim ve Tefekküründe Türklerin Yeri* / Yazan : Aydın Sayılı. — Ankara : A.K.M., 1985. 18 s.; 24 sm. — (A.K.M., Türk Kültüründen Görüntüler Dizisi ; Sayı 1) (A.V/2522).
- SCHMALTZ, BERNHARD: *Kaunos 1988/89 Aktivitäten der deutschen Mitarbeiter* Belleten, C. LV, Nisan 1991, Sayı: 212'den ayrıbasım. / Bernard Schmaltz. — Ankara : T.T.K., 1991. 121-177 ss.: 20 s. res.: 10 s. fot. ; 24 sm. (A.V/4736).
- SCHMID, WOLFGANG P.: *Nahrungskurisch : Sprachhistorische und instrumentalphonetische Studien zu einem aussterbenden Dialekt* / Hrsg. von Wolfgang P. Schmid. — Stuttgart : Steiner Verlag Wiesbaden, 1989. 231 s.: 256 şek.; 24 sm. — (Akademie der Wissenschaften und der Literatur. Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse ; Jg. 1989. Nr. 2) ISBN 3-515-05445-6 (A.V/3281-2).
- SCHMID, WOLFGANG P.: *Wort und Zahl Sprachwissenschaftliche Betrachtungen der Kardinalzahlwörter* / von Wolfgang P. Schmid. — Stuttgart : Steiner-Verl. Wiesbaden, 1989. 28 s.; 24 sm. — (Akademie der Wissenschaften und der Literatur. Abhandlungen der Geistesund Sozialwissenschaftlichen Klasse ; Jg. 1989. Nr. 8) ISBN 3-515-05544-4 (A.V/3281-8).
- SCHMIDT, JAN: *Through the legation window 1876-1926 : Four essays on Dutch, Dutch-Indian and Ottoman History* / by Jan Schmidt. — İstanbul : Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut ; Leiden : Neder-

- lands Instituut voor het Nabije Oosten, 1992. 250 s.; 24 sm. ISBN 90-6258-068-8 (A.V/4781).
- Scholia : Beiträge zur Turkologie und Zentralasienkunde* / Hrsg. von Klaus Röhrborn und Horst Wilfrid Brands. — Wiesbaden : Harrassowitz, 1981. 246 s.; 25 sm. — (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica ; Bd. 14) ISBN 3-447-02198-5 (A.V/4501).
- SCHROEDER, ERIC: *Muhammads People A Tale by Anthology* / Eric Schroeder. — Canada : The Bond Wheelwright, c 1955. XVIII, 838 s.; 24 sm. — (The Bond Wheelwright Company Publishers) (A.V/2971).
- SCHRÖDER, WERNER: *Wolfram von Eschenbach, das Nibelungenlied und, Die Klage* / Von Werner Schröder. — Stuttgart : Steiner Verlag Wiesbaden, 1989. 39 s.; 24 sm. — (Akademie der Wissenschaften und der Literatur. Abhandlungen der Geistesund Sozialwissenschaftlichen Klasse ; Jg. 1989. Nr. 5) ISBN 3-515-05450-2 (A.V/3281-5).
- SCHWAB, GUSTAW: *Sagen des klassischen Altertums* / Gustaw Schwab. — Wien : Ueberreuter, c 1974. 584 s.: 32 res.; 24 sm. ISBN 3-8000-2919-7 (A.V/4927).
- SCHWERTHEIM, ELMAR: *Hadrianoi und Hadrianeia. Ein Beispiel für die Stadtgründungen der Römischen Kaiser X. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım.* / Elmar Schwertheim. — Ankara : T.T.K., 1990. 649-656 ss.; 24 sm. (A.V/3230).
- Seçim Hürriyeti : Dün ve Bugün.* — Ankara : Demokrat Parti, 1954. 15 s.; 22 sm. — (Demokrat Parti Neşriyatından ; 9) (A.V/4489).
- SEEHER, JÜRGEN: *Der Übergang vom Neolithikum zum Chalkolithikum in Nordwestanatolien X. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım.* / Jurgen Seeher. — Ankara : T.T.K., 1990. 57-64 ss.: 5 res.; 24 sm. (A.V/3247).
- SEHAVÎ, MUHAMMED B. EBİ BEKR B. OSMAN: *al-Teber al-Mesbûk fî zil al-Sûluk* / Muhammed b. Ebi Bekr b. Osman al-Sehavî. — Mısır : Matbaa al-Emir, 1896. 432 s.; 24 sm. (A.V/4342).
- SELIRAND, JÜRI: *Jatkuvuus Viron Muinoistieteen Vakiintumisessa* / Juri Selirand. — Oulu : Oulun Yliopisto Historian Laitos, 1990. 259-275-ss.: 24 sm. ISBN 951-42-2918-5 (A.V/3276).
- SEL, LÜTFÜ: *İkinci Dünya Savaşı'nda İstihbarat* / Lütfü Sel. — Ankara : Gn. Kur. Askeri Tarih ve Stra. Etüt Başkanlığı, 1985. 184 s.; 24 sm. (A.V/4480).
- AL-SEMERKANDÎ, NASIR B. MUHAMMED: *Bestan al-Arifeyn* / Nasir b. Muhammed al-Semerkindî. — [y.y.] : İzzet Efendi Mat., 1296 H. 296 s.; 18 sm. (A.V/4379).

- SENECA, LUCIUS ANNAEUS: *Ahlâki Mektuplar : Epistulae Morales / Seneca ; Çeviren Türkân Uzel. — Ankara : T.T.K., 1992. 337 s.; 24 sm. — (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay.; VII. Dizi-Sa. 114) ISBN 975-16-0491-5 (A.V/4793).*
- SERSKI OKRUG OF SERES COUNTY / Compiled by Todor Hristov Simovski. — Skopje : The Institut of National History, 1988. Ölçek 1 : 200000 ; 1. pafta. (H/250).
- Serski Okrug of Seres County / Compilet by Todor Hristov Simovski. — Skopje : The Institut of National History, 1988. Ölçek 1: 20000; 2. pafta. (H/249).*
- SERTER, VEHBİ ZEKİ: *Lefkoşa'da Dikilen "Atatürk" Büst ve Heykelleri IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrıbasım. / Vehbi Zeki Serter. — Ankara : T.T.K., 1989. 2103-2108 ss.: 15 res.; 24 sm. (A.V/2581).*
- SERTOĞLU, MİTHAT: *Atatürk'ün Bilinmeyen Bir Beyannamesi IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrıbasım. / Mithat Sertoğlu. — Ankara : T.T.K., 1989. 2053-2057 ss.: 1 res.; 24 sm. (A.V/2650).*
- SERTOĞLU, MİTHAD: *Paşalar Şehri İstanbul / Mithad Sertoğlu. — İstanbul : Risale, 1991. 295 s.; 20 sm. (A.V/4623).*
- SEVER, HÜSEYİN: *Kültepe Metinlerine Göre "Birtum" Kelimesinin Yeni Anlamı X. Türk Tarih Kongresi'nden ayrıbasım. / Hüseyin Sever. — Ankara : T.T.K., 1990. 466-478 ss.: 3 s. bel. ftkp.; 24 sm. (A.V/3216).*
- SEVİLLA-SHARON, MOSHE: *Türkiye Yahudileri / Moshe Sevilla-Sharon. — İstanbul : İletişim, 1992. 176 s.; 19 sm. — (Cep Üniversitesi; 63) ISBN 975-470-185-7 (A.V/4800).*
- SEVİM ALİ: *Azîmî ve Eseri Hakkında X. Türk Tarih Kongresi'nden ayrıbasım. / Ali Sevim. — Ankara : T.T.K., 1991. 1097-1100 ss.; 24 sm. (A.V/4775).*
- SEYİTDANLIOĞLU, MEHMET: *Takvim-i Vekayi'de Ermenilerle İlgili Haberler (1908-1915) : Dizin Belleten, C. LV, Aralık 1991, Sayı: 214'ten ayrıbasım. / Mehmet Seyitdanlıoğlu. — Ankara : T.T.K., 1991. 797-852 ss.: 24 sm. (A.V/4718).*
- SHAKESPEARE, W.: *Kral Lear / W. Shakespeare ; Ter. Abdullah Cevdet. — İstanbul : Matbaat-ı ictihad, 1907. 233 s.; 18 sm. (A.V/4573).*
- SHKODRA, ZİJA: *Esnafet Shqiptare (Shekujt XV-XX) / Zija Shkodra. — Tirane : Akademia e Shkencave e R.P. Te Shqiperise, 1973. 390 s.; 24 sm. (A.V/4650).*
- SHKODRA, ZİJA: *La Ville Albanaise au Cours de la Renaissance Nationale (1831-1912) / Zija Shkodra. — Tirana : Academie des Sciences de la RPS d'Albanie, 1988. 202 s.; 24 sm. (A.V/4651).*

- SIRMA, İHSAN SÜREYYA: *Birkaç Sahife Tarih* / İhsan Süreyya Sırma. — 2. bs. — Konya : Esra Yayınları, 1991. 152,4 s.; 20 sm. — (Esra Yayınları; No: 28) (A.V/4614).
- SIRMA, İ. SÜREYYA: *II. Abdülhamid'in İslâm Birliği Siyaseti* / İ. Süreyya Sırma. — 3. bs. — İstanbul : Beyan, 1989. 131 s.; 20 sm. (A.V/4606).
- SIRMA, İ. SÜREYYA: *İslâm ve Tarih* / İhsan Süreyya Sırma. — 2. bs. — İstanbul : Beyan, 1991. 144 s.; 20 sm. (A.V/4611).
- SIRMA, İHSAN SÜREYYA: *Sömürü Ajanı İngiliz Misyonerleri* / İhsan Süreyya Sırma. — 9. bs. — İstanbul : Beyan, 1991. 103 s.; 4 ek; 20 sm. — (Beyan Yayınları ; 23) (A.V/4613).
- SIRMA, İHSAN SÜREYYA: *Tanzimat'ın Getirdikleri* / İhsan Süreyya Sırma. — 3. bs. — İstanbul : Beyan Yay., 1991. 112 s.; 20 sm. (A.V/4612).
- SIRMA, İHSAN SÜREYYA: *Tarih Şuuru* / İhsan Süreyya Sırma. — 3. bs. — İstanbul : Seha, 1991. 224 s.; 20 sm. (A.V/4605).
- SIRMA, İHSAN SÜREYYA: *Yemen İsyanları : Osmanlı Devleti'nin Yıkılışında* / İhsan Süreyya Sırma. — İstanbul : Düşünce Yayınları, 1980. 284 s.; 20 sm. (A.V/4610).
- SİLİSTRELİ, UĞUR: *Köşk Höyük X. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım.* / Uğur Silistreli. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1990. 43-46 ss.: 17 res.; 24 sm. (A.V/3211).
- SİLİSTRELİ, UĞUR: *Köşk Höyük'te bulunan kabartma insan ve hayvan figürleriyle bezeli vazolar* Belleten, C. LIII, Nisan 1989, Sayı 206'dan ayrışım. / Uğur Silistreli. — Ankara : T.T.K., 1989. 361-374 ss.: 13 levha; 24 sm. (A.V/2482).
- Slovo ob učitel'ях : Moskovskie vostokovedi 30-60-h godov* / Redaktsionnae O.K. Drayer, G.D. Tyagay, P.M. Şaştitko. — Moskva : İzdatel'stvo "Nauka" 1988. 343 s.; 20 sm. (A.V/2444).
- SOIKKANEN, TIMO: *Suomen Puoluekartan Seitsemän Peruslinjaa* / Timo Soikkanen. — Oulu : Oulun Yliopisto Historian Laitos, 1991. 217-226 ss.; 24 sm. ISBN 951-42-3159-7 (A.V/4679).
- SOKOLOV-REMİZOV, S.N.: *Literatura Kalligrafiya Jivopis' (K probleme sinteza iskusstv v hudojestvennaya Kul'ture Dal'nego Vostoka)* / S.N. Sokolov-Remizov. — Moskva : Nauka, 1985. 310 s.; 21 sm. (A.V/2192).
- SOLIN, HEIKKI: *Namenpaare Eine Studie zur römischen Namengebung.* / Heikki Solin. — Helsinki : Societas Scientiarum Fennica, 1990. 92 s.; 25 sm. — (Commentationes Humanarum Litterarum ; 90, 1990). ISBN 951-653-202-0 (A.V/2915).

- Solunski Okrug of Solun County* / Compiled by Todor Hristov Simavski. — Skopje : The Institut of National History, 1988. Ölçek 1 : 200000 ; 1. pafta. (H/246).
- Solunski Okrug of Solun County* / Compiled by Todor Hristov Simoski. — Skopje : The Institut of National History, 1988. Ölçek 1 : 200000; 2. pofta. (H/247).
- SOMEKH, SOSSON: *Two Versions of Dialogue in Mahmūd Taymūr's Drama* / by Sasson Somekh. — Princeton : Princeton University, 1975. 21 s.; 22 sm. — (Princeton Near East Paper ; Nu. 21) (A.V/3991).
- SOMEL, SACİT: *Almanya'da Türk İşçileriyle İçişe* / Sacit Somel. — Ankara : Demircioğlu Mat., 1989. 157 s.; 20 sm. (A.V/4607).
- SONYEL, SALÂHİ R.: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Koruma Protégé) Sistemi ve Kötüye Kullanılışı* Belleten, C. LV, Ağustos 1991, Sayı: 213'ten ayrışım. / Salâhi R. Sonyel. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1991. 359-370 ss.; 24 sm. (A.V/4700).
- SONYEL, SALAHİ R.: *The Protégé System in the Ottoman Empire and Its Abuses* Belletn, C. LV, Aralık 1991, Sayı: 214'ten ayrışım. / Salahi R. Sonyel. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1991. 675-686 ss.; 24 sm. (A.V/4715).
- SONYEL, S.R.: *Settlers and Refugees in Cyprus* / S.R. Sonyel. — London : Cyprus Turkish Association, 1991. 135 s.; 24 sm. (A.V/4511).
- SONYEL, SALÂHİ R.: *Türk-Ermeni İlişkileri ve Musevi Soykırımı = Turco-Armenian Relations In the Context of the Jewish Holocaust* Belleten, C. LIV, Ağustos 1990, Sayı 210'dan ayrışım. / Salâhi R. Sonyel. — Ankara : T.T.K., 1990. 739-772 ss.; 24 sm. (A.V/3379).
- SOYSAL, İSMAİL: *1955 Bağdat Paktı* Belleten, C. LV, Nisan 1991, Sayı: 212'den ayrışım. / İsmail Soysal. — Ankara : T.T.K., 1991. 179-238 ss.; 24 sm. (A.V/4729).
- SOYSAL, İSMAİL: *1925 Türk Sovyet Saldırmazlık Paktı'na Ekli Gizli Kalmış Bir Belge: Çiçerin'in Mektubu IX*. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. / İsmail Soysal. — Ankara : T.T.K., 1989. 1925-1931 ss.; 24 sm. (A.V/2571).
- SOYSAL, İSMAİL: *Complementarite des Interets de la Turquie et de la France Vue Dans Une Perspective Historique* Belleten, C. LIV, Nisan 1990, Sayı 209'dan ayrışım. / İsmail Soysal. — Ankara : T.T.K., 1990. 478-495 ss.; 24 sm. (A.V/3177).
- SOYSAL, İSMAİL: *Tarihsel Açıdan Bakıldığında Türkiye ile Fransa'nın Menfaatlerinin Birbirini Tamamlayıcı Niteliği* / İsmail Soysal. — Ankara : T.T.K., 1990. 463-475 ss.; 24 sm. (A.V/3176).

- SOYSAL, ÖZER: *Atatürk Araştırmaları'nın Bibliyografik Dayanakları* Erdem, C. 4/12, Eylül 1988, Sayı 12'den ayırbaşım. / Özer Soysal. — Ankara : A.K.M., 1990. 1105-1132 ss.: 24 sm. (A.V/3353).
- SOYSAL, ÖZER: *Basic Issues and Problems In Library Education in Turkey* Kütüphanecilik dergisi 2. Sayıdan ayırbaşım. / Özer Soysal. — İstanbul : İ. Ü. Edebiyat Fakültesi, 1989. 51-59 ss.: 24 sm. (A.V/3352).
- SOYSAL, ÖZER: *Türkiye'de Kütüphanecilik Alanında Kuram-Uygulama İlişkisi* Türkiye'de Kütüphane Alanında Teori ile Uygulama İlişkisi Sempozyumu'ndan ayırbaşım. / Özer Soysal ; Haz. Meral Alpay. — İstanbul : İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Kütüphanecilik Bölümü, 1988. 7-18 ss.: 24 sm. (A.V/3354).
- SÖNMEZOĞLU, FARUK: *Uluslararası İlişkiler Sözlüğü* / Faruk Sönmezoğlu ... [ve bşk.]. — İstanbul : Cem, 1992. 364 s.; 20 sm. (A.V/4823).
- SPINEI, VICTOR: *The Turkish Nomadic Populations in the Romanian Countries in the 10th-14th Centuries* X. Türk Tarih Kongresi'nden ayırbaşım. / Victor Spinei. — Ankara : T.T.K., 1991. 982-989 ss.: 1 s. lev.; 24 sm. (A.V/4766).
- SPULER, BERTHOLD: *Gedenkwort Gotthard Jäschke (1894-1983)* Die Welt des Islams. Internationale Zeitschrift für die Geschichte des Islams in der Neuzeit D.S. Band XXIII und XXIV'den ayırbaşım. / von Berthold Spuler. — Leiden : Brill, 1984. -498- s.; 24 sm. (A.V/2855).
- STEINER, GERD: *Neue Überlegungen Zur Ahhijawa - Frage* X. Türk Tarih Kongresi'nden ayırbaşım. / Gerd Steiner. — Ankara : T.T.K., 1990. 523-530 ss.: 24 sm. (A.V/3204).
- STEWART, ETHEL G.: *Turkish Origins of the Dene and the Na-Dene "Indians" of North America* X. Türk Tarih Kongresi'nden ayırbaşım. / Ethel G. Stewart. — Ankara : T.T.K., 191. 839-854 ss.: 2 hrt.; 24 sm. (A.V/4741).
- STEWART, RICHARD ANTHONY: *Sunrise at Abadan : The British and Soviet Invasion of Iran, 1941* / Richard A. Stewart. — 1 st. ed. — New York : Praeger, 1988. 294 s.; 24 sm. ISBN 0-275-92793-8 (alk. paper) (A.V/3055).
- STIEVE, FRIEDRICH: *Geschichte des Deutschen Volkes* / Friedrich Stieve. — 14. Auf. — München und Berlin : von R. Oldenbourg, 1943. 509 s.; 24 sm. (A.V/4562).
- STOJANOVSKI, ALEKSANDAR: *Les Rayas Aux Obligations Spéciales en Macédoine (Voinouks, Fauconniers, Cultivateurs du Riz et Saliniers)* / Aleksandar

- Stojanovski. — Skopje : Institut de l'Histoire Nationale, 1990. 208 s.; 20 sm. (A.V/3422).
- SUGAR, PETER F.: *Industrialization of Bosnia-Herzegovina, 1878-1918* / Peter F. Sugar. — Seattle : University of Washington, 1963. 275 s.; 24 sm. (A.V/4897).
- SUISTOLA, JOUNI: *The Picture of Kemal Atatürk in Finland* / Jouni Suistola. — Oulu : Oulun Yliopisto Historian Laitos, 1989. 205-213 ss.: 24 sm. ISBN 951-42-2813-8 (A.V/2565).
- SUISTOLA, JOUNI: *Tupakka ja Kylmä Sotaa - Suomalainen Näkökulma Vuoden 1946 suomen ja Turkin Kauppasopimukseen* / Jouni Suistola. — Oulu : Oulun Yliopisto Historian Laitos, 1989. 215-224 ss.: 24 sm. ISBN 951-42-2814-6 (A.V/2566).
- SUORSA, OLAVI: *Kainuulaisten Vaellukset Viaan ja Kalevalaisen Kulttuurin Säilyminen* / Olavi Suorso. — Oulu : Oulun Yliopisto Historian Laitos, 1989. 89-114 ss.: 24 sm. ISBN 951-42-2807-3 (A.V/2559).
- SÜEL, AYĞUL: *Belgelere Göre Hitit Tapınakları Nasıl Korunuyordu?* X. Türk Tarih Kongresi'nden ayrıbasım. / Aygöl Süel. — Ankara : T.T.K., 1990. 515-522 ss.: hrt.; 24 sm. (A.V/3198).
- SÜMER, FARUK: *Doğu Anadolu'da Moğol ve Türkmen Devirlerine Ait Bazı Tarihi Yapılar Hakkında Düşünceler - Remarks on Some Mongol and Turkmen Buildings in Eastern Anatolia* Belleten, C. LIV. Ağustos 1990, Sayı 210'dan ayrıbasım. / Faruk Sümer. — Ankara : T.T.K., 1990. 631-648 ss.; 24 sm. (A.V/3387).
- SÜMER, FARUK: *İlhanlı Hükümdarlarından Abaka, Argun Hanlar ve Ahmed-i Celayir* Belleten, C. LIII, Nisan 1989, Sayı 206'dan ayrıbasım. / Faruk Sümer. — Ankara : T.T.K., 1989. 175-197 ss.: 24 sm. (A.V/2485).
- SÜMER, FARUK: *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü (Şah İsmail ile Halefleri ve Anadolu Türkleri)* / Faruk Sümer. — Ankara : T.T.K., 1992. 265 s.; 1 hrt.; 24 sm. — (AKDTYK. Türk Tarih Kurumu Yay.; VII. Dizi-Sayı 128) ISBN 975-16-0446-X (A.V/4791).
- SÜSLÜ, AZMİ: *Russian View on the Atrocities Committed by the Armenians Against the Turks* / Azmi Süslü. — Ankara : Kök, 1991. 167 s.; 24 sm. — (Kök Series of Social and Strategical Researches ; 2) ISBN 975-7430-01-3 (A.V/4500).
- SVANIDZE, M.H.: *Sel'skoe hozyaystvo yugo-zapadnoy Gruzii v XVI veke* / M.H. Svanidze. — Tbilisi : Metsniereba, 1984. 142 s.; 22 sm. (A.V/2229).

- Svedeniya Arabskikh İstoriy XIV-XV vv. O Gruzii (al-⁵Umari al-Muhibbi, al-Kalkaşandi) /* Perevod s arabskogo, preduslavue, Kommentariuu u ukazatelu D.T. Goçoleyşvulu. — Tbilisi : Metsniereba, 1988. 78 s.; 22 sm. — (İnostrannie İstoçniki po İstorii Gruzii ; 22) (A.V/2227).
- Svod zakonov "Tayhore" 702-718 gg. I-XV zakoni /* Metni eski Japonca'dan çevirisini yapan ve yorumları yazan: K.A. Popova ; Sorumlu red. P.P. Topeha. — Moskva : Uzdatel'stvo "Nauka", 1985. 368 s.; 23 sm. (A.V/2208).
- ŞAMİLOĞLU, ALİ RASİZADE: *Türkiye Açısından Truman Doktrini ve Stalin Diplomasisinin Hataları* Belleten, C. LV, Nisan 1991, Sayı: 212'den ayrışım. / Ali Rasizade Şamiloğlu. — Ankara : T.T.K., 1991. 239-255 ss.: 24 sm. (A.V/4727).
- ŞALVOVIÇ, D.N.: *Gruzinsko-Persidskie (Dvuyaziçne) İstoriçeskie dokumenti (XVI-XVIII vv.) /* D.N. Şalvoviç. — Tbilisi : Metsniereba, 1984. 109 s.; 22 sm. (A.V/2228).
- ŞAKULAŞVILI, GEORGI NIKOLAEVIÇ: *Azerbaycanskıe stihi Sayat-Nova po Spisku Tsareviça Teymuraza /* G.N. Şakulaşvili. — Tbilisi : İzdatel'stvo "Metsniereba", 1970. 177 s.; 22 sm. (A.V/2269).
- ŞAHİN, SENCER: *İznik (Nikaia) "Alamannia" (?) Rölyefi X. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım.* / Sencer Şahin. — Ankara : T.T.K., 1990. 657-661 ss.: 24 sm. (A.V/3229).
- ŞAHİN, KEMAL: *Yunus Emre'nin Tasavvuf Zinciri, Şeyhi, Yaşadığı Çağ ve tarikati* Diyanet Dergisi Cilt 27, Sayı 1'den ayrışım. / Kâmil Şahin. — Ankara : Diyanet İşleri Başkanlığı, 1991. 161-172 ss.: 24 sm. (A.V/3436).
- Şah Abbas /* Abdu'l-Hüseyn Nevaî. — İran : İntişarat-ı Bünyad-ı Ferheng-i İran, [t.y.] 493 s.; 24 sm. (A.V/4450-3).
- AL-ŞAFİİ, CELALEDİN SUYUTİ: *Hasan al-Muhadara fi ihbârı Mısır vel Kahire /* Celaledin Suyuti al-Şafii. — Mısır : Matbaa al-Mavzuât Bişarı, 1321 H. 2 c.; 24 sm. (A.V/4316).
- ŞELİC, H.: *Žaza Gerçeği /* H. Şelic. — Münih : Dicle Fırat Yay., [t.y.] 40 s.; 21 sm. (A.V/4608).
- ŞELTEVET, MAHMUT: *İslâm: Akide ve Şeriat /* Mahmut Şeltevet. — Kahire: Mat. ol-idaretü ol-Amme, 1959. 479 s.; 24 sm. (A.V/4347).
- ŞERVAŞİDZE, İ.N.: *Formi Glagolo v yazıke Tyurkskikh Runiçeskikh Nadpisey /* İ.N. Şervaşidze. — Tbilisi : Metsniereba, 1986. 133 s.; 22 sm. (A.V/2201).

- ŞEŞEN, RAMAZAN: *Hittin'de Salâhaddin'in Ordusu* Belleten, C. LIV, Nisan 1990, Sayı 209'dan ayrışım. / Ramazan Şeşen. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1990. 427-433 ss.; 24 sm. (A.V/3191).
- ŞİMŞİR, BİLÂL N.: *Türk Yazı Devrimi* / Bilâl N. Şimşir. — Ankara : T.T.K., 1992. 486 s.; 24 sm. — (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay.; XVI. Dizi-Sayı 60) ISBN 975-16-0420-6 (A.V/4790).
- AL-ŞİRAZÎ, ALİ B. ABİDULLAH: *Divan al-Buhturiyye* / Ali b. Abidullah al-Şirazi. — Kostantiniyye : Matbaa al-Cevâib, 1300 H. 260 s.; 24 sm. (A.V/4351).
- TADASHI, SUZUKI: *The Governance Structures of the Ottoman Empire: A Comparative Historical Analysis* / Suzuki Tahashi. — Osaka : National Museum of Ethnology, 1989. 133-153 ss.; 26 sm. (B.I/333).
- TADASHI, SUZUKI: *Procees of Traditionalist Revolution in the Ottoman Imperial Capital an Attempt of Politico-Sociological Analysisi* / Suzuki Tadashi. — Tokyo : ICUIT, 1989. 220-228 ss.; 26 sm. (B.I/332).
- TAESCHNER, F.: *Das Bosnische Zunftwesen zur Türkenzeit (1463-1878)* / F. Taeschner. — München : C.H. Beck, 1991. 551-559 ss.; 24 sm. (A.V/4516).
- TALONEN, JOUKO: *Viran Lestadiolaisuus 1886-1953* / Jauko Talonen ; editor: Professori Kyösti Julku. — Jyväskylä : Gummerus Kirjapaino oy, 1989. 106 s.; 25 sm. — (Studia Historica Septentrionalia ; 16) ISBN 951-95473-8-X (A.V/2441).
- TAMER, MUSTAFA: *Bölge Vahliği* / Mustafa Tamer. — Erzurum : Fen-Edebiyat Fakültesi Ofset Tesisleri, 1992. 204 s.; 20 sm. (A.V/4730).
- TANNEY, DOMINIQUE HALBOUT DU: *Liste des Villes et Citedelles Représentées Dans la Miniature Ottomane (XVI-XVIIe Siècle)* / IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. Dominique Halbout du Tanney. — Ankara : T.T.K., 1989. 1323-1335 ss.; 24 sm. (A.V/2574).
- TANPINAR, AHMED HAMDİ: *Türkçe Muhtasar Usulu Fıkıh* / Ahmed Hamdi. — İstanbul : Mihran Mat., 1301 H. 133 s.; 19 sm. (A.V/4575).
- TANSEL, FEVZİYE ABDULLAH: *İstiklâl Harbi'nde Mücâhid Kadınlarımız* / Fevziye Abdullah Tansel. — 2. bs. — Ankara : A.K.M., 1991. 91 s.; 2 hrt.; 24 sm. — (AKDITYK, Atatürk Kültür Merkezi Yayını; Sayı: 21. Türk Kültüründen Görüntüler Dizisi ; Sayı: 11) ISBN 975-16-0312-9 (A.V/4475).
- Tanzimat: 150. Yılında / Yay. Haz. Hakkı Dursun Yıldız. — Ankara : T.T.K., 1992. 598 s.; 24 sm. — (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay.; VII. Dizi-sa. 142) ISBN 975-16-0442-7 (A.V/4788).
- TARHAN, M. TANER: *Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları* Höyük, Sayı 1 (1988)'den ayrışım. / M.Taner Tarhan, Veli Sevin. — Ankara : T.T.K., 1991 65-70 ss.; 3 pln.; 24 sm. (A.V/4088).

- Tarih ve Demokrasi : Tarık Zafer Tunaya'ya Armağan / Üniversite Öğretim Üyeleri Derneği.* — İstanbul : Cem, 1992. 140 s.; 8 res.; 20 sm. ISBN 975-406-359-1 (A.V/4816).
- TATARLI, İBRAHİM T.: *Atatürk ve Reformlarının Bulgaristan'da Değerlendirilmesi Üstüne (Bilimsel İncelemelerde Uygulanan Yaklaşım ve Savunulmuş Tezler)* IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. / İbrahim T. Tatarlı. — Ankara : T.T.K., 1989. 1961-1984 ss.: 24 sm. (A.V/2651).
- TEHRANİ, MUHAMMED ŞAFİ'İ: *Tarih-i Nadir Şahî (Nadîr-nâme)* / Muhammed Şafî'î Tehranî ; Rıza Şabanî. — 2. bs. — Tahran : Mutalaat ve tahkikat-ı ferhengi, 1990. 377 s.; 24 sm. (A.V/4447).
- TEKELİ, SEVİM: *İlk Japon Haritasını Çizen Türk Kaşgarlı Mahmud ve Kristof Kolomb'un Haritasına Dayanarak En Eski Amerika Haritasını Çizen Türk Amiralî Pîrî Reis / Yazan : Sevim Tekeli.* — Ankara : A. K.M., 1985. 18 s.; 5 hrt.; 1 res.; 24 sm. — (A.K.M. Türk Kültüründen Görüntüler Dizisi ; Sayı 6) (A.V/2526).
- TEKELİ, SEVİM: *The Oldest Map of Japan Drawn By a Turk Mahmud of Kashgar : The Map of America by Pîrî Reis / by Sevim Tekeli.* — Ankara : A.K.M., 1986. 19 s.; 5 hrt.; 1 res.; 24 sm. — (A.K.M. Türk Kültüründen Görüntüler ; No 7). (A.V/2527).
- TERZİ, MUSTAFA ZEKİ: *Abbâsî Devleti'nin askeri teşkilâtında ordu komutanlığı ve rütbeler* Belleten, C. LIII, Nisan 1989, sayı 206'dan ayrışım. / Mustafa Zeki Terzi. — Ankara : T.T.K., 1989. 153-165 ss.; 24 sm. (A.V/2481).
- AL-TEVHİDÎ, EBÎ HAYYAN: *al-İmtâ' ve al-Müanese / Telif Ebi Hayyan al-Tevhidî.* — Kahire : el-Cenne al-telif ve el-Tercüme vel Neşr, 1939. 2 c.; 24 sm. (A.V/4346).
- TEZCAN, HÜLYA: *Türk Sancak Alemleri / Hülya Tezcan, Turgay Tezcan.* — Ankara : A.K.M., 1992. 126 s.; 58 res.; 24 sm. — (AKDTYK. Atatürk Kültür Merkezi Yay.; Sayı: 55) ISBN 975-16-0429-X (A.V/4658).
- THOENES, WOLFGANG: *Horizontale und vertikale Differenzierung in der Tumorphatologie-dargestellt am Beispiel des Nierenzellkarzinoms / Von Wolfgang Thoenes.* — Stuttgart : Steiner Verlag Wiesbaden, 1989. 27 s.; şek.; 24 sm. — (Akademie der Wissenschaften und der Literatur. Abhandlungen der Mathematisch-Naturwissenschaftlichen Klasse ; Jg. 1989. Nr. 2) ISBN 3-515-05545-2 (A.V/3283-2).
- THOMAS, WERNER: *Probleme der Übertragung buddhistischer Texte ins Tocharische / Von Werner Thomas.* — Stuttgart : Steiner Verlag Wiesbaden, 1989. 36 s.; 24 sm. — (Akademie der Wissenschaften und der Lite-

- ratur. Abhandlungen der Geistes-und Sozialwissenschaftlichen Klasse ; Jg. 1989. Nr. 10). ISBN 3-515-05485-5 (A.V/3281-10).
- TIRPAN, AHMET: *Anadolu'da Opus Reticulatum X. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım.* / Ahmet Tirpan. — Ankara : T.T.K., 1990. 101-111 ss.: 21 res.; 24 sm. (A.V/3212).
- TOIKKA, MARTTI: *Oulu Kastellin Kummun Mittaus Maaperätutkalla* / Martti Toikka. — Oulu : Oulun Yliopisto Historian Laitos, 1990. 25-33 ss.: 24 sm. ISBN 951-42-2908-8 (A.V/3266).
- TOKER, YALÇIN: *Büyük Uyanış* / Yalçın Toker. — İstanbul : Toker Yay., 1992. 256 s.; 20 sm. ISBN 975-445-009-9 (A.V/4830).
- TORTOP, NURİ: *Mahalli İdareler* / Nuri Tortop. — Göz. Geç. 4. bs. — Ankara : Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, 1991. 342 s.; 24 sm. — (Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları ; No: 237) ISBN 975-7669-16-4 (A.V/4649).
- To the Euphrates and Beyond : Archaeological Studies in honour of Maurits N. van Loon* / Ed. by O.M.C. Haex, H.H. Curvers and P.M.M.G. Akkermans. — Rotterdam : Balkema, c 1989. 304 s.; 24 sm. ISBN 90-6191-866-9 (A.V/4626).
- TOZLU, NECMETTİN: *Yabancı Okullar: Kültür ve Eğitim Tarihimizde* / Necmettin Tozlu. — Ankara : Akçağ, 1991. 376 s.; 20 sm. ISBN 975-7568-71-6 (A.V/4837).
- Tragediya : Dpinoiyu B 2 Geda.* — Bakü: Azer-neşr, 1990. 30 s.; 29 sm. ISBN 5-552-00717-4 (B.I/334-9).
- TSALKALOMANİDZE, A.A.: *Semantiko-Sintaksitcheskie Grappy Glagolov v uzbekskom yazıke* / A.A. Tsalkalamanidze. — Tibilisi : Metsniereba, 1987. 130 s.; 22 sm. (A.V/2213).
- TSKİTİŞVİLİ, O.V.: *Rannesrednevekoviş Bağdad (po dannim Moşhadskoy rukophisi truda İbn al-Fahika al-Hamadani)* / O.V. Tskitişvili. — Tbilisi : Metsniereba, 1986. 239 s.; 24 sm. (A.V/2232).
- TULUNAY, ELİF TÜL: *Anadolu'da Artemis ile Aphrodite Arasındaki Benzerlikler X. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım.* / Elif Tül Tulunay. — Ankara : T.T.K., 1990. 415-421 ss.: 24 sm. (A.V/3233).
- TUNA, NUMAN: *Dağça Yarımadası'nda Hellenistik Dönem Amphora Üretim Merkezleri X. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım.* / Numan Tuna. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1990. 347-371 ss.: 5 şek.; 20 res.; 24 sm. (A.V/3207).
- TUNA, OSMAN NEDİM: *Sümer ve Türk Dillerinin Târihi İlgisi ile Türk Dili'nin Yaşı Meselesi* / Osman Nedim Tuna. — Ankara : Türk Dil Kuru-

- mu, 1990. 57 s.; 20 sm. — (AKDITYK. Türk Dil Kurumu Yay.; 561) ISBN 975-16-0249-1 (A.V/4526).
- TUNCA, Ö.: *Architecture de Terre, Architecture-Mère : Portrait de deux villages en Syrie du Nord* / Ö. Tunca, ... [at al.]. — Liège : Université de Liège, 1991. 19 s.; 10 res.; 21 sm. (A.V/3432).
- TUNCER, HADİYE: "17 ve 18. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu ve Danimarka İlişkileri" / Hadiye Tuncer. — Ankara : Doruk, 1991. 160 s.; 23 sm. ISBN 975-553-005-3 (A.V/4655).
- TUNCER, ORHAN CEZMİ: *Anadolu Selçuklu Kümbetlerinin Gelişimi ve Özellikleri* X. Türk Tarih Kongresi'nden ayırabım. / Orhan Cezmi Tuncer. — Ankara : T.T.K., 1991. 1075-1080 ss.: 24 sm. (A.V/4738).
- TUNCOKU, METE: *İsrail'in Kuruluşuna Varan Gelişmeler İçinde Çanakkale Savaşlarının Önemi* Belleten, C. LV, Nisan 1991, Sayı: 212'den ayırabım. / Mete Tuncoku. — Ankara : T.T.K., 1991. 101-108 ss.: 24 sm. (A.V/4734).
- TURAN ŞERAFETTİN: *Türk Devrim Tarihi* / Şerafettin Turan. — Ankara : Bilgi, 1991-1992. 2 c.; 24 sm. ISBN 494-278-1 (A.V/4868).
- TURFAN, KEMAL: *Myriocephalon Savaşı'nın Yeri Üzerine Yeni Araştırmalar* X. Türk Tarih Kongresi'nden ayırabım. / Kemal Turfan. — Ankara : T.T.K., 1991. 1117-1155 ss.: 14 s. res.; 24 sm. (A.V/4750).
- Tübinger Atlas des Vorderen Orients*. — Wiesbaden : Ludwig Riechert, 1990. Ölçek krşk.; 9 Pafta. ISBN 3-88226-995-4 (H/145-20).
- Tübinger Atlas des Vorderen Orients*. — Wiesbaden : Ludwig Riechert, 1989. Ölçek krşk.; 11 pafta. ISBN 3-88226-968-5 (H/145-18).
- Tübinger Atlas des Vorderen Orients*. — Wiesbaden : Ludwig Riechert, 1988. Ölçek krşk.; 9 pafta. (H/145-17).
- Tübinger Atlas des Vorderen Orients*. — Wiesbaden : Ludwig Riechert, 1988. Ölçek krşk. ; 12 Pafta. (H/145-16).
- Türk Basınında Bulgaristan Türkleri : Zorla Ad Değiştirme Sorunu : Ocak-Nisan 1985* / Derleyen Bilâl N. Şimşir. — Ankara : Başbakanlık Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, 1985. 750 s.; 24 sm. (A.V/4654).
- TÜRKER-KÜYEL, MÜBAHAT: *Türklerde Adâlet Kavramının Ontolojik Bir Temeli Var mıdır?* X. Türk Tarih Kongresi'nden ayırabım. / Mübahat Türker-Küyel. — Ankara : T.T.K., 1991. 735-742 ss.; 24 sm. (A.V/4770).
- Türk İstiklâl Harbi'ne Katılan Tümen ve daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri*. — 2. bs. — Ankara : Genelkurmay Başkanlığı, 1989. 259 s.; 4 res.; 24 sm. (A.V/4483).

- T.C. GENELKURMAY BAŞKANLIĞI: *Kore Savaşı Şehitlerinin Biyografileri*. — Ankara : Genelkurmay, 1992. 731 s.; 20 sm. (A.V/4799).
- Türkiye Nasıl Laikleştirildi* / Haz.: Hüseyin Durukan. — İstanbul : Çıdam, 1991. 472 s.; 20 sm. — (Çıdam Yay. Derleme Eserleri ; 1) (A.V/4848).
- TÜRK KÜLTÜRÜNÜ ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ: *Türk Dünyası El Kitabı*. — 2. bs. — Ankara : Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1992. 3 c.; 24 sm. — (Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları ; 121) ISBN 975-456-047-1 (A.V/4797).
- TÜRKOĞLU, SABAHATTİN: *Efes'in Öyküsü* / Sabahattin Türkoğlu. — İstanbul : Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1986. 160 s.; 20 sm. ISBN 975-7538-24-8 (A.V/4802).
- TÜRKÖNE, MÜNTAZ'ER: *İslamcılığın Doğuşu: Siyasi İdeoloji Olarak* / Mümtaz'er Türköne. — İstanbul : İletişim, 1991. 346 s.; 20 sm. ISBN 975-470-181-4 (A.V/4812).
- TÜRK TARİH KONGRESİ (11.: ANKARA: 1990): *Türk Tarih Kongresi : Bildiri Özetleri* — Ankara : A.K.D.T.Y.K., Türk Tarih Kurumu, 1990. 187 s.; 24 sm. (A.V/3149).
- TÜRK TIP TARİHİ KONGRESİ (1.: İSTANBUL : 1988) *I. Türk Tıp Tarihi Kongresi: Kongreye Sunulan Bildiriler*. — Ankara : T.T.K., 1992. 332 s.; 84 s.; res.; 24 sm. — (AKDTYK. Türk Tarih Kurumu Yay.; VII. Dizi-Sayı 131) ISBN 975-16-0444-3 (A.V/4792).
- TÜFEKÇİ, GÜRBÜZ D.: *Atatürk'ün Evrensel Düşüncesi IX*. Türk Tarih Kongresi'nden ayırbasım. / Gürbüz D. Tüfekçi. — Ankara : T.T.K., 1989. 2189-2002 ss.; 24 sm. (A.V/2580).
- Türk Askeri İçin Savaş Şiirlerinden Seçmeler (1914-1918)* / Derleyen: Sadri Karakoyunlu. — 2. bs. — Ankara : A.K.M., 1991. 69 s.; 17 res.; 24 sm. — (AKDTYK. Atatürk Kültür Merkezi Yay.; Sayı 20. Türk Kültüründen Görüntüler Dizisi; Sayı 10) ISBN 975-16-0311-0 (A.V/4474).
- UDOVITH, ABRAHAM L.: *At the Origins of the Western Commenda: Islam, Israel, Byzantium? and Credit as a Means of Investment in Medieval Islamic Trade* / by Abraham L. Udovitch. — Princeton : Princeton University, 1969. 12, 10 s.; 22 sm. — (Princeton Near East Papers ; Nu.9) (A.V/3993).
- UDOVITCH, ABRAHAM L.: *Bankers Without Banks: Commerce, Banking, and Society in the Islamic World of the Middle Ages* / by Abraham L. Udovitch. — Princeton : Princeton University, 1981. 255-273 ss.; 22 sm. — (Princeton Near East Paper ; Nu. 30) (A.V/3980).

- (ULUDAĞ), OSMAN ŞEVKİ: *Beşbuçuk Asırlık Türk Tababeti Tarihi* / Osman Şevki (Uludağ).; İnceleme ve Dipnotlarını Yazan ve Yeni Harflerle Sadeleştiren İlter Uzel. — Ankara : Kültür Bakanlığı, 1991. 292 s.; 20 sm. — (Kültür Bakanlığı ; 1296. Kaynak Eserler Dizisi ; 53) ISBN 975-17-0842-7 (A.V/4526).
- Uluslararası İbn Türk, Hârezmî, Fârâbî, Beyrûnî ve İbn Sîna Sempozyumu Bildirileri* (1985 : Ankara). — Ankara : AKM. 1990. 414 s.; 24 sm. — (AKDTYK. Atatürk Kültür Merkezi Yay. Sayı; 42. Kongre ve Sempozyum Bildirileri Dizisi, Sayı; 1) ISBN 975-16-0250-5 (A.V/3115).
- UMAR, BİLGE: *Myriokephalon Savaşın Yeri : Çivril Yakınında Kûfi Çayı Vadisi* Belleten, C. LIV, Nisan 1990, Sayı 209'dan ayırışım. / Bilge Umar. — Ankara : T.T.K., 1990. 99-116 ss.: 2 hrt.; 8 res.; 24 sm. (A.V/3187).
- Ungarische Reichsgesetzsammlung für das Jahr 1881 : Authentische Übersetzung* / Hrsg. von Kön. Ung. Ministerium des Innern. — Budapest : Magyar Királyi Belügyminister, 1881? 208 s.; 24 sm. (A.V/4528).
- Urartu : A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.* / Ed. by Rivka Merhav. — Jerusalem : The Israel Museum, 1991. 364 s.; res.; 23 sm. ISBN 965-278-134-7 (A.V/4646).
- UYANIK, MEVLÜT: *Osmanlı Düşünce Tarihinde Toplumsal Bir Muhalefet Olarak Şeyh Bedreddin ve Hareketinin Tahlili* Belleten, C. LV, Ağustos 1991, Sayı: 213'ten ayırışım. / Mevlüt Uyanık. — Ankara : T.T.K., 1991. 341-349 ss.: 24 sm. (A.V/4707).
- ÜLKER, NECMİ: *İzmir-Ali Ağa Camii Haziresi Mezar Kitabeleri (XVIII. ve XX. Yüzyıl)* / Necmi Ülker. — Ankara : Kültür Bakanlığı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Başkanlığı, 1989. 19-33 ss.: 24 sm. (A.V/3343).
- ÜLKER, NECMİ: *İzmir-Hacı Mahmud Camii Haziresi Mezar Kitabeleri (XVIII. ve XIX. Yüzyıl)* / Necmi Ülker. — Ankara : Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 1988. 11-42 ss.: 24 sm. (A.V/3341).
- ÜLKER, NECMİ: *Osmanlılar'da Egemenlik Kavramı* / Necmi Ülker. — Ankara : TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu, 1987. 49-57 ss.; 24 sm. — (TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yay. No ; 32) (A.V/3340).
- ÜLKER, NECMİ: *Sarıbey Oğlu'nun İzmir'e Yürüyüşü ve Avrupalı Tüccarlar Tarih İncelemeleri Dergisi IV. ciltten ayırışım.* / Necmi Ülker. — İzmir : Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, 1988. 43-51 ss.: 24 sm. (A.V/3319).

- ÜLKER, NECMİ: *Tire Müzesindeki İslami Kitabeler* / Necmi Ülker. — Ankara : Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 1986. 33 s.; 24 sm. (A.V/3342).
- ÜLKER, NECMİ: *20. Yüzyıl Başında Denizli Sancağı* 1. Merkez Efendi Sempozyumu (27-28-29 Haziran 1988-Denizli)'den ayrışım. (A.V/3328).
- ÜLKEN, YÜKSEL: *Atatürk ve Dünya Ekonomisinin Bütünleşmesi IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım.* / Yüksel Ülken. — Ankara : T.T.K., 1989. 1693-1701 ss.: 24 sm. (A.V/2647).
- ÜNAL, SEVİM: *Atatürk'ün Balkanlar'daki Barışçıl Politikası IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım.* / Sevim Ünal. — Ankara : T.T.K., 1989. 1985-1998 ss.: 24 sm. (A.V/2658).
- ÜNAL, SEVİM: *İnsan ve İnsanlık Dostu, Büyük Hoca Prof. Dr. John Selwyn Bromley'i Anarken* Belleten, C. LIV, Ağustos 1990, Sayı 210'dan ayrışım. / Sevim Ünal. — Ankara : T.T.K., 1990. 903-912 ss.: 24 sm. (A.V/3380).
- ÜNVER, SÜHEYL: *Altı Asırlık Selânik Şehri Tarihine Yeni Katkılar IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım.* / Süheyl Ünver, Ayla Demiroğlu. — Ankara : T.T.K., 1989. 1437-1445 ss.: 16 res.; 24 sm. (A.V/2601).
- VAFİ, ALİ ABDULVAHİD: *Abdurrahman bin Haldun* / Ali Abdulvahid Vafi. — Mısır : Mektebetü Mısır, 1350 H. 326 s.; 20 sm. (A.V/4365).
- VAHTOLA, JOUKO: *Iin Asutuksen Varhaisvaiheet* / Jouko Vahtola. — Oulu : Oulun Yliopisto Historian Laitos, 1991. 49-62 ss.: 24 sm. ISBN 951-42-2803-0 (A.V/2555).
- VAHTOLA, JOUKO: *Kirkollista Elämää Kynsiperällä* / Jouko Vahtola. — Oulu : Oulun Yliopisto Historian Laitos, 1989. 225-231 ss.: 24 sm. ISBN 941-42-2815-4 ISBN 951-42-2815-4 (A.V/2567).
- VAHTOLA, JOUKO: *Rovasti Berndt Leonard Frosterus Kärämäen Seurakunnan Maallisena ja Hengellisenä Johtajana Vuosina 1847-1887* / Jouko Vahtola. — Oulu : Oulun Yliopisto Historian Laitos, 1991. 205-215 ss.; 24 sm. ISBN 951-42-3158-9 (A.V/4680).
- VAHTOLA, JOUKO: *Saksan Idänpolitiikan Tavoitteet jü Suomen Asema Kesällä 1918* / Jouko Vahtola. — Oulu : Oulun Yliopisto Historian Laitos. 1989. 149-161 ss.: 24 sm. ISBN 951-42-2809-X (A.V/2561).
- Vajang = Wayang : Javanese Puppet and Shadow Play: Ferenc Hopp Museum of Eastern Asiatic Arts.* — Budapest : Ferenc Hopp museum of Eastern Asiatic Arts, 1991. 45 s.; 24 sm. ISBN 963-7098-23-2 (A.V/4530).

- Vak'a-Nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi, C. XIII.* / Yayına Haz. M. Münir Aktepe. — Ankara : T.T.K., 1990. 93 s.; 24 sm. — (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yayınları ; 3. Dizi-Sa. 12^e) ISBN 975-16-0007-3 Tk. ISBN 975-16-0235-1 (A.IV/7829).
- VAN PAASSEN, PIERRE: *Earth Could Be fair / a Chronicle By Pierre van Paassen.* — New York : The Dial, 1946. 509 s.; 22 sm. (A.V/4527).
- VARINLIOĞLU, GÜNGÖR: *Sallustius ve Yapıtları Üzerine* Belleten, C. LIII, Nisan 1989, Sayı 206'dan ayırabası. / Güngör Varınlıoğlu. — Ankara : T.T.K., 1989. 61-152 ss.: 24 sm. (A.V/2479).
- Velikiy Oktyabr'i Turtsiya (Sbornik Ştatey)* / A.M. Şamsutdinov ... [ve bşk.] — Tbilisi : Izdalet'stvo "Metsniereba", 1982. 240 s.; 21 sm. (A.V/2330).
- VELIKOV, STEFAN: *Kemal Atatürk ve Bulgar-Türk İlişkileri IX.* Türk Tarih Kongresi'nden ayırabası. / Stefan Velikov. — Ankara : T.T.K., 1989. 1955-1959 ss.: 24 sm. (A.V/2640).
- VESELOV, V.T.: *Atatürk ve Türkiye'nin Ekonomik Kalkınması* / V.T. Veselov. — Ankara : T.T.K., 1989. 1687-1692 ss.: 24 sm. (A.V/2609).
- VITKOVIC-ZIKIC, MILENA: *Tanzimat Turc et Culture Urbaine en Serbie du XI-Xe Siècle La Culture Urbaine des Balkans (XVe-XIXe Siecles)* 3'den ayırabası. / Milena Vitkovic-Zikic. — [y.y. A.y. t.y.,] 195-203 ss.: 24 sm. (A.V/4519).
- Vneşnyaya Politika Stran Bljznego i Srednego Vostoka* / red. A.A. Kutsenkov, A.İ. Çiçerov. — Moskva : Mejdunopodnye Otnoşeniya, 1984. 288 s.; 22 sm. (A.V/2199).
- Vodenski Okrug of Voden County* / Compiled by Todor Hristov Simovski. — Skopje : The Institut of National History, 1988. Ölçek 1: 200000 (H/253).
- R. Vogeler, E. Sanders and Their Accoplices Before the Criminal Court.* — Budapest : The Hunganian State, 1950. 309 s.; 20 sm. (A.V/4571).
- VOIGTLÄNDER, WALTER: *Archäologische Beobachtungen Zur kontinuierität In Karien X.* Türk Tarih Kongresi'nden ayırabası. / Walter Voigtländer. — Ankara : T.T.K., 1990. 213-218 ss.: 4 s. res.; 24 sm. (A.V/3252).
- VOLF, A.: *Ars Tarihi il-Felsefet vel-Alem* / telif A. Volf ; ter. Muhammed Abdülvahid Hilaf. — Kahire: al-Cennet al-telif ve'l tercüme ve Neşr, 1936. 151 s.; 20 sm. (A.V/4392).
- Vostoçnie istoçniki po istorii Gruzii (Sbornik) II* / V.N. Gabaşvili ... [ve başk.]. — Tbilisi : İzdatel'stovo "Metsniereba", 1979. 129 s.; 22 sm. (A.V/2202).

- WARTKE, RALF-B.: *Neue Untersuchungen Zu Den Im Berliner Vorderasiatischen Museum Aufbewahrten Metallobjekten Aus Toprakkale/Van X. Türk Tarih Kongresi'nden ayırbasım.* / Rauf-B. Wartke. — Ankara : T.T.K., 1990. 176-183 ss.: 9 res.; 24 sm. (A.V/3249).
- Die Wasserversorgung Antiker Städte : Pergamon Recht/Verwaltung. Brunnen/Nymphäen Bauelemente.* — Mainz am Rhein : von Zabern, c 1987. 224 s.; 22 sm. — (Geschichte der Wasserversorgung ; Bd. 2) ISBN 3-8053-0933-3 (A.V/3417-2).
- WATROUS, LIVINGSTON V.: *The Anatolian Origin of Minoan Barbotine Decoration* / Livingston V. Watrous. — Ankara : T.T.K., 1990. 131-137 ss.: 24 sm. (A.V/3195).
- What the Kosovars Say and Demand (Collection of Studies, articles, interviews and commentaries)* / Editors : Harillaq Kekezi, Rexhep Hida. — Tirana : "8 Nentori" Publishing House, 1990. 373 s.; 21 sm. (A.V/2812).
- WICKERT, ERWIN: *Knut Hamsun und die Grosse Konferenz von Chang'an* / von Erwin Wickert. — Stuttgart : Franz Steiner Verlag Wiesbaden, 1988. 18 s.; 23 sm. — (Akademie der Wissenschaften und der Literatur. Abhandlungen der Klasse der Literatur ; Jg. 1988, Nr. 2) ISBN 3-515-05299-2 (A.V/2326-2).
- Yabancı Sermaye Yatırımlarını Teşvik Kanunu.* — Ankara : T.C. Ekonomi ve Ticaret Bakanlığı, 1951. 36 s.; 20 sm. (A.V/3302).
- YAKAR, JAK: *Transhumance and the Question of Nomadism In Early Anatolia X. Türk Tarih Kongresi'nden ayırbasım.* / Jak Yakar. — Ankara : T.T.K., 1990. 597-606 ss.: 24 sm. (A.V/3257).
- Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu* / Tertip Heyeti Hasan Pakir ... [ve bşk.] — Kars : Kars Valiliği ve Atatürk Üniversitesi, 1991. 457 s.; 24 sm. — (Kars Valiliği ve Atatürk Üniversitesi Yayını ; Nu. 675) ISBN 975-442-018-1 (A.V/4796).
- YAKITAL, EMİN: *Derya Kaptanı Gâzi Hasan Paşa'nın Vakfiyeleri IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayırbasım.* / Emin Yakital. — Ankara : T.T.K., 1989. 1261-1275 ss.: 24 sm. (A.V/2617).
- YALÇINKAYA, IŞIN: *Güneydoğu Anadolu'da Yapılan Paleolitik Çağ Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme* / Işın Yalçinkaya. — Ankara : T.T.K., 1990. 35-42 ss.: 17 res.; 24 sm. (A.V/3226).
- YALÇINLAR, İSMAİL: *Türkiye'de Eski Çağ İnsanlarının Bazı Faaliyet ve Eserlerinde Coğrafi Etkiler X. Türk Tarih Kongresi'nden ayırbasım.* / İsmail Yalçınlar. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1990. 25-34 ss.: 5 Şek.; 3 res.; 24 sm. (A.V/3210).

- YALMAN, BEDRİ: *Edincik-Çeytinbağı Levhali Mezarları ve Buluntuları* X. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. / Bedri Yalman. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1990. 397-413 ss.: 9 şek.: 34 res.; 24 sm. (A.V/3205).
- AL-YAMANİ, ABİ 'ABDULLAH MUHAMMED B. İBRAHİM AL-VAZİR: *ar-Ravz al-Basim fi al-zabba 'an Sunna Abi al-Kasım* / İbrahim al-Vazir al-Yamani. — Dimaşkı : İdara al-Tibā' al Muniriyya, [t.y.] 2 c.; 24 sm. (A.V/4344).
- YANG, GAO: *The Origin of the Turks and the Turkish Khanate* X. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. / Gao Yang. — Ankara : T.T.K., 1991. 727-733 ss.; 24 sm. (A.V/4768).
- YANG ZHAO JUN: *Yunnan Huizu Shi* / Yang Zhao Jun ; Fuzhubian : Ma Wei Liang, Ma Chao Qun. — Yunnan : Yunnan Minzu Chubanshe, 1989. 327 s.; 20 sm. ISBN 7-5367-0211-6 (A.V/4496).
- YANKOVIĆ, NENAD B.: *Yedan naš posmatrač prvi ve video kometu od 1577 i novu zvezdu od 1578 godine* "Srpska Akademiya Nauka. İstoriski Časapis. Organ İstoriskog İnitututa san. Kniga Iv. (1952-1953)'den ayrışım. / Nenad B. Yanković. — Beograd : Srpska Akademiya Nauka, 1954. 71-78 ss.: 24 sm. (A.V/2338).
- YARDIMCI, NURETTİN: *Harran Kazıları* X. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. / Nurettin Yardımcı. — Ankara : T.T.K., 1990. 719-724 ss.: 24 sm. (A.V/3217).
- YAR-SHATER, EHSAN: *A Grammar of Southern Tati Dialects* / Ehsan Yar-Shater. — Paris : Mouton, 1969. 276 s.; 24 sm. — (Median Dialect Studies ; 1) (A.V/4922).
- YAVUZ, ÜNSAL: *Cumhuriyet Devri Demiryolu Politikasına Yaklaşım Biçimi* IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. / Ünsal Yavuz. — Ankara : T.T.K., 1989. 1642-1648 ss.: 24 sm. (A.V/2590).
- YENİŞEHİRLİOĞLU, FİLİZ: *Les Grandes Lignes de l'Evolution du Programme Decoratif en Ceramique des Monuments Ottomans au Cours du XVIme Siecle — Onaltıncı Yüz Yıl Osmanlı Yapılarında Görülen Çini Süsleme Programının Gelişimi (Özet)* / Yazan : Filiz Yenişehirlioğlu. — Ankara : A.K.M., 1985. 24 s.; 36 res.; 24 sm. — (A.K.M. Türk Kültüründen Cörüntüler dizisi ; Sayı 5) (A.V/2525).
- YENİŞEHİRLİOĞLU, FİLİZ: *XIV.-XV. Yüzyıl Mimari Örneklere Göre Bursa Kentinin Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Gelişimi* IX. Türk tarih Kongresi'nden ayrışım. / Filiz Yenişehirlioğlu. — Ankara : T.T.K., 1989. 1345-1353 ss.: 24 sm. (A.V/2577).

- YETKİN, ÇETİN: *Türkiye'nin Devlet Yaşamında Yahudiler* / Çetin Yetkin. — İstanbul : Afa, 1992. 312 s.; 20 sm. ISBN 975-414-137-1 (A.V/4836).
- YETKİN, ŞERARE: *Tokat'ta Horazlı İmare* IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. / Şerare Yetkin. — Ankara : T.T.K., 1989. 1337-1343 ss.: 13 res.; 2 pln.; 3 kesit ; 24 sm. (A.V/2657).
- YILDIRIM, RECEP: *Urartu At Gemleri ve Kültürel İlişkiler* X. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. / Recep Yıldırım. — Ankara : T.T.K., 1990. 163-168 ss.: 13 res.; 24 sm. (A.V/3240).
- YILDIZ, HASAN: *Kürdistan : Sevr-Lozan-Musul Üçgeninde : Fransız Belgeleriyle* / Hasan Yıldız. — 2. bs. — İstanbul : Koral, 1991. 207 s.; 20 sm. (A.V/4834).
- YİNANÇ, REFET: *Maraş Tahrir Defteri (1563)* / Refet Yinanç, Mesut Elibüyük. — Ankara : A.Ü. Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, 1988. 2 c.; 24 sm. (A.V/4867).
- 21 Aralık Mücadele ve Şehitler Haftası Anma Gecesi. — Lefkoşa : K.K.T.C., Milli Eğitim ve Kültür Bakanlığı, 1992. 48 s.; 20 sm. (A.V/4545).
- YOUSSEF, JOSEPH NESSIM: *The Battle of Nicaea Between the Seldjuk Turks and Peter the Hermit, August 1096 A.D. (In the light of Contemporary Latin and Byzantine Sources)* X. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. / Joseph Nessim Youssef. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1991. 991-1000 ss.: 24 sm. (A.V/4758).
- YUNUS EMRE: *Poèmes — Şiirler* / Yunus Emre ; Traduit du ture par: Nimet Arzik. — Ankara : Ministère de Culture, 1990. 97 s.; 20 sm. ISBN 975-17-0755-2 (A.V/4621).
- Yunus Emre and His Mystical Poetry* / Ed. by Talât Halman. — 2. ed. — Bloomington : Indiana University Turkish Studies, 1989. 199 s.; 24 sm. ISBN 1-878318-00-4 (A.V/4871).
- YUSİFOV, YUSİF B.: *Societies and Languages of the Ancient Near East : On the Scythians in Mannea* / Yusuf B. Yusifov. — Warminster : Aris and Phillips, 1982. 349-356 ss.: 24 sm. (A.V/3334).
- YUSİFOV, Y.V.: *K Znaçeniyu Drevnik Toponimov V İzuçenii Zniçeskoj Istorii Azerbaycjana* Akademia Nauk Azerbaidjankoi SSR; No. 2'den ayrışım. / Y.V. Yusifov. — Bakü : Nauka, 1987. 101-111 ss.; 29 sm. (B.I/335).
- YÜCEL, YAŞAR: *Anadolu Beyliklerinde Devlet Teşkilâtı ve Toplum Hayatı* Belleten C. LIV, Ağustos 1990, Sayı 210'dan ayrışım. / Yaşar Yücel. — Ankara : T.T.K., 1990. 805-823 ss.: 24 sm. (A.V/3392).

- YÜCEL, YAŞAR: *Bulgarcaya Türkçeden ve Türklerden Geçen Sözcükler* Belleten, C. LV. Ağustos 1991, Sayı: 213'ten ayrışım. / Yaşar Yücel. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1991. 529-562 ss.: 24 sm. (A.V/4698).
- YÜCEL, YAŞAR: *Es'âr Defteri (1640 Tarihli) : Osmanlı Ekonomi, Kültür, Uygarlık Tarihine dair Bir Kaynak* / Yaşar Yücel. — Ankara : T.T.K., 1992. 282, 153 s.; 1 hrt.; 24 sm. — (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yayınları ; III. Dizi-Sa. 14) ISBN 975-16-0449-4 (A.V/4591).
- YÜCEL, YAŞAR: *General Characteristics of the Ottoman State Policy during the XVIIIth and the XIXth Centuries* Belleten, C. LIV, Nisan 1990, Sayı 209'dan ayrışım. / Yaşar Yücel-Özer Ergenç. — Ankara : T.T.K., 1990. 234-243 ss.; 24 sm. (A.V/3190).
- YÜCEL, YAŞAR: *Reformcu Bir Hükümdar Fatih Sultan Mehmed* Belleten, C. LV, nisan 1991, Sayı: 212'den ayrışım. / Yaşar Yücel. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1991. 79-86 ss.: 24 sm. (A.V/4735).
- ZELLER, BERNHARD: *Harry Graf Kessler : Zeuge und Chronist seiner Epoche* / Bernhard Zeller. — Stuttgart : Steiner Verlag Wiesbaden, 1989. 23 sm.; 24 sm. — (Akademie der Wissenschaften der Literatur. Abhandlungen der Klasse der Literatur ; Jg. 1989. Nr. 1) ISBN 3-515-05464-2 (A.V/3282-1).
- ZELLER, EVA: *Das Wort und die Wörter : Tradition und Moderne in der geistlichen Lyrik* / Von Eva Zeller. — Stuttgart : Steiner, 1990. 20 s.; 24 sm. — (Akademie der Wissenschaften und der Literatur. Abhandlungen der Klasse der Literatur ; Jg. 1990, Nr. 3) ISBN 3-515-05808-7 (A.V/4024-3).
- ZIEME, P.: *Ein Uigurisches Totenbuch* / P. Zieme und G. Kara. — Budapest : Akadémiai Kiado, 1978. 347 s.: Belge ftkp.; 24 sm. — (Bibliotheca Orientalis Hungarica ; 22) ISBN 963-05-1246-7 (A.V/4696).
- ZIMOVA, NADA: *The Balkan Entente and Turkey* / Nada Zimova. — Ankara : T.T.K., 1989. 1999-2003 ss.: 24 sm. (A.V/2611).
- ZINTZEN, CLEMENS: *Grundlagen und Eigenarten des Florentiner Humanismus* / Clemens Zintzen. — Stuttgart : Steiner, 1990. 45 s.; 24 sm. — (Akademie der Wissenschaften und der Literatur. Abhandlungen der Geistes- und der Sozialwissenschaftlichen Klasse ; Jg. 1989. Nr. 15) ISBN 3-515-05647-5 (A.V/3281-15).
- ZİROYEVIÇ, OLGA: *Çuvari dunava* "Srpska Akademija Nauka i Umetnosti. Balkanološki Institut. Posebna izdanja Kniga 35" den ayrışım. / Olga Ziroyeviç. — Beograd : Srpska Akademija Nauka, 1988. 29-37 s.; 24 sm. ISBN 86-7179-001-0 (A.V/2339).

B. DERGİLER

Acor Newsletter IV, 1 (1992).

Acta Antiqua XXXII, 3-4 (1989). XXXIII, 1-4 (1990-1992).

Acta Archaeologica XLIV, 2-4 (1992).

Acta Archaeologica

XLIV, 2-4 (1992)

Acta Asiatica LXIII (1992).

Acta Ethnographica XXXV, 1-2 (1989).

Acta Historiae Artium XXXV, 1-2 (1990-1992).

Acta Orientalia XLIII, 1-3 (1989):

3-T. TEKİN, *On the Origin of Turkic Negative Suffix (-MA)* S.81.

A. ÇETİN, *II. Meşrutiyet Döneminde Arşivlerimize Ait Belgeler* (G. David)
S. 125.

Acta Poloniae Historica LXV-LXVI (1992).

Akkadica 78 (1992).

American Journal of Archaeology XCVI, 3-4 (1992).

ABD Haberleri 6-10 (1992).

Amme İdaresi Dergisi XXV, 2 (1992).

Anatolian Studies XLI (1991).

Anatolica XVIII (1992).

Anayasa Mahkemesi Kararlar Dergisi 26 (1992).

Annales (E.S.C). XLVII, 2-5 (1992).

Annales (Universitatis Mariae Curie Skłodowska) XLIII-XLIV (1988-
1989), XLV (1990).

Annali Della Scuola Normale XXI, 1-2 (1991).

Annals of Japon Association for Middle East Studies 6 (1991), 7 (1992).

Anthropology Today VIII, 4-5 (1992).

Anuarul XXVII (1990).

Archaeologiai Értesito CXVII, 2 (1990).

Archäologischer Anzeiger 2-3 (1992).

Archiv Orientální LX, 2-4 (1992)

2-S. MALECKOVA: *European Travel Books about the Ottoman Empire in
the Late Eighteenth and Early Nineteenth Centuries as Historical Sources*
S. 147-156.

Archeologické Vyskumy a Nalezy Naslovensku V Roku (1989-1990).

Arkaiologiki Ephemeris 129 (1990).

- Arkeoloji Sanat Tarihi Dergisi VI (1992).
 Ars Orientalis XXI (1991).
 Askeri Tarih Belgeleri 94 (1992).
 Askeri Tarih Bülteni 33 (1992).
 Ata Dergisi 2 (1992)
 H. CİN, *Hakimeyet ve Atatürk* S. 1.
 D. WALDNER, *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyetinin İlk Yılları* S. 29.
 Z.S. GÖKBUDAK, *Cumhuriyet Döneminde Atatürk ve Müzik* S. 135.
 A.G. BALTAOĞLU, *Atatürk Dönemi Valilerinden Mithat İzzet Saylam ve Tanınmayan Bir Eseri* S. 203.
 Atatürk Yolu III, 9 (1992).
 S. AYDINEL, *Gazi M. Kemal'in Samsun Öğretmenleri ile Konuşması* S. 1.
 M. ERENDİL, *Evrensel Nitelikleriyle Atatürk* S. 9.
 H. SEZER, *M. Kemal'in Anadolu'ya Gönderilmesi* S. 53.
 A. SİLER, *Dış Borçlanma Karşısında Namık Kemal ve Atatürk* S. 75.
 Ü. YAVUZ, *M. Kemal'in Dumlupınar Söylevi* S. 111.
 Athenaeum LXXX, 2 (1992).
 Atiqot XXI (1992).
 Ausgewählte Neuere Literatur 2 (1992).
 Baghdader Mitteilungen 23 (1992).
 Balcanica 1-2 (1992).
 Balkan and Asia Minor Studies XVIII (1991).
 Biblica LXXIII, 2-3 (1992).
 Biblical Archaeologist LV, 3 (1992).
 Bibliographie Internationale d'Histoire Militaire XIII (1992).
 Bibliography of the History of Art 1/4 15846-21746 (1991).
 Biblioteca Orientalis XLIX, 1-2 (1992).
 The Bodleian Library Record XIV, 3 (1992).
 Bolletino Di Archeologia 5-6 (1990).
 Bulgarian Historical Review XX, 1-2 (1992).
 Bulletin XLIII (1991), XLIV (1992).
 Bulletin Archeologique XXIII-XXIV, 1987-1988 (1991).
 Bulletin D'Etudes Orientales XLIII (1991).
 Bulletin de Correspondance CXVI (1992).
 Bulletin of the American Schools of Oriental Research 285-286 (1992).
 Bulletin of the National Museum of Ethnology XVII, 1 (1992).
 Bulletin of the School of Oriental and African Studies LV, 2 (1992).
 Bulletin Signalétique Art et Archéologie XLVI, 1 (1992).
 Bulletin Signalétique Prehistoire et Protohistoire XLVI (1992).

- Byzantion LXI, 2 (1991).
 Cahiers de Civilisation Medievale XXXV, 2-3 (1992).
 Central Asiatic Journal XXXVI, 1-2 (1992).
 I-G. DOERFER, *Chorasantürkisch aus dem "Türkenkessel"* S. 44.
 Contact 5-6 (1992).
 Cultura Antiqua XLIV, 5-8 (1992).
 Çağdaş Türk Dili V, 53 (1992).
 Çağdaş Yerel Yönetimler I, 4 (1992).
 Deltio VIII (1990-1991).
 Devlet Su İşleri Bülteni 367-370 (1992).
 Dialogue 3-4 (1992).
 East European Quarterly XXVI, 2-3 (1992).
 EC News 16-21 (1992).
 Ekonomide Ankara 45-46 (1992).
 Emel 189-192 (1992).
 The Encyclopaedia of Islam VII, 125-126 (1992).
 Encyclopédie de L'Islam VII, 125-126 (1992).
 Enformasyon Bülteni 4-6 (1992).
 Epigraphica Anatolica 18 (1992).
 Erdem VI, 18 (1990).
 G. ÖZBAY, *Atatürk ve Güreş* S. 625.
 Ethnology XXXI, 2-3 (1992).
 Etnographiceskoe Ovozreniye 2 (1992).
 Etudes Balkanique XXVIII, 1-2 (1992).
 Expedition XXXIII, 1-2 (1991).
 Finski Museum XCVIII (1991).
 The Florida Anthropologist XLV, 2-3 (1992).
 Genava XL (1992).
 Germania Superior II, 6-7 (1992).
 The German Tribune 1522-1545 (1992).
 Güneyde Kültür 1-12 (1989), 39-42 (1992).
 Hak ve Özgürlük 1-39 (1992).
 Harvard Journal of Asiatic Studies LII, 1 (1992).
 Hesperia LXI, 2-3 (1992).
 Historical Research LXV, 157-158 (1992).
 L'Homme XXXII, 122-124 (1992).
 İ kibine Doğru 27-51 (1992).
 İktisat Dergisi 327-330 (1992).
 İlgi 70 (1992).

- Institute for the History of Arabic Science Newsletter 58 (1992).
 International Journal of Anthropology VII, 1-2 (1992).
 International Journal of Turkish Studies V, 1-2 (1990-1991):
 N. ISVAN, *İllegal Local Trade in the Ottoman Empire and Guilds of İstanbul*... S. 1.
 E. TAUBER, *The Political Role of the Algerian Element in Late Ottoman Syria* S. 27.
 N. TAPPER, *A Note on the Structural and content Analysis of a Turkish Folk tale* S. 155.
 Iran (Journal of the British Institute of Persian Studies) XXX (1992).
 Iraq LIV (1992).
 Der Islam LXIX 1 (1992).
 Islam (Storia e Civiltà) XI, 38-40 (1992).
 Islamic Studies XXXI, 1 (1992).
 Israel Exploration Journal XL, 2-3 (1990), XLI, 1-4 (1991).
 The Israel museum Journal X (1992).
 The Israel Museum News 3 (1991), 1 (1992).
 Istanbulur Mitteilungen XLI (1991).
 Istorie Veche Şi Arheologie XLII, 3-4 (1991), XLIII, 1 (1992).
 Jahrbuch XLII (1991).
 Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts 107 (1992).
 Jahrbücher für Geschichte Ost Europas XL, 1 (1992).
 The Jerusalem Post 1652-1675 (1992).
 Journal Asiatique CCLXXX, 1-2 (1992).
 Journal of Archaeological Science XIX, 3-5 (1992).
 Journal of Asian and African Studies XLI-XLII (1991), XLIII (1992).
 The Journal of Hellenic Studies CXII (1992).
 Journal of Islamic Studies III, 1-2 (1992).
 Journal of Near Eastern Studies LI, 3 (1992).
 A. HARRAK, *The Ancient Name of Edessa* S. 209.
 Journal of Palestine Studies XXI, 3-4 (1992).
 Journal of the American Oriental Society CXII, 1 (1992).
 J.A. REILLY, *Property, Status and Class in Ottoman Damascus: Case Studies from the nineteenth Century* S.9.
 Journal of the History of Biology XXV, 2-3 (1992).
 Journal of the Royal Asiatic Society II, 2 (1992).
 Kamu Hizmeti 19-20 (1989).
 Keesing's Record of World Events XXXVIII, 8-9 (1992).

Kemalist Ülkü

- 285-A. DÜNDAR, *Atatürk'ü Bölümlemek* S. 3.
 A. AKMAN, *Atatürk'ten Esintiler* S. 9.
 İ. A. ÇUBUKÇU, *Milli Mücadelede Kadirli* S. 29.
 286-S. ÖZDENOĞLU, *Atatürkçü Diyalektik, Atatürkçü Yorum* S. 8.
 N. ÇAĞATAY, *Atatürk Devrimlerinin Amaçları ve Esprisi* S. 9.
 A. AKMAN, *Atatürk'ten Esintiler* S. 13.
 287-A.İ. BEYHAN, *Atatürk'e Taş Atanlar* S. 3.
 A. DÜNDAR, *Ufaksuzlar Atatürkçü Olamazlar* S. 6.
 S. ÖZDENOĞLU, *Atatürkçülüğün İki Üstün Niteliği* S. 9.
 C. GÜRLEK, *Atatürk İlkeleri ve Devrimleri* S. 11.
 N. ÇAĞATAY, *Atatürk Devrimlerinin Amaçları ve Espirisi* S. 13.
 D. HOTNAM, *Türkler* S. 19.
 A. AKMAN, *Atatürk'ten Esintiler* S. 29.
 288-M. ALDAN, *Atatürk ve Mülki İdare* S. 9.
 N. ÇAĞATAY, *Atatürk Devrimlerinin Amaçları ve Espirisi* S. 15.
 K. ARIBURNU, *Atatürk ve Ali Fuat Cebesoy*, S. 19.
 289-N. UĞRAŞKAN, *Türkiye'nin Altın Yılları ve Sonrası* S. 3.
 S. HİKMET-H. ŞİMŞEK, *Atatürk'e Şiirler* S. 5.
 N. ÇAĞATAY, *Atatürk Devrimlerinin Amaçları ve Espirisi* S. 10.
 Ş. ÖZDENOĞLU, *Atatürkçülüğün İki Üstün Niteliği* S. 12.
 M. TOKER, *Atatürk Vefalı ve Akıllı Bir Adamdı* S. 14.
 A. AKMAN, *Atatürk'ten Esintiler* S. 15.
 290-A. DÜNDAR, *Atatürk Bağışlar mı?* S. 6.
 N. ÇAĞATAY, *Atatürk Devrimlerinin Amaç ve Espirisi* S. 10.
 A. AKMAN, *Atatürk'ten Esintiler* S. 11.
 C. AKCAKAYLIOĞLU, *Atatürk'ün "Türk, Öğün-Çalış, Güven" Öğüdü Üzerine Yorum ve Düşünceler* S.13.
- Kıbrıs Northern Cyprus Monthly 33-38 (1992).
 Kıryat Sefer LXIII, 3-4 (1990-1991).
 Kultur Chronik 3-5 (1992).
 Kuzey Kıbrıs V, 18-21 (1992).
 Letopis 1990 (1991).
 Levant XXIV (1992).
 Livre et Revues D'Italie (Revue D'Information Culturelle et Bibliographique) XXXIII, 1-2 (1990).
 Macedonian Review XV, 1-2 (1992).
 Madrider Mitteilungen 32 (1991), 33 (1992) Madrider Mitteilungen Zugangsverzeichnis 32 (1991).

- MAN XXVII, 2-3 (1992).
 Medelhavsmusset 26-27 (1991-1992):
 G. IKOSI, *Unpublished Terracottas From Ajia Irini* S. 33.
 Memoires et Documents LIV, LV (1992).
 Memoirs of the Research Department of the Toya Bunko 49 (1991).
 The Metropolitan Museum of Art Bulletin XLIX, 4 (1992)
 The Metropolitan Museum of Art Bulletin Index XLVI (1988-1989),
 XLVI (1989-1990), XLVIII (1990-1991).
 The Middle East Journal XLVI, 2-4 (1992).
 Milliyet Sanat 291-302 (1992).
 Mimarlık 248-249 (1992).
 Mitteilungen 107-109 (1992).
 Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien CXX (1990).
 Mitteilungen Des Deutschen archäologischen Instituts Athenische Abtei-
 lung 106 (1991).
 Muslim Education Quarterly VIII, 4 (1991), IX, 1 (1991).
 Nato Dergisi 1-2 (1992).
 Neuerwerbungen Vorderer Orient 5-11 (1992).
 New Cyprus VII, 4-5 (1992).
 New Documents Illustrating Early Christianity 5-6 (1992).
 Newsletter 28-29 (1992).
 Notizie e Documenti 6 (1992).
 Novaya i Noveyşaya Istoriya 2-3 (1992).
 Opuscula Atheniensia XIX (1992).
 Oriens XXXIII (1992):
 C.E. BOSWORTH, *The City of Tarsus and the Arab-Byzantine Frontiers
 in Early and Middle Abbasid Times* S. 268.
 Orient XXXII, 4 (1991):
 C.D. LINDER, *Turkey in the Wake of the October 1991 Elections* S. 534).
 Orient (Report of the Society for Near Eastern Studies in Japon) XXVII
 (1991):
 M. ARAI, *An Imagined Nation: The Idea of the Ottoman Nation...* S.1.
 Orientalia LXI, 2-3 (1992).
 Orientalia Suecana XL (1991).
 Otam 3 (1992).
 Otetchestvennaya Istoriia 2-4 (1992).
 Österreichische Osthefte XXXIV, 2-3 (1992).
 Österreichische Zeitschrift für Volkskunde XLVI, 3 (1992).
 Papers of the British School at Rome LVIII (1990), LIX (1991).

- Praehistorische Zeitschrift LXVII, 1 (1992).
 Prilozi XX, 2 (1990), XXI, 1-2 (1991), XXII, 1 (1992).
 Quarterly Journal of the Pakistan Historical Society XL, 2-3 (1992).
 Quarterly West 35 (1992).
 Rassegna Storica del Risorgimento LXXIX, 2-3 (1992).
 Review XV, 2 (1992).
 Revista Arhivelorc LII, 3 (1992).
 Revue des Archeologues et Historiens d'Art de Louvain XXIII (1990).
 Revue des Etudes Byzantines L (1990).
 Revue des Etudes Sud-Est Europeennes XXX, 1-2 (1992):
 E. SUCIU, *Quelques Remorques sur L'Adaptation Phonetique des Emprunts Lexicaux Roumains au Turc-Osmanlı* S. 27.
 Rivista Degli Studi Orientali LXV, 1-2 (1992).
 Rocznik Orientalistyczny XLVII, 2 (1991).
 Rossiiskaya Arkheologiya 2 (1992).
 Ruperto Carola XLIV, 85 (1992).
 Al Sabil 27 (1992).
 Saeculum XLIII, 1 (1992).
 Sağlık ve Sosyal Yardım Vakfı Dergisi 4 (1992).
 Scripta Minora 1991-1992 (1992).
 Silahlı Kuvvetler Dergisi 333-334 (1992):
 333-N.KÖSTÜKLÜ, *Atatürk Misak-ı Milli ve Dış Türkler* S. 31.
 334-F. TAŞ, *Atatürk'ün Fikir Menşei* S. 73.
 Slovenska Archeologie XL, 1 (1992).
 Speculum LXVII, 1-2 (1992).
 Societe D'Histoire et D'Archeologie De Genève XX (1990).
 Sosyal Bilimler Dergisi II, 1 (1992).
 Studia Islamica LXXVI (1992).
 Studijne Zvesti 28 (1992).
 Suomen Museo 98 (1991).
 Südostreuropa Mitteilungen XXXII, 2 (1992):
 H. KRAMER, *Die Türkei Zwischen Europa, Asian und dem Nahen Osten* ... S. 129.
 Századok CXXIV, 3-6 (1990), CXXV, 1-2 (1991).
 Tarbiz LX, 3-4 (1991):
 J. YAHALOM, *Hebrew Mystical Poetry and Its Turkish Background* S. 625.
 Tarih İncelemeleri Dergisi VII (1992).

- Tarih ve Toplum 99-108 (1992).
 Tebliğler Dergisi LV, 2359-2370 (1992).
 Tel Aviv XIX, 1 (1992).
 Toyo Bunko Sho-ho 23 (1991).
 The Toyo Gakuho LXXIII, 3-4 (1992).
 The Toyoshi-Kenkyu LI, 2 (1992), The Toyoshi-Kenkyu General Table of Contents vol. I-L (1992).
 Törtenelemi Szemle XXXI, 3-4 (1989).
 Turkish Review Quarterly Digest VI, 28 (1992):
 N. GÖKYİĞİT, *Success of the Black Sea Economic Cooperation Zone and the Role of Turkey* S. 7.
 B. ŞİMŞİR, *Turkey's Relations with Central Asian Turkic Republic* S. 11.
 T. BAĞÇELİ, *1974 and After: New Realities for Cyprus, Greece and Turkey* S. 17.
 Türk Bilim Tarihi Kurumu Haber Bülteni 3 (1992).
 Türk Dili 488-492 (1992).
 Türk Kültürü XXX, 350 (1992):
 M. GÖKKAYA, *Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Bir Rus Komplosu: Şeyh Selim Ayaklanması* S. 41.
 Y. ÖNGE, *Azerbaycan Türkleri, Yüz Sene Moskof Elinde* S. 49.
 Ugarit Forschungen XXIII (1991).
 Vestnik Drevney Istorii 2-3 (1992).
 Voprosi Istorii 2-7 (1992).
 Vostok-Oriens 1-3 (1992).
 The Yale Review LXXX, 1-3 (1992).
 Yapı 128-132 (1992).
 Yeni Düşünce 557-582 (1992).
 Yeni Forum XIII, 276-283 (1992).
 Yeni Hafta 1-22 (1992).
 Die Welt des Orients XXII (1991).
 Wissenschaftliche Zeitschrift XLI, 1-6 (1992).
 Zeitschrift der deutschen Morgenländischen Gesellschaft CXLII, 1 (1992).
 Zeitschrift für Assyriologie LXXXI, 2 (1991).
 Zeitschrift für Kulturaustausch XLII, 2-3 (1992).
 Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik 92-94 (1992).
 Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte XLIX, 2-3 (1992).
 Zion LVII, 1-3 (1992).

Propriétaire et rédacteur en chef :
Au nom de la Société d'Histoire Turque
PROF. DR. YUSUF HALAÇOĞLU

TABLE DES MATIERES

Articles, Études :	Page
KURHAN, YRD. DOĞ. DR. MÜRÜVVET : Le Dieu Rê à l'Epoque de l'Ancien Empire (en turc)	1
OKAY, BÜLENT : Une vue différente sur la raison de construction de la Muraille de Chine (en turc, article accompagné de 3 cartes) ...	27
SEVER, HÜSEYİN - ÇEÇEN, SALİH : New Developments About Anatolia's Social History According to the II. Level Documents in Kültepe (Nouveaux développements relatifs à l'histoire sociale de l'Anatolie d'après les documents de deuxième niveau à Kültepe) (en anglais, accompagné de 4 planches)	41
TAŞAĞIL, YRD. DOĞ. DR. AHMET : Kapgan Kagan (Le Khan Kapgan) (692-716) (en turc)	51
KÖYMEN, PROF. DR. MEHMET ALTAY : Le Shah Süleyman et la fondation de l'Etat Seldjoukide de l'Anatolie (en turc)	71
ÇAYIRDAĞ, MEHMET : Trois inscriptions à Niksar - Tokat - Gümenek et à Kayseri - Palas (en turc, accompagné de 4 photos)	81
ŞENTÜRK, DR. M. HÜDAİ : La Politique d'Etablissement de l'Etat Ottoman en fondation et ses résultats	89
ARIKAN, ZEKİ : "Le Projet de Guerre" de Busbecq contre les Turcs (en turc) ..	113
DEMİR, DR. REMZİ : Observations effectuées dans l'Observatoire d'Istanbul (en turc)	161
KURT, DR. YILMAZ : Les Noms de personnes masculins utilisés à Adana en 1572 (en turc)	173
İHSANOĞLU, EKMELEDDİN : Introduction à l'historique de l'Université (Dârul-fünûn) (II) Troisième tentative: Dârul-fünûn-ı Sultani (l'Université du Sultan) (en turc)	201
SÜSLÜ, PROF. DR. AZMİ : Trahisons greco-arméno-hoybouniennes et les Tombeaux collectifs en Anatolie (en turc, article accompagné de 17 documents)	241
MUGHİSUDDİN, OYA AKGÖNENÇ : Determinats of Turkish Foreign Policy, 1918-1945 : Historical Perspective (Déterminants de la politique extérieure turque, 1918-1945 : perspective historique) (en anglais)	249
Conférences :	
ÇUBUKÇU, PROF. DR. İBRAHİM AGÂH : Les Vues Des Musulmans Envers Des Chrétiens (en français)	271
ARMAOĞLU, PROF. DR. FAHİR : Pologne dans la politique européenne (en turc)	285
Comptes Rendus :	
İLGÜREL, MÜCTEBA : PROF. DR. MEHMET İPŞİRLİ : <i>Bibliographie; Mustafa Efendi de Salonique, Histoire de Salonique (971-1003/1563-1595)*; (1003-1008/1595-1600)**</i> (en turc)	297
KÖPRÜLÜ, DR. ORHAN F. : L. S. STAVRIANOS : <i>The Balkans since 1453 (Les Balkans à partir de 1453)</i> (en turc)	299
ERDOĞRU, M. AKİF : PROF. DR. AHMET SAVRAN: İBRAHİM HAKKI KONYALI : <i>Histoire de Beyşehir avec ses monuments et inscriptions</i> (en turc)	303
Nécrologie :	
ÇİĞ, MUAZZEZ İLMİYE : Après le Professeur Docteur Assyrologue F.R. Kraus (en turc)	305
Les livres et revues arrivés à notre bibliothèque en deuxième moitié de l'année 1992	307

BELLETEN

PÉRIODIQUE PARAISSANT TOUS
LES QUATRE MOIS

REVUE PUBLIÉE PAR LA
SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

Tome : LVII

No. 218

Avril 1993

ANKARA—IMPRIMERIE DE LA SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

1 9 9 3